

ISSN 2651 - 2904

GENÇ KALEMLER

TARİH, DÜŞÜNCE VE KÜLTÜR DERGİSİ YIL 7, SAYI 8 (2021)

AKSARAY ÜNİVERSİTESİ TARİH TOPLULUĞU

2021

GENÇ KALEMLER

TARİH, DÜŞÜNCE VE KÜLTÜR DERGİSİ YIL 7, SAYI 8 (2021)

AKSARAY ÜNİVERSİTESİ TARİH TOPLULUĞU YAYINIDIR
2021

GENÇ KALEMLER

TARİH, DÜŞÜNCE VE KÜLTÜR DERGİSİ

YIL 7, SAYI 8 (2021)
Yıllık Yerel Süreli Yayın

GENEL YAYIN YÖNETMENİ
Necmettin AYGÜN

YAZI İŞLERİ SORUMLUSU
Fatih TUĞLUOĞLU

YAYIN KOORDİNATÖRÜ
Remzi KUZUOĞLU

DANIŞMA KURULU
Prof. Dr. Necmettin AYGÜN
Prof. Dr. Taner ASLAN
Prof. Dr. Remzi KUZUOĞLU
Prof. Dr. Mustafa GÖKÇE
Doç. Dr. Fatih TUĞLUOĞLU
Doç. Dr. Cihat YILDIRIM
Doç. Dr. Turan AÇIK
Doç. Dr. Selahattin SATILMIŞ
Doç. Dr. Eyyub ŞİMŞEK
Doç. Dr. Abdolvahid SOOFİZADEH
Doç. Dr. Osman OKUMUŞ
Dr. Öğr. Üyesi Selim Serkan ÜKTEN
Dr. Öğr. Üyesi Şerife ŞİMŞEK
Dr. Öğr. Üyesi Nihal GEZEN
Öğr. Gör. Aliye KUZUOĞLU
Arş. Gör. Adem KELEŞ
Arş. Gör. Mehmet BAYRAM
Arş. Gör. Selim KARAGÖZ
Arş. Gör. Bahar KAYMAZ

KAPAK TASARIMI
Abdullah SİNGİN

DİZGİ VE SAYFA TASARIMI
Necmettin AYGÜN - Osman DURMAZ - Selim KARAGÖZ

İLETİŞİM
gktarih@gmail.com

BASKI
Matbaacılık - 0.382

Başlarken

2020 yılı Mart ayının ortasından itibaren ülke olarak COVID-19 Salgınından dolayı üniversitelerde ve diğer eğitim kurumlarında uzaktan eğitim yoluyla öğretime devam edilmişti. Bir buçuk yıllık bir aradan sonra 2021-22 Güz Dönemiyle birlikte tekrar yüzyüze öğrenime dönmek imkânı hâsıl oldu. Güz dönemini öğrencilerimizle birlikte bazen sınıflarda bazen de sosyal tesislerde, fakülte bahçelerinde, kantinde, koridorlarda etkileşerek geçirdik. Etkileşerek diyoruz, zira mufassal bir cevaba gerek duymaksızın öğrenmenin en iyi metotlarından önde gelenidir etkileşmek. Çoğumuz, eğitim öğretim hayatımızın bir döneminde bu gibi bir etkileşimin yönlendirmesiyle aks değiştirerek sosyal faaliyetlerden birine katılmış, bir müzik entrümanı çalmaya, yabancı dil öğrenmeye ve belki de şiir yazmaya merak salmışızdır, kendi esas öğrenim alanımızın dışına çıkarak. Nitekim şahsım, çalışma disiplini ilk ve orta öğrenim süreçlerinde değil, üniversite öğrenimim esnasında yaklaşık dört yıl kaldığım öğrenci yurdunda kazanmıştır. Zira bu yurt, muhtelif fakültelerde öğrenim gören öğrencilerin barındığı bir mekân olup, ders çalışma disiplinine malik öğrencileri ile meşhurdur. Bu deneyim neticesinde sonraki süreçte öğrencilerime, “hayatı anlamak” önceliğinde evlerde değil de devletin yurtlarında kalmayı özenle tavsiye etmişimdir. Bilgi sahibi olmak kadar deneyim sahibi olmak da hayata yön verir. Nitekim tanıklık, anlatıdan öte bir yerde durmaktadır. İşte yüz yüze öğrenimin güzelliği de bu noktadadır. Yurt, kantin ve kütüphane ortamlarında, spor salonlarında, kültür merkezlerinde, kafelerde ve hatta toplu ulaşım araçlarında yaşanılarak test edilen tecrübî bilginin çoğu zaman daha kalıcı olması; insanın kimliğini şekillendirici evsaflarda durması bundandır. “Çok yönlü öğrenmek” böyle bir şey olmalıdır. Üstelik tarihçi olmaya aday isek, olayın boyutu daha da değişmektedir. Zira tarih yazmak, olay ve olgular arasında basitçe ilişki kuran ve tikel olanla yetinen bir yeteneğin aksine, geneli görebilen yani gözlem ve analiz yeteneği güçlü olan bir entelektüelin işidir. Sadece kuru bir akılcılıkla tarih biliminin çerçevesi çizilemiyor. Duygu etkileşimini dışarıda bırakan; insanı dışarıda bırakan bir sistem tarih bilimini tanımlamaya katkı sağlamıyor. Dahası geçmişteki olay ve olgulara can vermek üstün bir yeteneğe işaret eder ve bu iş, bilgi alınan kaynak ile dolaylı ilişki kurmayı kaldırmıyor. Kısacası ilimde kaliteyi tutturmanın yollarından biri, öğretmen-öğrenci etkileşiminin yüzyüze gerçekleşmesi ile mümkündür.

Dolayısıyla COVID-19 Salgını ile bağlantılı tetbirlerin yavaş yavaş gevşetilmeye başlandığı bugünlerde geriye doğru bakarak “aslında ne oldu/oluyor?” sorusuna,

daha şimdiden hatırı sayılır bir literatür oluşmakla birlikte, ikna edici/net bir cevap vermek oldukça güç. Ancak, Lisans öğreniminde 3. veya 4. sınıf derslerinde - pandemi sürecinde gereken asgari bilgi donanımının öğrenciye yeterli seviyede aktarılamamış olması nedeniyle ve tekrar etme bağlamında- genelde bir önceki yılın/yılların ders konularının işleniyor olması, zorunluktan başvurulmuş uzaktan eğitim modelinin en çok da eğitim-öğretim süreçlerini ve bilhassa da yüksek öğrenimin kalitesini etkilediğini düşündürmektedir. Dönemin şahitleri olarak, olup bitenin dokusuna dair yorum yapmanın müşkilatı ortadadır. Anlaşılan bir müddet daha herkes kendi zaviyesinden bakmaya devam edecek... Ancak her anlamda bir “yetersizliğin” de hüküm sürdüğünden bahsedebiliriz ve kaliteyi yakalamak, kaliteden taviz vermemek, öncelikle yüksek öğrenimin yani bizlerin sorunu ve kaygısı olmalıdır. Bu suretle sona yaklaşırken, aklın, araştırmanın ve düşüncenin sınırlarını sonuna kadar zorlayarak geleneğimizin günümüz şartlarında yeniden üretilmesi kadar sanatın, edebiyatın, değer vermenin veya kıymet bilmenin toplumsal yaşamda merkezde durması gerektiğini hatırlatmak isteriz. Zira bu topraklar, gafleti, aymazlığı, ihmali kaldırmadığı gibi milletlerin tarihsel sorumlulukları da vardır. Ne yapılırsa yapılsın bu değiştirilemez ve bundan da kaçınılamaz. Hayata anlam veren bir sözle bitirelim: “Her tohum kendi toprağında yeşerir”.

“Tarih bilimi; bilginin, insanın bilme serüveninin ana tedarikçisidir” diyerek 2021-2022 Bahar Dönemi öğrenim süreçlerinin sağlıklı geçmesini temenni eder, ârif ve zarif kimselerden olmayı dileriz.

Necmettin AYGÜN

İÇİNDEKİLER

8. Genç Tarihçiler Öğrenci Sempozyumu (21-22 Ekim 2021) Tamamlandı	7
Tarihte Zor Zamanlar ve Sakarya Savaşı	
Şerife ŞİMŞEK	12
Kutlu Zaferin 950. Yılı: Malazgirt	
Selim KARAGÖZ.....	16
Kuruluşundan Somnat Seferi'ne Kadar Gazneliler'in Hindistan Siyaseti	
Mahmut Can ÜNAL.....	20
IV. Haçlı Seferi Öncesi Bizans ve Venedik İlişkileri	
Bilal ULUTAŞ.....	28
Kitap Değerlendirme: Osmanlıda İsyân İklimi Erken Modern Dönemde Celâli İsyânları	
Bahar KAYMAZ.....	32
Celâli İsyânlarının Sosyo-Ekonomik ve Siyasi Yapısına Genel Bir Bakış	
Aleyna ŞEVİK.....	36
Savaş ve Basın: Osmanlı Basınının Gündemi Olarak 93 Harbi	
Rabia Nur ÇAVUŞ.....	42
Osmanlı Sosyo-Ekonomik Tarih Araştırmalarında Temettuat ve Nüfus Defterlerinin Yeri	
Aykut SEMERCİ	50
Siyâsetnâmelere Göre İdeal Hükümdarın Günlük Hayatında Dikkat Etmesi Gereken Hususlar	
Seçkin AKSEL	58
Orta Çağ'da İskandinavya ile İslam Dünyası Arasındaki Ticari Faaliyetler	
Erhan KARAOĞLAN - Nur Sena SATIL	70
Türklerin Kaderlerini Etkileyen Dinler	
Nihat ÖNSEL	76
Türk Mitolojisinde Ateş Kültü	
Muhammet Kasım AYDIN	82
Kaymakam Yahya sezai Bey'in Anılarında Aksaray	
(Haziran 1910 – Ocak 1914)	90
2021'den Esintiler.....	98
Dionysos Şenlikleri	
Suat TÜRKSEVER	110
Hanlıklar Devri Semerkant'ında Sosyo-Ekonomik Yapı	
Onur ÖZCİMBİT	114
Asurlu Tüccar Aşşur-RĒ'İ ve Ailesi	
Remzi KUZUOĞLU.....	120
Osmanlı Devleti'nde Ziraat Eğitimi	
Beyza Ferhan AYDIN	122
Osmanlı Denizciliğinde Akdeniz ve Kadırga	
Ali KONCİ	131
Osmanlı Ordusunda Modernizasyon ve Fransız Uzmanlar (1726-1812)	
Kubilayhan CEYLAN	138
Kitap Tanıtımı: Şevket Süreyya Aydemir, Suyu Arayan Adam	
Fatih TUĞLUOĞLU	144
Milli Mücadelede Kadın ve Müfide Ferit Tek Örneği	
Neslihan YILMAZ TEKİN.....	150
Sadri Maksudi Arsal ve Milliyet Duygusunun Sosyolojik Esasları Adlı Eseri Üzerine Bir Değerlendirme	
Yağmur DERİN ÜKTEN	156

19. yy'da Türkistan'da Yükselen Kadın Milli Kahraman "Kurmancan Datka"	
Fatih KALAYCI	160
Harbord Askeri Heyeti Raporu Hakkında İçerik, Yorum ve Yankıları Üzerinden Bir Değerlendirme	
Şavgu AYDIN	165
İslâm Tarihi'nin Tarihçileri	
Şeyma KOCABAŞ	176
Altınorda Tarihi Çalışmalarında Bir Kaynak Olarak Ordalı Petro Hagiografyası	
Alihan BÜYÜKÇOLAK.....	181
Bir Görsel Tarih Materyali Olarak Karikatüre Yansıyan Amerika Birleşik Devletleri İmaju	
Ahmet Feyzi GÜL.....	185

VIII. GENÇ TARİHÇİLER ÖĞRENCİ SEMPOZYUMU

21-22 Ekim 2021 - AKSARAY

“ Sakarya Zaferi'nin 100. Yıldönümü Anısına ”

Bildiri Tam Metni Gönderme Son Tarihi
14 Ekim 2021

Kabul Edilen Bildirilerin Duyurulması
15 Ekim 2021

Ayrıntılı Bilgi
<https://genctarihçiler.aksaray.edu.tr>

Açılış Konuşması
Prof. Dr. Temuçin Faik ERTAN
Ankara Üniversitesi
Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Müdürü

Sultanhanı - AKSARAY

Fotoğraf: AA - Adem Kocak

Tasarım: Osman Özdemir

8. GENÇ TARİHÇİLER ÖĞRENCİ SEMPOZYUMU (21-22 EKİM 2021) TAMAMLANDI

Gelenekselleşmiş olan Genç Tarihçiler Öğrenci Sempozyumu'nun sekizincisi Aksaray Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü tarafından 21 Ekim 2021 tarihinde düzenledi. Sempozyum bu yıl, COVID-19 nedeniyle çevrim içi olarak (ZOOM) gerçekleştirildi. Genç Tarihçiler Öğrenci Sempozyumu, tarih alanında eğitim gören lisans son sınıf, yüksek lisans ve doktora öğrencilerinin birbirleriyle tanışmalarını ve akademik anlamda fikir alışverişinde bulunmalarını sağlamanın yanında, tarih alanındaki bilimsel çalışmalarını özendirme ve Aksaray ilinin tarihsel-kültürel zenginliklerini tanıtmayı amaçlamaktadır. Bu bağlamda 8. Genç Tarihçiler Öğrenci Sempozyumu'nda 19 farklı üniversiteden 5 Doktora, 18 Yüksek Lisans ve 10 Lisans öğrencisi olmak üzere toplam 33 katılımcı muhtelif konularda bildiriler sundular, fikir alışverişinde bulundular. Kapanış oturumunda bir değerlendirme yapan Tarih Bölüm Başkanı Prof. Dr. Necmettin AYGÜN: "Başarı ile gerçekleşen bir bilgi şöleni oldu. Genç araştırmacılarla tanışmak, fikir alışverişinde bulunmak, hem bizler hem de katılımcılar açısından faydalı olmuştur. Sempozyumun düzenlenmesine destek veren Aksaray Üniversitesi Rektörlüğüne, Fen-Edebiyat Fakültesi Dekanlığına ve Tarih Bölümü akademik personeline teşekkür ediyoruz" dedi. Sakarya Savaşı'nın 100. Yıldönümü Anısına düzenlenen Sempozyumun açılış konuşmasını ise Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Müdürü Prof. Dr. Temuçin Faik Ertan hocamız gerçekleştirdi. Hocamıza katılım ve desteklerinden dolayı teşekkür ediyoruz. Prof. Dr. Temuçin Faik ERTAN'ın açılış konuşması aşağıda sunulmuştur.

Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü müdürüyüm. Bana böyle bir fırsat verildiği için teşekkür ve tebrik ediyorum, çünkü böyle periyodik toplantıların ne denli zor olduğunu biliyorum. Çok da mutlu oldum, evet tarihçilik böyle meşakkatli bir iş. Hemen şunu söyleyeyim tarihçilik mesleği genellikle orta sınıftan gelen ailelerin çocuklarının mesleğidir. Şimdi çok güzel bir şey yapılıyor. Ben bütün arkadaşlarıma yani ben atadan dededen büyük tarihçilerin bulunduğu bir aileden gelen bir insan değilim büyük ihtimal birçok arkadaşımız da öyledir.

Sempozyumlar bir takım bilgi birikimlerinin paylaşılması yeni araştırmaların paylaşılması ve küçük küçük hatıraların da biriktirilmesi, dostlukların edinilmesi ve mesleki dayanışmanın iş bölümünün gelecek yıllara taşınması geliştirilmesi anlamında çok önemlidir. Bazen bazı arkadaşlarımızla karşılaştığımızda asistanlar görürler ve siz ilkokuldan itibaren mi beraber okuyorsunuz derler. Öyle bir şey yok biz sempozyumlarda iletişimde bulunmuşuzdur. Bu nedenle bu tür genç tarihçilerin bir araya gelmesi akademik ve bilimsel olduğu kadar toplumsal, sosyal açıdan ve mesleki dayanışma açısından son derece önemlidir. Sadece burada şöyle bir durum vardır: Metodolojik bir şey söyleyeyim bir konuda hüküm verirken dostluğu sarsmayınız yani benim hayatım boyunca dostluk hüküm vermektен daha önemli olmuştur. Herhangi bir asistanıma, herhangi bir arkadaşıma söyleyeceğim bir şey varsa bile daha sonra söylemişimdir ya da daha tartarak, ölçerek söylemişimdir. Bir öğrenme süreci yaşıyoruz.

Ben Ceyhanlıyım, Adanalıyım. Ceyhan Lisesi'nde okudum liseyi. İlkokulu, ortaokulu Ceyhan'da okudum Devlet okullarından sonra Hacettepe Üniversitesi Tarih bölümünü kazandım. Bizim zamanımızda Tarih Bölümü Sosyal ve İdari Bilimler Fakültesinin içindeydi yani işletme-iktisat hepsi içindeydi. Sosyal ve İdari Bilimler ben aslında öyle kalsa daha da iyi olurdu diye düşünüyorum. Şimdi Fen-Edebiyat fakültelerini örgütlenme olarak hiç anlamadığımı da açıkça söyleyeyim ya Edebiyat olur ya Fen olur diye düşünüyorum, ihtisaslaşmanın gerektiğine inanıyorum. Hacettepe Tarih Bölümünü 1980 yılında bitirdim. 12 Eylül 1980 darbesi olmuştu, kadrolar kapanmıştı ve ben öğretmen olarak Muş'a gittim, Muş Varto lisesinde hayatımın en önemli 3 yılını geçirdim. Kimseyi tanımadan gittim, 3 yıl boyunca orada çok dost edindim, arkadaş edindim, benim için halen o bölge Doğu Anadolu her zaman için çok anlamlıdır ve benim kimliğimi kişiliğimi bulmamda çok katkı yapmıştır. Aslında burada gençlere bir şey söylüyorum hayata nerede başlayacağınız da belli değildir, nerede bitireceğiniz de belli değildir. Ben çalışma hayatına 1980 de Muş'ta başladım, sonra Varto Lisesi'ne geçtim. Ve benim açımdan ciddi bir alan çalışması oldu hem coğrafyayı öğrendim, hem çevreyi öğrendim, hem oranın etnik durumunu, hem oranın mezhep durumunu öğrendim hem de iyi bir öğretmenlik yapmaya çalıştım. 12 Eylül'ü orada yaşadım belirli zorluklardan da geçtim ama açıkçası hiçbir şeyden de çekinmeden orada öğrencilerimize katkı sağlamaya çalıştım, sonra

1984 de Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri İnkılap Tarihi Enstitüsü'ne asistan olarak geldim. Yüksek lisans çalışmamda Lozan Konferansı'nda İsmet Paşa ve Rauf Bey'in çekişmesini, hükümet-heyet çekişmesini işledim. Tarih Bölüm başkanımız ve enstitümüz müdürümüz o zaman Ercüment Kuran'dı, konuyu o önermişti. Ercüment Hocayı rahmetle anıyorum, çok çok önemli katkıları olmuştur hem enstitünün kurulmasında hem tarih bölümünün hatta Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nin kurulmasında çok ciddi katkıları olan bir kişidir. Hoca kalın kalın kitaplar yazmaktan yana değildi ama aslında birikimi Türkiye'yi aşan hocamızdı. Bu anlamda Ercüment Hocamızın yanında bir süre kalmaktan da mutlu olduğumu söyleyeyim sonra doktoramı Kadrocular üzerine yaptım, Kadro hareketi üzerine çalıştım. Yapılan ilk çalışmalardan daha sonraki yıllarda başka çalışmalar yapıldı ve neticede ben biraz Lozancı biraz Kemalist düşüncenin gelişimine bakan bir insan haline dönüştüm. Ama bu arada Hukukla da ilgilendim biraz anayasaya da kafa yormaya çalıştım çünkü daha önce hukukta öğrenciydim ve bırakmışım sonra 2005 yılında Ankara Üniversitesine geçtim. Ankara Üniversitesine geçtiğim gün Yavuz Ercan Hocanın yanında müdür yardımcısı oldum. Yavuz Hoca 2 yıl sonra ayrıldı ve 2007 yılında enstitü müdürü oldum. Gülererek söyleyeyim bir hoca için çok uzun bir süre olan 15 yılı tamamlamış durumdayım. Bu süre içinde sayısız enstitü müdürü ve yüksek okul müdürü ile ve 4 rektör ile çalıştım. Şimdi halen de bu enstitünün başındayım ama mesleğimin sonu da yaklaşıyor ama şunu da söyleyeyim hiç de kendimi geriye atacak gibi görmüyorum. Çünkü iki gün önce bir eğitim bilimcilerin sempozyumundaydım. 1 hafta önce İstanbul Üniversitesi ve Türk Ocaklarının düzenlediği Milli Mücadele sempozyumundaydım. Online da sayısız konuşma yaptım. Gelecek hafta 29 Ekim ile ilgili konuşmalarım olacak yani kendimize göre bilgi birikimlerimizi anlatmaya çalışıyoruz. Ben 2014 yılında Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesini bitirdim. Hukukçuluk yapmayacaktım. Cumhuriyet tarihçiliğine ciddi bir katkı sağlar diye düşündüm. Bu nedenle hukukla ilgili birkaç kelime kullanırsam hiç birisi ezber değildir. Hepsinin bilimsel ve okumaya dayanan temeli vardır. Bu arada ben biraz disiplinler üstü çalışayım dedim. Bunun üzerine Anadolu Üniversitesi İktisat Fakültesi Uluslararası ilişkiler bölümünü de 2016'da bitirdim. Hukuk Fakültesini bitirirken epey zorlandım. Ortalamamı da söyleyeyim 2.35'ti yani yerlerde süründüm.

Önemli olayların yıldönümleri konusunda bir genel bir eleştiri yapmak istiyorum. Mesela Türkiye Büyük Millet Meclisi açılışının 100. yılı nasıl oldu anlamadık. Bence 19 Mayıs da biraz böyle pas geçti. Cumhuriyetin 100. yılındaki bu cumhuriyeti küçümsemeyin. Avrupa'nın İsviçre ile beraber en uzun soluklu en devamlı Cumhuriyeti'dir. Ve bu Cumhuriyeti şatafatlı, tantanalı filan demiyorum ama kendine göre güçlü organizasyonlarla ulusal ve uluslararası düzlemde artık yavaş

yavaş çok ciddi programların yapılması lazım. Sakarya Meydan Muharebesi Sempozyumu projesi de aslında benzer şekilde gelişti. *Tarih çok ağırbaşlı ihtiyath konuşulması gereken bir meslektir. Yani ben şunu söyleyeyim: Popüler kültürün parçası olmamalıdır. Sosyal medyadan öğrenilmemelidir ve ciddi uzmanları vardır. Bu anlamda popüler olan herkes doğru söylüyor gibi bir düşüncemiz olmasın, belki de bazı insanlar popüler olmayı, tanınmış olmayı tercih etmiyor. Hatta unvanı olanlara da o bilgildir demeyin.* Yakın zamanlarda kaybettiğimiz Mehmet Genç'i, vefat edince, birçok insan "çok değerli bir tarihçiyi kaybettik" dediler. Nice böyle çok önemli ama kendisini medyada göstermeyen tarihçiler var aslında. Hem bir sitem hem bir eleştiri getirmiş olalım. Biz son 12 yılda 5 ulusal 5'i de uluslararası sempozyum düzenledik. İnternete girdiğinizde *Sakarya Meydan Muharebesi* adında bizim külliyat çıkar. Çok önemli bir iş yaptığımızı düşünüyorum. Aslında başlarken de yüzüncü yılda yaparız diye düşündüm. Hatta ben bu yerel yönetimleri biraz kıskırttım. Dedim ki, Büyük Taarruz'un olduğu alan Başkomutan Tarihi Milli Parkı. Neden Sakarya Milli Parkı olmasın ki dedim? Bu işlere biz 2010'da başlamıştık, 2015'te orası Sakarya Meydan Muharebesi tarihi Milli Parkı kabul edildi. Polatlı ve Haymana coğrafyasında, coğrafya ile tarih bir bütündür. Atatürk de o yüzden dil ve tarih coğrafya diye kurmuştur fakülteyi. Ve'yi dil ve tarihin arasına koymuştur, coğrafya ile tarih bir bütündür, coğrafya bilgisi olmadan tarih bilgisi olmaz diye düşünüyorum. Sakarya Meydan Muharebesi kutlamaları için Adapazarı'na gidenlerin olduğunu duyuyorduk. Biz dedik ki bu savaş Ankara'da oldu, bu savaşa Ankara Savaşı diyoruz ama bu savaşın coğrafyası hakkında hiçbir bilgi yok ve Haymanalıların da Ankara'ya geleceği yok. O zaman biz de bilimi Haymanalıların ayağına götürelim dedik. Ve biz başladık ve yüzüncü yıla kadar geldik, 100. Yılda da yaptık bu kez Atatürk Araştırma Merkezini paydaş olarak aldık. Atatürk Araştırma Merkezi, Haymana Belediyesi, Ankara Üniversitesi, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü olarak yaptık şimdi çok ilginçtir: Sakarya Meydan Muharebesinde şunu yapmaya çalıştık sadece Türk kaynaklarıyla bu işi çözmeyelim dedik. Yunan kaynaklarına gittik. Amerikan kaynaklarına gittik. İngiliz kaynaklarına gittik. Yani bizim Milli Mücadele'nin ve Sakarya Meydan Muharebesi özelinde Sakarya Meydan Muharebesi genelinde milli mücadelenin Avustralya'da İran'da Sırbistan'da nasıl algılandığına kadar gittik. Hatta Polonya'dan hoca getirdik, onun Milli Mücadele'ye bakışını öğrendik. Aslında kısır döngü olarak benzer bildirimler ile de dönmedik. Hem Türkiye'deki belgeleri hem Türkiye'deki yazılı ve görsel materyalleri hem de yurtdışındaki kaynakları seçerken Haymana da tanınсын istedik. Neticede bu yıl da 100. yılını gerçekleştirdik. Burada şöyle bir metodolojik durum var: Biz genelde kendi kendimizi tanıyoruz oysa bizim Sakarya Meydan Muharebesini karşımızda duran özellikle Yunanistan'ın durumunu bilmek lazım. Yunanistan'ın içinde bulunduğu askeri

TARİHTE ZOR ZAMANLAR VE SAKARYA SAVAŞI

Şerife ŞİMŞEK*

Aksaray Üniversitesi

Tarihte insan toplumlarının yaşadığı bazı günler ya da süreçler diğer bazılarına göre daha zorlu geçmiştir. Savaşlar, büyük toplumsal hareketler, göçler, devrimler, isyanlar ya da kitlesel boyuta ulaşmış hastalıklar, üzerinde yaşadığımız yerkürenin doğal, fiziksel coğrafi varlığının ürettiği çeşitli tabii olaylar ve afetler onu deneyimleyen insan toplumları için zor, zorlu zamanların baş müsebbiplerinden sayılabilir. Ortaya çıkmasında ve yarattığı yıkıcılıkta insan iradesinin önemli oranda belirleyici olmadığı durumları bir kenara koyarsak tarihten öğrendiğimiz kadarıyla insanın fâilliği anılan zorluklarda en başta anılması gereken etkidir. Zorluğu, belli durumlarda katlanılması istenen ve insanın maddi ve manevi varlığına yönelmiş her türden cefa ya da bedel olarak düşünürsek, bunun genellikle adil bir dağıtımın konusu olmadığını teslim etmek gerekir. Karar verici mevkidekilerin ya da daha açıkça devlet erkinin ve siyasi iktidarların iradesinin -toplumsal yararı gözeterek ya da gözetmeyerek- aldıkları kararların sonuçta tek tek bireyler ve tüm ulusu ilgilendiren sonuçlar doğurduğu düşünülebilir. Böyle durumlarda bütün bir ulusun/ulusların fertlerinin ortaya çıkan yükü sırtlamadan icra edilmesi çok zor olan kararlar, genellikle siyasal/toplumsal katılım mekanizmalarına ihtiyaç duyulmaksızın alınmaktadır. Anılan türden zor zamanlar elbette tüm tarihe teşmil edilemez. Ancak tarihin karakteri üzerinde düşünen, insanlığın tarihsel birikimine bakarak 19. yüzyılın ilerlemeye iman eden anlayışıyla hesaplaşmayı göze almış olan kimi düşünürlerin “daima iyiye doğru gidiş” mottosuna yönelttikleri eleştirileri hatırdan uzak tutmamak ve tarihten ütopya çıkarmaya adanmış yaklaşımlara temkinle bakmak bu açıdan önemlidir.

Zor zamanların Türkiye özelinde takibini yapmak yakın tarihten çok sayıda tarihsel hadiseyle karşılaşmak anlamına gelir. Seferberlik olgusunun adeta gündelik hayatın ayrılmaz parçası oluşu, 19. yüzyılın sonlarından Cumhuriyet’in kuruluşuna kadarki çeyrek yüzyılı aşan çerçeveye devletin ordusunun cephelelerde yürüttüğü savaşın ve bunun toplumsal ve diğer alanlardaki sonuçlarının temel bir gerçeklik olarak girmesiyle ilgilidir. Ve bu durum Osmanlı ülkesinin siyasi coğrafyasının oransal olarak küçülmesini aşan biçimde demografiye, ekonomiye, kültürle ilgili yeni durumları beraberinde getirmiştir. Devletin başındaki Osmanlı sultanının ve hükümetlerinin devletin siyasal varlığını en az zayıflatma muhafaza etme ve bunu uluslararası sisteme tanıttırma hedefi Osmanlı bütün-

lüğünün de facto olarak Avrupalı devletlerin inisiyatifine açıldığı Mondros Mütarekesine kadar en ulvî hedefti. Mondros sonrasındaki tarihsel manzarada yurt bütünlüğünü koruma ilkesi bu kez imparatorluk idealinden reel ulusun coğrafi sahasına yönelik yeni bir biçimde devam etti. İşgaller karşısında Mustafa Kemal liderliğindeki tutum milli mücadelenin örgütlenişinden, kullanılan söylemlere, referans kaynağı yapılan “millet”e ve onun teritoryal, siyasal, kültürel anlamlarına kadar -doğrudan ya da dolaylı biçimde- İstanbul’un temsiliyetindekinden farklı bir devlet ve toplum yapılanması önerisini içermekteydi.

Milli mücadelenin başarısında etkili olan nedenler birden çoktur. Mustafa Kemal’in kitleleri mobilize etmede son derece başarılı karizmatik lider kişiliği başta olmak üzere diğer kişilik özellikleri, birlikte çalıştığı kadronun özellikleri, yurdun uğradığı işgallerin ve gelen işgal haberlerinin yarattığı sosyal psikoloji, yurdunu behemehal müdafaa duygudaşlığının toplumsal davranıştaki ağırlığı vs. Bu sonuncusu belki mücadelenin kaderini belirleyen manevi faktörlerden başlıcasıdır. Ancak toplumsal duygu ve amaç ortaklığının o dönemin siyasal söylemi, hedefleri ve zihniyeti açısından da bir anlamı olduğunu unutmamak gerekir ki, bu bir ülkenin tüm üyelerinin ya da yurttaşlarının fiziksel, kültürel, siyasal vs. birçok anlamda o ülkenin inşasının aktörleri olduğuna dair içerdiği imadır. Seferberlik günleri bunun maddi ve fiziksel anlamıyla ortaya çıktığı tarihsel evredir. Dönemin koşullarında önceliklidir de, zira tam bağımsızlığın öncelikli gereği fiziksel taarruzdan masun olmak ve bunu tam garantiye almak demektir. Bu açıdan milli mücadele, bağımsızlığın bu öncelikli şartının külfetini ortaklaşa olarak üstlenmek demek olan ilk adım olarak okunabilir.

Samsun’a çıkışla açılan ve işgalci güçlerin fiilen bertaraf edildiği, diplomatik sonucunu Türk Devleti’nin uluslararası planda resmen tanıdığı Lozan’da veren süreci Türk tarih yazını, adıyla müsemma olarak milli mücadele ya da kurtuluş savaşı olarak tanımlamaktadır. 1919’dan başlayıp 1922’yi büyük oranda kapsayan fiili müdafaa yıllarını içeren dönemin, kendinden sonraki tarihe olan tesiri açısından hayati bir dönemeç olduğu bu sahanın tarihçilerinin kabul ettiği bir gerçektir. Hem bütüncül bir bakışla milli mücadelenin kendisi hem işgaller karşısında verilen ayrı ayrı mücadeleler yukarıda anılan türden tarihin zor günlerindedir. Zorluğun cepheye,

* Dr. Öğr. Üyesi, Tarih Bölümü.

kabineye, hanelere kadar neredeyse dışarıda bir şey bırakmayacak bir yaygınlıkta deneyimlendiği yerlerden biri de Sakarya Savaşı'dır. 1921 yılının 23 Ağustos'undan 13 Eylül'e kadar devam eden çarpışmaların işgalci Yunan güçleri ve hamileri açısından tabiri, beklenmedik bir hezimet ve savaşta askeri ve moral üstünlüğün karşı tarafa geçmesi olmuştur. Daha önceki mevzi savaşlarındaki başarısı ve bunun işgali daha içlere doğru genişletmek için kabarttığı müstevlice istahla birlikte İngiltere'nin siyasi, askeri desteği Yunanistan devleti açısından askeri anlamda realize edilmesi gereken avantajlar gibi görülüyordu.

Sakarya kıyısındaki savaş meydanının yirmi iki gün boyunca tanklık ettiği mücadele Türk tarafı açısından olağanüstü zamanların en zorlarından. Mustafa Kemal siyasi sorumlulukları devlet başkanlığında toplayan yasaya dayanarak askeri hazırlığı orduyla birlikte tüm halkın dâhil olacağı biçimde organize etmiştir. Askeri bir hazırlıktan değil, daha doğru bir deyişle artık toplumsal bir seferberlik halinden söz etmekteyiz. Sakarya Savaşı'nı ve işgalci birliklerin tümüyle çekildiği Başkomutanlık Muharebesi ve Büyük Taarruzu tarihsel açıdan önemli kılan unsurlardan biri de budur, yani savaşın toplumsal tarafı, Türkiye coğrafyasında yaşayan insanlar açısından doğrudan deneyimlenmiş olması. Bu durum, askeri tarihi ve savaşlar dâhil genel olarak tarihte yaşananları toplumsal yanlarıyla da düşünmeye sevk edecek olan unsurlardandır.

Yunan işgalinin ve hatta çekilişinin bir parçası olan insanlık dışı hadiselerin bazen insan tahayyülünü zorlayan boyutlara ulaşabilmiş olması savaşın anılan zorluklarının en ağır maliyetinin doğrudan insana kesilişini gösterir. İstiklal Savaşının bu yanı o yılları anlatan anılarda, günlüklerde karşımıza daha çok çıkar. Bu yan, en çok da edebi türlerin eşelemekten çekinmedikleri meselelerdendir. Halide Edip Adıvar'ın otobiyografik türe yakın eserleri ve romanlarıyla, Yakup Kadri Karasmanoğlu'nun romanları bu bağlamda ilk akla gelenlerden. Tarihi, tarih olduktan sonra ele almanın, yani tarihçiliğin bir yönü de, metodolojik ilkeleri ve eleştirel perspektifi elden bırakmaksızın o günleri bizzat yaşayarak tecrübe etmiş olan kişilerin anlattıkları ve değerlendirmelerine kulak kesilebilmektir. Romantik bir tarihsel hikâyeye elverdiklerinden değil, duygusal tarafı da dâhil gerçekliğin içinden, onun dolaysız ürünleri olmaları açısından. Anı ve romanlar bu bakımlardan değerli sıradanlıklarla karşılaştırma imkânı içeren türlerdendir.

Sakarya'yı yeniden düşünmek, bir asrı aşkın bir mesafeden yaşananları, bugünkü aklımız, fikrimiz, ilmimizle, tarihte yaşadığı haliyle hatırlamak demek. Öncelikle tarihe olan sadakat duyarlılıklarıyla, nispeten az görünen az bilinen taraflarına dikkat kesilmek demek. İnsan ve toplum yaşamına dair olan taraflarına.

Atlas Tarih Dergisi Ocak ayı sayısını İstiklal Madalyası / Nesilden Nesile Aktarılan Gurur başlığı ile yayınladı.

ATEŞTEN GÖMLEK

HALİDE EDİB-ADIVAR

ATLAS KİTABEVİ

KUTLU ZAFERİN 950. YILI: MALAZGİRT

Selim KARAGÖZ*

Aksaray Üniversitesi

Malazgirt Meydan Muharebesi, Orta Çağ Avrupa ve Yakın Doğu tarihinin en önemli dönüm noktalarından biri olmuştur. Sultan Alparslan önderliğindeki Selçuklu Türklerinin, Orta Çağ'ın en güçlü devletlerinden biri olan Bizans İmparatorluğu ordusunu mağlubiyete uğrattığı bu muharebe neticesinde Anadolu'da Türklerin hâkimiyetinin kurulma süreci hız kazandı. Türkleri Anadolu'ya akın akın getirecek süreç, bir dizi geniş iklimsel, ekonomik, sosyal ve siyasal hadise dalgasının bir parçası olarak Türkistan ve Kafkasya'da başladı. Selçuklular, İslam'ı benimsemiş, XI. yüzyılda Horasan'a geçmiş ve 1040'ta Dandanakan Savaşı'nda Gaznelilerin egemenliğine son vermiş ve akabinde Tuğrul Bey önderliğinde kısa sürede İslam'ın bayraktarı konumuna yükselerek Horasan'a, Kafkasya'ya ve Bizans'ın kırılğan doğu sınırlarından faydalanarak Anadolu'ya nüfuz etmeye başladılar. Doğu Roma İmparatorluğu, geçmişte özellikle Karadeniz'in kuzeyinde, Kafkasya'da ve Balkanlardaki konargöçer halkların birçok kez akınlarına uğramıştı. İmparator Konstantin Porphyrogenitus'un De Administrando Imperio eseri, imparatorun oğluna hitaben yazdığı ve özellikle Bizans'ın etrafındaki bu halkları tanıtan ve izlenecek siyaseti anlatan bir didaktik eserdir. Türk halkları, yüzyıllardan beri Türkistan bozkırlarından Hazar Denizi'nin kuzeyinden ve güneyinden batıya doğru göç ediyorlardı. Bizans, Hunlarla, Avarlarla, Hazarlarla, Peçeneklerle, Kuman-Kıpçaklarla bazen savaş bazen barış ve ittifak halinde olmak üzere münasebetlerde bulunmuştur (Ayönü, 2009: 60). Hatta Bizans imparatorlarının Hazar prensesleriyle evlendikleri de olmuştur (V. Konstantin ile evlenen Çiçek). Türk savaşçıların zaman zaman Bizans ordusunda paralı asker olarak ya da gönüllü olarak buldukları, zamanla Bizans toprakları içinde, özellikle de Anadolu'da yerleştirildikleri de bilinir. Ancak Selçuklu akınları, kuzeyden gelen Avar, Peçenek, Hazar akınlarından çok farklıydı. Diğer taraftan Bizans ordusunda iktisadi gidişattan dolayı alınan önlemler neticesinde ordu küçültülmüş, ağırlıklı olarak paralı askerlerden meydana getirilmişti. Bizans'ta II. Basil'in ölümü (1025) bir dönüm noktası olmuştu. Ondan sonra Bizans'ta sürekliliği bir gerileme ve anarşi hüküm sürdü. Romen Diyojen, 1068'de Bizans tahtına çıktığında tüm sınırları tehdit altında olan bir Bizans devralmıştı.

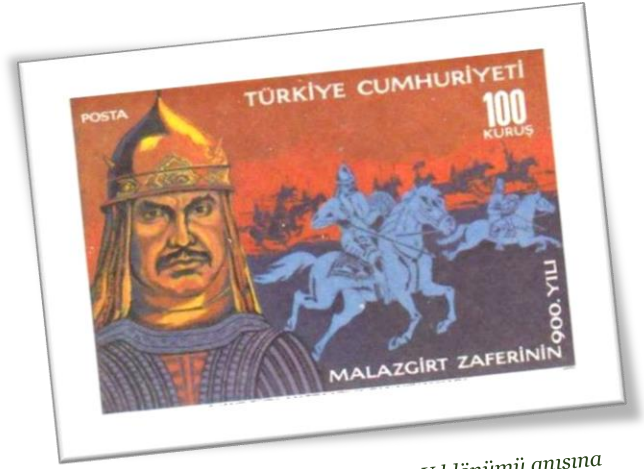
Savaşın Arka Planı: Selçuklular fetih hareketleriyle günümüz İran ve Irak topraklarını ele geçirmiş, Fatımiler ve Bizanslılarla sınır koşusu haline gelmişlerdi. Aynı zamanda Güney

Kafkasya da fethedilmişti ve bu durum, Bizans ile ilişkiler açısından yeni bir dönemi başlatmıştı. 1054 yılında Selçuklular Erzurum, Erzincan, Bayburt ve Trabzon'a akın düzenlediler (Ali Sevim, Erdoğan Merçil, 1995: 6). Bizans'ın savunma stratejisi, kaleleri bir zincir gibi Kafkasya'dan Suriye'ye kadar bağlayan bir hat oluşturmaktı. Ani'nin alınışı (1064) ve daha sonra Malazgirt ve Van Gölü etrafındaki kalelerin fethedilişi, Kars'tan Urfa'ya kadar olan bölümün kapılarını açmıştı (Markham, 2012). Sonraki akınların temelleri bu hamlelerle atıldı. 1067 yılında Antakya, Malatya ve Kayseri Selçuklular tarafından akınlara uğradı. Anadolu'nun kapıları artık sonuna kadar açıldı. 1067 yılında hayatının kaybeden Dukas hanedanından imparator Konstantin'in dul kalmış eşi Evdokia, imparatorluğun başındaki belaları fark etmişti ve Dukas hanedanının gücünü elinde tutmak istiyordu. Bu yüzden askeri kökene sahip bir Kapadokyalı aileden gelen Romen Diyojen ile evlendi. Yeni imparator Selçukluları topraklarından almak konusunda oldukça kararlıydı ve hatta İran, Irak ve Suriye'yi de almak istiyordu. Romen Diyojen, 1068'de yeni bir ordu kurdu ve Kayseri'ye doğru ilerlemeye başladı. Kayseri'nin Türkler tarafından akına uğradığı haberini aldı ve günümüz Sivas ilinin sınırları içinde olan Divriği'de (Teprike) Selçuklu birliğini mağlup etti. Bu, Diyojen'in imparator olarak ilk seferiydi (Finlay, 1854: 34). Ancak 1069'da Bizans için durum kontrolden çıkmaya başladı ve yeni bir akıncı ordu Malatya'ya ve daha sonra Konya'ya saldırdı ve Bizans'ın içlerine kadar girdi. Diyojen, bir kez daha umduğu büyük zaferi elde edemedi Konstantinopolis'e döndü. Romen Diyojen, daha büyük bir ordu toplamaya başladı. Bu sırada Sultan Alparslan Fatımilerle savaşıyordu. Sultan aynı anda iki cepheye savaşabileceğinden emin değildi. Bu yüzden Bizans'a elçiler gönderdi. Selçuklular akınları durduracaklarına söz verdi. Ancak sultan her akını kontrol edemezdi. Bu nedenle daha küçük çaplı akınlar devam etti. Romen Diyojen, ordusuna yeni paralı askerler ekledi. Tarihsel kaynaklar fazla abartarak 400.000 kişilik ordu olduğunu söylese de dönem şartlarında 100.000 kişiden daha kalabalık bir ordu kurması pek mümkün görünmüyordu. 20.000 kişilik bir ordu ise Balkanlardan gelen saldırıları önlemek için İstanbul'da kaldı. Çünkü Bizans, Balkanlarda ve Akdeniz'de de savaş halindeydi. Bizans ordusu oldukça çeşitli etnik yapıları barındıran bir orduydü. Bizans ordusunda hizmet etmek prestijli ve kârlı bir işti ve orduda Normanlar, Kumanlar, Bulgarlar, Suriyeliler,

* Arş. Gör., Tarih Bölümü.

Ermeniler ve Slavlar gibi birçok halktan asker mevcuttu (Ostrogorsky, 2011: 318).

1071'de Romen Diyojen, anlaşmayı yenileme teklifiyle Alparslan'a elçiler gönderdi. Alparslan'ın gündeminde Fatimilerin elinde olan Halep vardı ve Alparslan bu teklifi memnuniyetle kabul etti. Ancak İmparatorun planı kurnazcaydı ve Selçuklulara karşı sefere çıkacaktı. Elçiler de muhtemelen Alparslan'ın ordusunun gücünü görebilmek amacıyla göndermişti. Bizans İmparatoru, Van Gölü etrafındaki Selçuklu kalelerini geri alıp ileride gelebilecek akınları durdurmayı planlıyordu. Romen Diyojen, Temmuz ayında Erzurum'a vardı. Sultan Alparslan, çok önemli bir Bizans kuvvetinin stratejik önemi bulunan Malazgirt ve Ahlat'a doğru yola çıktığını duydu. Halep kuşatmasını kaldırdı ve yeni askerlerin kendisine katılacağı İran'a doğru hareket etti. Alparslan'ın hızlı hareketi Bizans öncülerine görünmeden onların bilmediği bir rotaya kaymasını sağladı. Romen Diyojen, komutanlarının tavsiyelerine aldırış etmeyerek Malazgirt'e doğru yola koyuldu. İmparator ordusunu bölmüştü. 30.000 () kişilik bir ordusunu Van Gölü'nün batı tarafını tutması için göndermişti. Selçukluların karşı hücumu buradan başlayacağını düşünüyordu fakat yanılmıştı. 1071'in En Sıcak Günü: Alparslan, ordusunun muazzam hareket kabiliyetini, manevra üstünlüğünü ve hız avantajını kullanarak Van'ın doğu kıyıları boyunca hareket etti. Van Gölü'nün kuzeyindeki dağlar onun bu manevrasını Bizans ordusundan sakladı. Böylece Alparslan, ikincil Bizans kuvvetlerine kuzeyden saldırıyı başardı. Ahlat yakınlarında vuku bulan bu kısa çarpışma hususunda pek bilgimiz yok ancak anlaşılın, Bizanslılar saldırıyı güneyden bekliyorlardı. Bizans mevzileri başka bir cepheden müdafaaya ve saldırıya uygun olmadığı için bu saldırı Bizans'ı büyük bir şaşkınlığa uğrattı. Selçuklu casusları, imparatorun ordusunun yenildiği haberini yayınca, Ahlat yakınlarındaki Bizans kuvveti, fazla kayıp vermemesine rağmen Orta Anadolu'ya çekilmeye başladı. Bu arada Romen Diyojen, 23 Ağustos'ta Malazgirt'i alarak Ahlat'a doğru ilerlemeye başladı. Alparslan, Malazgirt'in düşüşünü haber aldı. 24 Ağustos'ta Selçuklular, ileri keşif için gönderilen birkaç Bizans birliğini yok etti. İki kuvvet nihayet 25 Ağustos'ta karşı karşıya geldi. Kaynaklar, Selçuklu sultanının barış görüşmeleri için elçiler gönderdiğini, ancak Diyojen'in kendinden ve ordusundan emin olduğunu ve destek gücünün kısa sürede yetişip düşmanı kuşatmaya yardım edeceğini düşündüğünü aktarıyor (Turan, 1971: 32). İmparator Romen Diyojen, Alparslan'a elçilerle barış şartlarını ancak Selçuklu başkenti Rey'e girdiğinde konuşacağı iletti. Romen Diyojen, ertesi gün ikinci orduya bir

1971'de Malazgirt Zaferi'nin 900. Yıldönümü anısına basılan pullardan biri.

haberci göndererek saldırıya hazırlanmalarını ve kamp tahkimatı inşa etmelerini emretti. Selçuklu atlı okçuları gece boyunca bu kampı taciz etti. Ertesi gün Romen Diyojen, ordusunu savaşa hazır hale getirdi. 50.000 Bizans kuvveti 4 gruba ayrıldı. Vareg muhafızları ve Ermeniler, imparatorun komutasındaki merkezdeydi. Türk, Suriye ve Avrupa paralı askerleri kanatları oluştururken, Andronikos Dukas liderliğindeki geri rezerv birliği, ihtiyaç duyan birliği desteklemek üzere geride bekletiliyordu. Alparslan, ordusunu kanatlara doğru geniş alana yayarak ileri sürüp kendisinin kontrol ettiği merkezi biraz daha geride tutuyordu. Romen Diyojen, kararlı bir şekilde merkezden ileriye doğru hareket edip meydan muharebesine girişme çabası içerisindeydi ancak Selçuklular, konar-göçer vur-kaç taktiklerini uyguluyorlardı. Selçuklu kanatları, Bizans kanatlarını kuşatmaya almıştı. Öğlen saatlerinde, birliklerinin perişanlığını gören Romen Diyojen, ordusuna kargâhlara geri çekilmek zorunda kaldı. Bunun üzerine orduda dağılma kendini gösterdi (Turan, 1971: 30). Selçuklular bu karışıklığı ve hengâmeyi, tüm güçleriyle düşmanın sağ kanadına saldırmak için kullandılar. Bu sırada hazırda bekleyen Andronikos Dukas'ın yardıma gelmesi gerekiyordu. Ancak imparator ile çekişme halinde olan Dukas, desteğe gelmeğinden Bizans ordusunun sağ kanadı tamamen yok edildi. Bizans ordusunun sağ kanadı, Selçuklu kuvvetlerine karşı aşırı ilerleyerek merkezi bütünlüğünü kaybetti. Dolayısıyla Romanos'un kendisi de saldırıya karşı koyamadı. Bizans sol kanadı imparatorun öldüğünü düşünerek Malazgirt'e doğru geri çekilirken; Alparslan'ın tüm kuvvetleri saldırıya geçiş merkezi kuşattı. İmparatorun Vareg muhafızları çok iyi savunma yapmalarına rağmen, bu grup da akşam karanlığında tarumar edildi. Bir Selçuklu askeri, imparatoru rehin aldı.¹ Tarihte ilk

¹ İoannis Skylitzes de dâhil olmak üzere Bizans tarihçilerine göre, Sultan Alparslan ilk başta huzuruna getirilen üstü başı yırtık ve toz içindeki bu kişinin Bizans İmparatoru olduğuna inanmakta güçlük çekti. Daha sonra tahtından indi ve ayağını Diyojen'in boynuna

bastı. Ancak zafer göstergesi bu aşağılama hareketinden sonra Alparslan, Diyojen'i yerden kaldırdı ve ona bir imparator gibi davranılmasını emretti. O andan itibaren, Sultan'ın kampında kaldığı süre boyunca ona asla zalimce bir söz söylemeden, son derece iyi davrandı (Norwich, 1993: 353).

kez bir Bizans imparatoru, Müslüman bir ordu tarafından esir alınıyordu. (Cahen, 2000: 4). Kaynaklar, Alparslan'ın imparatora gayet âlicenap bir muamelede bulunduğunu aktarıyor (Turan, 1971: 30). Antakya, Urfa ve Malazgirt'in Selçuklulara teslim edildiği bir antlaşma imzalandı. İmparator, ilk başta 1.5 milyon altın ve yılda 360.000 altın ödeyecekti. Diğer taraftan Alparslan'ın oğlu ile imparatorun kızı arasında bir hanedan evliliği de kararlaştırıldı. Romen Diyojen'in tahtını kaybetmiş olması ve Alparslan'ın 1072'de öldürülüşü bu anlaşmayı geçersiz hale getirdi (Baykara, 2001: 47). Savaşın birkaç gün sonra Alparslan, Romen Diyojen'i hediyeler ve refakatçilerle serbest bıraktı ancak Dukas ailesi çoktan başkente hâkim olmuştu. Romen Diyojen, Anadolu'nun çeşitli bölgelerini dolaşarak ordu oluşturup tahtı geri almaya çalıştı. Ancak 1072'de bir iç savaşta yenildi, gözlerine mil çekildi. Ataleiates'e göre 'deneyimsiz bir Yahudi' tarafından gözlerine mil çekilen imparator 'bir boğa gibi' bağıırıyordu. Üç denemede ancak neticelenen mil çekme işlemi o kadar acemice yapılmıştı ki; insanlar bu acıklı ve zavallı manzara karşısında istemsizce ağlıyordu. Tıbbi yardım alamayan imparatorun yaraları enfeksiyon kaptı ve sürgün bulunduğu Kınıalıada'da öldü. 1071'deki zaferden sonra Türkler kısa sürede Anadolu'nun büyük bir bölümünün kontrolünü ele geçirmeyi başardı. Selçuklu fetihleri Bizans'ı çöküşün eşiğine getirmiş, Avrupa'da haçlı seferlerini ateşledi. Malazgirt hezimetini Bizans üzerinde ciddi bir travmaya neden neden. I. Haçlı Seferi sırasında İmparator Aleksios, 1071'de Malazgirt'te Selçukluların eline geçen yerleri kendi topraklarına katacağı düşüncesiyle ilk Haçlıların gelmesine sevindi. Sözde, Haçlılar Bizans'ın kaybettiği toprakları Türklerden alarak Bizans'a verecek, Bizans da Haçlıları destekleyecekti. Ama Haçlılar buna uymadılar ve 1099'da Kudüs Latin Krallığı'nı kurdular. Bizans, 1071'den sonra bölgedeki gücünü asla eski haline getiremedi (Haldon, 2003: 41). 1071'den sonra Türkler tarihte benzerine zor rastlanan bir süratle Anadolu'ya nüfuz edip yönetimi ellerine aldılar, 1075'te ise Süleyman Şah'ın önderliğinde İznik merkezli Anadolu Selçuklu Devleti'ni kurdular. 1176'da Miryakefelon ile Bizans'ın Anadolu'yu geri alma ümidi çoğunlukla son bulmuştu (Turan, 1971: 34). Artık Türkler için yeni tarihi hedef Konstantinopolis'ti.

Malazgirt Zaferi'nin 950. Yılı: Türklerin Anadolu'ya kalıcı olarak yerleşmelerinde kilit öneme sahip Malazgirt Muharebesi, cumhuriyetin ilk yıllarında, belki de zamanın ruhuna çok uymadığından önem derecesi olarak ön sıralarda bulunmuyordu. Türk Tarih Tezi ve Güneş Dil Teorisi kapsamında daha çok Sümerlerin, Etrüsklerin ya da Hititlerin Türklüklerine dair konular, Türklerin binlerce yıldır Anadolu topraklarında var olduklarını iddia eden düşünceler daha ön plandaydı. Erken Cumhuriyet dönemindeki bu ideolojik yorumların durulması akabindedir ki; Malazgirt Meydan Muharebesi'nin önemi ve Anadolu'nun Türkleştirilmesindeki rolü ön

plana çıkarılabildi (Hillenbrand, 2012: 227). Çünkü Malazgirt, Türklerin Anadolu topraklarındaki yükselişinin kusursuz bir simgesidir. Yakın dönemde Türk tarihçilerinin hassaten Osmanlı Devletine odaklandıkları vakıadır. Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren neredeyse yüzyıl boyunca en ünlü Türk tarihçileri genellikle en iyi çalışmalarını Ortaçağ alanında, özellikle de Selçuklu tarihi alanında gerçekleştirmişlerdir. Bu durum, muhakkak Selçukluların Anadolu Türk tarihindeki önemini yanında yurtseverlik hisleriyle de ilişkililiydi. Milliyetçilik ethos'u Osmanlı Devletinininkinden çok farklı olan Yeni Cumhuriyet'te Mehmet Fuat Köprülü, Mehmet Altay Köymen, İbrahim Kafesoğlu, Osman Turan gibi Türk tarihçileri, modern Türk Cumhuriyeti'nin önceli olarak görülen Selçuklulara odaklanmışlardır. 2021 yılında Anadolu'nun Türkleşmesindeki en önemli aşama olan Malazgirt Savaşı'nın 950. yıldönümünü kutladık. 23-24 Ağustos 2021 tarihlerinde Türk Tarih Kurumu'nun desteğiyle Muş Alparslan Üniversitesi tarafından "950. Yılında Malazgirt Zaferi Uluslararası Sempozyumu" düzenlendi. Ahlat ve Malazgirt'te Sultan Alparslan Otağı ile Türk boylarını temsil eden çadırlar kuruldu. Ne manidardır ki; bundan tam 100 yıl önce, yani Malazgirt Zaferi'nden 850 yıl sonra Gazi Mustafa Kemal Atatürk de Başkomutan sıfatıyla Sakarya'da Anadolu'dan Türkleri ve Müslümanları atmak isteyenleri mağlubiyete uğrattı. 1971 yılında tarihimizin bu büyük olayının 900. yıldönümü kutlanırken Selçuklu tarihine yönelik birçok araştırma yayımlanmış ve 1971 Ağustos'unda Malazgirt ve Erzurum'da sempozyumlar düzenlenmişti (Sertkaya, 2010: 292-295). Selçuklu tarihinin en büyük mütehassıslarından olan Prof. Dr. Osman TURAN, 1971'de kaleme aldığı Selçuklular Zamanında Türkiye başlıklı eserini Malazgirt hatırasına armağan ediyor ve şunları söylüyordu: "Anadolu'da Türk Vatanı (1971, Malazgirt) ve Türk Devleti'nin (1075, İznik) Kuruluşu 900. Yıl Dönümü Hatırasına Armağan". Türk Tarih Kurumu, Malazgirt Savaşı'nın 900. yıldönümü vesilesiyle yeni bir seri başlatmış ve Anonim Tevarih-i Al-i Selçuk (Adnan Erzi), Ravzatü'l-Küttab (Ali Sevim), İslam Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı (Faruk Sümer, Ali Sevim), Yazıcıoğlu Selçuknâmesi (Adnan Erzi), Malazgirt Meydan Savaşı (Ali Sevim) gibi eserleri yayımlamıştır. Diğer taraftan 1971'de Malazgirt Zaferi'nin 900. yıldönümü anısına hatıra pulları bastırılmıştır.

— 950. YILINDA —
MALAZGİRT ZAFERİ
— ULUSLARARASI SEMPOZYUM PROGRAMI —

— 23-24 —
AĞUSTOS 2021
MALAZGİRT

T.C. KÜLTÜR VE TURİZM
BAKANLIĞI

ATATÜRK KÜLTÜR,
DİL ve TARİH YÜKSEK
KURUMU

T.C.
MUŞ VALİLİĞİ

Muş Alparslan
Üniversitesi

TÜRK TARİH
KURUMU

MALAZGİRT
BELEDİYESİ
1929

KURULUŞUNDAN SOMNAT SEFERİ'NE KADAR GAZNELİLER'İN HİNDİSTAN SİYASETİ

Mahmut Can ÜNAL*

Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi

Sebüktegin, Gazne tahtına oturmasının ardından Büst hâkimi Togan Tegin şehrini ele geçiren Baytüz'e karşı Sebüktegin'den yardım istedi. Sebüktegin her yıl 100 bin dinar ödemesi karşılığında yardım isteğini kabul etti. Fakat Togan Tegin şehri geri alınca bu anlaşmayı yok saymakla birlikte Sebüktegin'i ortadan kaldırmayı düşündü. Bunun üzerine Sebüktegin harekete geçerek Büst şehrini hâkimiyeti altına aldı. Akabinde Toharistan, Doğu Gur, Zamindaver ve Kusdar bölgeleri de Sebüktegin'in hâkimiyeti altına girdi.¹

Devletin batı tarafını güvence altına aldıktan sonra istikametini Hindistan'a çevirdi ve ilk olarak Kabil merkezli Hinduşahiler devleti ile karşılaştı. Yapılan muharebelerde ciddi bir zafer elde ederek Gazne'ye geri döndü. Fakat Hiduşahi racası Caypal bu durumu hazmedemedi ve etraftan topladığı güçlü bir orduyla Sebüktegin'in üzerine doğru harekete geçti. Sebüktegin ordusuyla Atabetu'l Gurek denilen bir tepede konuşlandı. Bu bölgede bir pınar vardı. Rivayete göre Sebüktegin bu pınara bir pislik atıldığında bu pislik temizlenene kadar değişik doğa olaylarının meydana geldiğini bildiğinden bu pınara bir pislik atılmasını emretti. Bunun sonucunda gök birden kararmaya, şimşekler çakmaya, aşırı derecede yağmur yağmaya başlamıştı. Bu durum Hint ordusunda panik havasının başlamasına sebep oldu. Gazneli kuvvetlerinin de атаğa geçmeleri sonucunda Hintliler barıştan başka çıkar yol bulamadılar. Sebüktegin oğlu Mahmud'un olumsuz tavrına rağmen barış teklifini kabul etti. Sebüktegin ve Caypal arasında yapılan anlaşmayla bir milyon dirhem para, bazı kalelerin teslimi ve 50 fil verilmesi karara bağlanmıştı. Karara bağlanan fil ve para anlaşma sonucunda teslim edilmişti. Fakat kalelerin teslimi bir yana Caypal'la gönderilen askerler de rehin alınmıştı.² Bu haberin Gazne'ye ulaşmasından sonra Sebüktegin vakit kaybetmeden Hindistan üzerine sefere çıktı ve Lamgan'ı kuşattı. Hintlilerin fazla mukavemet gösterememeleri sonucunda Lamgan fethedildi. Sebüktegin büyük bir ganimet elde etti ve orada bulunan putları yıkarak İslam şiarını yerleştirdi ve akabinde Gazne'ye döndü.³ Caypal topraklarının Sebüktegin tarafından ele geçirildiğini öğrenmesi sonucunda 100 bin kişilik bir orduyla Sebüktegin üzerine harekete

geçti. Yapılan muharebede Gazne ordusu büyük bir zafer kazandı. Hintlilerin çoğu kılıçtan geçirildi, mallarına da el konuldu. Bu durum sonucunda belli bir müddet Hintliler Gazneliler'e karşı bir saldırı girişiminde bulunamamışlardır. Öte yandan İslam Coğrafyasında bu başarının duyulması sonucunda özellikle Afganlar ve Halaç Türkleri, Sebüktegin'in ordusuna katılmışlardır.⁴

Hindistan Seferleri Öncesi Gazneli Mahmud: Mahmud Gazne hükümdarı olduktan sonra Samani emiri II. Mansur' a Horasan sipahsarlığının tekrardan kendisine tevcih edilmesini istediği bir mektup gönderdi. Fakat II. Mansur bu isteği kabul etmedi. Bu olay karşısında Mahmud derhal harekete geçmek için hazırlıklara koyuldu. Bunun üzerine Türk asıllı olan komutanlarda Beğtüzün ve Faik, Mansur'un Mahmud'a Horasan emirliğini vermesi ihtimalinden dolayı II. Mansur'u yakalayıp gözlerine mil çektiler. Yerine yaşı küçük olan II. Abdülmelik'i emirliğe getirdiler. Bu olaylar karşısına Mahmud devrilmiş olan emirin koruyuculuk vazifesini kedisinde göreyerek Samaniler'e karşı savaşa girişti. Neticede Faik ve Beğtüzün mağlup edildi. Samani meselesini yakından takip eden Karahanlılar durumu fırsata çevirmek için Ekim 999 tarihinde Buhara'yı ele geçirmek suretiyle Samani devletine son verdiler.⁵ Mahmud Samaniler'in yıkılmasından sonra Horasan'a hâkim oldu ve Abbasi halifesi Kadir Billah adına hutbe okudu. Durum halifeye bildirildikten sonra halife tarafından Mahmud'a Yemiduddevle ve Emin el-Mille lakabıyla birlikte hilat, taç ve bayrak gönderildi. Böylece Gazneliler bu olayın neticesinde asıl bağımsızlıklarına kavuşmuş oldular.⁶ Sultan Mahmud halifeden aldığı hediyeler üzerine babası ve Alptegin gibi Hindistan üzerine seferler düzenleyeceğine dair söz verdi. Kendisinin Hindistan topraklarını gaza sahası olarak seçmesinde birçok nedenin yattığı görülmektedir. Bu sebeplerin en önemlisi ve asıl gayeyi oluşturan düşüncenin İslam'ın Hindistan coğrafyasında yayılıp neşvünema bulması olduğu anlaşılmaktadır. Hindistan topraklarının her açıdan zengin olması hasebiyle halkın ve askerlerin desteğini sağlamak da sebepler arasındaydı.. Bunların yanında çok sayıda bulunan ordunun hareket halinde bulunmasını temin etmekte.⁷ Hind

* Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, SBE, Tarih Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Öğrencisi, mahmutcanu-nal@hotmail.com. Bu bildiri, 21-22 Ekim 2021 tarihlerinde Aksaray Üniversitesi Tarih Bölümü tarafından çevrimiçi düzenlenen VIII. Genç Tarihçiler Öğrenci Sempozyumu'nda sunulmuştur.

¹ İbnü'l Esir, a.g.e., s. 590-591; Erdoğan Merçil, a.g.e., s. 7-8.

² İbnü'l Esir, a.g.e., s. 592; İzzetullah Zeki, a.g.e., s. 33-34.

³ Erdoğan Merçil, a.g.e., s. 9; Hikmet Bayur, Hindistan Tarihi, Türk Tarih Kurumu Yayınları, I. Cilt, Ankara 1987, s. 130.

⁴ İbnü'l Esir, a.g.e., s. 593; Erdoğan Merçil, a.g.e., s. 9; Hikmet Bayur, a.g.e., s. 131.

⁵ Erdoğan Merçil, a.g.e., s. 14-16; Hikmet Bayur, a.g.e., s. 138.

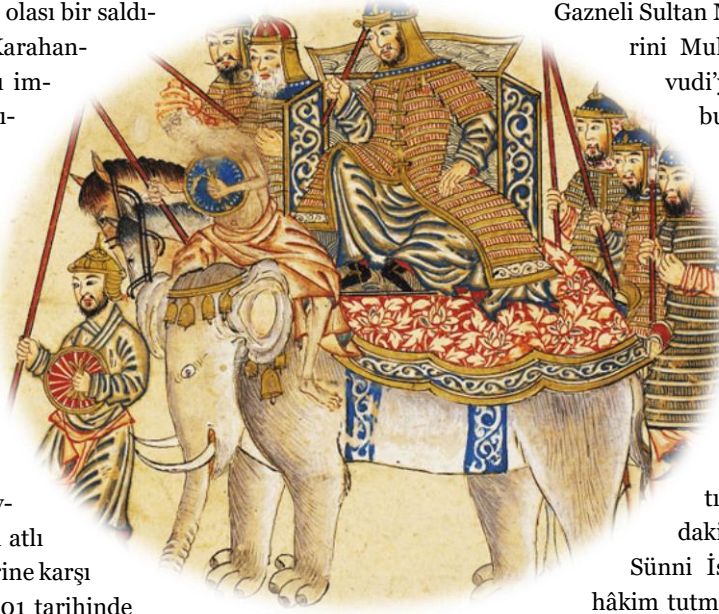
⁶ Erdoğan Merçil, a.g.e., s. 16; Hikmet Bayur, a.g.e., s. 138.

⁷ Erdoğan Merçil, a.g.e., s. 16; Mehmet Sedat Talay, a.g.e., s. 36-37.

seferlerine başlamadan önce olası bir saldırının vuku bulmaması için Karahanlılarla bir dostluk anlaşması imzalayarak devletin kuzey sınırını emniyet altına almış oldu.⁸

Hindistan Seferleri Sırasında Gazneli Mahmud: Mahmud ilk Hindistan seferini Vayhand Racası Caypal üzerine Eylül 1001 tarihinde düzenlemiştir.⁹ Mahmud beraberinde 15 bin atıyla birlikte Peşaver bölgesine geldi. Caypal ise 30 bin piyade, 12 bin atlı ve 300 fille Gazneli kuvvetlerine karşı harekete geçti. 27 Kasım 1001 tarihinde

başlayan savaşta Caypal'ın ordusu ağır yenilgiye uğradı. Öyle ki Hint askerleri kaçarlarken komutanları Caypal ve onun oğulları, torunları esir düştü. Caypal 50 fil ve 250 bin dinar fidye karşılığında serbest bırakıldı. Lakin onun oğlu ve torununun şartların yerine getirilmesi koşuluyla serbest bırakılması kararlaştırıldı. Vayhand'ı fetheden Gazneli Mahmud çok sayıda ganimet ve fillerle birlikte Gazne'ye döndü. Bu savaşın neticesinde Mahmud'a 'Gazi' unvanı verildi. Bu sırada Müslümanlara esir düşmesi kendisini halkın gözünden düşürmüştü. Bu utançla yaşayamayacağına karar veren Caypal kendisini ateşe atarak intihar etti.¹⁰ Gazneli Sultan Mahmud Peşaver Seferi'nden 3 yıl sonra Bhatiya Racası Bacı Ray üzerine bir sefer düzenledi. Bu sefere çıkmasındaki sebebin Bacı Ray'ın Sebüktegin zamanındaki dostane tutumundan dolayı Mahmud, Caypal'la yapılan mücadelede kendisine yardım edeceğini ummuştu. Fakat bu düşüncesi gerçekleşmeyince böyle bir sefere çıktığı anlaşılmaktadır. Mahmud Pencap üzerinden Multan'a oradan da Bhatiya'ya geldi(1004). Bacı Ray, Gazneli Mahmud'a karşı üç gün boyunca ciddi mukavemet gösterdi. Lakin Mahmud'un askerlerin başına geçip bizzat savaşa iştirak etmesi sonucunda Gazneli ordusuna bir kuvvet takviyesi oluştu. Neticede savaş Gazneli kuvvetlerinin galibiyetiyle sonuçlandı. Bacı Ray ise esir düşmektense intihar etti. Bu durumu öğrenen kaledeki askerler teslim oldu. Bunun üzerine Gazneli Sultan Mahmud bu seferinden çok sayıda ganimet ve 120 fil elde etti. Ayrıca Bhatiya'ya mescitler ve İslam'ın esaslarını anlatması için hocalar gönderdi. Gazne'ye döndü.¹¹

Gazneli Sultan Mahmud bir diğer Hind seferini Multan hâkimi Ebul Feth Davudi'ye karşı gerçekleştirdi. Onun bu sefere çıkmasında iki önemli etkenin olduğu görülmektedir. Bunlardan birincisi Bhatiya dönüşü Multan hâkiminin Mahmud'a karşı göstermiş olduğu tavır Gaznelileri zor bir duruma sokmuştu. İkinci nedeni ise Ebul Feth'in Karmati düşüncesine sahip olup bu batını düşünceyi yayma yolundaki hareketlerini durdurmak ve Sünni İslam'ı tekrardan o bölgede hâkim tutmak için harekete geçtiğidir.¹²

Sultan Mahmud, Multan üzerine sefere çıktığında Özellikle Seyhun nehrinin Gazneli ordusuna geçit vermemesi üzerine Mahmud derhal Pencap hâkimi Anandpal'dan Multan hareketi için topraklarından geçmek için izin istedi. Lakin Anandpal bu isteği kabul etmedi. Bunun akabinde ilk iş olarak Gazneli Mahmud, Anandpal üzerine yürüdü. Yapılan savaşta Anandpal Keşmir'e kaçmak durumunda kaldı. Gazneli kuvvetleri buradan Multan'a hareket etti. Ebul Feth Gaznelilerin geldiğini haber alınca kaleyi terk etme kararı aldı. Multan'a gelen Gazneli Mahmud, halkın direnişiyi karşılama kaleyi muhasara altına aldı. Kale düştü ve en sonunda halka bu yanlış düşüncelerinden dolayı 20 bin dirhem para cezası uygulandı. Multan emirliğine ise Caypal'ın esirliği sırasında Müslümanlığı kabul eden Suhalpal'i atadı.¹³ Multan'ın ardından Kevakir kalesinin emiri bulunan Beyda üzerine harekete geçti. Beyda, Gazneli Mahmud karşısında fazla bir mukavemet gösteremeyeceğini anlaması üzerine Kalincar kalesine kaçtı. Mahmud Kevakir kalesine girip 600 putu kırdı ve Kalincar üzerine yürüdü. Kalincar'a gelen Gazneli ordusu kaleyi muhasara altına aldı.¹⁴ Bu muhasara karşısında kale komutanı barış talebinde bulduysa da Gazneli Mahmud talebi kabul etmedi. Lakin Karahanlı emiri İlig Han'ın Horasan üzerine sefere çıktığını haber alması neticesinde Hind racasıyla 300 bin gümüş, 500 fil ve giymekte olduğu kovuğunu çıkarıp Gazneli Mahmud'un kendisine vereceği hilatı giyeceğine dair anlaşma yaparak Gazne'ye döndü.¹⁵ Gazneli Mahmud'un Horasan'daki olaylarla ilgilenmesini fırsat bilen Suhalpal Gazneliler aleyhine harekete geçti. Tekrardan eski dinine dönerek

⁸ M. Hanefi Palabıyık, a.g.e., s. 97.

⁹ Gazneli Mahmud'un ilk Hindistan seferi olarak bazı kaynaklar Lamgan'ı göstermektedirler. Lakin İbnü'l Esir, (C. 9, s. 140.) böyle bir seferden bahsetmez.

¹⁰ Erdoğan Merçil, a.g.e., s. 17.

¹¹ Erdoğan Merçil, a.g.e., s. 17-18; İzzetullah Zeki, a.g.e., s. 260-261.

¹² Erdoğan Merçil, a.g.e., s. 18; İzzetullah Zeki, a.g.e., s. 261.

¹³ Erdoğan Merçil, a.g.e., s. 19; İbnü'l Esir, İslam Tarihi El Kamil-Fi't-Tarih, Bahar Yayınları, (Çev. Ahmet Ağırakça), C. 9, İstanbul 1991, s. 153.

¹⁴ İbnü'l Esir, (C. 9, s. 154.) kuşatmanın 43 gün sürdüğünden bahseder.

¹⁵ İbnü'l Esir, a.g.e., s. 154; Erdoğan Merçil, a.g.e., s. 13.

Hindu racalarıyla ittifak girişimlerinde bulundu. Bunu üzerine Gazneli Mahmud, Suhalp üzerine 1008 yılında sefere çıktı ve onu mağlup ederek hapsedti. Bunun yanı sıra Karmatiler de tekrardan cezaya çarptırıldılar. Suhalp'den boşalan emirliğe Tegin Hazin getirildi. Sultan Mahmud fazla vakit kaybetmeden Gazne'ye döndü.¹⁶

İslam'ın hızla yayılmasından tedirgin olan Anandpal bu yayılışa karşı önlem almak için diğer Hind racalarıyla birlik olmaya karar verdi. Bunun içinde Gaznelilere karşı Anandpal'a takviye ordu göndermeyi uygun buldular. Gazneli Mahmud Hindistan'daki bu olaylar üzerine derhal harekete geçerek Anandpal'a karşı 31 Aralık 1008 tarihinde bir sefer düzenledi. Gazneli kuvvetleri Vayhand (Sudra) şehri yakınlarında Anandpal'ın oğlu Brahmapal komutasındaki Hind ordusuyla karşılaştı. Yapılan muharebede Hind ordusu mağlup oldu ve kaçmaya başladılar. Gazneliler de kaçanları takibe koyularak Nagarkot Kalesine geldiler. Üç gün süren muhasara sonucunda kale Gaznelilere teslim oldu. Kalede bulunan 700 bin dirhem, mücevherat, gümüş ve altın gibi çok sayıda ganimet ele geçirilerek Gazne'ye dönüldü.¹⁷

Gazneli Mahmud Nagarkot Kalesinin fethinden kısa bir zaman sonra Narayanpur üzerine sefer düzenlemiştir. Narayanpur racası Gaznelilere karşı fazla bir mukavemet gösteremediğinden Gazneli Mahmud'a barış teklifinde bulundu. Bunun üzerine Mahmud her yıl 50 fil ve 2 bin atl asker karşılığında bu barış teklifini kabul etti. Bu seferin önemli neticesi Horasan ile Hindistan arasındaki ticaretin başlaması ve hızlanması olmuştur. Bu durumun da Gazne'nin bir ticaret merkezi haline gelmesine sebep olmuştur.¹⁸ Karahanlılar'ın Horasan hareketinden dolayı yarım kalan Multan Seferi'ni tamamen erdirmek için Multan üzerine Ekim 1010 yılında sefere çıktı. Bölgenin güney kısımlarını itaati altına aldıktan sonra Karmatiler'in bir kısmını kılıçtan geçirdi, bir kısmını da hapsedti. Bir zamanların Multan hâkimi olan Ebul Feth'i ise yakalayıp Gazne'ye gönderdi ve Gurek kalesine hapsedti.¹⁹ Gazneli Mahmud, Naradin racası Triloçanpal üzerine sefere çıkmaya karar verdi. Gazneli ordusu Kasım 1013 tarihinde harekete geçmişti. Lakin mevsim şartlarının şiddetlenmesi nedeniyle geri dönmek durumunda kaldı.²⁰

Mahmud, Mart 1014 tarihinde mevsim şartlarının iyileşmesiyle birlikte tekrardan Naradin üzerine yürüdü. Triloçanpal gelmekte olan Gaznelilere karşı Keşmir racasından yardım istedi. Oğlu Bhimpal ise Naradin kalesine yakın iki dağ arasında önlerini filleri kalkan yapmak suretiyle Gazneli ordusunu karşıladı. Lakin Gazneli kuvvetlerini daha fazla durduramayacaklarını anlamaları üzerine kaleye sığınmak durumunda kaldılar. Kale Gazneliler tarafından muhasara altına

alındı. Bir yandan lağımaların kazılması diğer yandan da ok yağmuruna tutulmaları kaledekilerin ümidini ciddi anlamda kırdı ve teslim olmaktan başka çıkar yol bulamadılar. Gazneli Mahmud fazla oyalanmadan Triloçanpal'ın sığındığı Keşmir üzerine doğru hareket etti. Yol üzerinde birçok bölgenin İslam'la şereflenmesine sebep oldu. Daha sonra Gazneli Mahmud komutanlarından Sarığ'ı Naradin'in sorumluluğuna getirdikten sonra Gazne'ye döndü. Bu seferlerden dolayı Abbasi halifesi el-Kadir Billah 'Nizameddin' unvanını Mahmud'a tevcih etti.²¹ Gazneli Sultan Mahmud Hintlilerce önemli kabul edilen Çakrasvami adındaki putu kırarak Hintlilerin maneviyatını sarsmak ve bölgedeki zenginliklerden istifade etmek maksadıyla Eylül 1014 senesinde Taneser Seferi'ne çıktı. Gaznelilerin bu seferinden haberdar olan Anandpal'ın oğlu Triloçanpal Gazneli Mahmud'a seferinden vazgeçmediği için 50 fil vermeyi teklif ettiyse de Gazneli Mahmud teklifi kabul etmeyip yoluna devam etti. Bu sefer de Dera Bölgesinin racası Ram, Gazneli Mahmud'un önünü kesti ve direnmeye çalıştı. Fakat Gazneli ordusu karşısında fazla mukavemet gösteremedi ve kaçmayı uygun gördü. Taneser racası, Mahmud'un gelişinden evvel şehri terk etti. Çakrasvami putu hariç şehirdeki bütün putları kırdı. Gazneli Sultan Mahmud, Çakrasvami putuyla birlikte Mart 1015 yılında Gazne'ye döndü.²² Gazneli Mahmud, Naradin racasıyla birlikte hareket ettiğinden dolayı Keşmir'i cezalandırıp topraklarını ele geçirmek için 1015 sonlarında yeni bir Hind seferine çıkmıştır. Keşmir yolu üzerinde bulunan Lokinat kalesini muhasara altına aldı. Lakin çetin kış şartları ve Harezmi'de çıkan isyandan dolayı Gazne'ye dönmek durumunda kaldı. Ciddi soğuk sebebiyle dönüş yolunda çok kayba uğrayarak Mart 1016'da anca Gazne'ye varabildi.²³

Gazneli Mahmud, Karahanlılar ile olan meselesini çözüme kavuşturduktan sonra 27 Eylül 1018 tarihinde Kanavaç üzerine sefere çıktı. Bu seferinde Gazneli ordusuna Türkistan'dan gaza niyetiyle gelen 20 bin kişilik bir grup da katılmıştı. Keşmir'e varan Gazneli kuvvetlerini Kalincar racası karşıladı ve çıkmış oldukları seferde onlara rehberlik etti. Sirsav kalesine gelen ordu kaleyi muhasara altına aldıktan sonra kale komutanı kaçmış askerleri ise teslim olmuşlardır. Bu olayın ardından birçok yer İslam'la şerefledi. Öyle ki Cumne ile Ganj nehirleri arasındaki bölgelerin hemen hemen tamamı Gazne hâkimiyetine girmiş oldu. Gazneli kuvvetleri Hintlilerin kutsal kabul ettikleri şehirlerden biri olan ve Delhi racalığına bağlı bulunan Mathura (Muttera)'ya doğru hareket ettiğinin anlaşılması üzerine kaledekiler mukavemet göstermeden teslim oldular. Burada fazla oyalanmadan yollarına

¹⁶ Erdoğan Merçil, a.g.e., s. 19; Mehmet Sedat Talay, Gaznelilerin Hindistan Politikası, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, Edirne, 2019, s. 39.

¹⁷ Mehmet Sedat Talay, a.g.e., s. 39; Erdoğan Merçil, a.g.e., s. 19-20.

¹⁸ Erdoğan Merçil, a.g.e., s. 20; Mehmet Sedat Talay, a.g.e., s. 40.

¹⁹ Erdoğan Merçil, a.g.e., s. 20-21; Mehmet Sedat Talay, a.g.e., s. 40.

²⁰ Erdoğan Merçil, a.g.e., s. 21; Mehmet Sedat Talay, a.g.e., s. 40.

²¹ Mehmet Sedat Talay, a.g.e., s. 41; Erdoğan Merçil, a.g.e., s. 21-22.

²² Mehmet Sedat Talay, a.g.e., s. 41; Erdoğan Merçil, a.g.e., s. 22.

²³ Erdoğan Merçil, a.g.e., s. 22.

devam eden Gazneli kuvvetleri Kanavaç'a²⁴ 20 Aralık 1018'de vardılar. Daha öncesinde Kanavaç racası Raycapal Gaznelilerin geldiğini haber aldıktan sonra kaleden kaçtı. Kaledekilerde bu olaydan dolayı savaşmaktansa teslim olmayı seçtiler. Kanavaç'ta neredeyse hiç mukavemetle karşılaşmadan fethedilmiş oldu. Kanavaç'ın sorumluluğu tekrardan Racaypal'a verilerek Gazne'ye doğru harekete geçildi. Kanavaç yakınlarında bulunan Sarve racası Candar Ray, Mahmud'a karşı saldırı hazırlığı yapmaktaydı. Bunun üzerine Nizameddin Mahmud, Candar Ray üzerine yürüdü. Damadı Bhimpal Mahmud ile savaşmaktansa kaçmasını söyledi. Damadının tavsiyesine uyan Candar Ray dağlara doğru kaçtı. Gazneli kuvvetleri de onu takip edip hücumla geçtiler. Yapılan muharebe neticesinde Candar Ray mağlup oldu. Gazneli ordusu da çok sayıda ganimet elde ederek Gazne'ye döndü. Öyle ki ele geçirilen ganimetler Gazne Ulu Camii'nin yapımında, çeşitli mescitlerin inşasında kullanılmıştır.²⁵ Sultan'ın Gazne'ye dönmesinin ardından Kanavaç mağlubiyeti başta Kalincar racası Ganda olmak üzere diğer Hind racalarını da Gaznelilere karşı birlik olmaya sevk etmiştir. Ganda suçlu olarak Racaypal'ı gördüğünden, onu bertaraf ederek yerine geçti. İlk iş olarak da Anandpal'ın oğlu Triloçanpal'ı Pencap'ı tekrardan geri almak için ona yardımda bulunacağını söyledi. Hindistan'da vuku bulan bu olayları haber alması üzerine 1019 yılında mevsim şartlarına da fazla aldırmadan zorlu bir Hind seferine koyuldu. Gagesi ise isyana kalkışmış olan Ganda ve yandaşlarını itaati altına alabilmeyi. Öncelikli olarak Triloçanpal üzerine yönelerek onu Ramaganga Irmağı'nda yakaladı. Triloçanpal Irmağı'nın karşısında bulunan Gaznelilerin karşıya geçebileceğini düşünmediğinden kendisini güvende hissetti. Bunun akabinde Gazneli ordusunun nehri geçtiklerini gördüklerinde manevi açıdan bir yıkıma uğradılar. Yapılan muharebede bir kısım Hindli öldürüldü, bir kısmı da esir edildi. Triloçanpal ise kendi adamları tarafından öldürüldü (Ekim 1019).²⁶ Gazneli kuvvetleri Kalincar üzerine yürüyüşüne devam etti. Karşılarına Bari şehri çıktı. Lakin şehir halkı Mahmud'un geldiğini haber aldıklarında kaçmışlardı. Böylece Mahmud içindeki hazinelerle birlikte şehri zorluk çekmeden almış oldu. Gazne ordusu Kalincar racası Ganda ile karşılaştı. Yapılan muharebelerde kesin bir sonuç alınmadı. Karanlığın çökmesiyle birlikte savaşa ara verdiler. Galibiyet elde edemeyeceğini anlayan Ganda karanlıktan da yararlanarak kaçmayı başardı. Sabah olunca Hind ordusunun kaçtığını anlayan Gazneli kuvvetleri derhal takibe koyuldular. Yakalanan Hind ordusunun büyük bir kısmı öldürüldü veya esir edildi. Fakat buna rağmen Ganda'yı yakalayamadılar. Bunun üzerine Gazneliler

elde ettikleri ganimetlerle birlikte Gazne'ye döndüler (1022).²⁷

Gazneli Sultan Mahmud, Kalincar racasını ve ona tabi olan Gvalior'u itaat altına almak için sefer düzenlemeye karar verdi. 1022 yılında ilk olarak Gvalior üzerine yürüdü. Kaleyi muhasara altına aldı. Muhasaranın dördüncü gününde Gvalior racası direnmenin faydasız olduğunu düşünerek teslim olmaya karar verdi. Netice itibarıyla 35 fil ve tabiiyetle anlaşma sağlandı. Bunun üzerine Nizameddin Mahmud, Kalincar'a doğru hareketine devam etti. Kalincar'ı muhasaraya alan Gazneliler, diğer bölgelerin kaleyle olan irtibatını kesti. Böylece kaledekiler sıkıntıya düştü. Ganda'da Gaznelilerle baş edemeyeceğini anladığından barış teklifinde bulundu. Gazneli Mahmud teklifi olumlu karşılayarak muhasarayı kaldırdı. Neticede Sultan Mahmud, Ganda'dan 300 fil, yıllık haraç ve çeşitli hediyelerle Nisan 1023'te Gazne'ye döndü.²⁸

Gazneli Mahmud ve Somnat: Gazneli Sultan Mahmud, istikametini Somnat üzerine yöneltti. Çünkü Somnat'ta Hintlilerin en kıymet verdikleri büyük bir put vardı. Hindliler Mahmud'un fethettiği bölgelerdeki putları kırmalarını burada bulunan Lat adındaki puta izafe ediyorlar ve Lat'ı hoşnut edemedikleri için böyle olayların başlarına geldiğini dillendiriyorlardı. Bunun yanı sıra Sumenat'taki tapınağa 10 bin köyün vakfedildiği ve çok sayıda hizmetçisinin bulunduğu anlatılmaktadır.²⁹ Gazneli Mahmud'un kulağına da bu söylentiler gelince Hintlilerin bu büyük putunu yıkıp onların manevi hayatını temelinden sarsmak ve bu inancı da yıkarak İslam'ın yayılışının Hint topraklarında hız kazanmasına sebep olacağını düşünerek derhal sefer için hazırlıklara koyuldu.³⁰ 6 Ekim 1024 tarihinde gönüllü erler hariç 30 bin süvariyle birlikte Gazne'den hareket etti. Kasım ayı gibi Multan'a varan ordu su ve erzak ihtiyaçlarını temin ettikten sonra 26 Kasım'da Tar çölüne girdi. Zorluklara rağmen çölde bulunan Lodorva Kalesi fethedildi. Yaklaşık bir ay kadar sonra zorluklarla dolu çöl yolu aşıldı. Gazneli ordusu 24 Aralık 1024 tarihinde Enhelvara'ya doğru hareket etti. Bunu haber alan Behim diye isimlendirilen şehrin racası bir kaleye sığındı. Böylece rahatsızlıkla şehre giren Gazneliler, erzak ve su ihtiyaçlarını giderdikten sonra yürüyüşlerine devam ettiler.³¹ Gaznelilerin Somnat'a gitmelerini engellemek amacıyla 20 bin kişilik Hind ordusu Mudhera'da saldırıya geçtiler. Bu hücum hareketine rağmen başarılı olamadılar. Yollarına devam eden Gazneli kuvvetleri Delveda bölgesine geldiler ve bir mukavemet göstermeden şehir halkı Mahmud'a teslim oldu.³² Somnat'a varan Gazneli kuvvetleri 7 Ocak 1025'de ilk hücumla kalktılar. Cuma günü başlayan bu hücum hareketi sırasında surlardaki bazı yerler ele geçirildi. Buna karşılık Hintlilerin son bir mukavemette

²⁴ Kanavaç Hindistan'ın kalbi olarak görülmüş ve bu bölgeyi yöneten kişiye de Hintçede sultan anlamına gelen Racaypal denmiştir. Bkz. İzzetullah Zeki, a.g.e., s. 269.

²⁵ Erdoğan Merçil, a.g.e., s. 22-23.

²⁶ Erdoğan Merçil, a.g.e., s. 24.

²⁷ Erdoğan Merçil, a.g.e., s. 24-25; Mehmet Sedat Talay, a.g.e., s. 45.

²⁸ Erdoğan Merçil, a.g.e., s. 25-26; İzzetullah Zeki, a.g.e., s. 271.

²⁹ İbnü'l Esir, a.g.e., s. 265; Erdoğan Merçil, a.g.e., s. 26; Mehmet Sedat Talay, a.g.e., s. 45.

³⁰ İbnü'l Esir, a.g.e., s. 265; Erdoğan Merçil, a.g.e., s. 26.

³¹ İbnü'l Esir, a.g.e., s. 266.

³² İbnü'l Esir, a.g.e., s. 266.

bulunmalarına rağmen başarı sağlanamadı. 8 Ocak 1025 Cumartesi günü Gazneli ordusu şevk ve heyecanla hücumla kalktı. Bu olayın akabinde Hintlilerin bir kısmı kaçarak tapınağa doğru çekildiler. Bunun akabinde Gazneliler şehre girdi ve direnmeye çalışanlar kılıçtan geçirildi. Neticede Somnat zapt edilmiştir. Tapınağa hareket eden Gazneli Mahmud Hintlilerin tekliflerine rağmen yanındaki müezzine tapınağa çıkıp ezan okumasını söylemiştir. Tapınakta bulunan putlar yıkıldı. Hintlilerin güven duyduğu ve kıymet verdikleri en önemli putu Sultan Mahmud kırarak dört parçaya ayırdı. Bu parçalardan ikisini Gazne'ye diğer ikisini de Mekke ve Medine'ye gönderdi.³³ Somnat Seferi'ne katılanlar arasında mutasavvıfların da olduğu şu rivayetle anlaşılmaktadır. Hâce Muhammed b. Ebu Ali El-Çiştî, Sumenat Seferi'ne Gazneli Mahmud'la birlikte çıktıkları ve 70 yaşında olup dervişleriyle birlikte Gazneli ordusuna çok önemli yardımlarının dokunduğu anlatılmaktadır. Öyle ki Gazneli kuvvetleri Hintlilere karşı zavıf düşünce Çiştî, değirmenci olan dervişini vazifelerdirerek Gazneli ordusunun zafere ulaşmasında ciddi katkısı olmuştur.³⁴ Bu sefer sonucunda Hintlilerin inancında büyük bir gedik açılmış oldu. Çünkü onlar en kıymet verdikleri kendilerini koruyacağına inandıkları putun Gazneli Mahmud tarafından dört parçaya ayrılmasıyla putlara ve rahiplere karşı güven duyguları ciddi oranda sarsılmış oldu. Bu sayede çok sayıda Hindli, İslam'ı kabul etti. Böylece yukarıda da Sumenat Seferi'ne ve çeşitli seferlere iştirak etmiş mutasavvıfların yaşantıları Hint toplumunu derinden derine İslamî bir yöne doğru değişim ve dönüşüme sevk etmiştir.

Sonuç: Hindistan coğrafyası Gaznelilerden önce çeşitli saldırılara ve çok sayıda göçlere maruz kaldı. Bu göç ve akınların neticesinde birbirinden farklı ırklar, dinler ve dillere mensup insanlar Hint Coğrafyasına yerleşmeye başladılar. Bu farklılıklar insanları birleştirmede yeterli olmazken bir de kast sisteminin de getirmiş olduğu yapı, ayrışmayı tam manasıyla perçinlemiş oldu. Böylelikle bütünlükten yoksun ve saldırılara açık bir Hindistan ortaya çıktı. Gazneli Mahmud'un hâkimiyeti altına giren topraklarda değişimin ayak seslerinin duyulduğunu görmek mümkündür. Öyle ki kast sistemi altında ezilen Hintliler, Gazneli Devleti sınırları içerisinde adaletle yönetilmeleri ve Gaznelilerin etnik ve sınıfsal ayrımı bir kenara bırakarak Hintlileri kendi halkından olarak kabul etmesi, Hintlilerin de bu devleti benimsemelerine sebep olmuştur. Görüldüğü üzere, günümüzde Hindistan coğrafyasına baktığımızda, Müslümanların çoğunluğunun bulunduğu yerlerin büyük bir kısmının Gazneli Mahmud dönemi sınırları içerisinde olduğu görülmektedir. Özellikle Gazneli Mahmud'un seferlerine katılan âlimler, fethedilen bölgelerde açılan medreselerde halkı İslam Medeniyetiyle buluşturmaları Müslümanlığın Hindistan'daki yayılma hızını arttıran etkenlerden olmuştur. Bazı tarihçilerin aksine Gazneli Mahmud'un

seferlerinin bir yağma seferi ve sadece ekonomik sebeplerden ötürü olmadığı, Mahmud'un fethettiği bölgelerde derhal mescitler, kütüphaneler, çeşme vb. imar ve inşaa faaliyetleriyle bölge halkının refah içerisinde bulunmasına gayret sarf ettiği görülmektedir. Kendisinden sonra bölgede kurulacak devletlere her açıdan sağlam bir zemin sağlamıştır.

Kaynakça

- AKKUŞ, Mustafa, "Gazneli Mahmud'un Mutasavvıflarla İlişkisi", SUTAD, S. 45, Nisan 2019, s. 353-369.
- BARTHOLD, Vasiliy Viladimiroviç, Moğol İstilasına Kadar Türkistan, (Çev. Hakkı Dursun Yıldız), Kronik Yayınları, İstanbul 2017.
- BAYUR, Yusuf Hikmet, Hindistan Tarihi, C. 1, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1987.
- BOSWORTH, Edmund, The Ghaznavids Their Empire in Afghanistan and Eastern Iran (994-1040), Edinburgh 1963.
- GALİP, Mübarek-Saadettin Yağmur Gömeç, Hindistan'da Türkler, Berikan Yayınevi, B. 1, Ankara 2013.
- İBNÜ'L ESİR, İslam Tarihi El Kamil-Fi't-Tarih Tercümesi, (Çev. Ahmet Ağrakça), C. 8-9, Bahar Yayınları, İstanbul 1991.
- KULKE, Herman-Dietmar Rotermond, Hindistan Tarihi, (Çev. Müfit Günay), İmge Kitabevi, Ankara 2001.
- KUTLUTÜRK, Celil, Hint Düşüncesinde İslam Algısı, Dergah Yayınları, B. 1, İstanbul 2019.
- MERÇİL, Erdoğan. Gazneliler Devleti Tarihi, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1989.
- _____, Afganistan ve Hindistan'da Bir Türk Devleti Gazneliler, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2014.
- NİZAMÜ'L-MÜLK, Siyaset-Name, (Haz. Mehmet Altay Köymen), Türk Tarih Kurumu Yayınları, B. 4, Ankara 2018.
- NOORULHAK, Ahmad Jawid, İlk Fetihlerden Gaznelilerin Son Dönemine Kadar Afganistan'ın İslamlaşma Süreci, (Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi Ve Sanatları Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Isparta 2005.
- ÖZCAN, Azmi, "Pencap", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C. 34, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2007, s. 224-225.
- _____, "Sind", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C.37, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2009, s. 242-244.
- PALABIYIK, M. Hanefi, "Hindistan Tarihinde Gazneli Türk Hakimiyeti" Tarihinde Türk- Hint İlişkileri Sempozyumu Bildirileri, (25 Haziran - 28 Haziran), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2008, s. 91-127.
- STEIN, Burton, Hindistan Tarihi, (Çev. Müfit Günay), İnkilap Kitabevi, İstanbul 2015.
- TALAY, Mehmet Sedat, Gaznelilerin Hindistan Politikası, (Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Edirne 2019.
- TİMUR, Muhiburrahman, Gazneliler Devletinden Babürüliler Devletine Kadar Bölgede Kurulan Hanedanlıklar (1206-1526), (Selçuklu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi Ve Sanatları Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya 2012.
- ZEKİ, İzzetullah, Gazneli Mahmud'un Din Politikası, Çizgi Kitabevi, B. 1, Konya 2019.

&

"Sevginin bulunmadığı yerde akıl da yoktur".
Dostoyevski
(Yeraltından Notlar, Koridor Yayı, s. 118).

³³ İbnü'l Esir, a.g.e., s. 267; İzzetullah Zeki, a.g.e., s. 167.

³⁴ Mustafa Akkuş, Gazneli Mahmud'un Mutasavvıflarla İlişkisi, Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi (SUTAD), Nisan 2019, s. 361.

Fotoğraflar: Adem KOÇAK-AKSARAY Ocak-Şubat 2022

Fotoğraflar: N. AYGÜN, Ocak-Şubat 2022

IV. HAÇLI SEFERİ ÖNCESİ BİZANS VE VENEDİK İLİŞKİLERİ

Bilal ULUTAŞ*

Necmettin Erbakan Üniversitesi

IV. Haçlı Seferi, tarihin tanık olduğu en büyük kıyımlardan biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Aynı dine mensup tarafların bu kadar acımasız bir şekilde birbirlerine kastetmelerinin nedenleri son derece büyük önem teşkil etmektedir. IV. Haçlı Seferi'nin görünürdeki en büyük nedeni 1187 yılında Selahattin Eyyûbi önderliğindeki Müslümanların kutsal şehir Kudüs'ü Haçlıların elinden almasıdır. Kudüs'ün Müslümanlar tarafından fethedilmesi Avrupa'da büyük üzüntü ve infial yarattı. Hemen akabinde III. Haçlı Seferi yapıldı isede istenilen başarılar elde edilemedi. III. Haçlı Seferi'nde genel itibari ile iki ana kola bölünen Haçlılar, birinci kolda Friedrich Barbarossa önderliğinde kara yolu ile Kudüs'e ulaşmaya çalıştı. Barbarossa'nın Silifke yakınlarında bir nehri geçerken boğulması sonucu ordusu dağılarak tekrardan Avrupa'ya dönmek zorunda kaldı. İkinci kol ise deniz yolu ile İngiltere Kralı Aslan Yürekli Richard ve Fransa Kralı Philippe Auguste önderliğinde gerçekleştirildi. Filistin kıylarına kadar gelen Haçlılar bir anda patlak veren isyanlar ve menfi çatışmalar yüzünden bir netice elde edemeden geri dönmek zorunda kaldı. IV. Haçlı Seferi fikri Avrupa'da oluşmaya başladığında Papalık makamında III. Innocentius bulunuyordu. Avrupalı baron ve kontlar kralların yönetiminden ziyade, kendilerinin yönetiminde bir haçlı seferinin oluşmasını istiyorlardı. Hazırlıklar tamamlandı sefere çıkılacağına, III. Haçlı Seferi'nde edinilen tecrübe ile en iyi güzergâhın Mısır kıyılarından kutsal topraklara ulaşmak olduğuna karar verildi. Yapılacak bu deniz aşırı yolculukta Avrupalı devletlerin bu seferi gerçekleştirecek nakliye gemileri mevcut değildi. Hazırlanan Haçlı ordusunun nakliyesini gerçekleştirebilecek en güçlü aday ise Venedikliler idi. Haçlılar Venedik ile görüşmek üzere elçi göndererek 85.000 Köln markı karşılığında anlaşma sağladılar. Vaat ettikleri parayı ödeyemeyen Haçlılar daha sonra Venedik'in güdümüne girmek zorunda kaldılar. Venedik Doğu Enrico Dandolo seferin Bizans'ın başkenti İstanbul'a yönelmesini sağladı. Bu çalışmada Haçlılar ve özellikle Venedik'in seferi İstanbul üzerine çevirmelerinin nedenleri aktarılmaya çalışılacaktır.

Kommenos hanedanının ilk temsilcisi olarak tahta çıkan imparator I. Aleksios Komnenos idi. Onun döneminden önce Bizanslıların Güney İtalya ve Balkan Yarımadası'nda nüfuzu

büyük ölçüde azalmıştı. Norman saldırılarına karşı yeni ittifak arayışları içinde olan I. Aleksios Komnenos Venediklilerle anlaşarak Norman donanmasını bertaraf etmek istemişti. Bizans Devleti Normanlara karşı Venedik ile anlaşarak, onlara büyük imtiyazlar vermek zorunda kaldı. Bizans Devleti, Komnenoslar döneminde zamanla deniz üstünlüğünü kaybederek, bu alandaki üstünlüğü tamamen İtalyan deniz cumhuriyetlerine kaptırdı. Ayrıca Aleksios Komnenos devrinde birçok cephede mücadele etmek zorunda kalan Bizanslılar, Anadolu'nun büyük bölümüne yerleşen Türklerinde hâkimiyetlerini kabullenmek zorunda kaldı. Bütün gücüyle İtalya'nın güneyi ve Balkanlarda Normanlar ile mücadeleye yönelen I. Aleksios Komnenos, bunun neticesinde Venedik'e ileriki yıllarda büyük yıkımlarla sonuçlanacak olan imtiyazlar vermek zorunda kaldı. Norman tehlikesi karşısında, Venediklilerin yaptığı iyiliğe karşılık Bizanslılar 9 maddelik bir anlaşma yapmak zorunda kaldı. Yapılan anlaşma metnine göre:

1. Yıllık 20 poundluk (altın sikke) bir fon, kendi uygun gördükleri kiliselere dağıtılacaktı.
2. Doç, yüklü bir meblağ ile birlikte protosebastos unvanıyla onurlandırılacak; üstelik bu onur Bizans'taki gibi adpersanam (kişiye özel) olmayıp haleflerine de aktarılacaktı.
3. Grado Patriği ve halefleri aynı şekilde 20 poundluk yıllık tahsisat alacaklar ve hypertimos unvanıyla onurlandırılacaklardı.
4. Venedik'teki St. Marco Kilisesi her yıl, İstanbul'da ve imparatorlukta bulunan Amalfili tüccarların sahip olduğu kuruluşların her birinden üç altın alacaktı.
5. Yahudi Kapısı'ndan Vigla'ya kadar uzanan bölgenin her yerine serbestçe giriş çıkış hakkı ve Haliç'teki depoları ve iskeleleriyle birlikte, İstanbul'un Perama adlı pazar semtinde bir dizi dükkân, imalathane ve ev Venediklilere tahsis edilecek; buna ek olarak hali hazırda Venediklilere verilmiş olan St. Akindynos Kilisesi'ne, yanındaki ekmek fırınının yıllık geliri tahsis edilecekti.
6. Dyrrachion'daki kilise, orada imparatorluk donanması için depo edilen malzemeler dışında, tüm mülkü ve gelirleriyle Venediklilere verilecekti.

* Necmettin Erbakan Üniversitesi, SBE, Orta Çağ Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Öğrencisi, b.ulutas.042@gmail.com. Bu bildiri, 21-22 Ekim 2021 tarihlerinde Aksaray Üniversitesi Tarih Bölümü tarafından çevrimiçi düzenlenen VIII. Genç Tarihçiler Öğrenci Sempozyumu'nda sunulmuştur.

7. İmparator, Venedik tüccarına, imparatorluğun her yerinde hazinesine ödenecek her türlü vergi, harç ya da resimden muaf olarak ticaret yapma hakkını vermekteydi. Kentlerin adı ve Venediklilerin muaf tutuldukları vergilerin adları ile yetkisinden bağımsız oldukları memurlarının unvanlarıyla birlikte sıralanıyordu.

8. Bu muafiyetler, imparatora karşı iyi niyetlerini kanıtlamış ve ona ve haleflerine bundan sonra da bütün güçleriyle hizmet etmeye söz vermiş olan Venediklilere, imparatorun gerçek hizmetkârları oldukları için veriliyordu. Bu sebeple hiç kimse sivil yurttaş kilise ya da manastır, sözü geçen depolar ve iskeleler önceden başkasına verilmiş olsalar bile, İstanbul'da onlara verilen mülklere ilişkin haklarını sorgulayamayacaktı. Bunların Venediklilere bağışlanması geri çevrilemez ve ihlal edilemez nitelikteydi ve bir praktikon'a yani zamanı geldiğinde imparatorluk kayıtlarına geçecek olan kadastroya kaydedilecekti.

9. Bu fermannın hükümlerini ihlal eden herkes, beş altının yanı sıra Venediklilerden zorla aldığı malların beş katı kadar cezayı dromoslogothete'sine ödeyecekti.

Anlaşma metnine bakıldığında Venedik'in, Bizans karşısında güç kazandığını düşünmek kaçınılmazdır. Daha sonra ki yıllarda Venedik, Bizans topraklarının ekonomik faaliyetler bakımında en güçlü paydaşı olmuştur.

Aleksios döneminin bir diğer önemli olayı ise Haçlı Seferleri'nin başlaması idi. I. Haçlı Seferi sonucunda Normanların Antakya'da kurduğu devletten rahatsız olan Aleksios Komnenos Pisalılar ile anlaşarak onlara bazı imtiyazlar verdi. Buradaki temel amacı Pisalılar sayesinde Bohemond'un yeğeni Tankred'i bir nebze olsun kontrol altında tutmak idi. Böyle bir yakınlaşmaya ise Venediklilerin kayıtsız kalacağı düşünülemezdi. Nitekim Venedikli tüccarların büyük bir ticari ağı olan Konstantinopolis'te ki ticari faaliyetlerinin Pisalılar tarafından ellerinden alınacağı korkusu hâkim olmaya başlamıştı. I. Haçlı Seferi süreçleri düşünüldüğünde ise Venedikliler Bizanslıların en büyük müttefiklerinden biriydi. Venedikliler Haçlı Seferi başladığında öncelikle ticari kaygılardan dolayı sefere istenilen desteği vermemiştir. Seferin ilk başlarında Konstantinopolis ve Doğu Akdeniz kıyılarında oluşturduğu ticari ağı düşünen Venedikliler, buraların zarar görmesini istemiyorlardı. Aleksios Komnenos öldükten sonra yerine geçen oğlu İoannes Komnenos, babasının 1082 yılında Venediklilerle imzalamış olduğu imtiyazları kabul etmediğini bildirdi. Böyle bir hamle üzerine zor durumda kalan Venedikliler Ege Adaları'na saldırarak bu adaları yağmalamaya başladılar. Gelişmeler üzerine İoannes Komnenos 1126 yılında babasının imzaladığı anlaşmayı tekrardan kabul etmek zorunda kaldı. Bu anlaşmadan sonra özellikle Konstantinopolis'te, şehir içinde sahip oldukları ticari alanlar daha da genişlemişti. İoannes Komnenos'un ölü-

münden sonra tahta oğlu Manuel Komnenos geçmişti. Kendinden önceki imparatorlar gibi Venedik ile ilişkileri yine Norman tehlikesine karşı ittifak kurmak yönünde oldu. Manuel Komnenos, Alman Kralı Friedrich Barbarossa'nın yükselen gücüne karşılık, onlara en güçlü rakip olacak İtalyan şehir devletlerinin yanında yer almayı yeğledi. İtalyan şehir devletleri ve Almanlar arasında yapılan savaşta Manuel Komnenos, Venedik ve diğer şehir devletlerine desteğini gizlemedi. Hatta Milano'nun yerle bir olan surlarını bile tamir ettirdi. Alman imparatoru ise karşı hamle olarak Bizans'ın doğudaki en büyük düşmanı olan Selçuklu Sultanı II. Kılıç Arslan'a elçiler göndererek müzakerelere başladı. Bütün bu müttefiklik durumlarına karşılık Manuel Bizans sınırları içinde hatta başkentte bile faaliyet gösteren Venediklilerden rahatsız olamaya başlamıştı. Nitekim Manuel bu rahatsızlığın sonucu olarak Venedikli tüccarların mallarına el konulmasını emretti. Venedik ile Bizans'ın arası Manuel hayatta iken istenilen seviyeye bir daha gelemeydi. Venedikliler 1171 yılında İmparator Manuel'in vatandaşlarına gösterdiği keyfi ve zorbaca tutumu bir türlü kabullenemediler. Hatta Venediklilere karşılık Pisa ve Cenovahlara gösterilen iltimasları da kabul edemediler. Manuel Komnenos öldükten sonra ise tahta henüz 12 yaşında olan oğlu II. Aleksios geçmişti. Yönetim becerilerine tam vakıf olamayan Aleksios'un naibi Antakya Prensesi Maria idi. Yönetim, Prenses Maria naipliğinde olan II. Aleksios'dan daha ziyade Bizans üst düzey bürokratlarının elinde idi. Böyle bir yapıdan dolayı çok büyük karışıklıklar boy göstermeye başlamıştı. 1183 yılında kanlı eylemlerle tahta çıkmayı başaran Andronikos Komnenos halkı galeyana getirerek Pisa ve Cenovahlara karşı bir yabancı kıyımı başlatmıştı. Nitekim Venediklilerin bu kıyımından çok az etkilendiği dile getirilebilir. Gel gelelim Venedikliler Andronikos'tan değil, selefi Manuel'den çekmişlerdi. Andronikos döneminde Bizans'a gelen Venedik elçilik heyetinde, IV. Haçlı Seferi'nde görev alacak olan Doç Enrico Dandolo da vardı. Buradaki görüşmelerinden yola çıkarak, Manuel Komnenos devrinde Konstantinopolis'ten uzaklaştırılan Venedikliler tekrar başkente dönmüş olmaları kuvvetle muhtemeldir. 1187 yılında kutsal şehir Kudüs Selahattin Eyubi tarafından alınınca başlatılan III. Haçlı Seferi'ne Venediklilerin katılımına yine ticari çıkarları yön vermişti. Doğu Akdeniz kıyıları ve Akka gibi birçok şehirde ticari kolonileri olan Venediklilerin öncelikleri arasında kurdukları ticari ağı kurtarmak ve güvence altına almak vardı. III. Haçlı Seferi sırasında Bizans'ın başında Isaakios Angelos vardı. Venediklilere gönderdiği birçok fermanda da dile getirdiği; 1171 yılında oluşan kayıpların tamamının karşılanamayacağı aşikârdı. Yalnız yapılan anlaşmalar sonucunda 1193 yılına kadar Venedik'e ödemelerin yapıldığı bilinmektedir. Sonraki süreçte tahta geçmeyi başaran III. Aleksios, Alman Kralı Friedrich Barbarossa'nın oğlu IV. Henrich'in haraç istemesine karşılık uysal bir şekilde boyun eğmek zorunda kaldı. Bu

paranın tanzimi için ise halktan vergiler toplanmaya başlandı. Bu ağır yük halk arasında karışıklıklara neden oluyordu. Özellikle başkentte Bizanslılar ile Venedikliler, Pisahlılar ile Latinler arasında çatışmalar çıkmaya başlamıştı. Bu birikim sonucunda Venediklilerin Bizans'a bakış açısı yüzlerce yıllık münasebetler zemininde kö-tüleştirmekteydi.

Sonuç: Venedikliler Akdeniz ve havzasında faaliyet gösteren İtalyan Devletleri'nin en güçlülerinden biriydi. Venediklilerin tarihi süreçte olayların seyrinde de dahilinin en fazla olduğu düşünülebilir. Bu nedenle özellikle IV. Haçlı Seferi'nden önce Venediklilerin maddi kayıplarının tanzimi sorunu ve ticari kolonilerin keyfi sebepler ile sekteye uğraması, IV. Haçlı Seferi'nin Bizans'ın başkentine yönelmesinde etkili olduğu söylenebilir. 1171 yılında hemen hemen Bizans topraklarının tümünde Venediklilere uygulanmış olan kıyım yıllar sonra bile etkilerini göstermiştir. IV. Haçlı Seferi'nde Venedik'in başında bulunan Doç Enrico Dandolo doksanlı yaşlarında olmasına rağmen sefere katılmış ve seferin yönünü asıl tayin eden kişilerden olmuştur. Haçlı seferlerinin genel amacı dini gerekçeler olarak dile getirilse de asıl hedefin ekonomik sebepler ve yeni yönetim merkezleri oluşturmak olduğu aşikârdır. Konu ettiğimiz IV. Haçlı Seferi'nin yola çıkış ve başlangıç nedenleri ile seferin sonucu arasında derin farklılıklar vardır. Bu da gösteriyor ki, Haçlı seferlerinde dini gerekçeler sadece itici bir güç olmuştur. Asıl nedeni ise belirttiğimiz gibi ekonomik sebepler ve yönetim arzusu oluşturmaktadır. III. İnnocentius'un 1198 yılında Papa oluşundan sonra yaptığı yeni Haçlı seferi çağrısı kısa sürede taraftar bulmuştu. I. Haçlı Seferi'nden başka diğer Haçlı Seferleri istenilen başarıya ulaşmamıştı. Bunun nedenini Kralların önderliğinde gerçekleştirilen Haçlı seferlerinin siyasi çekişmelerden dolayı hedefe ulaşamaması olarak düşünen İnnocentius, yeni yapılacak Haçlı Seferinin baronların önderliğinde olmasını istiyordu. Hazırlıklarını tamamlayan Haçlılar Venediklilerle anlaşarak kendilerini Mısır sahillerine götürülmelerini kararlaştırdılar. Tüccar bir devlet olan Venedikliler Enrico Dandolo önderliğinde gerekli paranın sağlanamaması ve ödenmemesi üzerine Haçlıları kendi emelleri doğrultusunda yönlendirmek için ele geçmez bir fırsat buldular. Uzun zamandır sorun yaşadıkları Zara şehrini kuşattıran Venedikliler Zara'yı aldıktan sonra rotasını İstanbul'a çevirdiler. Bizans taht varisi olan IV. Aleksios sayesinde İstanbul'u kuşatmak için gerekli nedeni de bulan Haçlılar İstanbul önlerine gelerek şehri kuşattılar. IV. Haçlı Seferi sonucunda Bizans

İstanbul'un 1204'te Haçlılar tarafından işgali
(bk. <https://tr.wikipedia.org/wiki>)

İmparatorluğu 57 yıl kesintiye uğramış ve onun yerine Epir'de Dukas Hanedanlığı, İznik'te Laskaris Hanedanlığı ve Trabzon'da Komnenos Hanedanlığı Devletleri kurulmuştur. 1259 yılında İznik Bizans Devletinin başına geçen VIII. Mikhael Paleologos Bizans İmparatorluğu'nu 1261 yılında yeniden ihya etmiştir.

Kaynakça

- AKROPOLITOS Georgios, Vekayiname, ed. Bilge UMAR, İstanbul, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2008.
- DEMİRKENT Işın, Bizans Tarihi Yazıları, İstanbul: Dünya Yayıncılık, 2005.
- _____, Haçlı Seferleri, İstanbul: Dünya Yayıncılık, 2013.
- _____, Haçlı Seferleri Tarihi, İstanbul: Dünya Yayıncılık, 2012.
- HILLENBRAND Carole, Müslümanların Gözünde Haçlı Seferleri, ed. Nurettin Elhüseyni, İstanbul, Alfa Yayınları, 2015.
- KHONIATES Niketas, Historia (İoannes ve Manuel Komnenos Devirleri), ed. Fikret İŞILTAN, Türk Tarih Kurumu, 2020.
- _____, Niketas Khoniates'in Historia'sı (1195-1206) İstanbul'un Haçlılar Tarafından Zabtu ve Yağmalanması, ed. Işın Demirkent, İstanbul: Dünya Yayıncılık, 2013.
- NİCOL Donald M., Bizans ve Venedik Diplomatik ve Kültürel İlişkiler Üzerine, Sabancı Üniversite Yayınevi, 2000.
- OSTROGORSKYGeorg, Bizans Devleti Tarihi, ed. Fikret Işiltan, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2019.
- RUNCIMAN Steven, Haçlı Seferleri Tarihi 3. Cilt, ed. Fikret Işiltan, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2019.
- VASILIEV Alexander A., Bizans İmparatorluğu Tarihi, ed. Tevabil ALKAÇ, İstanbul: Alfa Yayınları, 2016.
- VILLEHARDOUIN Geoffroie, IV. Haçlı Seferi Kronikleri, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019.
- W.HEYD, Yakın-Doğu Ticaret Tarihi, ed. Enver Ziya Karal, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1975.

KİTAP DEĞERLENDİRME: OSMANLIDA İSYAN İKLİMİ ERKEN MODERN DÖNEMDE CELÂLİ İSYANLARI

Bahar KAYMAZ*

Aksaray Üniversitesi

Sam White, Osmanlıda İsyân İklimi Erken Modern Dönemde Celâli İsyânları (çev. N. Elhüseyni), Alfa/Tarih, İstanbul 2011, 461 Sayfa. ISBN 978-605-106-765-0

Oberlin College'da Tarih yardımcı doçenti olan Sam White tarafından "The Climate of Rebellion in the Early Modern Ottoman Empire" ismiyle kaleme alınan eser, Nurettin Elhüseyni tarafından "Osmanlıda İsyân İklimi" adıyla tercüme edilmiştir.

Teşekkür (s. 9), Önsöz (s. 11), Osmanlıca Terimler Sözlükçesi (s. 15), Haritalar (s. 18), Kısım I: Bir İmparatorluk Ekolojisi (s. 47-151), Kısım II: Küçük Buzul Çağı Krizi (s. 177-257), Kısım III: Ekolojik Dönüşüm (s. 313-371), Sonuç (s. 399), Kaynakça (s. 403), Dizin (s. 461)'den oluşan eser toplam 461 sayfadır. Üç ana bölüme ayrılan eserin alt başlıklarına kitap tanıtımı sırasında, ilerleyen sayfalarda yer verilecektir.

Osmanlı Devleti'nin 16. Yüzyılın ikinci yarısından sonra yaşadığı sıkıntılara, bunların nedenlerine ve çözümlerine dair çok çeşitli yaklaşımlar geliştirilmiştir. Nitekim Mehmet Öz'ün de belirttiği gibi 1970'li yıllara kadar, XVI. Asrın ikinci yarısında başladığı varsayılan bir "Osmanlı çözülmesi"nden bahseden tarihçiler giderek bu dönemi ifade etmek üzere "buhran", "dönüşüm" veya "değişim" tabirlerini kullanmaktadırlar.¹ Esasen bir Osmanlı Çözülmesinden ziyade bir değişim ve dönüşümden ve bunun sonuçlarından bahsetmek daha yerinde bir yaklaşım olur. Bu bağlamda özellikle 16. Yüzyılın ikinci yarısından sonra; padişahların yetişme tarzlarının değiştirilmesi, girilen uzun soluklu savaşlar ve bunların ekonomik ve sosyal etkileri, askeri alandaki teknik yetersizlik ile birlikte Avrupa'nın gerisinde kalınması, nüfus artışı ve yaşanan ekonomik kriz gibi sıkıntılar bu değişim ve dönüşümün birer parçasıdır. Bu noktada 1596'da zuhur eden Celâli isyanları, devletin içinde bulunduğu olumsuz şartlar içerisinde yaşadığı sıkıntılarının, halka yansımalarının en önemli örneklerinden bir tanesidir. Bu minvalde tanıtımını yapacağımız eser, Osmanlı Devleti'ni bu isyan ortamına sürükleyen sebepleri ve süreci ele alması açısından son derece önemlidir. Nitekim yazar devletin yaşadığı bu büyük çaplı isyanın nedenlerine farklı bir açıdan bakarak iklimin bu süreçte öncü bir rol oynadığını savunmuş, iklim şartlarında yaşanan değişiklikler ve zor koşulların, uğraşımın büyük bir bölümü tarım ve hayvancılık olan

topluma yansımalarını göz önüne alarak bu süreci değerlendirmişti. Bu bağlamda yazar, ilerleyen sayfalarda da görüleceği üzere Osmanlı'nın bu durumunun bir gerileme ve çürüme değil bir dönüşüm olduğunu belirtmiş ve iklimin de bunda öncü bir rol oynadığını savunmuştur.

Yazar, eserin giriş kısmında Osmanlı Devleti'nin tarihi serüvenine dair olay örgüsünü en basit hatlarıyla şöyle dile getirmiştir: "Osmanlı İmparatorluğu, küçük bir savaşçı topluluktan büyük bir dünya gücüne dönüştüğü 14. ve 15. Yüzyıllarda, bölge genelinde iskânın ve ekimin yayılmasına yön verirken, payitahtı ve ordusu için gerekli kaynakların idaresine ve teminine dönük bir sistem kurdu. Osmanlı nüfusunun hızla yükseldiği 16. Yüzyılda ise topraklar ve kaynaklar yetersiz kalmaya başladı. İklim dalgalanmalarının ağırlaştırdığı savaşlar ve doğal afetler, köylülerin geçimini ve imparatorluğun iâşesini yeni baskılar altına aldı. Nihayet 16. Yüzyılın son on yılında, küçük buzul çağının sert soğuğu ve son altı yüzyılın en uzun Doğu Akdeniz kuraklığı emsali görülmemiş kıtlığı ve can kaybını getirdi. Merkezi idare Habsburglarla süregelen bir savaşı destekleyecek kaynaklar için uyruklarını sıkıştırmaya devam ederken, Orta Anadolu'da patlak veren bir başkaldırı, yani Celâli isyanı imparatorluğu zorlu bir krize sürükledi. Sonraki yüzyılda yeni iklim felaketleri, göçer istilaları, kırsal güvensizlik ve topraktan kaçış kısır bir demografik ve tarımsal daralma döngüsünü harekete geçirdi. Umut verici bazı yeni adımlara karşın imparatorluk yüzyılı aşkın bir süre boyunca krizi tam atlatamayarak, 19. Yüzyıla hala gevşek yönetimli ve seyrek nüfuslu olarak girdi. (s. 23-24)" Yazar Osmanlı tarihi serüvenini en basit hatlarıyla bu şekilde dile getirirse de aslında durumun çok daha karmaşık olduğunu vurgulamış ve iklimin bu serüvende öncü bir rol oynadığının altını çizmiştir. Ayrıca yazar, şimdiye kadarki araştırmalarda çevresel faktörlerin özellikle 1590'lardaki kuraklık ve kıtlığın göz ardı edildiğini çalışmasında ise Osmanlıdaki bu değişimin bir gerileme ve çürüme değil bir çalkantı ve dönüşüm dönemi olduğunu ve bunu da şimdiye kadarki yapılan çalışmaların aksine küresel çevre tarihi perspektifiyle yeniden değerlendirdiğini dile getirmiştir. Yazar, Osmanlıdaki sıkıntılarının yaygın ekolojik baskılardan ve iklim dalgalanmalarından kaynaklanan bir dünya krizinin parçası olduğu ama Yakın

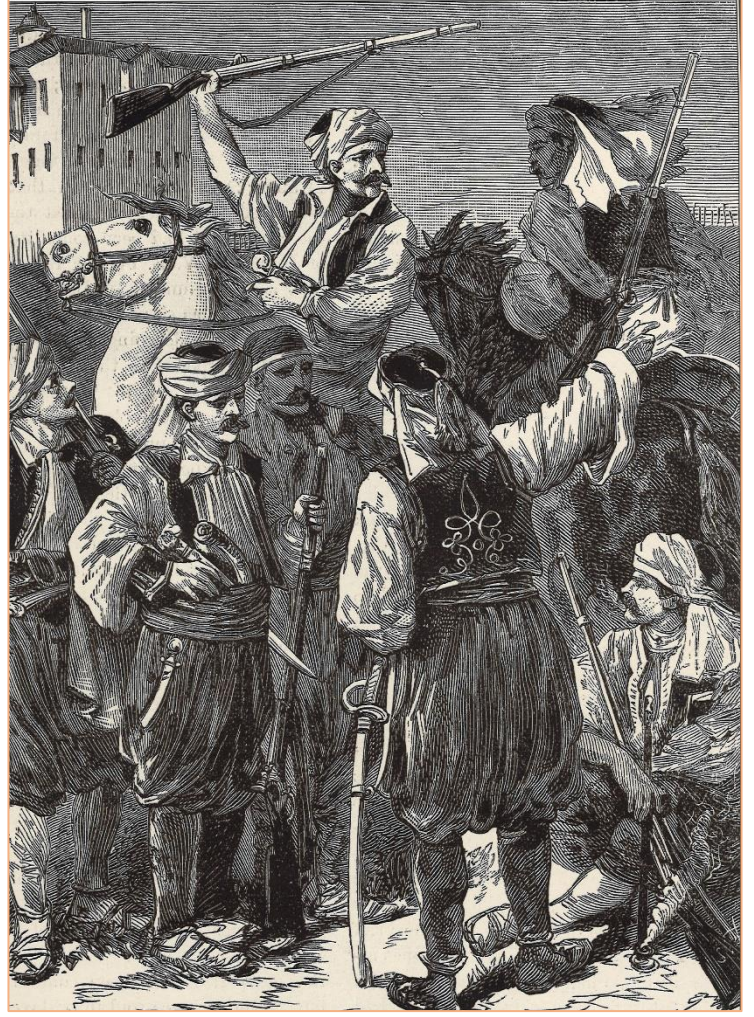
* Arş. Gör., Tarih Bölümü.

¹ Mehmet Öz, Kanun-ı Kadimin Peşinde: Osmanlı'da "Çözüm" ve Gelenekçi Yorumları, Dergâh Yayınları, İstanbul 2010.

doğu'ya özgü çevre etkenlerinin Osmanlı İmparatorluğundaki krizin hem kapsamını genişlettiği hem de süresini uzattığı savını ortaya koymuştur.

Eserini üç kısımdan meydana getiren yazarın, “Bir İmparatorluk Ekolojisi” adını verdiği Kısım I: 1. “Bölgeler, Kaynaklar ve İskân” 2. “Büyüme ve Sınırları”, 3. “16. Yüzyıl Sonlarının Felaketleri”, 4. “Sınırdaki Diyar: Karaman ve Larende” alt başlıklarından oluşmaktadır. “Bölgeler, Kaynaklar ve İskân” isimli birinci alt başlıkta yazar, 1571 İnebahtı Savaşı akabinde Osmanlı Devletinin tedarik sistemlerinin ideolojisini, gelişimini ve işleyişini her yönüyle ele almıştır. Bu doğrultuda devletin iaşecilik politikası, sahip olduğu bölgeler ve bu bölgelerden sağlanan kaynaklar ve bu bölgelere yönelik güdülen iskân politikası ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır. Osmanlı yönetiminin başarısı ya da başarısızlığı ise tedarik ve iskân sistemlerinin düzgün işleyişine bağlanmış ve aslında her ne kadar bu sistemler yazarın en başta değindiği 1571 İnebahtı deniz muharebesi sırasında düzgün işliyormuş gibi görünse de ilk kıpırdanmaların bu dönemde yaşanmaya başladığının altı çizilmiştir.

“Büyüme ve Sınırları” isimli ikinci alt başlıkta yazar, artan nüfus baskısına dikkati çekerek; hemen her yerde nüfus artarken hane başına düşen arazinin dikkat çekici bir biçimde küçüldüğünü, tahrirlerde kayda geçen mücerred sayısındaki ani bir artışın topraksızlıkta endişe verici bir yükselişe işaret ettiğini ve dolayısıyla mülksüzlerin sayısının çok hızlı yükseldiğini, vergi hâsılasına ve üretkenliğe ilişkin kayıtlara bakıldığında tarımın nüfustaki artışın çok gerisinde kaldığını ifade etmiştir. Bunu yaparken de Huri İslamoğlu gibi yazarlara karşı çıkmıştır; çünkü İslamoğlu, Osmanlı köylüsünün değişen koşullara ayak uydurduğunu öne sürmüştü bunu da iki ana sava dayandırmıştır. Bunlardan ilki Osmanlı şehirleri ve kasabaları çevresindeki yoğun bahçecilik ve imparatorluğun belli kesimlerindeki ürün çeşitliliği, diğeri ise tahrir belgelerindeki yeni tarla ve köylerin kaydedilmesine işaret ederek Osmanlı köylülerinin çiftlik ve otlak için yeni araziler açma seçeneğine hala sahip olmasıdır. Fakat yazar dünyanın her yerinde köylülerin artan nüfus baskısına tarımda yoğun ekime geçerek tepki verdiklerini Akdeniz topraklarında da bu duruma çok fazla örnek olduğunu dile getirmiştir. Hatta yazar nüfus baskısının yoğun ekimden ziyade yaygın ekime yol açtığını bunun da daha düşük verimli arazilere yönelmeyi teşvik ettiğini bu durumunsa kereste gibi belli kaynaklarda sıkıntılarının ağırlaşmasından başka sonuçlar yaratmadığını dile getirmiştir. Ayrıca yazar, 16. Yüzyıl boyunca Osmanlı tarımının artan elverişsiz siyasal ve ekonomik koşulların ağırlaştırdığı çevresel ve teknolojik sınırlamalarla kısıtlandığını bunun da büyümenin önündeki engellerden biri olduğunu vurgula-

mıştır. Yazara göre nüfus baskısı, Amerikan gümüşünün akışıyla artan enflasyon, kırsal kesimde iyi arazinin ve fırsatların azalması gibi etkenler ekonomik çalkantı ve karışıklığı beraberinden getirmiştir.

“16. Yüzyıl Sonlarının Felaketleri” isimli üçüncü alt başlıkta yazar, 16. Yüzyıl sonlarının felaketlerinin nedenlerini; kıtlık, salgın hastalık, ölüm ve savaş olarak sıralasa da bütün bu nedenlerin altında yatan ana nedenin Küçük Buzul Çağı'na damgasını vuran sert kışlar ve ilkbahar kuraklıkları olduğunu savunur. Yazara göre bütün bu etkenler ülkede savaş ve eşkıyalıkta artışı meydana getirmiş, tedarik sistemlerinde aksamalara neden olmuş ve 1590'daki kriz öncesinde bir birikim süreci meydana getirmiştir. Bu noktada yazar, Mustafa Akdağ ve Halil İnalıc gibi yazarların savaş ve eşkıyalık arasında kurdukları bağlantıya karşı çıkar; çünkü örneğin Mustafa Akdağ sipahilerin ülke içindeyken sadece ortalığı karıştırdığını ve sefere çıkmalarının reayaya rahat bir nefes aldığını, Halil İnalıc ise kırsal şiddeti ateşli silahların yaygınlaşmasına ve gittikçe kalabalıklaşan topraksız ve aylak köylüler arasında geçici piyade olarak askere alınan sekbanların seferden sonra terhis edilir edilmez eşkıyalığa dönmesine bağlar. Oysa yazar kırsalda asayişin sağlama görevinin hala sipahilere komuta

eden askeri valilerin elinde olduğunu büyük çaplı seferlerin imparatorluğu tehditkâr zabitlerden ve başıbozuk askerlerden kurtarmaktan ziyade, eyaletleri eşkıyalığa karşı korumadan mahrum bırakarak şiddet dalgalarına açık hale getirdiğini savunur.

“Sınırdaki Diyar: Karaman ve Larende” isimli dördüncü alt başlıkta yazar, Karaman eyaletinin kendine özgü tarihi ve coğrafyasını ele alarak 1590’larda Celâli İsyanlarının neden ilk olarak bu topraklarda patlak verdiğini ortaya koymaya çalışmıştır. Bunun nedenlerini de artan nüfus baskısına eyaletin ekolojik kapasitesinin cevap verememesi, basit tarım tekniklerinin kullanılması, kuraklık ve bölgenin iklim dalgalanmalarından etkilenmesi, bölgenin yaşadığı iase sıkıntısına rağmen hala canlı hayvan sağlamak zorunda kalması, bütün bu yoksulluğun ve topraksızlığın göç eden çaresiz bir sınıf meydana getirmesi ve Karamanlı bağımsızlık ve direniş geleneğinin derinlerde hala varlığını sürdürmesi olarak sıralamıştır.

Yazar’ın “Küçük Buzul Çağı Krizi” adını verdiği Kısım II: 5. “Yakınoğ’da Küçük Buzul Çağı” 6. “Büyük Kuraklık” 7. “Celâli İsyanı” 8. “Celâlilerin Ardından: 17. Yüzyılda İklim ve Kriz” alt başlıklarından meydana gelmektedir. “Yakınoğ’da Küçük Buzul Çağı” isimli beşinci alt başlıkta yazar, Yakınoğ’un özelde ise Osmanlı Devleti’nin kendine has iklim yapısı hakkında bilgi verdikten sonra küçük buzul çağına dikkat çekmiştir. Nitekim bu dönemdeki aşırı soğuk ve kuraklıkların yaşandığı kararsız iklim koşullarıyla birlikte daha önceki dönemlerdeki yayılmaya ve iskâna imkân veren istikrarlı iklim 16. Yüzyılın sonlarındaki küçük buzul çağı ile birlikte artık bu yayılmayı imkânsız hale getirmiştir. Ayrıca yazar, Osmanlı uzmanları arasında genellikle bu konunun yanlış anlaşıldığını veya göz ardı edildiğini dile getirmiştir. Nitekim yazara göre Fernand Braudel gelişi güzel bir savla iklim olaylarının etkisine değinse de Gustav Utterström, Braudel’in çalışmalarına dayanarak daha sağlam bir sav ortaya koymuş, William Griswold ise Küçük Buzul Çağının Osmanlı Üzerindeki etkilerini ortaya çıkararak Celâli İsyanı ele aldığı eserinde bunlara ilk kez değinmiştir.

“Büyük Kuraklık” isimli altıncı alt başlıkta yazar, 1590’larda yaşanan kuraklığın en uzun süreli ve İmparatorluk tarihinin en kötü kuraklığı olduğunu vurgular. Nitekim bu kuraklık ile birlikte yapılan Macar Savaşı beraberinde; tedarik sistemlerinde aksama, eşkıyalığın artması, kıtlık, veba gibi problemleri ortaya çıkarmış buna bağlı olarak da insanlar yurtlarını terk ederek kaçmak zorunda kalmıştır. Bu bölümde de iklim koşullarının etkisine dikkat çeken yazar, Osmanlı Devletinin Avusturya karşısında aldığı yenilginin nedenlerine farklı bir açıdan bakarak, Osmanlı- Avusturya savaşında devletin aldığı yenilginin nedeninin Osmanlı’nın yeni taktiklere uyum sağlayamaması değildir der. Çünkü ona göre Osmanlı Devleti teknolojiye öncülük etmese de 18. Yüzyıla kadar Avrupa’daki

askeri yeniliklere az çok ayak uydurmuştur. Hülâsa Osmanlıların yenilgiye uğraması muharebelerden ziyade lojistik yündendir. Bir kuşak önce imparatorluk, savaşın hizmetine koşabileceği kaynaklar ve insan gücü bakımından hasımlarına karşı çok üstündü. Nitekim 1590’larda nüfus baskısı kaynakları zorlarken şehirlerin ve ordunun büyümesi temel mallara dönük talebi yükseltmişti. Dahası emsali görülmemiş bir kıtlık koşulları iyice zorlaştırmaktaydı. Ayrıca küçük buzul çağının sert soğuğu Osmanlı ordusunu cephede vurmıştı.

“Celâli İsyanı” isimli yedinci alt başlıkta, Celâliler hakkında kısa bir bilgi veren yazar, Celâlilerin herhangi bir amaç ya da ideolojiye sahip olmadıklarını, bazı kaynaklarda ima edildiği üzere gerçekten Şiiliğe ya da bir mezhebe bağlı olsalardı devletin bunun üstünü kapatmak yerine imansızlara yönelik nefreti kamçulamak için teşhir etme yoluna gideceğinin altını çizmiş ve Selanik’ın Turgut’taki ilk ayaklanmaya Selçuklu mirasına sahip çıkanların ön ayak olduğu şeklindeki anlatımı dışında da siyasal inanç yönünde hiçbir ize rastlanmadığını vurgulamıştır. Yazara göre bütün kan onlara tamamen hırsın ve fesatçılığın yön verdiği şeklindedir. Akabinde Celâli isyanını anlatan yazara göre, kuraklık, kıtlık, salgın hastalık gibi bütün etmenlerin kaynağı azaltılmasına rağmen devletin hala yüklü taleplerde bulunması (Karaman özelinde) bir dönüm noktası olmuş ve sadece tedarik sisteminin aksamasını değil reayayı merkezi idareye bağlı tutan örtük adalet dairesinde bir kırılmayı da meydana getirmiştir. Kanunsuzluğa ve haksız taleplere karşı bir güvencesi kalmayan reayanın padişaha artık uysal vergi mükellefleri olarak hizmet vermesinin bir sebebi yoktur. Nihayetinde İlk Celâli isyanı Karaman’da 1596 yılında devletin yüklü miktarda koyun talebi karşısında çıkmıştır.

“Celâlilerin Ardından: 17. Yüzyılda İklim ve Kriz” adlı sekizinci alt başlıkta yazar, Celâli isyanından sonra da doğa ve insan eseri felaketlerin imparatorluğun toparlanma sürecini uzattığını, küçük buzul çağının kendine has iklim dalgalanmaları, sıcaklık ve aşırı yağışların imparatorluğun yaşadığı kronik siyasal istikrarsızlık ve kargaşada önemli rol oynadığını vurgular. Bu minvalde yazar, II. Osman’ın, Sultan İbrahim’in, IV. Mehmed’in tahttan indirilişi ve dönemin siyasal karışıklıklarından bahseder. Bu karışıklık ortamında yaşanan nüfus krizine değinen yazar, 17. Yüzyıldaki bütün bu Osmanlı krizlerinin ana nedenin iklim olduğunu vurgular. Nitekim yazara göre Osmanlı tarihinin en sıkıntılı dönemi ve dönemin en kötü siyasal çalkantıları ile şiddet dalgaları bir tesadüf eseri doğal afetlerle ve küçük buzul çağıyla örtüşmüş olamaz. Ayrıca yazar, Osmanlı Devletinin 1590’lar ve sonrasında yaşadığı krizin kendine has olmadığını bütün Akdeniz’de yaşandığını; fakat Osmanlı Devletinin içinde bulunduğu koşullara bağlı olarak bu süreci bu şekilde yaşadığını vurgular. Yazarın “Ekolojik Dönüşüm” adımı verdiği Kısım III: “9. Aşiretler ve

Eşkışyahık, son dönemlere kadar kırsalın en büyük sorunu olarak durmaya devam etmiştir
(A. İŞİK-N. AYGÜN Arşivi)

Köyler”, 10. “Şehir ve Kır”, 11. “Tedarik ve Ticaret” alt başlıklarından oluşmaktadır. “Aşiretler ve Köyler” isimli dokuzuncu alt başlıkta yazar, Osmanlı İmparatorluğunun kuruluşunda ve gelişiminde göçerlerin yerine ve bu konudaki tartışmalara kısaca değinmiştir. Osmanlı devletinin içinde bulunduğu sosyo-ekonomik durumdan kaynaklı göçerlere yönelik uyguladığı iskân ve vergi politikalarına göçerlerin ne şekilde cevap verdiği ya da cevap vermek zorunda kaldığı üzerinde durmuştur. “Şehir ve Köy” isimli onuncu alt başlıkta yazar, büyük kuraklık ve 1590 celâli isyanının kırsal göçmenlerin şehir merkezlerine akınının dizginlerinden boşalmasına yol açtığını dile getirir. Nitekim kırsal kesimdeki halk bir şiddet ve belirsizlik çağında daha iyi bir yaşam umudundan ziyade yiyecek ve güvenlik arayışıyla kasabalara ve şehirlere göç ettiler. Fakat şehirlerin fiziki, sosyal ve ekonomik yapısı bunu kaldıracabilecek durumda değildi. Ve bu insanlar gittikleri yerde birçok konut ve alt yapı sorunlarıyla ve salgın hastalıkla mücadele etmek zorunda kaldı. “Tedarik ve Ticaret” isimli on birinci alt başlıkta yazar, Osmanlı tarımının 17. ve 18. Yüzyıllarda geçim ile tedarik yönelimli bir yapıdan ticaret ile ihracat

yönelimli bir yapıya geçtiğini yazar. Bu noktada yazara göre, Osmanlı imparatorluğu tarımı çeşitlendirmiş ve Batı ticaretine açılmıştır. Dünya ekonomisinin ayartıcılığına kapılan devlette yaşanan bu dönüşüm bir çok ekonomik ve ekolojik sonuçları da beraberinde getirmiştir. Osmanlı arazi kullanımı da bu doğrultuda bir değişim geçirmiştir.

Sonuç olarak; akıcı ve anlaşılır bir Türkçe ile dilimize çevrilen bu eser, Osmanlı Devleti’nin 16. Yüzyılın sonu ile birlikte yaşamış olduğu buhrana ve bunun sebeplerine farklı bir açıdan bakması sebebiyle büyük önemi haizdir. Nitekim “Osmanlı devletinin bir gerileme ve çöküş dönemi” yaşadığı gibi bir yaygın görüşün aksine devlet, bir değişim ve dönüşüm süreci yaşamıştır. Bu noktada yazar, bu süreci etkileyen sebeplere farklı bir açıdan bakarak iklim faktörünü bu sebeplerin en başına yerleştirmiştir. Osmanlı Devleti gibi altı asırdan fazla ayakta kalmış bir devletin geçirdiği değişim ve dönüşümün ana sebebini iklime bağlamak çok doğru olmasa da iklimi bu sebeplerden biri olarak görmek ve bu sürece farklı bir açıdan bakmak fırsatını bizlere sunması açısından eser kıymetlidir.

CELÂLÎ İSYANLARININ SOSYO-EKONOMİK VE SİYASİ YAPISINA GENEL BİR BAKIŞ

Aleyna ŞEVİK*

Ankara Üniversitesi

Osmanlı ekonomik modelinin temeli tarımdı. Bu yönden bakıldığında toprağın düzenli işlenmesi devlet ekonomisi açısından büyük bir önem arz ediyordu. Tarımın aktif ve geniş çaplı olarak yapıldığı köy yerleşimleri etnik, kültürel, dinî ve coğrafi etkenler sebebiyle tek tip değildi. Yine de Anadolu ve Rumeli’de toprak ve vergi kanunlarının etkisiyle bu köy yerleşimleri Osmanlıya özgü bir karakter kazanmayı başarmışlardı. Köylünün toprağa karşı bağlılığı olsa da çiftini bozarlara da sıkça rastlanılıyordu. Osmanlı Kânûn-nâmeleri, sipahilere çift bozan bu köylüleri on beş yıl kadar bir süre zarfında geri getirmeye müsaade ediyordu. Köylünün verimsizlik, vergi yükü gibi çeşitli sebeplerle bırakıp gittiği bu yerleşimler mezrâa olarak adlandırılıyordu. Yine de mezrâa ifadesi yalnızca bu terk edilmiş köy tabirini karşılamıyordu. Nüfusun çok olduğu köylerde köylü yakınındaki ormanı ya da araziyi de kullanıma açmış ve bunu mukatâalı arazi biçiminde devletten kiralamıştı. Buralardaki geçici yerleşmeler daha sonra kalıcı bir hale bürünmüştür.¹ İşte bu şekilde açılan yeni yerleşimler de mezrâanın karşıladığı durumlardan biriydi. Bazı köylerin ihtiyaca binâen zorunlu olarak madencilik, derbentçilik gibi işleri yaptığını da görüyoruz. Köy yerleşimlerinin temel yapısı çift-hâne sistemiydi. Yani kolektif bir tarım sistemi değil, toprağın babadan oğula intikal ettiği aile çiftliği sistemi yürürlükteydi.²

Devletin gelir getirecek yerlerin mülkiyetini vermemesi, ele geçirdiği bölgeleri mirileştirmesi ve çift-hâne sistemini benimsemesi köy yerleşimlerinin zamanla belli bir nitelik kazanmasını sağlamıştır. Timar sisteminde olağandışı vergiler arasında yer alan avâızın çözülme devrinde, para akışının sağlanması için dâimî olarak tahsil edildiği de görülür. Timar sisteminde, dirlik sahibinin vergileri yasal ölçülerin üzerine çıkarması devletteki enflasyon ile paralel olarak gerçekleşecektir. Akçenin değer kaybının alım gücüne olan etkisi ve dirlik sahiplerinin askerî yükümlülüklerini yerine getirmede karşılaştıkları maddî güçlükler, ilerleyen dönemlerde küçük dirlik sahiplerinin topraklarını bırakmalarına, büyük dirlik sahipleri, sancak beyleri ve voyvodaların ise kanunsuz şekilde halkı on misli vergi yükü ile sömürmelerine yol açacaktır.³

Böylece XV. yüzyıldan itibaren artan bir ivme ile varlığını gös-
teren bu huzursuzluklar, Celâlî İsyanları olarak adlandırılan geniş çaplı bir protest hareketin ve Anadolu’yu harap edecek çalkantılı dönemin de sosyo-ekonomik tabanını oluşturacaktır.

1. Sosyal ve İktisadî Taban: XVI. yüzyılın sonlarına gelindiğinde akçenin yaşadığı değer kaybı hazine bütçesinin faaliyet sahasını kısıtladığı gibi para akışının hızını da kesiyordu. Dolayısıyla devlet bir gelir kalemi olarak vergileri kullanmış ve “Tekâlif-i Divâniyye” vergilerinde artışa gitmiştir. Likit para akışını sağlamada mukatâaları müzayede ile iltizâma veren devlet mâli aşan teklifler sonucu tasarruf hakkı tanıdığı kişilerin reâyâya olan baskısını engelleyememiştir. Özellikle küçük dirlik sahipleri kendilerine tahsis edilen bütçe ile dirliklerindeki malî ve idarî yükümlülükleri yerine getiremedikleri gibi cebelü yetiştirmek suretiyle ifâ ettikleri askerî görevlerini de gerçekleştirememişlerdir. Bu ekonomik sıkıntıda peşin ücret ile dirliğini mukatâaya veren dirlik sahiplerinin sayısı hayli fazladır.⁴

Timar sisteminin belirlenen esasları çerçevesinde reâyâ dirlik sahibine karşı yedi kulluk olarak bilinen hizmetler dışında karşılıksız bir hizmet etme yükümlülüğüne sahip değildi. Bu yedi kulluk arasında para ile ifâ edilecekler de bulunuyordu. Yedi kulluk olarak ifade edilen angaryaya reâyânın sipahiye ait onda birlik ürününü akreb-bâzâr’da⁵ satması ve ambar inşâ etmesi de dâhildi. Yine de bahsedilen faaliyetler reâyânın sık olarak yerine getireceği sorumluluklar olmamakla birlikte genellikle yılda bir defa tekrarlanıyordu. Dirlik sahibinin bu angaryaları uygulayış biçimi bazen dirlikte bir kargaşaya yol açsa da temelde köylü, sipahinin karşısında devlet tarafından güvence altındaydı. Yaşadığı haksızlıkları ve kanundışı angaryaları mahkemede dile getirebildiği gibi dirlik sahibinin devletin gelirini zimmetine geçirdiğini fark ettiğinde, bildirme hakkına sahipti.⁶ Ancak XVI. yüzyılın ortalarından sonra timarda başlayan bozulmalarla dirlik sahibinin köylüyü angarya olarak türlü işlerde çalıştırdığı görülür. Ehl-i şer’ sınıfının bağ-bağçe, ekinlik ve mera edinmek yoluyla köylünün temel geçim kaynağı olan zirâat ve hayvancılık işine girişmesi

* Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü, Lisans Öğrencisi, a.sevikk@gmail.com. Bu bildiri, 21-22 Ekim 2021 tarihlerinde Ak-saray Üniversitesi Tarih Bölümü tarafından çevrimiçi düzenlenen VIII. Genç Tarihçiler Öğrenci Sempozyumu’nda sunulmuştur.

¹ Halil İnalçık, “Köy Köylü ve İmparatorluk”, V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi, 1990, s.11.

² İnalçık, a.g.m., s.12,13.

³ Cenk Pala, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Tarımsal Örgütlenme”, Ekonomik Yaklaşım, c.7, sa.21, Yaz, 1996, ss.42,43.

⁴ Mustafa Akdağ, Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası: Celali İsyanları, 1. Baskı, Bilgi Yayınları, Ankara, 1975, s.:93,94.

⁵ Akreb-bâzâr: en yakın pazar.

⁶ Pala, a.g.m., s.49-51.

köylü sınıfına iktisadî darbe vuran bir başka etkendi. Devlet ricâlinin ve emirlerin haslarının başına memur ettiği voyvodaların, serbest idare yetkilerini kullanarak idarecisi ve vergi tahsildârı oldukları haslar ve zeâmetlerde birtakım yolsuzluklar yaparak çiftçi sınıfının emeğini hiçe saydığı da oluyordu.⁷

Konar-göçer zümrelerin ödemekle mükellef olduğu tekâlif-i örfiyye dışında voyvodalar tarafından haraç-güzâr konumuna indirgenerek, usûlsüz bir gelir elde etme girişimine mâruz kalmalarına örnek olarak, Çukurcuk kazâsına tâbi Karakeçili nâm karyeden Hasan adlı şahsın arzuhalinden bahsetmek yerinde olacaktır. Hasan nâm şahsın anlattığına göre babası ve dedesi karye-i merkurmenin (Karakeçili) ahâlileriyle birlikte tekâlif-i örfiyye, tekâlif-i divâniyye ve tekâlif-i şâkkayı Karakeçili ağasına edâ etmişler ancak Zile voyvodası haraç talep etmiştir. Aynı şahıs belgenin devamında “rencide ederler,” lafzını kullanarak zaten yaşam tarzı gereği oldukça çetin mücadeleler veren konar-göçerlerin timardaki bu bozulma neticesinde karşılaştıkları güçlükleri de yansıtmaktadır.⁸ Avârız, bedel-i mekkâri, kürekeçi adlı tekâlif-i divâniyye vergilerinin ihtiyaç dışı olarak toplandığı gibi “kadimü’l-eyyâmdan olagelen âdet üzere” lafzı ile tekâlif-i şâkka da kâduların ve ümerânın bir gelir elde etmek için halkı ödemekle mükellef tuttuğu vergi kalemleri olmuştur. Köylü tüm bunlara ek olarak göçebe toplulukların yer değiştirirken verdikleri hasarlarla da karşılaşmaktaydı.⁹ Devletin iskân etme gayretine giriştiği konar-göçer zümrelerin çoğu taahhüt senetlerine rağmen yaylakları ve kışlakları arasında gidip gelirken ekili toprakları çiğnemek, evlere zarar vermek, ürünleri ve hayvanları çalmak gibi köylünün toprağına pek çok zarar vermekteydi. Savaş zamanlarında Anadolu’nun muhafazasında oluşan otorite boşluğundan faydalanarak insan kaçırmak, köy ve kasaba basmak gibi çeşitli suçları işlemekteydiler. Devlet bunlara bir önlem almak için yaylak ve kışlak tayin etmeye gayret etse de oymaklararası anlaşmazlıklar ve nüfus artışı bu girişimin kökten bir çözüm olmasına olanak vermiyordu. Vergi tahsildârlığı ve bölge idareciliği ile yetkili yerel yöneticilerin uyguladığı angaryalar ve kanundışı vergilendirmeler göçebelere hem yerleşik hayattan soğutuyor hem de onların eşkiyâlık

yapmalarına ve etrafa zarar vermelelerine sebep oluyordu. Bundan dolayı baş gösteren isyanlarda katılımcı olarak göçebelere sık rastlanıyordu.¹⁰ Böylece pek çok cephede sorunlarla savaştan köylü, faizli borçlara giriyor, ürünlerini ipotek ettiriyor, neticede devlet temel dayanağı olan timar sistemindeki bu usulsüzlüklerle büyük bir buhrana hazırlanıyordu.¹¹

Tüm bu iktisadî sorunlar çift-bozan köylülerin sayısında büyük bir artışa sebep olmuş ve böylece taşradan şehir merkezlerine yoğun bir nüfus akımı ortaya çıkmıştır. Merkezlerde meydana gelen bu artış, hoş olmayan pek çok olayın toplumdaki çözümleri tetiklemesine sebebiyet veriyordu. Hükümet memurları, esnaf ve ulufe sahipleri ile meskûn olan şehirler, kırsalda yaşanan çift bozmalardan da hayli etkilenmekteydi. Üretici vasfıyla Osmanlı ekonomisinin yapı taşı olan

köylünün, toprağı sürmekten vazgeçmesi geçim kaynaklarını da kurutmaktaydı. Başiboş olarak nitelenen bu kırsal nüfusun kentlerde bir araya gelmeleri onların levend adı altında Celâli isyanının baş aktörleri olmalarına yol açacaktı.¹²

2. İsyanın Siyasi Tabanı ve Yapısı: Osmanlı Devleti’nde XV. yüzyılın bitimine doğru baş gösteren ekonomik bunalım reâyânın üzerine yıkılmış ağır vergileri, yönetici sınıfın gelir elde etme amacıyla birçok yolsuzluğa başvurmasına ve tüm bunlara karşı üretici sınıfın bir protesto niteliğinde çiftini bozmasına sebep olmuştur. 1512’de tahtı babasından devralan Sultan Selim, geçim kaygıları sebebiyle üretici statüsünü kaybetmiş işsiz insanlarla dolu bir Anadolu’yu teslim almış oluyordu. Dolayısıyla tahtta yaşanan değişim böylesi kaotik bir ortamda gerçekleştiği için önemli bir tepki çevresi de elde etmemişti. Askerin, Bayezid devrinde durağan bir tavır sergileyen fütuhatlara duyduğu özlem ve ganimet arayışı Sultan Selim’in hem toplumsal hem de askerî olarak bir direnişle karşılaşmasına engel olmuştur. Büyük şehirler, istediklerini elde etme uğruna toprakları çiğneyen levendler ve sistemdeki bozulmalardan getirim elde etmeye çalışan ulufe sahipleri için bir sahne görevi görüyordu. Levendlerin başlangıçta ehl-i örf sınıfından kimselerin maiyyetinde elde ettikleri işler, köyden gelen devamlı göçler sonucunda şehirlerde bir nüfus patlamasına sebebiyet vermiş, böylece şehirde de umdukları bulamayan levendlerin öfkeleri körüklenmiştir. 1550’den

⁷ Akdağ, a.g.e., s.42-43.

⁸ Osmanlı Arşivi (BOA), Ali Emiri Ahmed II [AE. SAMD. II], 5/426, 1.

⁹ Akdağ, a.g.e., s.95.

¹⁰ Cengiz Orhonlu, Osmanlı İmparatorluğu’nda Aşiretlerin İskânı, 3. Baskı, Eren Yayıncılık, İstanbul, 1987, s.40-41.

¹¹ Akdağ, a.g.e., s.98.

¹² Akdağ, a.g.e., s.98,99.

sonraki dönemde tarım arazilerinin terk edilmesiyle mezrâaların sayısı da yükseldi.¹³ Özetle Sultan Selim'in dârü'l-İslâm'a gerçekleştirdiği büyük seferler ve doğu sınırındaki büyüme de mevcut durumu değiştirecek bir etki sağlamadı. Ganimetin azlığından dolayı seferlere katılmayan pek çok asker vardı. I. Süleyman'ın saltanatında ilk karşılaştığı problemlerden birisi de levendlerin ayaklanma girişimleri olacaktı. Her ne kadar "ehl-i fesat teftişi" ile memur edilmiş kimseler düzen bozucuların peşine düştülerse de bu bir çözüm olmadı. Kızılbaşlık propagandasının Anadolu'da iyi bir etki sahası elde etmesi ve I. Selim'in Şehzade Ahmed ile olan mücadelesi doğal olarak düzeni sekteye uğratmış ve çift bozanların sayısı da artmıştı. Anadolu'da levendlerin çıkardığı ayaklanmalara Kızılbaşlık tesiri altında kalmış topluluklar da dâhil oldular.¹⁴ XV. yüzyıldan sonra merkezleşmenin hız kazanması, taşrada yaşanan baskı ve yolsuzluklar birçok tepki çevresini harekete geçirmişti. İşte İsmail Maşukî bu tepki gösteren çevrelerden birisi olan Orta Anadolu çiftçi ve köylü gruplarından geliyordu. Bu gruplar kurtuluşu, Hacı Bektaş Veli halifelerinin mesiyantik çağrılarında görüyorlardı. Şeyh İsmail'in tutkulu müritlerinin anlamını kavrayamadığı fikirleri sağda solda hararetle bir şekilde savunmaya başlamalarıyla bu tasavvufi fikir hareketi devlete karşı bir otorite mücadelesine dönüştü. 15. ve 16.yüzyıllar vahdet-i vücud fikrinin en şiddetli tartışıldığı zamanlardı. Dolayısıyla bu tarz dinî-tasavvufi tepki çevrelerinin varlığından dönem kaynaklarında sıkça zikredilmektedir. Hikmet Kıvılcımlı'nın, Tarih-i Ebu'l-Faruk adlı eserden aktardığına göre, 1526'da Baba Zünnun adlı bir derviş ilk ayaklanmayı başlatarak şeriat ve adalet propagandası ile hayli taraftar toplamıştı. Baba Zünnun bu uğurda taraftarları ile birçok kasabayı basmış, reâyânın ürünlerine ve mallarına el koyduğu gibi insanlar da öldürülmüştü. Yine aynı eser, dönemin en büyük çaplı isyanı olan Kalender Sultan İsyanı'ndan bahsederken Bektaşilerden olan Kalender Sultan'ın mehdilik iddiasıyla otuz bin kadar taraftar toplayarak sadrazama ait orduyu bozguna uğrattığını belirtir. İbrahim Paşa'nın Sivas'taki Sahfa ovasında bu isyancıları yenilgiye uğrattığı ancak askerî sınıftan da pek çok kayıp verildiği kaydedilmiştir.¹⁵

XVI. yüzyılın sonlarında akçenin değer kaybetmesiyle maaşlı askerlerin zam talep etmeleri, istekleri devlet tarafından geçirilen yeniçerilerin isyanları ve 1590'da İran cephesi ile sağlanan sulhun ardından başıboş kalan tüfekli askerlerin yaşam alanlarını tahripleri, yönetimin bu öfkeli ve militarize kitlelerin Macaristan cephesine nakledilerek sakinleştirilebileceği düşüncesine kapılmasını sağladı. Habsburgların, Sisek kalesinde gerçekleştirdikleri baskın ise askerinin zaten gaza ve

cihat anlayışından ziyade ekonomik kaygılarının uzantısı olarak, gelir elde etme amaçlı katıldığı sefere dair olan motivasyonunda onarılmaz bir yara açtı.¹⁶ Savaşın, bayındır hale getirdikleri toprakları çığnemesi, askerlerinin yol yapımı ve inşaat gibi işlerde çalıştırılması, Macaristan topraklarındaki sipahilerin merkeze olan öfkelerini de körüklemekteydi.

1590 itibariyle Anadolu'da varlığını gösteren silahlı askerler yerel kolluk kuvvetlerinin denetim altına alamayacakları kadar çoğalmış, hükümetin Celâli adını verdiği bu gruplar hem Anadolu'lu timar sahibini hem de reâyâsını perişan etmişti. Tüm bunlara ek olarak meydana gelen deprem felaketleri şehirlerde yıkımlara yol açıyor ve devlet için ayrıca bir maddi külfete sebebiyet veriyordu. Likit para akışını sağlamak isteyen hükümet de sipahi topraklarını nakit para karşılığı şahıslara kiralayarak bu soruna bir çözüm üretiyordu. Osmanlılar ve Habsburg hanedanı arasındaki gerilim hattı 1593'te zirve noktaya ulaştı ve savaş kaçınılmaz oldu. Osmanlıların Kulpa'da aldıkları yenilgi Avusturyalıları Tuna'yı aşmaya teşvik etti. Bunu takip eden süreçte Estergon kaybedildi. III. Mehmed'in Eğri'de gösterdiği başarı ise ne Balkanlar'da kalıcı bir etki ne de Anadolu'da bir sulh yaratacaktı.¹⁷

Macaristan cephesindeki durumun pek de Osmanlıların lehine işlemediği bir süreçte 1596'nın sonbaharında Habsburg ordusu ve Osmanlılar Haçova'da karşı karşıya geldiler. 24 Ekim'de başlayan savaşta en aktif rolü Cafer Paşa, Damat İbrahim Paşa ve Cağalazade Sinan Paşa oynadılar. Cağalazade Sinan Paşa'nın sadaret makamını elde etmesiyle Celâli isyanlarının seyri değişti. Paşanın ilk teşebbüsü Haçova firarilerini üç gün süren bir yoklamayla tespit ettirmek olurken bu firarilerin her türlü mallarına el koyduğunu ilan ettirdi ve haklarında idam kararı çıkarttı. Aralarında maaşlılar ile timar ve zeamet sahiplerinin olduğu otuz bin askerin dirliklerini defterden sildirdi ve ulufelerini de kesti. Yayınladığı genelge ile hem firarilerin hem de kaçıp pişman olup geri dönenlerin ölüm fermanlarını vilayetlerde duyurmuş oldu. Firar edenler konusunda şüpheye dahi yer vermeyen Paşa'nın idam ettirdiği kişiler, dönemin müelliflerince acı bir hadise olarak anlatıldı.¹⁸ Yine de Sinan Paşa'nın sadareti fazla uzun sürmedi. Çünkü bu teşebbüsü yalnızca sipahilerin öfkelerini körükledi ve onlar da Karayazıcı nâm bir isyancının liderliğinde örgütlendiler.¹⁹ Avusturya ile olan savaş, devletin savaşıcak asker temini için birçok yola başvurmasını zaruri kıldı. Anadolu'da köyünü bırakmış levendler, İran cephesinde kalan silahlı birlikler, sekban ve sarıca birlikleri altında örgütlendirildiler. Yeniçerilerin komutasına verilen bu bölükler savaş süresince

¹³ Mustafa Akdağ, Türkiye'nin İktisadî ve İçtimai Tarihi, 1. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2010, s.678,679.

¹⁴ Akdağ, Türkiye'nin İktisadî ve İçtimai Tarihi, s.681,682.

¹⁵ Hikmet Kıvılcımlı, Osmanlı Tarihinin Maddesi, 1. Baskı, Sosyal İnsan Yayınları, İstanbul, 2007, s.621,622.

¹⁶ William J. Griswold, Anadolu'da Büyük İsyan, 1. Baskı, çev. Ülkün Tansel, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2000, s.8, 9.

¹⁷ Griswold, a.g.e., s.11,12.

¹⁸ Mustafa Cezar, Resimli Haritalı Mufassal Osmanlı Tarihi III, 1. Baskı, Tan Matbaası, İstanbul, 1959, s.1637.

¹⁹ Colin İmber, Osmanlı İmparatorluğu, 1. Baskı, çev. Şiar Yalçın, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2006, s.56.

aldıkları maaş dışında ulûfe almadıklarından savaş biter bitmez tekrar yağmaya başlıyorlardı. Dolayısıyla Anadolu'daki bu isyancıların Balkan cephesinde değerlendirilmesi de gidişatı pek değiştirmede. Celâli adıyla anılan bu çeteler, Haçova'nın ardından şehir merkezlerine yerleştirilen yeniçeri birlikleri ile atıştılar. Dolayısıyla XVII. yüzyıla gelindiğinde biri merkeze tâbii diğeri ise devlet eliyle örgütlenmiş ancak direnişini bağımsız olarak sürdüren iki grup öne çıkıyordu.²⁰ Karayazıcı olarak nâm salmış Abdülhalim, beylerbeyine tâbii sekbanlıkta altı bölük zümresine yükseldi ve Şam hudutlarının muhafazasına memur edildi. Şam'daki görevinin ardından il-erlerinin başına yiğitbaşı tayin edilmenin yanı sıra Malatya (Sivas olarak belirtenler de mevcuttur.) sancakbeylerinden birine mütesellim olarak atandı. Suhte isyanlarının Haçova savaşını içten tehdit eden bir etken olması üzerine çeşitli kapıkulu süvarisi, isyancıları bertaraf etmekle görevlendirildi. Bunların arasında Karayazıcı da vardı. Tâbi' olduğu sancakbeyinin azledilmesiyle diğer tüm kapı halkı ile işsiz kalan Karayazıcı, bu durumu protesto ederek isyana katıldı ve liderliği ele geçirdi. Tımarlı sipahiler ve çift-bozan köylünün katıldığı bu büyük isyanın önderi olan Karayazıcı, çok kısa sürede yaklaşık yirmi bin kadar taraftar toplamayı başardı. Devlet ise Anadolu'da silahlı olarak kol gezen Celâlîlerin daha fazla büyümelerine müsaade etmemek amacıyla Karayazıcı'nın üzerine Harput, Malatya ve Maraş sancaklarından temin ettiği bir ordu sevk etti. Ancak Karayazıcı bu birleşik kuvvetlerin girişimini başarısızlıkla sonuçlandırınca maiyetindeki taraftar sayısını daha da arttıracak bir şöret elde etti. Kardeşi Deli Hasan başta olmak üzere Köprülü İshak, Kalenderoğlu Mehmed, Adanalı Sevündük gibi pek çok Celâlî liderini de etrafında toplayan Karayazıcı'nın üzerine Karaman Beylerbeyi Hüseyin Paşa gönderildi. Ancak durum hiç de beklenildiği gibi olmadı. Zira Hüseyin Paşa hiçbir direniş göstermeden Karayazıcı'ya katıldı.²¹ Karayazıcı'nın başatlık ettiği bu isyan zincirini kıramayan devlet, Hüseyin Paşa'nın teslimi karşılığında, Karayazıcı'ya Amasya sancakbeyliğini teklif ederek bir mutabakata varmayı başardı. Yine de Karayazıcı'nın Amasya'daki faaliyetleri ve ehl-i örf sınıfını tesiri altına alışı onun Amasya sancağından alınarak Çorum'a verilmesini sağladı. Çorum sancağında maiyetindeki Celâlîler kasabaları yağmalamaya ve tahrip etmeye başlayınca 1601'de Sokollu Mehmed Paşa'nın oğlu Hasan Paşa büyük bir orduyla Elbistan'a yürüdü ve Sepetli mevkiinde Karayazıcı'yı yenilgiye uğrattı. Canik Dağları'na kaçan Karayazıcı yakalanamasa da 1602'de öldüğü öğrenildi.²² Onun ölümüyle en büyük liderlerini kaybeden Celâlîler yeni bir baş bulmakta gecikmediler ve

Karayazıcı'nın kardeşi Deli Hasan isyanın yeni lideri olarak öne çıktı.

Deli Hasan kısa sürede Celâlîleri tekrar örgütledi ve diğer Celâlî liderleri ile de anlaşarak 1602'de Tokat'a yürüdü. Bu yürüyüşleri esnasında karşılarına çıkan yerleşim yerlerini de tahribata uğratan Celâlîler, Sokolluzâde Hasan Paşa'nın ordusunu yenilgiye uğrattılar. Hüsrev Paşa'nın Hasan Paşa'dan boşalan göreve getirilmesiyle devletin Celâlîlerle olan mücadelesi Çorum'da devam etti. Hüsrev Paşayı da mağlup eden Deli Hasan, Ankara'yı muhasara etti ve durdurulabilmesi seksen bin altına mal oldu. Devlet Anadolu'da ardı arkası kesilmeyen bu yenilgilere karşı Deli Hasan ile uzlaşma yoluna gitse de Celâlîlerin eski kadrolarına iade edilecekleri söylentisi İstanbul'daki sipahilerin ayaklanmasına sebep oldu. İstanbul'daki kargaşa birkaç kişinin ibreten idam edilmesi ile neticelenirken Sadrazam Yemişçi Hasan Paşa, Celâlîler üzerine önce Cerrah Mehmed Paşa'yı daha sonra da Cağalazade Sinan Paşa'yı sevk etti.²³ 23 Mart 1603'te ise Çorum sancakbeyine muaccelen Cağalazade Sinan Paşa'nın maiyetine katılmasına dair bir buyruldu gönderildi.²⁴ Ancak Şah Abbas'ın İran sınırlarındaki hareketliliği Celâlîler ile bir mutabakat sağlanmasını zorunlu kıldı. Böylece 1603 Nisan'ında Deli Hasan'a Bosna Beylerbeyliği tevcih edildi. Temmuz 1603'te Peşte için Avusturyalılarla savaşan Deli Hasan'ın rütbesi daha sonra Temeşvar Beylerbeyliğine düşürüldü. 1606'da ise kardeşiyle birlikte İspanya ve Papalık ile anlaşma yaptığı gerekçesiyle vatana ihanet suçundan idam edildi.²⁵ Celâlîlerin enerjisini Balkanlara yönlendirmedi başarılı olamayan devlet, bir diğer çözüm olarak yargı ve ordu vasıtasıyla tasfiye girişimleri başlattı. Tam olarak netice alınmayan bu girişimler I. Ahmed döneminin de ilk probleminin Celâlîler olmasını sağladı. Taval Halil adlı Celâlî'nin Nasuh Paşa'yı yenilgiye uğratmasıyla I. Ahmed, Nasuh Paşa'yla birlikte Bursa'ya yürüdü. Ancak hem hava şartları hem de belirli bir planın olmayışıyla geri dönmek zorunda kalan I. Ahmed, Celâlîlerle uzlaşmayı teklif eden Sofu Sinan Paşa'yı da azletti. Sinan Paşa'nın Taval Halil'e teklif ettiği makam Anadolu ve Sivas Beylerbeyliğiydi. Bu makam Anadolu'nun yarısını idare etmek gibi bir yetkiye sahip olduğundan Bağdat Beylerbeyliğinin verilmesinde karar kılındı. Tüm bu bahşedilenler Taval Halil'i durdurmaya yetmedi ve o kısa süre sonra makamını bırakarak Kalenderoğlu isyanına katıldı.²⁶

Taval Halil dışında Adana'da Cemşid, Suriye'de Canbolatoğlu, Batı Anadolu'da ise Kalenderoğlu Mehmed yağma faaliyetlerine ara vermeden devam etmekte ve ülkede dirlik bırakmaktaydılar. Zıtvatorok Antlaşması'ndan hemen sonra Kuyucu Murad Paşa, İran'a sefer başlatmış gibi İran serdarlığı

²⁰ Halil İncalcık, Devlet-i 'Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-II, 3. Baskı, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2016, s.157,158.

²¹ Bilgehan Pamuk, "Zor Yılların Başlaması", Osmanlı Tarihi El Kitabı, 5. Baskı, ed.Tufan Gündüz, Ankara, 2016, s.250,251.

²² İmber, a.g.e., s.56.

²³ Pamuk, a.g.m., s.253,254.

²⁴ Osmanlı Arşivi (BOA), İbnülemin Dâhiliye [IE. DH], 5/586, 1.

²⁵ Pamuk, a.g.m., s.254.

²⁶ Pamuk, a.g.m., s.255,256.

unvanı ile Konya'ya kadar yürüdü. Konya'da asıl planının Canbolatoğlu'nu ortadan kaldırmak olduğunu açıkladı ve önce Adana'ya yöneldi. Burada Cemşid'i etkisiz hale getirdikten sonra Canbolatoğlu'nun diğer Celâli liderleri ile bağlantısını kesmek için gayret gösterdi. Kalenderoğlu Mehmed'e Ankara Sancakbeyliğini tevcih etti. Böylece Celâlîleri bir araya gelmeden sisteme dâhil etmeyi başardı.²⁷ Kalenderoğlu Mehmed ise kendisine tevcih edilen Ankara sancağına kâdının oyalamaları ve halkın karşı koyuşuyla bir türlü giremeyince Murad Paşa'nın kendisine tuzak kurduğunu düşünerek Ankara kalesini kuşattı. Alamayınca da Bursa'ya yöneldi ve iç kale hariç bölgeyi zapt etmeyi başardı. 1608'de Nakkaş Hasan Paşa'nın komutasındaki orduyu Mihaliç'ta bozguna uğratan Kalenderoğlu'na Celâli lideri Ağaçtan Piri'nin de katılmasıyla iyice güçlendiler. Halep'te merkezden gelecek hazineyi bekleyen Kuyucu Murad Paşa, Kalenderoğlu'nun hazineyi haberdar olduğunu ve hazineyi taşıyan orduya geçit vermediğini öğrenince ikmalleri beklemeden yola çıktı. Bazı Celâli liderlerini de sisteme dâhil etmek suretiyle kandırınca Kalenderoğlu beklediği desteği bulamadı. 9 Ağustos 1608 tarihinde Kuyucu Murad Paşa'nın ordusu Kalenderoğlu'nunkini Göksun havasında bozguna uğrattı. Kuyucu Murad Paşa'nın bu faaliyetleri neticesinde yaklaşık on üç bin kadar Celâli İran'a kaçtı. I. Ahmed bu durumdan dolayı Murad Paşa'yı suçlayarak İran seferinin zaruri olduğunu belirtti. Bu sıralarda İstanbul'da olan Paşa, İran seferi amacıyla orduyu toplamaya başladı. Amacı Celâlîlerin üzerlerindeki baskının azalacağını düşünerek ihtiyatı elden bırakmalarını sağlamaktı. Bir yandan büyük Celâli liderlerinden Yusuf Paşa'yı İran serdarlığı görevi ile پایتختta çekmeye çalışıyor bir yandan da Orta Anadolu dağlarında, kale başlarında bekleyen Muslu Çavuşu ortadan kaldırmak için çare arıyordu. Nihayet 1609 Eylül'ünde Muslu Çavuş zehirlenerek öldürüldü. Yusuf Paşa ise İran seferini beklerken otağında boğulmak suretiyle halledildi. Yusuf Çavuş'un ölümü en büyük Celâli liderinin ortadan kalkması demektir. Bu muvaffakiyetin ardından Kuyucu Murad Paşa seferin sona erdiğini açıkladı ve halk tarafından bir kahraman gibi karşılandı. Murad Paşa'nın iki büyük Celâli liderini ortadan kaldırmasıyla "Büyük Kaçgunluk" olarak adlandırılan Celâli fetret devri de noktalanmış oldu.²⁸ Kemahlı Ermeni Rahip Grigor'un 1590 ve 1645 senelerini içeren Kronolojisi'nde Kuyucu Murad Paşa'nın, Celâlîleri bir sene içinde yok ettiği ve Kemahlı'ta hüküm süren Şirin Beğ ile Muradhanlıları Bayburt ovasının Suner köyünde kuyuya atmak suretiyle imha ettiği kaydedilmiştir. Müellif, Murad Paşa'nın gittiği yerlerde ilk önce kuyular kazdığını, reâyânın şikâyetçi olduğu tüm Celâlîleri de bu kuyuya attığını belirtir. Bu olaydan dört sene sonra, bir seyahati sırasında Anadolu'ya da yolu düşen

Rahip Grigor, müşahedeleri arasında, bu kuyuların bir ev büyüklüğünde olduğundan ve Celâlîlerin "duman gibi yok oldukları"ndan haber vermiştir.²⁹

3. İsyanın Etkileri: XV. yüzyıldan XVII. yüzyıla kadar varlık gösteren Celâli ayaklanmalarının en büyük etkisi kaçgunluk hareketinin başlaması olmuştur. Devlet, Celâlîleri askeri kuvvetle bastıramayacak olduğunda reâyâ "terk-i diyar ve cilâ-yı vatan" etmekten çekinmiyordu.³⁰ Celâli çetelerinin etkisiyle Doğu Karadeniz'den Ege'ye göçler arttı ve 1610'a gelindiğinde on beş binlik cizye mükellefinden yalnızca iki bin beş yüzü bölgede kaldı. Şebinkarahisar sancağının gayrimüslim nüfusu da hemen hemen aynı dönemlerde azaldı.³¹ Bacı kazası kadısının naklettiğine göre, otuz sekiz köyden oluşan kazadan, otuz üç köy kaçtı. Tüm bu firarlara rağmen avâız resminin eski hane üzerinden tahsili devam edince reâyâ vergileri ödeyemez oldu ve kadiya çıktı. Böylece hükümet bütün Anadolu'da avâız hanelerini üçte bire indirdi. Firarilerin bir kısmı daha güvenli gördükleri dağ başlarını mesken tutarken önemli bir kısmı da başka sancakların çatısında toplandı. Kentlere olan sığınma da hayli fazlaydı. Devletin, Celâlîleri ortadan kaldırma girişimleri bir netice vermedikçe halk lewend akınlarından korunmak için surlar inşa etti, kaleleri istilalara dayanabilmek için onardı.³² Büyük köylerin ahali, lewendlerin şiddetli baskısından korunmanın çaresini, köyü çevreleyecek hendekler kazmakta buldu. Böyle korunan köyler de "palanka" olarak adlandırıldı. Köylerin korunmak için iş birliği yapmaları suretiyle de palankaların sayısı yükseldi. Nitekim XVII. yüzyıla gelindiğinde Kırşehir valisi bir seferde yüz palanka kapattı. Kangri'de ise kale muhafızları kışlada kışlamayı bıraktı ve duvarlarla çevrili evlerde oturmaya başladı. Kaleye sahip kesimlere olan sığınmalar arttıkça arazilerin değeri de paralel olarak yükseliyordu. Böylece kendisini yığınaklar ile koruyabilen köyler bu bunalımlı dönemden kazançlı çıktılar. S. Faroqi'ye göre tüm bu sebepler Batı ve Orta Anadolu bölgelerinin kentleşmesini olumsuz etkiledi. Ticaret yolları güvenilirliklerini ve işlekliliğini kaybetti. İç ticaret sekteye uğradı. Özellikle bazı şehirlerde kıtlıktan dolayı epey kişi öldü. Duvarlarla çevrili kentler ise Celâli tehdidine karşı rağbet gördü.³³ Celâli çetelerinin yıkıcı faaliyetlerini arttırdığı 1603 senesi ise buğday darlığının baş göstermesine tanıklık etti. Bu dönemde bir kile buğday Balıkesir'de elli akçeye alıcı buldu. Bir sene sonra ise yaklaşık iki katı yükselerek doksan akçeyi gördü. Kesad-ı akçenin neticesi olarak bir kuruş, seksen akçeden yüz altmış akçeye yükseldi. Akdağ'ın aktardığı verilere göre 1607'de yetmiş-yetmiş beş dirhem ekmek iki akçe ediyordu. Anadolu için oldukça tahrip edici bir süreç olan büyük kaçgunluk devri böylece Osmanlı tarihinin de en

²⁷ Pamuk, a.g.m., s.258.

²⁸ Griswold, age, s.166-168.

²⁹ Hrand D. Andreasyan, "Bir Ermeni Kaynağına Göre Celâli İsyanları", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, cilt:13, sa.17-18, İstanbul, 1963, s.:40,41.

³⁰ Akdağ, a.g.e., s.446.

³¹ Suraiya Faroqi, Osmanlı'da Kentler ve Kentliler, 5. Baskı, çev. Neyyir Berktaş, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2011, s.337,338.

³² Akdağ, a.g.e., s.447-450.

³³ Suraiya Faroqi, a.g.e., s.334-337.

büyük katlığına sebep oldu. Anadolu'yu kasıp kavuran bu dönemde pek çok köy ve kasaba harap oldu. Öyle ki Lâdik Kadısı Mevlana Sadi'nin arzına göre, Şeyh Ahmed'in hürmetine beylerin dahi fenalık etmediği Lâdik kasabasına, Korkor Oğlu nâm zalim yüz kadar levendle birlikte defalarca gelmiş ve halka türlü işkencede bulunmuştu. Zulümden korunmak isteyen kasaba halkı ise padişahın tamir ve inşa için müsaade vermesini istemekteydi.³⁴ Yine Celâlilerin tahribatına bir örnek olarak hicri 1012 (m.1603) tarihli bir belgeden, Celâlilerin Kastamonu'da bulunan bir bakır madenini basarak kuyuları kullanılamaz hale getirdiklerini öğreniyoruz. Kuyular lağım ve su ile dolunca bakır çıkaramayan reaya, madeni önceki gibi kullanılabilir hale getirmek için soruşturdukları bir mimarın fazla ücret talep etmediklerini dile getirerek, padişahın ihsan bekliyordu.³⁵ Yukarıda aktardığımız örneklerle desteklemeye çalıştığımız yıkımın sorumlusu olan Celâliler, Niyazi Berkes'e göre timarın feodalleşmeye evrilerek malî ve askerî yanını yitirmesiyle baş gösteren çatışma neticesinde ortaya çıkmıştır. İsyân liderliğinin sınıfsal tabanının boş kalması, Celâlilerin ne köylü tarafından ne de esnaf tarafından destek görmemesi neticesini doğurmuştur. Celâlî liderliğinin merkezîyetçi bir ideolojiden uzak ve feodalleşmeye meyilli yapıları ile disiplinli ve idealist bir yan taşımayan istilacı karakterleri, dönemlerinde bir devrimciden ziyade "eşkiyâ" olarak öne çıkmalarını sağladı. Celâlîlerin kapı halkı ile olan mücadeleleri Osmanlı çarklarını döndüren temel iktisadî kaynak olan tarımın yapılamamasına, böylece reâyânın da üretici vasfını yitirerek fakirleşmesine sebep oldu.³⁶ Hikmet Kıvılcımlı ise isyanın başarıya ulaşamamasının temelinde iki temel problemin varlığına işaret etmiştir. Bunlardan ilki onun deyişiyle, kendi içinde paramparça ancak derebeyine karşı yekpare olan köylülükten kaynaklıdır. Sınırı da köy içinde kalmış, dolayısıyla mekân içinde genişlememiş, zaman içinde ise süreklileşmemiştir. Kıvılcımlı'nın ikinci bir nokta olarak işaret ettiği husus ise isyanın orta çağ karakteridir. Dönemin mistik bir karaktere sahip olması, şeriat kavramının anlamca genişlemesi ve isyancılar arasında belli bir ideoloji ve teşkilata sahip bir sınıfın bulunmaması inkılâbî engellemiştir.

Sonuç: XVI. yüzyılda Safevî İran'ın etkisiyle oluşan dinî-tasavvufî fikir çevreleri zamanla siyasî karakterlere bürünerek devlet ve otorite karşıtı tepki çevreleri hâline geldiler. Bu şartlar devletin düşünce suçuna karşı hassasiyet geliştirmesine ve bahsi geçen fikir çevrelerinin kavramsal mahiyetlerini kaybederek otorite karşıtı şehir tarikatlarına dönüşmesine sebep oldu. Değişik çevrelerin oluşturduğu bu muhalefet hareketine toplumun geniş bir kesiminde destek görünce şeyhülislamların yardımıyla Hanefilik, bir devlet doktrini olarak resmîleştirildi. Tüm bu önlemler ne yazık ki yeterli gelmedi ve devlet erkânı sosyolojik çözümlerin önüne geçmek için çareyi ekonomik modeli tanzimden ziyade dinî tahakkümü arttırmakta

buldu. Bu da Celâlî isyanının hızla yayılmak için uygun bir sosyal zemin elde etmesini sağladı. Timar sistemindeki çözümler yerel yönetici ve reaya arasındaki örtük sözleşmeye de zarar verdi. Böylece çift bozan levendler Celâlî fetretini başlatacak iktisadî gerekçeyi de elde ettiler. Karayazıcı'nın ortaya çıkışı Baba Celâl'in ya da Şah Veli'ninkinden çok daha müsait bir ortamda gerçekleştiğinden, isyanın büyümesi engellenemedi. Çünkü Baba Celâl Kanunî Devri'nin, Şah Veli ise I. Selim devrinin merkezîyetçi imparator modelinin bariyerleri ile çarpışmışlardı. Hazineye düzenli para akışını sağlayacak ganimet vardı ve timar henüz bu denli işlevselliğini yitirmemişti. Avusturya savaşları ise beklenenden uzun sürdüğünden ve İran cephesinin kapanmasından hemen sonra ortaya çıkmasından dolayı devleti maddî bir buhrana sürüklemişti. Dolayısıyla geçim derdine düşmüş halk, gazi padişahlar devrindeki gibi gaza ve cihat üzerine savaşacak motivasyonu kendisinde bulamıyordu. Neticede Kuyucu Murad Paşa'nın Canbolatoğlu, Kalenderoğlu ve Yusuf Paşa gibi güçlü Celâlî liderlerini başarılı bir planla bertaraf etmesi uzun yıllar boyu Celâlî çetelerinin altında kıvranan Anadolu'ya özlenen barışı getirdi. Ancak XVII. yüzyıl, hem isyanın iç piyasada yol açtığı büyük tahribatın hem de siyasî problemlerin etkisinden kurtulamadı.

&

Mutluluk aramakla bulunacak bir şey değildir, onu inşa etmek gerekir.

*Doğan CÜCELOĞLU
(1938-16 Şubat 2021)*

³⁴ Osmanlı Arşivi (BOA), İbnülemin Hatt-ı Hümayun [İE. HAT], 2/159, 1.

³⁵ Osmanlı Arşivi (BOA), İbnülemin Meadin [İE. MDN], 2/98, 1.

³⁶ Niyazi Berkes, Türkiye İktisat Tarihi, 4. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2020, s.361-363.

SAVAŞ VE BASIN: OSMANLI BASINININ GÜNDEMİ OLARAK 93 HARBİ

Rabia Nur ÇAVUŞ*

Aydın Adnan Menderes Üniversitesi

Osmanlı Devleti, jeopolitik konumu itibariyle Rusya ile tarih boyunca siyasi, diplomatik ve askeri ilişkilerde bulunmuştur.¹ İlk zamanlar askeri münasebetlerle başlayan ilişkiler Osmanlı Devleti'nin üstünlüğü ile sonuçlanırken 18. yüzyıldan itibaren bu durum Rusya lehine dönerek Osmanlı Devleti'ni zor durumda bırakmaya başlamıştır.² Rusya, ilk ilişkiler döneminde 1699 yılında imzalanan Karlofça Antlaşması'na kadar, Osmanlı Devleti ile doğrudan ilişki kurabilen bir devlet olmamıştır. Bundan dolayı bu dönemlerde ilişkiler Rus sefaret heyetleri vasıtasıyla sürdürülmüştür.³ Karadeniz'i bir Türk gölü haline getiren Osmanlı Devleti, Ruslara İstanbul yolunu ve Boğazları yüzyıllarca kapalı tutmuştur. İstanbul ile ilgilenmeye başlayan Rusya'nın bu ilgisi önce dini, sonra siyasi bir nitelik almaya başlamıştır.⁴ Osmanlı-Rus ilişkilerinin yoğunlaştığı 18. yüzyılda Osmanlı Devleti'ne karşı faaliyetlerini hızlandıran Rusya, Karadeniz'e inmeyi bu dönemde en önemli siyasi amaç olarak görmeye başlamıştır.⁵ Osmanlı-Rus ilişkilerinde yeni bir dönemi başlatan savaş, 1774'te imzalanan Küçük Kaynarca antlaşmasıyla son bulmuş ve bu antlaşmayla Rusya, İstanbul'da Ortodoks kilisesi inşa etme ve bu inanca sahip olanları temsil etme hakkına sahip olmuştur.⁶ Bu antlaşma sonrasında Kırım'ı kaybeden Osmanlı Devleti, 1791 yılına kadar Rusya ile savaşmışsa da Kırım'ı kazanmak için yaptığı savaşların sonucu değişiklik göstermemiş ve savaş dönemi Yaş Antlaşması'nın imzalanmasıyla son bulmuştur.⁷

İstanbul'u ele geçirmek için faaliyetlerini hızlandıran Rusya, özellikle Balkanlardaki Osmanlı gayrimüslim tebaayı, Panslavizm politikası sayesinde örgütlemeye başlamıştır.⁸ 1848'de

Avusturya'da çıkan ihtilallerle de Macarlar milli birlik istemişler ve bu durum Slavlara örnek olarak Slav Birliği fikrinin yayılmasına ortam hazırlamıştır.⁹ Balkanlarda faaliyetleri iyice artırmaya başlayan Rusya, bölgede çıkartılan isyanlara maddi ve manevi yönden destekler vererek bölgenin Osmanlı idaresine karşı ayaklanmalarını güçlendirmeye çalışmıştır. Bir taraftan Sırp ve Karadağ isyanları diğer taraftan Bosna-Hersek olayları ve Bulgar meselesi, Osmanlı Devleti'ni oldukça güç durumda bırakmaktaydı. Özellikle 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren güçlenmeye başlayan Bulgar milliyetçilik fikri, bu dönemde Panslavizm akımından da etkilenecek büyük bir gelişme göstermiştir.¹⁰ Balkan sorununa son vereceği düşüncesi ile İstanbul'da konferans yapılmasına sıcak bakan Osmanlı Devleti, bu konferansta alınan kararları, Balkanların tümüne örnek teşkil edeceği ve bu bölgenin tamamen kaybedileceği endişesiyle kabul etmemiştir.¹¹ İstanbul Konferansı'nın sonuçsuz kalmasıyla Rusya'nın, Osmanlı Devleti'ne baskı yapması üzerine, İngiltere'nin önderliğinde Londra'da görüşmelerin tekrar başlaması sağlanmıştır. Londra Protokolü'yle Ruslar, Avrupalı diğer devletlerin desteğini alırken, Osmanlı Devleti'ne İstanbul Konferansı'ndaki gibi ağır şartlar teklif edilmiştir. Ancak görüşme neticesinde alınan kararları Osmanlı Devleti'nin, kendi iç işlerine müdahale sayarak reddetmesi, Rusya için savaş kararının verilmesi anlamına geliyordu. Zaten savaş hazırlıklarına başlamış olan Rusya, 24 Nisan 1877 tarihinde Osmanlı Devleti'ne savaş ilân etmiştir.¹²

Savaşın Başlaması: Rusya, Osmanlı Devleti'nin Londra Protokolü'nü reddetmesi üzerine reform yapmaya yanaşmamasını ve Balkanlardaki statükonun korunmasını istememesini savaşın gerekçesi olarak açıklamıştır.¹³ Bunun öncesinde Rus

* Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, SBE, Tarih Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Öğrencisi, rabianurca-vuss@gmail.com. Bu bildiri, 21-22 Ekim 2021 tarihlerinde Aksaray Üniversitesi Tarih Bölümü tarafından çevrimiçi düzenlenen VIII. Genç Tarihçiler Öğrenci Sempozyumu'nda sunulmuştur.

¹ Besim Özcan, 1877-1878 Harbine Kadar Osmanlı-Rus Münasebetleri, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 2013, s. 111.

² Akdes Nimet Kurat, Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1987, s. 117.

³ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, C. II. Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1983, s. 477-478.

⁴ Akdes Nimet Kurat, Türkiye ve Rusya, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1990, s. 2.

⁵ Hasan Şahin, "Kaynarca'dan (1774) Paris Barışına (1856) Kadar Şark Meselesi Perspektifinde Osmanlı-Rus Münasebetlerine Genel Bir Bakış", Türkler, C. XII, (ed. Hasan Celal Güzel), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 531

⁶ Matthew Smith Anderson, Doğu Sorunu 1774-1923 Uluslararası İlişkiler Üzerine Bir İnceleme, Çev: İdil Eser, İstanbul 2001, s. 11.

⁷ Kurat, Rusya... s. 291.

⁸ Yuluğ Tekin Kurat, "1877-78 Osmanlı - Rus Harbinin Sebepleri", Belleten, c. XXVI, Ankara 1998, s. 567-568.

⁹ Fahir Armaoğlu, 19. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1789-1914, Alkım Yayınevi, İstanbul 2006, s.490.

¹⁰ İpek, s. 10.

¹¹ Kurat, s. 588

¹² Yüksel Bayıl, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşının İkmal ve İfaresi, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Fırat Üniversitesi, Elazığ 2012, s. 23.

¹³ Rusya'nın meseleyi savaşa tahvil etmesi Balkanlarda statüyü tümüyle değiştirme fikriyle hareket etmiştir: "93 Harbi Balkanlardaki statülerin ciddi değişikliklere sebep olacak ve Balkanların Osmanlı egemenliğinden çıkmasının siyasi zemini; Ayastefanos ve Berlin Antlaşmaları da hukuki zemini oluşturmuştur", Musa Gümüş - Rabia Yüksel, "Osmanlı Devleti'nin Parçalanma Süreci ve Basının Yaklaşımı: 1875 Hersek İsyanı Örneği", İçtimaiyat Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı: 1. 2020, s. 44; Savaşın Balkanlarda yoğunlaşması ise Rusya'nın yukarıdaki amaçlarına uygun strateji belirlediğini göstermektedir. Musa Gümüş, "Küçük Kaynarca ve Kuzeyde Hâkimiyet Mücadelesi (1774-

vapurları, zaman zaman Batum sahillerini dolaşarak gelecek olan savaşın işaretlerini vermişti. Nitekim daha savaş ilân edilmeden devletlerarası hukuka aykırı olarak Osmanlı Devleti'nin Karadeniz kıyılarındaki bazı yerleri bombalandı. Savaşın ilân edilmesiyle birlikte Sırbistan, Karadağ ve Romanya, Rusya'nın yanında savaşa girdiler. Osmanlı Devleti bu savaşta yalnız bırakıldı.¹⁴ Avusturya, Almanya, İtalya, Fransa ve İngiltere birlik olmayarak tek başlarına savaşa karşı hareket etmeyeceklerini bildirerek tarafsızlıklarını ilan etmişlerdi. Böylelikle Rusya, kendisine engel olabilecek güçlerin de tarafsızlıklarını ilan etmelerinden yararlanarak savaşı iki cephede yürütmeye çalışmıştır.¹⁵ Osmanlı basınında fazlaca yankı bulan savaşın ilânından günler önce Vakit gazetesinde çıkan bir habere baktığımızda, Osmanlı Devleti ile Rusya arasında bir savaş zuhur eder ise bu savaşın iki cephede meydana geleceği belirtmiş ve Rusya'nın savaşı çıkarmasının asıl amacının İstanbul'u almak olduğu şu cümleyle ifade edilmiştir: "Binâen aleyh Dersaâdeti zabt etmek maksâdıyla Asya'dan hücum göstermek Rusyaca bir menfâ'at hâsil edemez eğer hakikâte Rusyalular Asya'yı merkez-i hareket ittihâz ederlerse bundan maksâdı mutlaka orada bir takım ufak tefek muvaffâkiyetlere mazhâr olarak Devlet-i Aliyye'nin dikkatini o tarafa celb ve asıl maksâd olan Dersa'âdet üzerine hareket etmektir."¹⁶

Rusya'nın 24 Nisan 1877'deki savaş ilânı 25 Nisan 1877 tarihli Vakit gazetesinin ilk sayfasında Harb başlığıyla yer almıştır: "Dün Babîâlî'ye bir telgraf geldi. Me'âline nazâran Rusya İmparatoru beyânâmesini neşr etmiş ve bunda askerine hitâben bu saatten itibâren Devlet-i Aliyye ile muhâribiz demiş ve müte'âkiben Rus orduları hareket ederek Prut Nehri'ni geçub Boğdan kıta'asına girmiştir. Böyle bir ilân harbi dahi gır'a-ı şimâliyyedin olmak üzere şimdi gördük bunun üzerine derhal mevki-i askeriyeye malûmât verildi ve mukâddime verilen talimât mucibince harekete iktidâr olundu."¹⁷ Bu harp ilânı Osmanlı Devleti'nde heyecana sebep olurken aynı zamanda, halkı birlik beraberlik içinde, vatani muhafaza etmeye davet ettiği Vakit gazetesinin aynı tarihli başka bir haberinde görülmektedir: "Bu vatan evlâdı bizim muhafaza yolunda her türlü fedakârlığı icrâ ederek muhafazaya mükellef ve mecburuz. Zira vatanın düşman ayakları altında çiğnenmesinden dolayı teessüf ve teessür edecek başkası değil bizim."

İmdi bu dâhiye istilâya karşı durmak için 'umum ebnâ-yı vatan bir ana evlâdı olan karındaş gibi birbirimize sarılalım."¹⁸ Savaş haberini Yıldız Sarayı'nda alan Sultan II. Abdülhamid, Hatt-ı Hümayun yayınlarak yapılması gerekenler hakkında teferruatlı bir şekilde emirlerini ilettiği Basiret gazetesine şu şekilde yansımıştır: "Rusya Devleti, devletimizle münâsebetlerini keserek harb ilân etmiş olduğundan, bizim dahi Hâk Te'âlâ'nın inâyetine ve Ümmet-i Muhâmmedyeye bâis râhmet olan bağımız zışânının imdâd mâneviyesine sığınarak silaha sarılmamız lâzım geldi. Malûmunuzdur ki, biz barış ve asâyişe düşmanlık etmedik. Ve hatta şimdiye kadar elimizde silah, kalbimizde sulh arzularını tuttuk. Lâkin düşman maksâdının hukukumuzu, istiklâlimizi ve memleketimizi mahvetmek olduğu ve bunlar fedâ edilmedikçe arzusunu istihâl etmek mümkün olunmadığını isbât etti. Hiçbir sebeb-

1922)" Osmanlı Tarihi II Siyasi Tarih-Kültür ve Medeniyet (1774-1922), (Editör: Selim Hilmi Özkan), İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul 2019, s. 30-31. Savaşın Balkan topraklarında yoğunlaşması Rusya'nın balkan devletlerinden destek almasıyla ilişkilendirilebilir: Musa Gümüş, "Birinci Dünya Harbinde Romanya'nın Savaş Diplomasisi", Tarih ve Gelecek Dergisi, Cilt: 3., Sayı: 3., 2017, s. 67; Bir başka önemli sebep Akdeniz dengesiydi: "Sultan II. Abdülhamid'in tahta çıkmasından kısa bir süre sonra devlet, Rusya ile büyük kayıplara sebep olacak olan bir savaşa girdiği 93 Harbi, sonuçları bakımından en önemlisidir. Rusya, Akdeniz politikalarıyla uluslararası dengeler açısından büyük değişikliklere sebep olacağından Rusya'ya karşı denge kurmak çok daha sonuç alınabilir bir durum arz etmekteydi" Musa Gümüş, "Sultan II. Abdülhamid Dönemi Osmanlı Diplomasisinde Denge Arayışları ve Osmanlı Dış Politikası", Tanzimat'tan Günümüze Olaylar ve Kişiler Ekseninde Türk

Hariciyesi, (Editörler: İrşad Sami Yuca-Hidayet Kara), Kitabevi Yayınları, İstanbul 2019, s. 228; bütün bunların yanında savaşın gelişim ve sonuçlanış biçimine bakıldığında ise Şark Meselesi'nin bir uzantısı şeklinde zuhur ettiği görülecektir. Namık Kemal'in "şark mesâ'iline menâfi"-i düveliyeden başka bir esâs aramış olsun" ifadesi bunun önemli tespitlerinden biri olarak kabul edilebilir. Musa Gümüş, Namık Kemal'e Göre "Şark Meselesi" ve Osmanlı Devleti'ni Çöküş Götüren Sorunlar", History Studies Ortadoğu Özel Sayısı, 2010, s. 156.

¹⁴ Bayıl, s. 120.

¹⁵ Rifat Uçarol, Siyasi Tarih (1789-1994), Filiz Kitabevi, İstanbul 1995, s. 338.

¹⁶ "Rusya'nın Bir Hücumu", Vakit, 18 Rebiyülevvel 1294/4 Nisan 1877, s. 1-2.

¹⁷ "Harb", Vakit, 11 Rebiyülahir 1294/25 Nisan 1877, s. 1.

¹⁸ "İbnâ-yı Vatan", Vakit, 11 Rebiyülahir 1294/25 Nisan 1877, s. 1.

i meşrûyâ mebni olunmaksızın üzerimize hücumla azm etdi.”¹⁹

Osmanlı ordusu, 19 Ocak 1877’ye kadar ancak silahlı kuvvetlerinin sayısını arttırabilmiştir.²⁰ Bunlardan hariç devlet yapacağı savaş öncesinde halka, gönüllü olarak orduya katılmaları çağrısında bulunarak asker sayısını arttırmaya çalışmıştır.²¹ Halkın bu davete icabet etmede hemen harekete geçtikleri İttihâd gazetesinin satırlarına şu şekilde yansımıştır: “Yaşasın Osmanlılar! Var olsun milletin gâyeti! Vatanı muhafâza için kahraman evlâd-ı vatan edilen dâvete icâbet-i tâmmе gösterdi. Taraf taraf asker-i müstahfaza cemiyetleri teşkil olunarak defterler açıldı.”²² Vakıt gazetesinde görülen haberlerde de, gönüllü Osmanlı askerine yönelik haberler yayınlanarak Osmanlı halkına moral vererek, savaşı Osmanlı Devleti’nin kazanması için destek vermeye çalıştıkları görülmektedir.²³ Savaş ilânından evvel Erzurum’a giden Ahmed Muhtar Paşa Doğu Cephesi’nde elinde bulunan askeriyle düşmana karşı koymaya mecbur kalmıştır.²⁴ Bu cephede Rusya’nın ilk harekât alanı Erzurum, ikinci harekât alanları ise Bayezid ve Ardahan olmuştur. Buradan Karadeniz sahilini muhafaza etmek için gelecek olan Osmanlı ordusuna karşı koymayı hedeflemiştir.²⁵ Osmanlı ordusu bu bölgede çetin bir şekilde mücadele etmesine rağmen mevkiî düşman eline geçmiştir. Ardahan savunmasının başarısızlıkla neticelenmesinde, istihkâmlara konulan askerlerin kifayetsizliği, ordu kumandanlarından Hüseyin Sabri Paşa’nın görevini layıkıyla yerine getirememesi gibi faktörler etkili olmuştur. Ruslar bu durumu çok iyi değerlendirerek, istedikleri gibi hareket fırsatı buldular. Bundan dolayıdır ki Ruslar aylarca sürecek kuşatma ile zapt etmek uğruna binlerce asker feda etmek zorunda kalacağı büyük istihkâmları, üç dört gün içinde kolayca ele geçirmeyi başardılar.²⁶ Vakıt’te görülen bir haberde, bölgedeki bu savaşın kaybedilmesini Osmanlı ordusunun yenilgisini firar eden askerlere bağlayarak: “Düşman henüz mikdâr-ı sâhihi anlaşılmayan bir kuvvetle geçen Pazar günü saat yedide baş gösterub birinci istihkâma hücumla başlamış. Orada bulunan askeri Osmâniye şiddetle mukâvemete başlayub harb biraz devâm ederek, bizim taraftan yüz elli kadar şehid ve bir ol-kadar yaralı olduğu ve hârb devâm ettiği halde kumandan olan Hasan Paşa bulunduğu noktaya henüz ta’âr-ruz başlamaksızın mâ’iyetindeki askerle beraber denâ’e firâr-ı irtikâb etmiş.”²⁷ Bölgeye sevk edilen askerinin ve teçhizat yeterli görülerek bölgenin savunması için hazır idi fakat Hasan

Paşa ve maiyetindeki askerinin henüz düşmanla karşılaşmadan savaş alanından kaçması yüzünden bölgede yapılan savaşın başarısız olduğunu belirtmiştir.

Vakit gazetesi, Ardahan’ı ele geçiren Rusya’nın Osmanlı askerinin yaptığı gibi 5–10 gün zevk-ü sefa eylemediğini, çünkü Rusların Osmanlı Devleti’nin durumuna düşmek istemediğini belirterek Rusya’nın, Ardahan’ı istiladan sonra Kars cihetine geçtiğini, Osmanlı firkasının da Ardahan’a doğru yürüdüğünü ve Ardahan’ın Osmanlı Devleti tarafından kurtarılması halinde bunu haber etmenin büyük bir mutluluk olacağını “İnşâallah resmi haberini dahi neşr ve tebşir ederiz.”²⁸ şeklinde ifade ederek, bu haberlerinde cephede Osmanlı Devleti’ni savunmayı bırakmanın ne sonuçlar ortaya çıkardığına dikkat çekerek, Osmanlı ordusuna olan inancını koruduğunu ifade etmiştir. 24 Nisan 1877 Salı sabahı Osmanlı-Rus sınırını aşmış olan Rus Kafkas Ordusu, birkaç kol halinde Osmanlı toprakları üzerinde ileri harekât başlattı.²⁹ İttihâd gazetesi, muharebenin Ardahan’dan sonra Kars civarında devam ettiğini belirterek: “Kars şehri harb için yaradılmış bir noktadır.” şeklinde bir açıklamada bulunarak Kars’a beş yüz beygir cephane ve mühimmat gönderildiğini ve zahire ambarlarında erzakın fazla olduğunu belirterek, Kars’ta, Erzurum’da, Ardahan’da taburların bulunacağını ve hazırlıkların devam ettiğini ve pek eksiklik kalmadığını yazdı. Benzer şekilde gazete, Rusya’nın bunun haricinde beş noktada daha askerinin olduğunu, fakat bütün bunlara rağmen Osmanlı Devleti’nin korkusunun olmadığını, hiçbir eksiklerinin de bulunmadığını ifade etmiştir: “Bizim bu cihetden hiçbir korkumuz olmayub her bir şeyimiz mevcut ve pek mükemmeldir”.³⁰ Gazetenin bu haberi bu savaş sırasında doğu cephesinde bulunan askeri gücünün yeterli olduğunu göstermesi açısından önemli bilgiler vermektedir. Erzurum’dan Vakıt gazetesine gönderilen haberlerde Rusların, Kars’a hücum ettikleri ve her iki hücumun da geri püskürtüldüğü belirtilmiştir.³¹ Rus ordusu 25 Ağustos’ta bir defa daha Osmanlı ordusu ile Gedikler ve Yahniler muharebelerinde Osmanlı ordusuna yenilmiştir. Fakat 15 Ekim Alacadağ Muharebesinin Osmanlı ordusu aleyhine sonuçlanmasından dolayı Kafkas Cephesi kırılma noktasına geldi. Bu muharebeden sonra Muhtar Paşa elindeki orduyu korumak için Erzurum’a çekilince Kars savunmasız kalmış ve

¹⁹“Telgrafname-i Hümâyün”, Basiret, 14 Nisan 1293/12 Rebiyülahir 1294, s. 1.

²⁰ Midhat Sertoğlu, Resimli-Haritalı Mufassal Osmanlı Tarihi, C. VI, Güven Basımevi, İstanbul 1972, s. 3301

²¹ “İlân-harb olunur olunmaz İstanbul ahâlisi hamiyet-i Osmaniyye”nin artık sırası geldiğini anlayarak ordulara mümkün olduğu kadar muâvenette bulunmaya karar vermiş ve bu maksad için pek çok aileler büyük fedâkarlıkla çalışmakta bulunmuş idi. O günlerde ahâlinin her sınıfı nesi varsa muhârebe için vermeye râzi idi.” Huzeife Şeker, 93 Harbine kadar Rusya’nın Osmanlı Politikası ve Ahmed Saib’in “Son Osmanlı-Rus Muharebesi” Adlı Eseri İnceleme-Metin, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Necmettin Erbakan Üniversitesi, Konya 2019, s. 113.

²² “Askerî Mustahfezâ-i Milliyе”, İttihâd, 13 Zilhicce 1293/18 Kânunuevvel 1292, s. 2.

²³ “Cihada Davet”, Vakıt, 19 Rebiyülahir 1294/3 Mayıs 1877, s. 2.

²⁴ Mahmud Celaleddin Paşa, Mir’at-ı Hakikat, Haz. İsmet Miroğlu, Berekat Yayinevi, İstanbul 1983, s. 334.

²⁵ Hakkı Yapıcı, 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi’nde Kafkas Cephesi, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi, Erzurum 2011, s. 67.

²⁶ Celaleddin Paşa, s. 335-336.

²⁷ “Ardahan”. Vakıt, 11 Cemaziyülevvel 1294/12 Mayıs 1293, s.1.

²⁸ “Vakit”, Vakıt, 18 Cemaziyülevvel 1294 / 21 Mayıs 1877, s. 1.

²⁹ Yapıcı, s. 80.

³⁰ “Kars’dan Mektub”, İttihâd, 17 Şevval 1293/23 Teşrinievvel 1293, s. 3.

³¹ Vakıt, 13 Cemaziyülevvel 1293/ 26 Mayıs 1877, s. 1.

18 Kasım'da da düşmüştür. Kars ile Erzurum arasında durdurulan Rus ordusu Erzurum'un eli silah tutan halkı tarafından savunularak Ruslar buradan atılmıştır.³²

Osmanlı ordusunun doğudaki komutası Ahmet Muhtar Paşa'da idi. Bundan dolayı Paşa bu cephede Gedikler ve Yahniler muharebelerine dair ayrıntılı bilgiler vererek bölgede yaptıkları muharebeden ve ne gibi önlemler aldıklarından ayrıntılı bir şekilde göndermiş olduğu telgraflarda anlatmıştır: "Bu gece düşmanın Gedikler ordusu basılarak muzafferâne bir harb umumi edilmiş ve esâmi Gedikler Muharebesi tesmiye olunmuştur. O günün gecesinde hücum noktasını gizlemek ve dikkatimizi dağıtmak için saat yedi buçukda sağ tarafımızdan sekiz-dokuz el ateş edilmiştir."³³ Paşa'nın anlatımına baktığımızda yapılan sıkı müdahaleler sonucunda düşmanın yapılan hücumlara dayanamayarak gerilemiş olduğu ve Büyük Yahni Mevkii'ne çıkan kuvvetin geriye püskürtülmüş olduğu görülmektedir. Paşa'nın Vakit gazetesine gönderdiği telgrafta: "Dünkü gün sabah açılır açılmaz düşmanın küvve-i külliye ile hât hareketimizin sol cenâhımız olan Yahniler Tepelerine doğru ilerlemiş olduğu görüldükden derhâl tedâbir-i lâzimeye teşebbüs olunmuştur."³⁴ Yahniler Tepe'sinde düşmanı gördüklerinden itibaren tedbirler aldığını belirterek düşmanın, Osmanlı ordugâhının ilerisinde bulunan Kızıl Tepe'yi topa tutmaya başladığından burada Ferik Ömer Paşa kumandasında karşılıklı top atışı şeklinde karşılık verildiğini açıklayarak, ertesi gün saat yediye kadar keşif yaptıktan sonra saat dokuzda Mirliya Musa Paşa'nın Yahniler cihetine tecavüz eden kuvvetin ricat hattına ilerleyerek gece saat yarımaya kadar harp ettiği ve o gecenin harp meydanında geçirildiğinin haberini vermiştir.

Doğu Cephesi'nde, Gazi Ahmet Muhtar Paşa, Ruslara karşı zaferler kazanarak, onları Kafkaslara kadar gerilettiler. Fakat gerekli yardımları sağlayamadığından, 1877 yılı sonlarında Rusların Erzurum'a kadar gelmelerine engel olamadı.³⁵ Osmanlı topraklarında dört koldan ilerleyen Rus ordusunun diğer bir harekât alanı Batum idi. Savaşın başlama tarihleriyle aynı zamanlara denk gelen çarpışmalar Batum'dan geliyordu. Takvim-i Vekâyi gazetesinde yer alan bir haberde Batum kumandanı Hasan Paşa'nın 12 Nisan 93 tarihli Seraskeriyeye gönderdiği bir telgrafta göre Rusya'nın bu hududu tecavüz ederek ilerlemekte olduğunu haber vererek: "Dünkü gün arz bulunduğu üzere Rusyalı iki saat kadar hududu tecavüz ettiği ve Çerkesli Ali Paşa kumandasında bulunan beş tabur asker mu'âvene ve üç bölük süvâri tutmuş oldukları güzel noktalar münâsebetiyle burayı muhârebe ettikleri bilâfiye teâli işbu muhârebede Rusyalıdan sekiz yüzü mütecâviz telefât vukû

bulduğu gibi bizim tarafımızdan dahi istihkâm derununda sekiz şehid ile on iki yaralı olduğu ve bu gün dahi yine o noktada muhârebeye ba'den ile devam etmekte olub..."³⁶ Düşman ordusu, 11 Mayıs'ta sabahleyin saat dokuzda Batum'da Osmanlı taburlarının bulunduğu mevkiye ansızın hücumda bulundu. Sekiz buçuk saat süren dehşetli ve zor muharebeden sonra düşman ricât ettirilmişse de hücumu birkaç koldan ve askerlerini artırarak top ateşine devam etmiştir.³⁷ Levand Herald'da yayınlanan gazete havadisinde ise Batum'un zaptının imkânsız, burada bulunan Osmanlı askerinin fazla olduğu belirtilmiştir: "Batum zâbt olunur şey olmayub orada bulunan askeri şahâne dahi lüzumundan pek çok ziyadedir."³⁸ Harp ilanının ardından Batum kumandanı Paşa'nın emri ile 24 Nisan tarihli Dâhiliye Nezâretine gönderdiği telgrafnamesine baktığımızda Nisan'ın 28'inde Hasan Paşa ve diğer Abaza ümerası Batum'dan zırhlı Osmanlı donanması ile Sohum kale ve şehri top ateşine tutmuşlar ve düşman hezimete uğratılarak şehirden uzaklaştırılarak Sohum şehri ele geçirmişlerdir.³⁹ Osmanlı askeri, yaptığı savunmalar sayesinde düşmanın geri çekilmesini sağlayarak Kafkas Cephesi'ndeki savaş safhasını bu şekilde tamamlamıştır.⁴⁰

Savaş ilanından önce Memleketeyn'i istila eden Rusya hakkında gazetelerde yazılanlar, Rusların bu topraklardan çıkmak istemedikleri ve Kırım Muharebesi'ndeki gibi bu topraklara kalıcı olarak yerleşmek istediklerini ifade etmişlerdir: "Memleketeyn'den verilen malumâta bakılur ise Moskofların bu muhârebe hitâmında pek de Memleketeyn'den çıkmak istemeyecekleri anlaşılıyor. Zirâ bu defa Memleketeyn'e duhûlleri geçen Kırım Muharebesindeki girişlerine benzemeyub adeta Memleketeyn'de temelli kalacaklar gibi davranmakta imişler."⁴¹ Şeklinde ifade edildikten sonra burada çıkacak olan muharebenin muahedesi, diplomasi tarihinin en mühim vukuatı olarak değerlendirileceği öngörülmektedir. Ama bölgedeki Ruslarla Memleketeynliler arasındaki münasebetlerin son haddine vardığı ve gittikçe şiddetlenmekte olduğu Tercüman-ı Şark gazetesinin satırlarında görülmektedir: "Ruslarla Memleketeynliler arasındaki hissiyât husemâne son dereceye varmışdır. Aralarındaki münazâlar günden güne şiddetleniyor."⁴² Haberin devamında Rus idaresinin Bulgaristan'dan Bükreş'e asker geçirdiğini ve Bükreş'e bıraktıkları mühimmat ve savaş araç gereçlerini topladığını belirtilmiştir. Osmanlı ordusu, Rumeli cephesinde karargâhını Şumnu kasabasına kurarak, Varna'dan Vidin'e kadar Tuna sahillerine çekilerek burada askeri bir hat teşkil etmiştir. Harb ilan edilir edilmez Rus ordusu Besarabya'dan Romanya'ya girmiş ve yayılma ha-

³² Yılmaz Öztuna, Resimlere 93 Harbi 1877-78 Türk-Rus Savaşı, Hayat Yayınları, İstanbul 1969, s.33.

³³ "Tevcihât-ı İlmiye", Vakit, 18 Şaban 1293/28 Ağustos 1877, s. 1.

³⁴ "Vukuât-ı Harbiye", Vakit, 27 Ramazan 1294/5 Teşrinievvel 1877, s. 1-2.

³⁵ Uçarol, s. 339.

³⁶ "Kism-i Resmî", Takvim-i Vekâyi 16 Nisan 1293/14 Rebiyülahir 1294, s. 2.

³⁷ "Kism-i Resmî", Takvim-i Vekâyi 16 Nisan 1293/14 Rebiyülahir 1294, s. 3.

³⁸ Vakit, 29 Rebiyülahir 1294/13 Mayıs 1877, s. 1.

³⁹ "Matbaamıza Mahsus Telgrafnameler", Vakit, 3 Cemaziyülevvel 1294/16 Mayıs 1877, s. 1.

⁴⁰ Celaleddin Paşa, s. 357.

⁴¹ "Memleketeyn İstiklâlinin Asıl Manâsı", Vakit, 21 Cemaziyülevvel 1294/4 Haziran 1877, s. 1-2.

⁴² "Tevcihât", Tercümân-ı Şark, 3 Cemaziyülevvel 1295/23 Nisan 1878

reketini bir buçuk ayda tamamlayıp Tuna boyunda toplandıktan sonra General Zimmermann kumandasındaki ordu ile Maçın Tuna'yı geçip Dobruca'ya girmiştir. Kuzey tarafından gelecek böyle bir istila ordusuna karşı Rumeli'nin iki tabii müdafaa hattı vardı. Bunların birincisi Tuna Nehri, ikincisi Balkan silsilesi idi. Ruslar bu iki hattı hiç bir mukavemet görmeden geçmişlerdir.⁴³

Serdar-ı-Ekrem Abdülkerim Paşa, Rus ordusunun Tuna'yı rahat rahat geçmesine mâni olmamış, düşman ordusu hiç bir mukavemet görmeden Türk topraklarına ayak basmıştı.⁴⁴ Düşmanın bu hareketi 15 Haziran tarihli Serakeriye'ye gönderilen şu telgrafla bildirilmiştir: "... Zıştovi müstehfiz bölüğü efrâdının kordon beklemekte olduğu mahalle bağteten iki binden ziyade bir kuvvet geçirmiş ve bu kordon efrâdı esir mi olmuşlar firâr mı olmuşlar ne işaret yakılmış ve ne de tüfenk atılmışdı. İşbu kâfileyi bu suretle geçirdikten sonra Değirmenderenin biri başında bulunan karakoldan tüfenk atılıp işaret yakılmasıyla heman Ahmed Paşa livası yetişerek muhârebeye ve müdâfa'aya başlamış..."⁴⁵ Düşmanın kuvveti gittikçe arttığından asker çekilinceye kadar dayanılmış, sonra geri çekilmek zorunda kalınmıştır. Bu muharebede yapılan askeri harekâtlar yetersiz görülerek bu muharebede yer alan Ahmed Hamdi Paşa ile beraber sorumlu diğer subayların yargılanacaklarına dair ilanların yer aldığını görmekteyiz.⁴⁶ Düşmanın ileri yürüyüşleri karşısında gazetelere ilanlar gönderilerek halka orduya destek olmaları için çağrılarda bulunmuştur: "...taraf taraf hârb mevkilerine gittikleri ve bu uğurda can fedâ ettiklerini görüb gayretiniz icâbınca onlarla el ele tutuşmak için Osmanlılığın şân ve şerefini göstermeye çalışmanız zamanı geldi."⁴⁷ Tuna Nehri için Osmanlı ordusu tarafından oluşturulan savunma hattı Rusların Zıştovi'den geçmeleri ile hükümsüz kalmıştır. Bu sebeple güzergâh üzerinde Niğbolu Kalesi'ni ele geçirmeyi hedeflediklerinden Osmanlı askeri bakımından en önemli mevkileri tutmuşlardı.⁴⁸ Vakıf gazetesinde görülen bir malumât-ı mahsusaya göre: "Serdâr-ı ekrem Abdülkerim Paşa bilzât bir fırkâyı kumanda etmekte olduğu halde Zıştovi ile Tuna arasında bir mevki mühimi tutarak bu suretle Rus fırkâsının hâttü ricâtını kesmiş ve Rusya fırkâsına imdâd gelmesini imkânsız bir hale koymuştur."⁴⁹ Fakat 16 Temmuzda Niğbolu kahramanca bir savunmadan sonra Rusların bölgedeki en önemli mevkileri ellerine geçirmeleriyle, kalenin her tarafından yapılan saldırılar üzerine kale düşman eline geçmiştir.⁵⁰

Bulgaristan'ın güneyinde bulunan Plevne, Rus ordularının İstanbul yönünde ilerlediği yol güzergâhında olması hasebiyle,

savaş esnasında stratejik bir öneme sahip olmuştur. Bunun için Plevne'yi, beş ayı aşkın bir süre kuşatma altında bulundurmışlardır.⁵¹ Mehmed Ali Paşa'nın serdarlığından ve Rus Kazaklarının Berkofça Dağlarına doğru ilerlemeye başlamasından sonra Müşir Osman Paşa hareket emrini alarak derhal Plevne'ye doğru hareket etmiştir.⁵² Müşir Osman Paşa, bir haftalık cebri bir yürüyüşten sonra Vidin'den Plevne'ye gelmişti. Niğbolu'dan gelip Plevne'yi Osman Paşa'dan önce vararak işgal etmek isteyen Alman asıllı Rus generali Schilder, başarı kazanamamış ve 19 Temmuzda Plevne'ye eriştiği zaman, şehrin Osman Paşa'nın birlikleri tarafından işgal edildiğini ve tahkimata başlandığını görmüştür. Rus generali, henüz takviye almamış, cebri yürüyüşle çok yorulmuş, Plevne'yi iyice tahkim edememiş Türk birliklerini, bu mühim stratejik mevkiden söküp atmak için 20 Temmuzda taarruz emri vermiştir.⁵³ Başarılı olmayan bu taarruz Osmanlı ordularının zaferiyle sonuçlanarak, Rusların elinde bulunan kuvvetlerinin de yarısını kaybetmesini sağlamıştır.⁵⁴ Muharebenin sonuçlanmasıyla birlikte Osman Paşa Plevne'de kazanmış oldukları bu galibiyeti 8 Temmuz 93 tarihli telgrafla İstanbul'a bildirmiştir: "Demincek takdim kılınan telgrafda sabahleyin saat beş sularında başladığı ârz olunan muhârebe ahşamın on ikisine kadar imtidâd etmiş ve tarafından gayet şedid ateş edilecek askeri nusret-i mü'esser padişahın gösterdikleri sebât ve şeca'ât düşmana telefât-ı kesîre verdirecek bulunduğu mevki-den hayli rîcât eylemiştir."⁵⁵ Düşmanın miktarının ne derecede olduğunu bilmemelerine rağmen birçok zaiyat verdirecek kazandıkları muharebeyi bu şekilde haber veren Osman Paşa 9 Temmuz tarihli göndermiş olduğu başka bir telgrafta düşmanın telefâtın miktarını belirtmiştir: "Beyân olunan on bin nefer Moskofun kırıldığına şübhe olunamaz zirâ o cihetde methus bulunan asker-i şahâne üzerine Moskoflar birkaç defa hücum etmiş idi. Şiddetli ateşe karşı hücum eden Moskof askerinde bu kadar telefât tabiidir."⁵⁶

Osman Paşa'nın bu başarısı Türklerin itibarını arttırırken, bu sonuç Rusya için tam bir hezimetti. Fakat Ruslar bu yenilgi üzerine durmayarak 3 Eylül 1877 tarihi itibarıyla Plevne'nin güney doğusundaki Lofça'yı ele geçirdiler. Osman Paşa'nın müdahalesiyle birlikte bölgede tekrardan yapılan muharebenin de Osmanlı ordusunun zaferiyle sonuçlandığı haberini Dersaadet'e göndermiş olduğu telgrafla bildirmiştir: "...düşmana mukâvemetle gayet şiddetli harbe girişerek düşmanın bildefâ'at hücum edildiği noktada bulunan askeri şahânenin ettikleri şiddetli ateş ve gösterdikleri sebâta düşman tâbâver

⁴³ Celaleddin Paşa, s. 382.

⁴⁴ İsmail Hami Danişmend, İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi, C. VI, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1972, s.302.

⁴⁵ "Tevcihât", Takvim-i Vekâyi, 24 Cemaziyülâhır 1294/23 Temmuz 1293, s. 1.

⁴⁶ "Resmî", Vakıf, 16 Receb 1294/27 Temmuz 1877, s. 1.

⁴⁷ "İlân-ı Resmî", Vakıf, 8 Receb 1294/18 Temmuz 1877, s. 2.

⁴⁸ Celaleddin Paşa, s. 395.

⁴⁹ "Tevcihât-ı İlmiye", Vakıf, 8 Receb 1294/19 Temmuz 1877, s. 1.

⁵⁰ Celaleddin Paşa, s. 397.

⁵¹ Armaoğlu, s. 518-219.

⁵² Sertoğlu, s. 3310.

⁵³ Öztuna, s. 33.

⁵⁴ Metin Hülagü, "Plevne Muharebeleri", TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt: 34, İstanbul 2007, s. 304.

⁵⁵ "Tevcihât", Vakıf, 11 Receb 1294/22 Temmuz 1877, s. 1.

⁵⁶ "Vakıf", Vakıf, 12 Receb 1294/23 Temmuz 1877, s. 1.

mukâvemet olamayarak münhezim ve makhûr olduğu bu esnada...”⁵⁷ Rus ordusu uğradığı bu hezimetler sonucunda zedelenmiş olan itibarını geri kazanmak amacıyla, Rus Çarının davetiyle Romanya’nın da Rus ordusu ile savaşa dâhil olması üzerine Osman Paşa ve ordusuna İstanbul’dan ve civar mevkilerden Plevne’ye mümkün olduğu kadar asker ve mühimmat sevkiyatı yapılmaya başlamıştır.⁵⁸ Osman Paşa meydana gelen muharebeyi 19 Temmuz 1293 tarihli çekmiş olduğu telgrafla şu şekilde bildirmiştir: “...İşbu salı günü dahi sabahleyin saat on bir buçukda top muhârebesine başlanarak bir sa’at kadar gayet şiddetli ateşden sonra mezkûr tabyalara birkaç defa daha hücum etmiş ise de asker nusret mü’esse hazret-i padişahinin gösterdiği ve etdikleri ateşe dayanamayarak yine düşman, ordusuna çekilmiştir.”⁵⁹ Böylelikle Osman Paşa emrindeki Osmanlı askeri Plevne’de ikinci kez zafer kazanmıştır. Yurt dışında da Osmanlı ordusunun zaferi örneğin İngiliz basınında Aberdeen Journal isimli savaş muhabiri, 30 ve 31 Temmuz 1877 tarihinde kazanılan zaferi, okuyucularına “Great Turkish Victory at Plevna” başlığıyla duyurmuştur. Türkleri pek sevmediği bilinen bir savaş muhabiri bile Türklerin Plevne savunmasının ikinci safhasında elde etmiş oldukları büyük başarıyı kabul etmiş ve sonucun Ruslar tarafından hayra yorumlamayacağını bildirmiştir.⁶⁰ Yaşanan bu iki yenilgiden sonra durmak bilmeyen Rus ordusu ile üçüncü Plevne Muharebesi yapılmıştır. Yapılan bu muharebenin de sonucu değişmeyerek Osmanlı ordusunun galibiyeti ile sonuçlanmıştır. Ayrıca yapılan bu muharebenin tesirinin Avrupa’yı da sarmış olduğu görülmektedir özellikle Plevne’nin uzun bir süre direnmesi, İngiltere’nin Osmanlı Devleti’ne karşı tavrını değiştirmesine yol açmıştır. Paylaşılması düşünülen Osmanlı Devleti’nin hala kendisini savunacak kadar canlı ve ayakta olduğu görülmüştür. Bu üç muharebenin Osmanlı Devleti lehine sonuçlanmasının ardından Plevne 11 Aralık’ta düşmüş ve düşman birlikleri ilerlemeye devam etmiştir.⁶¹ Plevne’nin düşmesi ile ilerleyen Rusların yanında yer alan Romanya’dan başka Osmanlı Devleti’nin zayıfladığını gören Sırbistan da Rusya yanında savaşa girmiştir. Ruslar tarafından işgal edilen yerlerde Bulgar halkı da silahlandırılarak savaşa dâhil edilmiştir.⁶² Rusların, Boğazları geçmesi ihtimali çıkarları tehlikeye düşen İngiltere için iyi sonuçlar ortaya koymayacağı aşikârdı. İngilizlerin arabuluculuk yapması Bâbiâli tarafından kabul edilmiş ve İngiliz filosuna izin verilerek Çanakkale’yi geçerek İstanbul’a gitmesi emri verilmiş fakat Rusya’nın Boğazlarla ilgili verdiği rapor üze-

rine İngiltere bu yardımdan vazgeçmiştir.⁶³ İngilizlerden gelecek yardımdan umudunu kesen Bâbiâli 19 Ocak 1878’de Rusya’dan barış istemek durumunda kalmıştır. Bâbiâli, görevlendirmiş olduğu paşaları Kızanlık’a göndererek Rusya ile görüşmelere başlamıştır.⁶⁴ İki devlet arasında görüşmeler başladıktan sonra Osmanlı Devleti, Rusların Edirne’ye ilerlemelerini engellemek için bir mütarekenin imzalanmasını istemiştir. İki devlet arasında barışın yapılabilmesi için Rusların bir takım şartları var idi: “Birinci madde, Bulgaristan’ın hudud Bulgar ahâlinin ekseriyet üzere bulunduğu mahallerden ibaret olup herhalde İstanbul Konferansı’nda tâyin olunan hududdan dûn kalmayacaktır. Kıt’a-yı mezkûre Devlet-i Aliyye’ye tâbi bir emâret hey’etine vâzi olunacak heyet idâresi Bulgar ve Hıristiyanlardan ibaret bulunacaktır.”⁶⁵ Mütarekenin maddelerine baktığımız zaman Osmanlı Devleti’nin Balkanlardaki topraklarının özerkliği kolaylaştırmak adına atılan adımlar olduğu görülmektedir. Zaten isyanlarla ayaklandırılmış olan halk bu mütareke nezdinde bağımsızlıklarına dair bir güvence kabul ederek özerk birer millet olarak tarihteki yerlerini alacaklardır. Rusların, İstanbul üzerine yürümesi ve şartları daha da ağırlaştırması tehlikesi var olduğu için 31 Ocak 1878’de Edirne Mütarekesi imzalanmıştır.⁶⁶ Rusya’nın bu savaşta sağladığı başarı ile elde ettiği topraklar ve Edirne Mütarekesi onu, Avrupa kuvvetler dengesini kendi çıkarları ve istekleri doğrultusunda düzenleyecek bir üstünlüğe ulaştırdı. Rusya’nın bu durumu, İstanbul’u da alarak Boğazlara yerleşme ihtimali, o güne kadar savaşa tarafsız ve kayıtsız kalan başta İngiltere olmak üzere Avrupa devletlerini harekete geçirdi.⁶⁷ Avrupalı devletlerin arabuluculuğuyla birlikte Rusya, Ayastafanos’ta anlaşma imzalatılarak hem Balkan Slavlarına hem de Avrupa büyük devletlerine kudret ve kuvvetini göstermek ve Osmanlı hükümetinin muhtemel itirazlarına veya mukavemetlerine bulunduğu konum itibarıyla de imkân vermeyecekti.⁶⁸ Sonuç itibarıyla iki devlet arasında 31 Mart 1878 tarihinde Ayestefanos Antlaşması imzalandı. Basında da geniş yankı bulan bu anlaşma Basiret gazetesinin sütunlarında yer alarak şu şekilde ifade edilmiştir: “Ayastefanos’da bulunan Devlet-i Aliyye murahhâsları işbu şehri-şubatın on dokuzuncu dünki Pazar günü Rusya Devleti fâhimesiyle müsâlaha ahidnâmesine vaz’ imzâ eylemiş olduklarını ve şerâat-i sulhiyenin tefsilâtını bu gün bildireceklerini dün ahşam Bâbiâliye batelgraf arz ve beyân eylemiş oldukları dün gece matbaamıza resmen tebliğ olunmuşdur.”⁶⁹ 29 maddelik bu antlaşma Basiret gazetesinde ayrıntılı bir şekilde yer almıştır.⁷⁰ Anlaşmanın yankıları Avrupa’da da görülmekteydi.

⁵⁷“Poluna’da bulunan Devletli Osman Paşa Hâzretlerinden fi 27 Temmuz 93 tarihli mevrüd telgrefnamedir” Vakit, 29 Receb 1294/9 Ağustos 1877, s. 1.

⁵⁸ Celaleddin Paşa, s. 456.

⁵⁹ “Tevcihât-ı İlmiye”, Vakit, 22 Receb 1294/2 Ağustos 1877, s. 1.

⁶⁰ Remzi Çavuş, İngiliz Basınında Plevne Savunması, Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi, 2016, s. 170.

⁶¹ Anderson, s. 212.

⁶² Enver Ziya Karal, Osmanlı Tarihi, C. VIII, Türk Tarih Kurumu Yayınları, İstanbul 2007, s. 58.

⁶³ Anderson, s. 212-213.

⁶⁴ “Dâhiliye”, Basiret, 10 Kanunisâni 1293/18 Muharrem 1295, s. 1.

⁶⁵ “Dâhiliye”, Basiret, 7 Şubat 1293/16 Sefer 1295, s. 1.

⁶⁶ Sertoğlu, s. 3322.

⁶⁷ Calaleddin Paşa, s. 554.

⁶⁸ Karal, C: VIII, s. 64.

⁶⁹ “Dâhiliye”, Basiret, 20 Şubat 1293/29 Sefer 1295, s. 1.

⁷⁰ “Dâhiliye”, Basiret, 27 Şubat 1293/7 Rebiyülevvel 1295, s.1., “Ayastefanos Muahedesi”, Basiret, 18 Mart 1294/26 Rebiyülevvel 1295, s. 1.

Başta İngiltere olmak üzere birçok Avrupalı devletlerin çıkarlarına ters düşen bu anlaşma Avrupalı devletlerarasındaki siyasi dengeyi bozduğu için genel itibarıyla kabul görmemiştir. Rusya'nın, Ayastefanos Antlaşması'yla, uzun süredir Avrupa'yı meşgul etmekte olan Doğu Sorunu'nu tek başına çözümlenmeye kalkışması, 1856 Paris Antlaşması'yla kurulmuş bulunan Avrupa güçler dengesini bozmuştu. Bu ise Avrupa'da her devleti, kendi çıkarları doğrultusunda yakından ilgilendirdiğinden, büyük tepkiyle karşılandı. Üstelik yeni kurulan Balkan devletleri de, Ayastefanos Antlaşması'ndan memnun kalmamışlardı.⁷¹ Rusya ise, bu anlaşmanın Avrupalı devletlerce kabul görmeyeceğinin farkındaydı bu yüzden, anlaşmaya bu hususta Avrupa devletleri ile yeniden müzakereler yapılabileceğine dair bir madde koymuştur.⁷² Bulunduğu durum içerisinde Avrupalı devletlerle harbe girmeye göze almayan Osmanlı Devleti, Prens Bismarck'ın yaptığı teklif üzerine Berlin'de uluslararası bir kongre yapılmasını kabul etmek zorunda kalmıştır. Osmanlı Devleti Berlin Kongresi'nde Ayastefanos Antlaşması'nın şartlarının hafifletileceği ve bu hususta önemli değişiklikler yapılacağını umuyordu. Hâlbuki müzakereler başlayınca kongreye katılan devletlerin Osmanlı toprakları üzerinde, kendi menfaatlerini korumaya çalıştıkları görüldü. Hatta kendilerinden yardım beklenen İngiliz temsilcileri bile Osmanlı Devleti'nin aleyhinde fikirler ileri sürmekten çekinmemişlerdi.⁷³ Vakit gazetesi, Berlin Antlaşması'nın imzalanmasının ardından yayınladığı bir haberinde, Berlin Antlaşması'nı Paris Antlaşması'nın bir değişimi olarak gördüklerini ve anlaşmanın imzalanmasından sonra tereddütlerinin olduğunu, bu tereddütlerle bağlantılı olarak da anlaşmanın kâğıt üzerinde kalacağını zannettiklerini ve Doğu Rumeli meselesinin problem teşkil ettiğini ifade etmiştir.⁷⁴ Ayastefanos Antlaşması, Osmanlı Devleti ile Rusya arasında meydana gelen bir savaşın sonucunda sadece iki devleti ilgilendirirken Berlin Kongresi ile bu ilgi Avrupa'nın büyük devletlerini de ilgilendirir hale gelmiştir. 1856 Paris Antlaşması'nda yer alan Osmanlı topraklarının bütünlüğü prensibi ihlal edilmiş, konu ile alakaları olmamasına rağmen İran ve Yunanistan'a bile toprak verilmiştir. Berlin Kongresi ve antlaşması, devletlerarasında genel barışı sağlayacağı yerde, istenilen sonuçları vermediği için, daha sonra meydana gelecek olan yeni ihtilafların kaynağı olmuştur.⁷⁵

Sonuç: Bir dönemin şartlarını anlayabilmenin en önemli araçlarından olan basın araçları, ulaşabileceğimiz en önemli tarihi kaynaklar arasındadır. İncelemeye çalıştığımız 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın, devlete ve topluma olan etkilerini, devlet tarafından ne gibi önlemler alındığı, cephelerdeki durumların neler olduğu ve halkın savaşı nasıl karşıla-

dığı en net şekilde görebildiğimiz en önemli kaynak, gazetelerdir. Osmanlı basınında geniş bir şekilde yer alan bu savaş dönemi, her iki cepheye dair en son gelişmelere ve cephelerde bulunan komutanlar vasıtasıyla Bâbüâlî'ye gönderilen telgraflara genişçe yer vermiştir. Dönemin en önemli iletişim kaynaklarından birisi olan gazeteler aracılığıyla 93 Harbi'nin gidişatını, devlete olan etkilerini, halkın savaş karşısındaki tutumunu en yalın haliyle görmemiz mümkündür. Harp, Osmanlı Devleti'nin 19. yüzyılda hangi koşullara sahip olduğunu en net haliyle gözler önüne sermiştir. Devletin askeri alandaki ıslahatlarının yeterli olmadığı ve hala gelişmeye ihtiyaç olduğu görülmüştür. 93 Harbi Osmanlı Devleti'ni her açıdan sıkıntıya götüren bir sürecin önünü açmıştır. Tanzimat ve İslahat fermanlarıyla birlikte artan yabancı müdahalesi ile gayrimüslim topluluklar bu savaş sonucunda bağımsızlık kazanarak Osmanlı Devleti'nin egemenliği altından çıkmışlardır. Bu durum devletin parçalanma sürecine girerek kendisini toparlamasına imkân tanımayarak parçalanma sürecini hızlandırmıştır. Osmanlı Devleti için dönüm noktası sayılan 93 Harbi Avrupalı devletlerin Osmanlı Devleti aleyhinde görüş birliğinde olduğunu gözler önüne sermiştir. Avrupalı devletlerin savaş boyunca tarafsızlıklarını koruması fakat savaşın Osmanlı Devleti'nin yenilgisiyle sonuçlanması, eski gücünü kaybettiği ve kendi çıkarları doğrultusunda yalnız bırakılmaması gerektiği fikrini doğurmuştur. Toplanan kongre ve imzalanan anlaşmalar sonucunda Osmanlı Devleti'nin çıkarları göz ardı edilerek, Avrupalı devletlerin çıkarları doğrultusunda yönetilmiştir. Savaş sonunda imzalanan Ayastefanos Antlaşması'nın gazetelerde tek tek işlenerek halk haberdar edilmiştir. 93 Harbi'yle Ruslara mağlup olan ve ardından da Berlin Antlaşması'nı imzalayan Osmanlı Devleti, önemli sonuçlara neden olacak büyük bir toprak kaybına uğramıştır. Savaş sonrasında Anadolu'ya yapılan göçlerle ekonomik ve sosyal açıdan büyük sıkıntılar yaşamıştır. Osmanlı Devleti'nin toprakları için büyük çıkar kavgaları yaşanarak sömürge yarışına girilmiştir.

&

“Demokrasinin bir okumuşlar yönetimi, devleti idare etmenin belirli bir zümrenin işi olduğuna hiçbir zaman inanmamışızdır. İngiltere’de demokrasi yerleştiği zaman, halkın

okuma yazma oranı % 14’tü”

İhsan Sabri ÇAĞLAYANGİL (1908-1993)

⁷¹ Uçarol, s. 345.

⁷² Sertoğlu, s. 3328.

⁷³ Ali İhsan Gencer, “Berlin Antlaşması”, TDV İslam Ansiklopedisi, C.V, İstanbul 1992, s. 517.

⁷⁴ “Berlin Muahedesi ve Avrupa'nın Arzusu”, Vakit, 8 Rebiyülevvel 1296/17 Şubat 1294, s.3.

⁷⁵ Gencer, s. 517.

Muharebenin önemli çatışmalarından bazılarının geçtiği Grivitsa tabyasının Ruslar tarafından ele geçirilmesi. Tabya, birkaç saat sonra Osmanlı kuvvetleri tarafından geri alınacak ve en sonunda 30 Ağustos 1877'de Rumenlerin eline düşecektir. (1885'te tamamlanan yağlıboya tablo N. D. Dimitriyev Orenburgsky (1838-1898) tarafından yapılmıştır)

Osmanlı ordusunun 4 Temmuz 1877'de Niğbolu Kalesini boşaltması
(aynı ressam, bk. Slava Ruskovo Orujia, 85)

OSMANLI SOSYO-EKONOMİK TARİH ARAŞTIRMALARINDA TEMETTUAT VE NÜFUS DEFTERLERİNİN YERİ

Aykut SEMERCİ*

İzmir Demokrasi Üniversitesi

Bir ülkede iktidar sahibi olan erkler yönettikleri ülkenin idari, ekonomik ve askerî yapısını düzenlemek veya mevcut düzeni daha sağlıklı bir şekilde yürütmek amacıyla o ülkede yaşayanların miktarını ve özelliklerini ortaya koyan birtakım sayımlara ihtiyaç duyarlar. Bu ihtiyaç doğrultusunda Osmanlı devlet adamları da klasik dönemden itibaren tebaanın durumunu görmek, devletin mali ve askerî ihtiyaçlarını karşılamak ve buradan yola çıkarak halkın ekonomik düzeyini ve askerliğe elverişli kişi miktarını belirlemek için çeşitli nüfus ve mal sayımı yapmışlardır. Bu kapsamda ilk sayımlar “tahrir”¹ şeklinde gerçekleşmiştir. Günümüze ulaşan en eski tahrir defterlerine göre Osmanlı Devleti’nin yaptığı ilk tahrir’i 15. yüzyılın ilk çeyreğine kadar indirebilmekteyiz (Öz, 2010: 425). Tahrirler tımar sisteminin uygulandığı bölgelerde öncelikli olarak vergi durumu ve vergi mükellef sayısını ortaya koymak amacı ile yapılmıştır. Tahrir işlemi emin ve kâtipler tarafından yapılırken bölgedeki kadılarında bu görevlilere yardımcı olma sorumluluğu vardır. Tahrir sonunda hazırlanan defterlerden biri defterhanede tutulurken diğeri de bölgenin beylerbeyinde bulunmaktadır. Zamanla tımar sistemi özelliğini kaybetmeye başlayınca geniş çaplı tahrirler azalmaya başlamış ve 17. yüzyıl ile birlikte avâız vergisi düzenli hale gelmiştir. Bu vergiden sorumlu olan halkın tespiti için “avâız tahrir defterleri” hazırlanmaya başlamıştır. Bu tespit işlemi kadılar ve yerel idareciler tarafından gerçekleştirilerek hazırlanan avâız tahrir defterleri merkeze gönderilmiştir. Bu yeni sistem 18. yüzyıl boyunca da kullanılmaya devam edilirken (Güneş, 2014: 222-223), avâız tahrir defterlerine ek olarak kadı sicillerindeki “tevzî defterlerinin”de tutulması süre gelmiştir (Gül, 2015: 158). 19. yüzyıla kadar tahrir şeklinde devam eden çalışmalar zamanla hem dünyada hem de Osmanlı Devleti’nde yaşanan ekonomik ve askerî gelişmeler sonunda değişime uğramak zorunda kalmıştır (Güneş, 2014: 222). Bu değişim sonucu Osmanlı devlet adamları 19. yüzyıl başlarında iki tür tahrir planlayıp uygulamaya koymuşlardır. Bunlardan birincisi 1830-1831 yıllarında başlayan ve sadece

erkek nüfusun yazıldığı nüfus tahrirleridir. İkincisi ise tapu tahrir geleneğinin bir devamı olarak gelir defterleri yani temettuat yazımlarıdır (Adıyeke, 2000: 771).

Temettuat Defterleri: 19. yüzyıl Osmanlı Devleti’nde askerî, idari, mali, eğitim gibi önemli alanlarda büyük modernleşme ve merkezileşme hareketleri ile devletin teşkilat yapısında köklü değişimlerin olduğu bir dönem olmuştur. Bu çerçevede II. Mahmut ile maliye alanında gerçekleşen önemli değişikliklerden bir tanesi de vergi sisteminin yeniden düzenlenmesi olmuş ve tanzimat fermanı ile iltizam sisteminin halkı zarara uğrattığı için kaldırılması kararlaştırılmıştır. Düzenlenen yeni vergi sisteminde herkesten gelirine göre vergi alınması amaçlanmış bu hedefe ulaşabilmek için halkın gelir düzeyini tespit ve vergileri toplamakla görevli “muhasıllık-ı emvâl” adlı yeni memur kadroları teşkil edilmiştir (Akyıldız, 2015: 55-56). Ayrıca yeni vergi sistemi ile iltizam sistemi de iptal edilmiş ve “cizye, aşar” vergileri hariç diğer vergiler kaldırılarak sadece bir vergi alınması ve bu vergi miktarının belirlenebilmesi adına öncelikle halk için gelir oluşturabilecek kaynakların tamamının tespit edilmesi kararlaştırılmıştır² (Adıyeke, 2000: 769-770). Herkesten kazancı doğrultusunda vergi alınmasını amaçlayan ve temettuat sayımları ile belirlenen yeni vergi sisteminin önemi ise vergi mükelleflüğünü şahıs bazında değerlendirmeye almış olmasıdır. Temettuat sayımları ile beyan esaslı değil, sayımlar sonucu ortaya çıkan gelirin vergilendirilmesi sistemi kullanılmaya başlanmıştır. Uygulamanın ilk zamanlarında sadece müslümanlardan vergi alınırken yeni düzenlemeler ile “İranlılar ve Yunanlılar” hariç tüm Osmanlı tebaası yeni vergi sistemine dahil edilmiştir (Yükçü vd., 2014: 174).

Bu yeni vergi “temettü vergisi” olarak adlandırılmıştır. Kâr, kâr sağlama, kazanma ve fayda görme/sağlama anlamına gelen “temettü”nün çoğuluna “temettuat” denilmekte ve kârlar, faydalar ve kazançlar anlamına gelmektedir. Temettü vergisi ise herkesin kazancı doğrultusunda devlete vermekle mükellef olduğu vergi, tüccar ve esnaf vergisi demektir (Yükçü vd.,

* İzmir Demokrasi Üniversitesi, SBE, Tarih Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Öğrencisi, aykutsemerci@hotmail.com.tr. Bu bildiri, 21-22 Ekim 2021 tarihlerinde Aksaray Üniversitesi Tarih Bölümü tarafından çevrimiçi düzenlenen VIII. Genç Tarihçiler Öğrenci Sempozyumu’nda sunulmuştur.

¹ Sözlükte “yazma, kaydetme, deftere geçirme” anlamına gelen tahrir kelimesi terim olarak, Osmanlı maliye teşkilâtında vergilerin ve bu vergileri verenlerin ismen tespiti için değişik dönemlerde farklı şehirlerde gerçekleştirilen sayımları ve bu sayımların kaydedildiği defterleri ifade eder (Öz, 2010:425-429).

² Osmanlı Devleti’nde “Örfi Vergiler” adıyla alınan tüm vergilerin Tanzimat’ın ilanı ile tek bir başlık altında birleştirilmesidir (Yükçü vd., 2014: 171). “...her kesin mutasarrıf olduğu emlak ve arazi-i mevcudesinin menafii ve temettuat-ı hasılasına ve kar ve ticaret ve iktidarına ve l-hâsıl hâl ve tahammüllerinin derecesine göre virgü namıyla...” (Süleyman Sudi, Defter-i Muktesid, c. I, İstanbul, 1307, s. 78 akt. Adıyeke, 2000: 769). Tanzimat öncesinde alınan örfi vergiler yerine geçen bu vergi “an cemâatin vergi” veya “vergi-i mahsusa” olarak ifade edilmiştir (Abdurrahman Vefik, Tekalif-i Kavâidi II, İstanbul 1330, s. 58 akt. Kütükoğlu, 1995: 395).

2014: 174, Serin, 1998: 717). Bu yeni verginin temelini ise H. 1241 (M. 1826) yılında yürürlüğe girmiş olan “ihtisab resmî”³ oluşturmaktadır (Serin, 1998: 717).

Tanzimatla birlikte mali merkeziyetçilik sistemi tesis edilmeye başlanmıştır. Bu kapsamda vergi toplama işleminin valilerin, yerel âyan ve eşrafın elinden alınması için iltizam sisteminin kaldırılması ön görülmüştür. Osmanlı devlet adamları bunu başarabilmek için yeni bir örgütlenme biçimi olarak “muhasıllar ve muhasıllık meclislerini” oluşturma yoluna gitmiştir. “Meclis-i ahkâm-ı adliyye” vilayetlere muhasıllar gönderme kararı almış ve muhasıllık meclisleri tesis etmiştir. Hazırlanan bir talimatnameye göre muhasıllar görev yerlerine birer mal, nüfus ve emlak kâtipleri ile atanacak ve oluşturulacak meclise bu memurların yanı sıra bölgenin hâkimi, müftüsü, asker zabiti ile ileri gelenlerinden dört kişinin daha katılmasına karar verilmiştir. Diğer taraftan gayrimüslim nüfusun bulunduğu yerlerde ise ruhani veya dini reisler ile iki kocabaşı da meclise iştirak edecektir. Ayrıca muhasıllık meclislerinde vergi tahriri, vergi salınması ve giderlere ilişkin konuların yanı sıra bölgenin özel ve genel konuları da görüşülecektir⁴ (Ortaylı, 2018: 33-35). Muhasıllık Meclisleri yapısının bu şekilde düzenlenmesi ile sayımlar esnasında herhangi bir yolsuzluk ve adam kayırmanın önüne geçilmesinin yanı sıra gelir getiren her şeyin düzenli kayıt edilmesi ve kolay vergi toplanmasını sağlamak hedef alınmıştır (Serin, 1998: 718). Fakat tanzimat ile birlikte tesis edilmek istenen yeni mali sistemin bütün Osmanlı coğrafyasında uygulanması mümkün olmamıştır. Temettuat yazımları için yeni mali sisteminin uygulanma imkânı bulunan ve İstanbul’a yakın yerlerden Hüdavendigâr, Konya, Aydın, Sivas, Ankara, Biga, Edirne, Rumeli, Silistre, Vidin ve Selanik’te pilot bölgeler oluşturulmuştur. Bu nedenle Osmanlı arşivinde adı geçen eyaletler haricinde kalan eyaletlerin temettuat defterleri bulunmamaktadır (Arslan, 2014: 24).

Merkezden bir devlet memuru olarak atanan muhasılların en önemli görevi vergi tarhı, dağıtımı ve tahsil edilmesini içermekle birlikte bu görevlerin icrası için de acil olarak emlak ve nüfus sayımına başlanması gerekmektedir. Emlak ve nüfus sayımının nasıl gerçekleştirileceğini gösteren usullerin belirlendiği sekiz maddelik bir talimatname hazırlanarak muhasıllara verilmiştir (Adıyeye, 2000: 770). Böylelikle H. 1256 (M. 1840) yılında gerçekleştirilen yazımlardan muhasıllar sorumlu olurken bazı temettuat defterlerinde muhasılların yanı sıra müftü, mal ve emlak kâtipleri, meclis üyeleri ve naib’in de mührü bulunmakta (Kütükoğlu, 1995:397), yazımlarda ise muhasıllara defter nazırları, mukayyitler, meclis üyeleri ve kadılarında yardım etmesi gerekmektedir (Adıyeye, 2000: 770). Ancak muhasıllık yapacak yeterli sayıda

bürokratin olmayışı, kendilerine geniş görev alanlarının tahsisi ve bölge halkıyla ilişkilerinin olmaması gibi nedenlerden özellikle kırsal alanlarda yeni kurulmaya çalışılan düzen işlevini koruyamamış ve aşar’daki önemli gelir kaybı Osmanlı devlet adamlarının 1840 yılı sonunda iltizam sistemini yeniden yürürlüğe koymalarına neden olmuştur (Shaw ve Shaw, 2017: 130-131). İltizam sisteminin tekrar yürürlüğe geçmesi ile Tanzimat’la getirilmiş olan muhasıllıklar 1842 yılında kaldırılmış vilayetlerdeki mali sorumluluk defterdarlara verilirken sancak ve kazalarda ise kaymakam ve kaza müdürlerine bırakılmıştır. Muhasıllık meclislerinin ismi değişerek “memleket meclisleri” olarak görev yapmaya devam etmiştir (Çadırcı, 1991: 208 akt. Kütükoğlu, 1995: 397-398 Dipnot 9). H. 1261 (M. 1845) yılında gerçekleşen yazımlarda sistem değişikliği yaşanmış Müslümanların yazımları muhtar-ı evvel ve saniler ile köy imamlarının, gayrimüslimlerin yazımları da kocabaşılar ve papazların sorumluluğu altına verilmiş olup temettuat defterlerinin sonunda bunların mühürleri bulunmaktadır (Kütükoğlu, 1995: 397-398). 1875 yılına gelindiğinde sayımlar sonucu herkesten gelirleri doğrultusunda alınması gereken vergi için yapılan çalışmaların yeterli olmadığı düşünülmüştür. Bu doğrultuda H. 1275 (1858) “tahrir talimatı” ve H. 1277 (1860) “tahrirî umûmî nizamnamesi” temel alınarak herkesin emlak, arazi ve senelik kazancı sayım ve tahminler ile belirlenip senelik kazançtan %30’luk vergi alınması kararlaştırılmış ve sayım için gerekli emirler verilmiştir. H. 1323 (M. 1907) yılında yayınlanan yeni bir nizamname ile temettü vergisi adı “kazanç vergisi” olarak değiştirilmiştir. Yine aynı nizamnameye göre vilâyet, livâ, kazâ ve nüfusu iki binin üzerinde olan yerleşim yerlerindeki “ticaret, sanat ve hırfet erbâbından” bu verginin senede iki defa (Mart ve Eylül aylarında) alınmasına karar verilmiştir (Serin, 1998: 719-720).

Temettuat Defterleri, 19. yüzyıl ortalarında belli bir zaman dilimini içine alan ve Osmanlı Devleti’nin büyük bir kısmında belli bir düzen içerisinde yapılan bir vergi, gelir ve servet sayımını içermektedir. Osmanlı Devleti’nde yaşayan nüfusun yerleşim düzeni, zirai üretim, hanelerin servet ve gelirleri ile vergi konularını kapsamlı bir şekilde içermektedir. Bu yönüyle 19. yüzyıl Osmanlı sosyo-ekonomik tarih araştırmaları için çok önemli birinci el bir kaynak olsa da yüzyılın genelinde yaşanan değişimlerin anlaşılması için yapılacak araştırmalara çok uygun değildir. Buna rağmen ülkenin büyük bir kısmında, belli bir düzen içerisinde yapılması ve içeriği ile bölgeler ve toplumsal gruplar arasında karşılaştırmalı çalışmalara, şehir veya kırsal kesimde yaşayan kişilerin ve sosyal grupların ekonomik uygulamaları, gelirleri, servetleri, sosyal statü ve farklılaşmaları gibi alanlarda yapılacak araştırmalar için önemli bir kaynaktır (Güran, 2019: 198-201).

³ “İhtisab Resmî”nin içeriği hakkında Serin, 1998: 717’ye bakınız.

⁴ Muhasıllık ve Muhasıllık Meclisleri hakkında ayrıntılı bilgi için İlber Ortaylı, Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2018, 3.Baskı, 2. Bölüme bakınız.

Temettuat defterleri, sosyal tarih araştırmaları açısından önemli bilgiler içerirler. Temettuat Defterlerinden sosyal tarih açısından baktığımızda araştırmacılar şu bilgilere ulaşabilmektedir. Öncelikle yapılan tahrirlerde verginin esas olduğu hane reisinin ismi ile eřkálllerine yer verilmiştir. Bazen de babanın lakabı veya aile adları temettuat defterlerine yazılmıştır. Bunların mevcut olduğu defterlerden mahalle veya köydeki akrabalıklar tespit edilebilmektedir. Hatta aynı bölgede oturmasalar bile az bulunan aile adlarına sahip olanlar için akrabalık ilişkisi de tesis edilebilir. Temettuat Defterleri üzerinde yapılacak dikkatli araştırmalarla bazı göçlerin nereden nereye yapıldığı hakkında bilgi edinmemizde mümkündür. Ayrıca bölgede kullanılan şahıs isimlerinin tespiti de yapılabilmektedir. Diğer yandan sosyal tarih çalışmaları açısından temettuat defterlerinden çıkaracağımız önemli bilgilerden biri de hane reislerinin mesleklerinin kaydedilmiş olmasıdır. H. 1256 (M. 1840) yılında yapılan tahrirlerde imam, muhtar gibi vazifeliler ve hane reislerinin eřkálleri bulunurken H. 1260-1261 (M. 1844-1845) yıllarında yapılan tahrirlerde hane reislerinin de meslekleri bulunmaktadır. Böylelikle tahririn yapıldığı bölgede ziraat dışında yapılan zanaat eřitleri ve ne ölçüde yapıldığının yanı sıra bazı küçük sanayi kollarının varlığı da tespit edilebilmekte ayrıca bölge gelirinin meslekler arasında dağılımı da çıkarılabilmektedir (Kütükoğlu, 1995: 398-403). İktisat tarih açısından değerlendirdiğimizde temettuat defterleri araştırmacılara aşağıdaki bilgileri sunabilmektedir. Öncelikle hane reisinin tarla, bağ, bahçe, bostan, ev, dükkân ve kahvehane gibi gayrimenkullerin ayrıntılı bir şekilde tahrirî yapılmıştır. Fakat H. 1256 (M. 1840) tahrirlerinde bu gayrimenkullerin değerleri (kıymet hanesi) yazılmışsa da H. 1260-1261 (M. 1844-1845) yıllarında yapılan tahrirlerde bu bilgi kaldırılıp sadece gerçekleşmiş ve beklenen gelir (hâsılat-ı senevîsi) kayıt altına alınmıştır. Tarlalar, tahıl ekimi yapılan (mezrû) ve ekim yapılmayan (gayr-i mezrû) olarak yazılırken tahıl dışında ekim yapılan diğer ürünler ayrı tarla olarak belirtilmiştir. Böylelikle ürün fiyatlarını öğrenebildiğimiz gibi toprakların ne kadarının ekili olup olmadığının ve büyüklüklerini göre sınıflandırma yapma imkânına sahip olmaktayız (Kütükoğlu, 1995: 405-407). Ancak tahrirlerde üretim giderleri (tohum, işçi, ulaşım vb.) dışılmadığı için elde edilmiş olan yıllık kazanç bizim için sadece gayrisafi üretimi ifade etmektedir (Güran, 2019: 196). Oturulan binalar ise gelir olarak gösterilmezken dükkân, kahvehane, değerimen ve mesken gibi kiraya verilerek ya da işletilerek kazanç getiren gayrimenkuller ayrıntılı olarak kayıt altına alınmıştır. Ayrıca gayrimenkuller haricinde hayvanlarda temettuat defterlerine yazılmış ve bu sayede bir bölgede hangi hayvanın ne kadar yetiştirildiği ve kazançları hakkında bilgi sahibi oluna bilinmektedir (Kütükoğlu, 1995: 408-409). Diğer taraftan demirbaş niteliğinde olan hayvanlar, kısır

inekler ve kıraç tarlalar vergi değerı olmasa da temettuat defterlerine yazılmıştır (Adıyeke, 2000: 774). Hane reisleri ve ekonomik durumları haricinde temettuat defterleri bize vergiler hakkında da ışık tutmaktadır. H. 1256 (M. 1840) yılındaki defterlerde sadece vergi-i mahsûsa bulunurken H.1261 (M. 1845) yılında yazılanlarda bir önceki yıla ait vergi-i mahsûsa'nın yanı sıra aşar vergisi de eklenmiştir (Kütükoğlu, 1995: 411). Tanzimat'ın öngördüğü ekonomik düzenlemelerin gerçekleşebilmesi için bilinmesi gereken ekonomik imkânların tespit edilebilmek amacıyla yapılan sayımlarla temettuat defterleri oluşturulmuştur. Bu defterler bizlere sadece mal ve mülk ile gelir yazımlarını değer geniş bir ifadeyle atıl da olsa devletin tüm ekonomik zenginliğini vermektedir (Adıyeke, 2000: 772). Temettuat defterleri günümüzde “Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivleri” bölümünde “maliye nezâreti defterler”i arasında bulunmaktadır. Bu defterlerden 1988'e kadar az sayıda olsa “maliyeden müdevver defterleri” ve “Kamil Kepeci tasnifi defterleri” arasında bulmak mümkün olmuştur (Kütükoğlu, 1995: 395). 1988 yılında katalog işlemleri yapılarak araştırmacılara sunulan temettuat defterleri arşivde maliye nezareti defterleri arasında ML.VRD.TMT.d. fon kodu altında 1'den 17,815'e kadar numaralanmış 19,569 adet defterden oluşmaktadır. H. 1256-1261 (M. 1840-1845) yıllarını kapsayan bu defterlerin tasnifinde bulunduğu dönemin idari yapısı ele alınmış ve içindeki bilgiler ışığında alfabetik olarak eyaletlere⁵ bölünmüş ayrıca her eyalet de kendi içinde alfabetik olarak mahalle, köy ve kazalara göre ayrılmıştır (Türe ve Kaynar, 2017: 146). Temettuat defterlerinin çok az bir kısmı H. 1256 (M. 1840) tarihinde yapılan ilk tahrirleri içerirken genelini H. 1261 (M. 1845)'e ait tahrirler kapsamaktadır. Temettuat defterleri tasnif edilip araştırmacılara sunulmadan önce bunlar üzerindeki ilk çalışmayı Prof. Dr. Tevfik Güran yapmıştır (Kütükoğlu, 1995: 395-396).

Nüfus Defterleri: 19. yüzyıl başlarında II. Mahmut'un uygulamaları ve tanzimat fermanı'nın getirdikleri ile Osmanlı Devleti'nde gerçekleştirilmek istenen modernleşme ve merkezileşme hareketlerinin başarıya ulaşması amacıyla devletin ekonomik ve insan kaynaklarının tespitine yönelik gerçekleştirilen iki yeni tür tahrirden biri de nüfus sayımlarıdır. Devletin ekonomik kaynaklarının tespitine yönelik temettuat tahrirlerinin yanı sıra uygulanan nüfus tahrirlerinin gerçekleşmesine yönelik yayımlanan nizamnamelerden anlaşıldığına göre iki sayım birlikte düşünölmüştür (Adıyeke, 2000: 771). Sosyo-ekonomik tarih araştırmacıları için nüfus sosyal yapının ana unsuru olmuş, bir toplumun var olan niceliğini ifade etmekte kullanılırken aynı zamanda ekonomik, sosyal ve kültürel olayları açıklamada önemli rol oynamıştır. Ayrıca geçmişten günümüze askerî ve mali konulara dayanan sebeplerle

⁵ Ankara, Aydın, Bolu, Cezâir-i Bahr-i Sefid, Edirne, Erzurum, Hüdevendigâr, Konya, Niş, Rumeli, Selanik, Silistre, Sivas, Üsküb, Vidin.

dönemin koşul ve gereksinimlerine göre nüfus tahrirleri yapılmıştır (Gül, 2015: 158). Osmanlı Devleti'nde 19. yüzyılda başlayan modernleşme ve merkezileşme hareketlerine veri teşkil etmesi için yapılan ilk modern nüfus sayımı 1831 yılında gerçekleştirilmiştir. Yapılan bu sayım, gayrimüslimlere şahsi vergi usulü getirmek ve Müslüman erkekleri orduya almak için nicel bir altyapı oluşturmayı amaçlamaktadır (Karpap, 2010: 43). Devletin bu sayımlardan beklentisi asker kaynağının belirlenmesi, vergi dağılımı ve tahsilatındaki aksaklıkların giderilmesi ve gayrimüslimlerden alınan cizyenin yeni usullerinin ortaya konulması olmuştur. Sayımdan amaçlananların tespiti için erkek nüfus sayımı yapılmış ve kadınlar sayılmamıştır. Aynı zamanda ülkenin tüm coğrafyasında da sayım icra edilememiştir. Bu nedenler doğrultusunda 1831 sayımlarının gerçek nüfusu tam olarak yansıtmadığını söylemek yanlış olmayacaktır (Toprak, 2016: 444). Nüfus sayım ve kayıtları temettuat sayımları gibi sadece belli bir dönemde gerçekleşmeyip belli bir takvime bağlı kalınmamış olsa da süreklilik arz etmiştir (Gül, 2015: 160). Ayrıca Osmanlı devlet adamları bu işlemlerin bir düzen içinde gerçekleştirilebilmesi için gerekli olan bürokratik kadro ve teşkilatlanmayı tesis etmişlerdir (Güneş, 2014: 227). Osmanlı Devleti kendine has nüfus sayma felsefesine uygun sayım yöntemleri geliştirmiştir. Sayım sonuçları ise sayımın yapıldığı toplumsal ve kültürel daireyi yansıtmak-tadır. 1829-1831 yıllarına ait nüfus sayım defterleri başkente ulaşmaya başlaması ile defterlerin tutulması ve korunması için önce "defatir nezareti" kurulmuş ancak sultan daha sonra bunu onaylamayarak nezaretin "ceride nezareti" olarak adlandırılmasını istemiştir. Aynı zamanda "ceride-i kalem" adında bir sayım dairesi de teşkil edilmiştir (Karpap, 2010: 42 ve 65-66). Merkezde kurulan bu nezaretin yanında taşrada nüfus işlerinin takibi için defter nazırlıkları kurularak defter nazırı, mukayyit ve kâtip atamaları gerçekleştirilmiştir. Bu memurlar sorumlulukları dâhilinde olan yerleşim bölgelerinde doğanları, göç ile gelen kimseleri defterlere yazmak ve ölenler ile göç edenleri de defterden silmenin yanı sıra mürur tezkeresi vermek ve düzenlenen kayıtları altı ayda bir merkeze göndermekle görevliydi. 1831 sayımların sonlanmasıyla sayımlar nüfus yoklamaları şeklinde devam ederken orduyu ve askere alma sistemini düzenleyebilmek için 1844 yılında yeni bir genel nüfus sayımına başlanmıştır (Güneş, 2014: 227). Bu manada Osmanlı askerî teşkilatı düzenli bir nüfus sayımı ve kayıt sisteminin oluşturulması için sultana ve hükûmete baskı yapan ilk kurum olmuştur (Karpap, 2010: 36).

1866-1873 yılları arasında Tuna vilayeti kapsamında bölgesel nüfus ve emlak sayımları da yapılmıştır. 1874 yılına gelindiğinde nüfus işlemleri için "tahrir-i nüfus müdürlüğü" oluşturulmuş ayrıca şurayı devlet yeni bir sayım yapılması ve yeni bir kayıt sistemi için talimat vermiştir. Yapılan düzenlemeleri padişah'ın 1881 yılında yürürlüğe koymasıyla sayım başla-

mıştır. Sayımla ilgili ilk sonuçlar ancak 1893'te bir araya getirilirken hâlâ sayımı yapılmamış yerlerin mevcudiyeti söz konusudur. Bu sayımın en önemli özelliği ise erkekler ile birlikte kadınlarında sayılmış olmasıdır. Gayrimüslim cemaatlerin kendi nüfuslarını yüksek gösterme gayretleri ve bazı bölgelerde nüfusun eksik sayılması Osmanlı yönetimini 1905-1906 yıllarında tekrar nüfus sayımı yapılması kararı almasına yöneltmiştir. Son iki sayım 1881 yılında oluşturulan "sicill-i nüfus nizamnamesi" çerçevesinde icra edilmiş en kapsamlı sayımlar olarak halkın nüfusu yaşa, cinsiyete, doğum yerine, meslek ve medeni durumunun yanı sıra cemaate göre de ortaya çıkarılmıştır (Güneş, 2014: 227-228). Osmanlı yöneticileri son zamanlardaki nüfus sayımlarında geleneksel yazım usullerini dönemin şartlarına göre düzenleyebilmek için dünyadaki uygulamaları takip etmiş hatta Amerika Birleşik Devletleri'ndeki 1886'da gerçekleştirilen nüfus sayımlarını incelemiştir (Gül, 2015: 160). Osmanlı devlet adamları askerlik için uygun olan müslümanların sayılarını görmek, vergideki eşitsizliği gidermek ve yeni cizyeleri belirleyebilmek amacıyla 1831 yılında gerçekleştirdiği sayımlarda sadece erkekleri saymıştır. Özellikle askerlik yapma zorunluluğu olan müslümanlardan sayım gizli tutulmuş, doğru bilgiye ulaşabilmek ve güven sağlayabilmek için sayım memurları saygın dini sınıfa (kadı ve ulema arasından) ait üyeler arasından atanmıştır. Sayım defterlerinden görevlilerin eski geleneksel Osmanlı yöntemine göre kayıt yaptıkları ve ahalinin müslüman, hristiyan (ortodoks), ermeni, yahudi ve kıpti (çingene) olarak sınıflandırıldığı anlaşılmaktadır. Müslümanlar için askerî hizmete elverişlilik açısından amaca uygun (matluba muvafık) ve amaca uygun olmayan (gayr-i muvafık) ayrımı yapılmıştır. Hristiyanlarda çocuk (sübyan), genç, yaşlı olarak yaşa göre sınıflandırmaların yanı sıra güçlü (tuvana), emekli/çalışamaz (amelmande) gibi sınıflandırmalarda kullanılırdı. Ayrıca hristiyanlar servetlerine göre âlâ, evsat ve edna olarak sınıflandırılmış şekilde kaydedilmiştir (Karpap, 2010: 67-68). Defterler hazırlanırken başında ait olduğu yerleşim yeri kaza, mahalle ya da köy isimleri, tarih ve hazırlanma amacı (doğum/ölüm, gelen/giden, ahalinin mezhebi) ile defterin türü (yoklama, vukuat, jurnal) verilmiştir. Defterlere sayım yapılan yerde yaşayan kişilerin isimleri, eşkâlleri ve yaşlarının yazılmasının yanı sıra doğum, ölüm (tevellüt, müteveffa, fevt, helak) gibi kişilerin mevcut durumları işlenmiştir. Ayrıca sayım yapılan yerleşim yerindeki halkın durumu da herhangi bir değişiklik olup olmadığı da bu defterlerde belirtilmiştir (Güneş, 2014: 231-233).

Nüfus sayımları 19. yüzyıl başındaki Osmanlı nüfusu hakkında etnik ve dini farklılıkların yanında toplumsal, ekonomik ve kültürel özellikleri de araştırmacılara sunmakla Osmanlı sosyal tarihi açısından değerli bir nicel kaynak olma özelliğindedir (Karpap, 2010: 73-74). Osmanlı Devleti'nin 19. yüzyıl ile birlikte ekonomik ve askerî sebepler doğrultusunda tercih ettiği bilimsel demografi usulleri nüfusun ancak sosyal

ve ekonomik hayatını genel hatları ile ortaya koyabilmiştir. Modern nüfus sayımları I. Dünya Savaşı sonrasında gelişen ulaşım ve teknoloji ile daha doğru ve birçok sorulara cevap verecek şekilde gerçekleştirilmiştir (Gül, 2015: 159). Özellikle NFS.d. fonundan bulabileceğimiz defterler Osmanlı Devlet’inde 19. yüzyıl için yerleşim yerlerindeki etnik, sosyal ve ekonomik durumlar hakkında kıymetli bilgiler barındırmakta ve bu yönüyle araştırmacılar için önemli bir başvuru kaynağı olmaktadır (Güneş, 2014: 234).

Temettuat Defterlerinde olduğu gibi nüfus bilgilerini içeren defterleri büyük ölçüde “Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivlerinde” bulmak mümkündür. Bunlardan birincisi livâ, kazâ, ne nahiyelerde bulunan müslüman ve gayrimüslimlerin nüfus yoklamalarını içeren “ceride odası defterleri”dir. İkincisi “maliye nezareti ceride odası defterleri” ki bu defterler müslüman ve gayrimüslimlerin nüfus yoklamaları, askerlerin yoklamaları, reyanın cizye sınıflandırması, devlet adına hizmet eden kişilerin isimleri, din görevlilerinin isim ile eşkâlleri ve meslek grupları ile çalışanlara ait kayıtları; cemaat, aşiret, kabile ve göçmenlerin yerleşimlerine ait kayıtları; atanmış ve azledilen memurlar ile ihtiyaç sahibi ahalinin isimleri ve tumar yoklamalarını içerir. Bu bilgiler vilâyet, kazâ, nahiyeye ve köy isimleri verilerek açıklanmıştır. Üçüncü defter ise değişik zamanlarda yapılmış olan nüfus sayım ve yoklamaların saklandığı “nüfus defterleri”dir. Nüfus konusunda temel oluşturacak bu defterlerin dışında “maliyeden müdevver defterler” ve “Kâmil Kepeci tasnifi defterler”inde nüfus sayımlarına ait bazı bilgilere ulaşılabılır (Güneş, 2014: 228-230) (Tablo 1).

Sonuç: Tarih araştırmalarında doğru bilgiye ulaşmada dolaysız, birincil kaynaklar önemlidir. Bu bağlamda 19. yüzyıl araştırmalarında Osmanlı arşivleri araştırmacılara çeşit ve hacim bakımından önemli imkânlar sunar. Bu yüzyılda Osmanlı Devleti de dünya’da yaşanmakta olan askerî, ekonomik, idari, sosyal ve kültürel değişime göre modernleşme ve merkezileşme sürecine girmiştir. Bu süreçte klasik tahrir kayıtlarının da yenilenmesi gündeme gelmiş ve devletin kurumsal yapılanmasına paralel olarak yeni vergi ve nüfus kayıt sistemi geliştirilmiştir. Böylelikle 19. yüzyılın ilk yarısı itibarıyla yapılan temettuat ve nüfus sayımları neticesinde günümüze oldukça büyük bir temettuat ve nüfus defterleri koleksiyonu kalmıştır. Dönemin yetersiz imkânlarından ötürü bu sayımlar tüm Osmanlı coğrafyasında yapılamamış olsa da sayımlar ile ortaya çıkan bu defterler tarih araştırmalarında tutulduğu bölgeler için birincil kaynak olma özelliğine sahiptir. Bu defterler ve beraberinde “kadı sicilleri” 19. yüzyıl Osmanlı coğrafyasında bulunan en küçük yerleşim birimindeki sosyo-ekonomik, demografik ve kültürel dokunun neredeyse tamamını ortaya koyarken kentlerden kırsal bölgelere kadar bu coğrafyada yaşayan insanların gündelik hayatlarını adlandırabilmek için tarih araştırmacılarına imkân da sunmaktadır.

Kaynakça

- ADIYEKE, N. (2000). “Temettuat Sayımları ve Bu Sayımları Düzenleyen Nizamname Örnekleri”, Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi, sayı 11, ss. 769-823.
- AKYILDIZ, A. (2015). Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme, İstanbul, İletişim Yayınları.
- ARSLAN, İ. (2014). Osmanlı Dünyasında Köy ve Köylüler: 19. Yüzyıl Balıkesir Örneği, İstanbul, Bilge Kültür Sanat Yayıncılık.
- GÜL, A. (2015). “Son Dönem Osmanlı Eğin Nüfus Defterleri ve Bize Sundukları”, Akra Kültür Sanat ve Edebiyat Dergisi, cilt 3, sayı 7, ss.155-173.
- GÜNEŞ, M. (2014). “Osmanlı Dönemi Nüfus Sayımları ve Bu Sayımları İçeren Kayıtların Tahlili”, Gazi Akademik Bakış Dergisi, cilt 8. Sayı 15, ss. 221-240.
- GÜRAN, T. (2019). 19. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi Üzerine Araştırmalar, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2. Baskı.
- KARPAT, K. H. (2010). Osmanlı Nüfusu 1830-1914, çev. Bahar Tırnacı, İstanbul, Timaş Yayınları, 2. Baskı.
- KÜTÜKOĞLU, M. S. (1995). “Osmanlı Sosyal ve İktisâdi Tarihi Kaynaklarından Temettü Defterleri”, Belleten, cilt 59, sayı 225, ss. 395-412.
- ORTAYLI, İlber (2018).Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 3. Baskı.
- ÖZ, M. (2010). “Tahrir”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, cilt 39, ss. 425-429.
- SERİN, Mustafa (1998). “Osmanlı Arşivinde Temettuat Defterleri”, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, ss. 717-728.
- SHAW, S. J. SHAW, E. K. (2017). Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye, Cilt 2, Çev. Mehmet Harmancı, İstanbul, E Yayınları, 4. Basım.
- TOPRAK, S. V. (2016). “1835/1836 Tarihli Nüfus Defterine Göre Hısnımsur Kazası Nüfus Yapısı ve Gayrimüslim Nüfusun Şehrin Ekonomik Yapısındaki Yeri”, Mediterranean Journal of Humanities, cilt 6.sayı 2, ss. 443-458.
- TÜRE, İ. KAYNAR, S. (2017). Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi, İstanbul, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 4. Baskı.
- YÜKÇÜ S. FİDANCI N. SOYSAL U. (2014). “Osmanlı Devleti’nde Temettuat Defterleri’nin Önemi ve Vergisel Açından Değerlendirilmesi: Tire Kazası Örneği”, Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırma Dergisi, sayı 7, ss. 170-199.

&

1930’larda askerlik için İstanbul’a giden bir Urfa lının eline Yaşar Nezihe’nin Feriyyatlarım kitabı geçer. Memlekete dönüşte bu kitabı da yanında götürür. Bugün bile hâlâ sıra gecelerinde Yaşar Nezihe Hanım’ın (1882-1971) şiirleri sitem etmeyi sürdürüyor. (Canan O. KOÇ, Yaşar Nezihe Hanım, Geçerken Dergisi, Sayı 15/2021, s. 22)

*Mecnûn isen ey dil sana Leylâ mı bulunmaz
Bu goncaya bir bülbül-i şeydâ mı bulunmaz*

ISSN 1300-2333

TÜRK YURDU

EYLÜL 2021 • YIL 110 • SAYI 409 • FİYATI 25 TL

Eğitim!.. Eğitim!.. Eğitim!..

Okula kayıt heyecanı ve gururu... (1935)

110. Yıl

aktüel

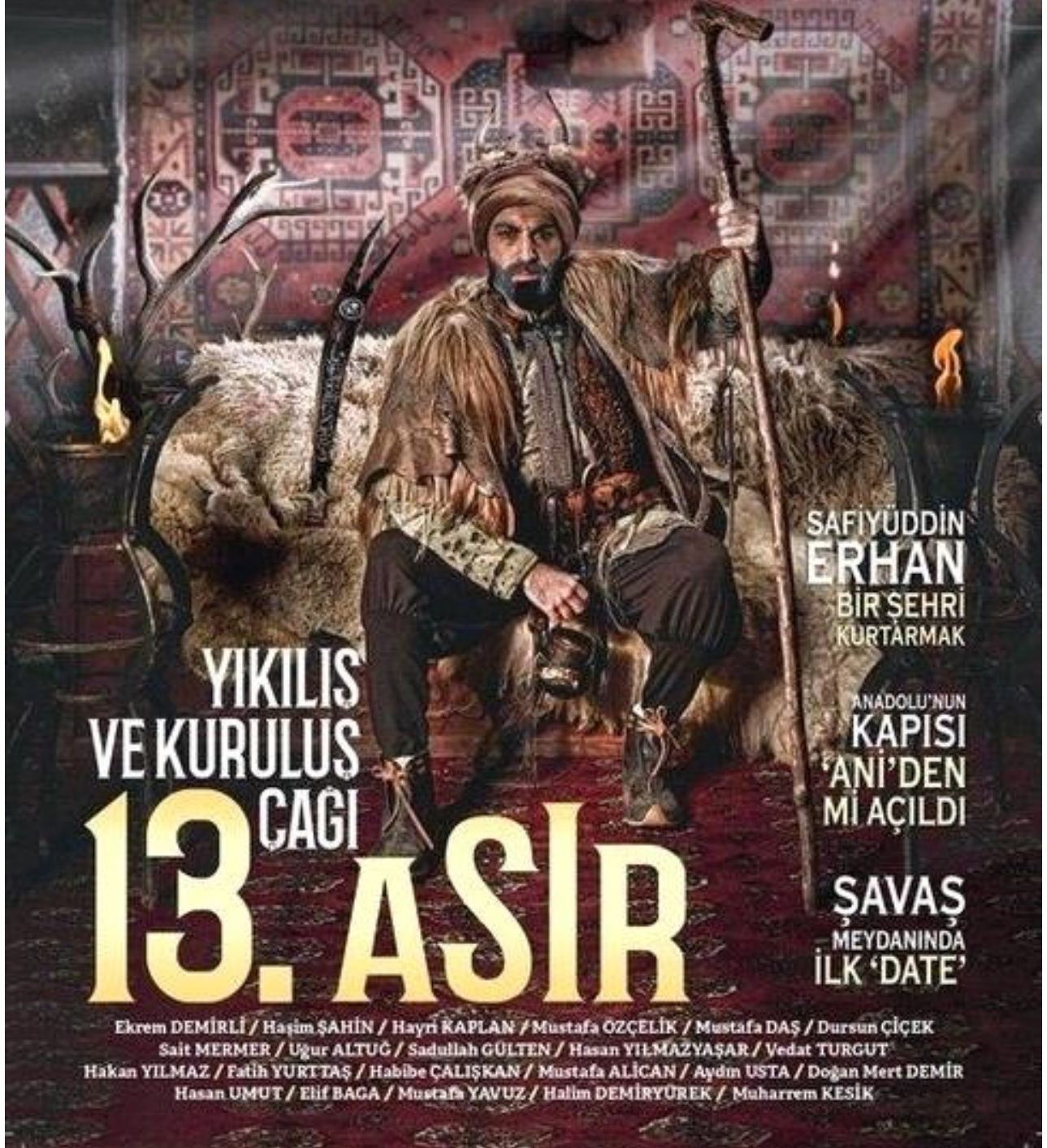
AHMET YAŞAR OCAK
İLE BEKTASİLİK ÜZERİNE

REPORTAJ

TARİH

SAFI: 01

YIKILIS
VE KURULUS
ÇAĞI

13. ASIR

SAFIYÜDDİN
ERHAN
BİR SEHRİ
KURTARMAK

ANADOLU'NUN
KAPISI
'ANİ'DEN
Mİ AÇILDI

ŞAVAŞ
MEYDANINDA
İLK 'DATE'

Ekrem DEMİRLİ / Haşim ŞAHİN / Hayri KAPLAN / Mustafa OZÇELİK / Mustafa DAŞ / Dursun ÇİÇEK
Sait MERMER / Uğur ALTUĞ / Sadullah GÜLTEN / Hasan YILMAZYAŞAR / Vedat TURGUT
Hakan YILMAZ / Fatih YURTTAŞ / Habibe ÇALIŞKAN / Mustafa ALİCAN / Aydın USTA / Doğan Mert DEMİR
Hasan UMUT / Elif BAGA / Mustafa YAVUZ / Halim DEMİRYÜREK / Muharrem KESİK

TOPLUMSAL Tarih

288
ARALIK
2017

Osmanlı'dan
Günümüze
Darülaceze
Nadir Özbek

İmpatorluktan Günümüze Adalet, Eşitlik, Hukuk ve Siyaset

Ethem Eldem'in kaleminden, adalet kavramının Türkiye toplumunda ve siyasetindeki temelleri, geçmişten bugüne serüveni. Sayfa 24

80'li Yıllarda
Bir Aydın Girişiminin
Kuruluş Serüveni

Ekin A.Ş.'den
Bilar A.Ş.'ye
Ömer Ulusoy

Yüzüncü Yılında
Hukuk-ı Aile
Kararnamesi

Zafer Toprak

Osmanlı
İmparatorluğu'nda
Medrese Öğrencilerinin
Askerliği Meselesi

Cem Güldüren

SIYÂSETNÂMELERE GÖRE İDEAL HÜKÜMDARIN GÜNLÜK HAYATINDA DİKKAT ETMESİ GEREKEN HUSUSLAR

Seçkin AKSEL**

Kocaeli Üniversitesi

Tarihi olayları kısa anekdotlar ile anlatırken devlet idarecilerine dünyevî ve uhrevî tavsiyelerde bulunan siyâsetnâmeler, farklı görüş ve hayat standartlarının ürünü olan edebi metinlerdir. İnsan ve insana dair neredeyse her konuya değinmekte beis görmeyen nasihatnâme kültüründen beslenen siyâsetnâmeler, Orta Çağ Türk-İslâm kültüründe bir yazım geleneği oluşmasını sağlamışlardır. Sözlükte “bir nesneyi düzgün ve iyi durumda bulunması için özenle gözetip korumak; hayvanı ehlileştirmek, atı terbiye etmek” gibi anlamlara gelen siyaset kelimesi; “toplumun işlerini üzerine alma, yürütme, yönetme işi, insan topluluklarını yönetme sanatı” şeklinde tanımlanmaktadır.¹ Arapça asıllı olan bu kelime sonraları anlamında yaşanan kısmi değişiklikler ile “hükümet işleri, politika ve diplomasi” yerine kullanılmıştır.² Farsça, “yazı” anlamına gelen “nâme” kelimesi ile birleşerek oluşan siyâsetnâme kelimesi; vezirden hükümdara değin her türlü devlet adamına “siyâset sanatı hakkında bilgi vermek”, devlet ve toplum yönetiminde dikkat edilmesi gereken hususlara dikkat çekmek amacıyla yazılmış kitap veya bu kitapların oluşturduğu tür anlamında kullanılmıştır. Bu eserler devletin hükümdarına yazılmışlar ise “nasihatü'l-mülûk, adabü'l-mülûk, tuhfetü'l-mülûk, ahlaku'l-mülûk, enfsü'l-mülûk”; vezir, emir veya diğer devlet adamlarına yazılmışlar ise “nasihatü'l-vüzera, tuhfetü'l-vüzera, mir'atü'l-vüzera” gibi isimler almışlardır.³ Bahsi geçen eserlerin İslâm dünyasında hicretin ilk yüz yılı itibarıyla ortaya çıkmış olduğu düşünülmektedir. Devlet yöneticilerine tavsiye ve öğütleri ihtiva eden bu eserlerin kaynağını Hz. Peygamber (571-632) ve Hulefâ-yi Râşidîn (632-661) dönemi başta olmak üzere çeşitli dönemlerde gerçekleştirilen uygulamalar, siyasi ve idari mektuplar, sözlü rivayetler oluşturmuştur. Eski Yunan, Hint, İran ve Çin kültürlerine ait kitaplar veya nasihatnâmeler de Müslümanların kaleme aldıkları siyâsetnâmeleri etkilemiştir.⁴ Bu bağlamda değerlendirildiğinde siyâsetnâmelerin klasik kaynakları arasında farklı kültürlerin etkisi gözlemlenebilmektedir. Yazarlarının sahip oldukları bilgi birikimlerine kaynaklık

eden yaşam tecrübeleri, devlet tecrübeleri, halk ve devlet adamları ile olan münasebetler sonucunda oluşan izlenimler ve yaşanan acı tecrübelerden çıkarılan dersler neticesinde kalemle alınan siyâsetnâme türündeki eserler, yazıldığı dönemin zihniyetini anlamamız açısından önemli bir kaynak türüdür. Bu bağlamda ele alındığında eserlerin konularının tarihsel gerçeklikler ile örtüşme imkânı mümkün görülebilir. Devlet yönetiminin temel ilkeleri, devlet başkanında bulunması gereken başlıca özellikler, yönetimde dikkat edilmesi veya kaçınılması gereken hususlar, devlet görevlilerinin tayin ve denetimleri, beytülmal idaresi, devletlerarası ilişkilerde uyulması gereken kurallar, hükümdarın Allah'a ve halka karşı sorumlulukları, devletin ayakta kalmasının temel şartları gibi konular siyâsetnâmeler de üzerinde durulmuş başlıca konulardır. İdarecilere tavsiyelerde bulunulurken ayetler, hadisler, hikmetli sözler, meşhur hükümdarların ve halifelerin söz ve davranışlarından örnekler aktararak anlatım güçlendirilmiştir.⁵ Devletin yapısına hayat vererek onu yaşatan karakter olarak hükümdarlar görülmüşler ve bu denli mühim bir karakterin diğer insanlardan üstün ve farklı niteliklere sahip olması, güçlü bir donanımına sahip olması gerektiğine inanılmıştır.⁶ Bu nedenlerden ötürü siyâsetnâmelerin konularına: Kişilerin ayrııcı özelliklerini ifade eden akli, fiziki, kişisel vasıfları, günlük meşguliyetleri ve özel hayatlarının dışarıdan görünür sınırları da dâhil olmuşlardır. Zamanın olağan akışı içerisinde sürekli tekrarlanan bazı gündelik durumlar mevcuttur. Hükümdarlar da her ne kadar makam olarak toplumun en yüksek mertebesinde bulunsalar da gündelik hayatlarında yapmaktan geri durmamaları gereken özel ve genel durumlar söz konusudur. Normal insanların tereddüde düşmeden olağan olarak tekrarladıkları bazı olaylarda hükümdarlar özel olarak tedbir almak ve daha dikkatli davranmak mecburiyetinde kalmışlardır. Bu ehemmiyetin temelinde ise hükümdarların her daim tehlikeler ile baş başa kalabilecek kişilerden birisi olarak görülmesi yatmaktadır. Bu gibi nedenlerden ötürü siyâsetnâmelerin hükümdarlara biçmiş olduğu

* Bu çalışmada XI. yüzyıla ait siyâsetnâmeler arasından seçilen eserler kullanılmıştır.

** Kocaeli Üniversitesi SBE, Tarih Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Öğrencisi, seckinaksel@outlook.com. Bu bildiri, 21-22 Ekim 2021 tarihlerinde Aksaray Üniversitesi Tarih Bölümü tarafından çevrimiçi düzenlenen VIII. Genç Tarihçiler Öğrenci Sempozyumu'nda sunulmuştur.

¹ Hızır Murat Köse, “Siyaset”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, İstanbul, TDV Yayınları, 2009, C. 37, s. 294.

² Agâh Sırrı Levend, “Siyaset-nâmeler”, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Bellekten, C. 10, 1962, s. 167.

³ Hasan Hüseyin Adahoğlu, “Siyasetnâme”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, İstanbul, TDV Yayınları, 2009, C. 37, s. 304.

⁴ Adahoğlu, a.g.md., s. 304.

⁵ Adahoğlu, a.g.md., s. 304.

⁶ Melike Gökcan Türkoğlu, “Siyasetnâmeler ve Bir Siyasetnâme Örneği Olarak Ahmedî'nin İskendername'si”, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, C. 3, S. 12, 2010, s. 419.

genel görevlerden birisi de her zaman uyanık olup düşmanın hilelerinden sakınması gerektiğidir.

Allah'ın yeryüzündeki halifesi olarak görülen hükümdarların hilafet vazifelerini uygun olduğunca yerine getirebilmeleri için Allah'ın koyduğu kurallara muhalefet etmemeleri gerektiği düşünülmüştür.⁷ Bu nedenden ötürü de her daim akıllı hükümdarlara tavsiye edilen durum; Hz. Peygamber ve Hulefâ-yi Râşidîn yolunda gitmeleri, onların uygulamalarını kendilerine düstur edinmeleridir.⁸ Bu düsturu yerine getirmek için de Allah'tan korkmak ve ibadetleri eksik uygulamak en doğru durum olarak değerlendirilmiştir.⁹ Hükümdarların gününü boşa geçirmemesi ve ibadetlerinden geri durmaması siyâsetnâmelerde sıklıkla tavsiye edilen durumlardan birisi olmuştur.¹⁰ İbadet ile hükümdarların Allah'ı anması ibadetinde daha güçlü olması anlamına gelmektedir. Günahlarından tövbe ederek pişman olan ve ibadetlerinde istikrarlı olan hükümdarlar için günahlarının bağışlanabileceği âlimlerce umut edilmiştir.¹¹ İbadetlerinde farzları ve sünnetleri tam olarak yerine getirmek¹², namaz ve orucu Allah'ın has nimetlerinden bilerek bu nimetlerden geri durmamak¹³, kötü ve şüpheli şeyler ile İslâm'ın dışında kalan her şeyden sakınılması hükümdara tavsiye durumlarıdır.¹⁴ Siyâsetnâmelere göre hükümdarlara yakışan hallerden en önemlisi ibadetlerinden geri durmaması olarak görülmüştür. Fakat hükümdarların nafile ibadetini yerine getirirken bu ibadetten geri durabilecekleri önemli bir durum görülmüştür. Bu durum hükümdarların Müslümanların yararına olacak şeylerle uğraşmalarıdır. Âlimler, Müslümanların menfaatlerini hükümdarların her daim kollamasını tavsiye etmişlerdir. Müslümanların menfaatlerini gidermek her türlü nafile ibadetten daha üstün olarak görülmüştür.¹⁵

Hükümdarların devlet işlerinden arda kalan zamanlarda âlim ve fakihlerle çokça birlikte olması siyâsetnâmelerde tavsiye edilen hoş davranışlardan görülmüştür. Hükümdarın ilmini arttırarak üstün vasıflarını pekiştirecek olan kitaplar, çoğunlukla hükümdarlık makamı ile birlikte düşünülmüştür. Hükümdarlar eğlenceye, çalgıcıya, şarkıcıya, maskaralık yapana karşı ne denli meraklı iseler ve bu işi icra edenler karşı ne denli yakınlık gösteriyorlar ise daha fazlasını meclisine geldikleri zaman âlimlere karşı göstermeleri uygun görülmüştür.¹⁶ Bilgiye ve bilgi aktarana yakın duran hükümdarlar büyük hükümdarlar olarak görülmüş,¹⁷ arttırdığı bilgisi ile halkını yöneten hükümdarlar ise makamının devamlılığını tesis

ederken halkının sevgisini de kazanmış ender idarecilerden birisi olarak gösterilmişlerdir.¹⁸ Hükümdarların tüm bu güzel ve hayırlı görünen işleri yapmasının ilk kuralı ise filozofları, âlimleri, sanatkârları koruması, onları desteklemesi, himaye etmesi olarak görülmüştür. Hükümdarların sanat ve bilim ile uğraşan mahir kimseleri etraflarında toplaması ve bu kimselerin geçim derdi olmadan yaşayabilmeleri, etraflarındakilerin söylentilerine kulak asmadan iş üretebilmeleri ancak ve ancak hükümdarların yararına olan durumlardan görülmüştür.¹⁹ İnsanların sıhhatlerine gelen bir zarar sonrası hekime başvurarak tekrar eski sıhhatlerine ulaşma gayeleri ile hükümdarların devletini ve mülkünü korumak, aldığı hatalı kararlardan doğan zararları telafi etmek için filozoflara başvurması benzer bir durum olarak değerlendirilmiştir.²⁰ Kezâ alanında mahir bir şairin övgü dolu şiirlerini dinlemek de hükümdarlara yakışan hallerden biri olarak görülmüştür. Bu durumun icra edilmesi ilk bakışta hükümdarların üstün olarak görülen kişiliğini vurgulayan bir durum olarak algılsa da siyâsetnâmelere yansıma şekli farklılık göstermektedir. Hükümdara hitaben okunan şiirlerde onların yaptıkları büyük işler artarda sıralanarak güzel ameller yâd edilmiş olur ve bir nevi bu işlerin devamının gelmesi tavsiye edilmiştir.²¹

Hükümdarların gündelik işleri arasında yemek yemek hayli mühim bir faaliyet olarak görülmüştür. Yemek yemenin bedeninin sıhhatini ve ruhun neşesini arttıracak faaliyetlerden biri sayılması nedeni ile bu duruma özellikle dikkat edildiği göze çarpmaktadır.²² Hükümdarlar için siyâsetnâmelerde tavsiye edilen sofraya düzeni içerisinde fazla yemek olmaması ve ziyafet sofralarında envai çeşit yiyecek bulunmaması gerektiği mevcuttur. Her şeyde az ve ölçülü hareket etmek gerektiği gibi yemek hususunda da ölçülü davranılması, aşırıya gidilmemesi en uygun olan durumdur. Ölçüyü kaçırarak arkaya düzenlenen ziyafet ve iştret meclisleri ile şarap ve şehvetin hazzına kapılarak makamın ve mevkiinin gerektirdiği ölçüler dışına çıkılmamasına bizatihi hükümdarların dikkat etmesi gerektiği düşünülmüştür.²³ Yemek vakitlerinde hükümdarların sofrasına iştirak edecek kimseler hazır olmadıkça yemeğin getirilmemesi; yemek geldiğinde ise yemeğin yavaş yavaş yenilmesi, hızlıca yenilmesinden kaçınılması dikkat gerektiren hususlardandır. Hükümdarın yemek yenildiği vakit önüne bakması, yemek yerken kimse ile konuşmaması yine uygun görülen durumlar arsında yer almıştır.²⁴ Yemek

⁷ Ebû Mansûr es-Seâlibî, Hükümdarlık Sanatı, Çev. Sait Aykut, İstanbul, İnsan Yayınları, 1997, s. 53.

⁸ Ebû'l-Hasan El-Ebü'l-Hasan Habîb el-Mâverîdî, Siyaset Sanatı, Haz. Mustafa Sarıbiçik, İstanbul, Ark Yayinevi, 2016, s. 225.

⁹ Ebû'l-Hasan Habîb el-Mâverîdî, a.g.e., s. 225, 319; Yûsuf Has Hâcib, Kutadgu Bilig, Çev. Ayşegül Çakan, İstanbul İş Bankası Kültür Yayınları, 2020, s. 120.

¹⁰ Yusuf Has Hacıb, a.g.e., s. 120.

¹¹ Keykâvus b. İskender, Kâbusname, Haz. Atilla Özkırmı, Konya, Kervan Yayınları, 1973, s. 150.

¹² Ebû'l-Hasan Habîb el-Mâverîdî, a.g.e., s. 155.

¹³ Keykâvus b. İskender, a.g.e., s. 88.

¹⁴ İmam-ı Gazzâlî, Mülkün Sultanlarına, Çev. Osman Şekerci, İstanbul, Büyüyen Ay Yayinevi, 2020, s. 88.

¹⁵ İmam-ı Gazzâlî, a.g.e., s. 62.

¹⁶ Ebû'l-Hasan Habîb el-Mâverîdî, a.g.e., s. 240.

¹⁷ Yûsuf Has Hâcib, a.g.e., s. 41.

¹⁸ İmam-ı Gazzâlî, a.g.e., s. 139.

¹⁹ Ebû Mansûr es-Seâlibî, a.g.e., s. 39, 147.

²⁰ Ebû Mansûr es-Seâlibî, a.g.e., s. 99.

²¹ Ebû Mansûr es-Seâlibî, a.g.e., s. 117.

²² Ebû Mansûr es-Seâlibî, a.g.e., s. 202.

²³ Ebû Mansûr es-Seâlibî, a.g.e., s. 163.

²⁴ Keykâvus b. İskender, a.g.e., s. 158.

sırasında hükümdarın ihtiyatlı davranması ve son derece güvenilir tadcıları etrafında bulundurması gerektiği en çok önem verilmesi gereken hususlardan birisi olarak görülmüştür. Şüphe yok ki bu olağanüstü dikkatli davranılması gereken anların tek gereği; hükümdarlara kasteden, onları öldürmek isteyen pek çok düşmanın emellerine ulaşmalarına mani olabilmektir.²⁵ Yemek yemek gibi envai çeşit içki içmekte hükümdarlar için belli nasihatleri içerisinde barındıran hususlardandır. Fakat unutulmamalıdır ki içki içmek, her türlü içecek ile birlikte sarhoşluk verecek içecekleri de içerisine alan bir faaliyettir. Hükümdarların şaraba veya türlü sarhoşluk verecek içeceklere tevessül etmelerine dair siyâsetnâmelerde farklı görüşler mevcuttur. Bu farklı görüşler, sarhoşluk veren içeceklerin haram olmasından ötürü kesinlikle uzak durulması gerektiği ile kişilerin uzak duramaması halinde nasıl tüketmesi gerektiği üzerine temellenmektedir. İkinci görüş sahiplerinin de sarhoşluk veren içeceklerin haram olduğunu teyit ettikleri siyâsetnâmelerde görülmektedir. Fakat kişinin nefesine uyması durumunda ne yapması gerektiği onların görüşünü ortaya koyan esastır. Birinci görüş sahiplerine göre; kişi iki cihanda da kurtuluşa ermek istiyor ise haramlığı konusunda ayet nazil olan şarap başta olmak üzere her türlü sarhoşluk veren içecekten uzak durmalıdır.²⁶ Kur'an-ı Kerim'de bu hususta nazil olan ayetler şunlardır: "Sana içkiyi ve kumarı sorarlar. De ki: 'Onlarda hem büyük günah, hem de insanlar için (bazı zahiri) yararlar vardır. Ama günahları yararlarından büyüktür.' Yine sana Allah yolunda ne harca-yacaklarını soruyorlar. De ki: 'İhtiyaçtan arta kalanı.' Allah size âyetleri böyle açıklıyor ki düşünesiniz."²⁷ "Ey iman edenler! (Aklî örten) içki (ve benzeri şeyler), kumar, dikili taşlar ve fal okları ancak, şeytan işi birer pisliktir. Onlardan kaçının ki kurtuluşa eresiniz."²⁸ "Şeytan, içki ve kumarla, ancak aranıza düşmanlık ve kin sokmak; sizi Allah'ı anmaktan ve namazdan alıkoymak ister. Artık vazgeçiyor musunuz?"²⁹

Eğer hükümdar şarap içmezse iki cihanın faydası onun olur ve Allah'ın da rızasını kazanmış olur. Allah'ın rızasını alan, onun emir ve yasaklarına uyan hükümdar hem halk nezdinde hem de Allah nezdinde kınama görmez.³⁰ Şarabın hükümdarlarca içilmesi halinde devlet ve toplum arasında fesatlık çıkacağı düşünülmüş, fesatlığın ise en nihayetinde kutu kaçıracağından korkulmuştur. Kutun kaçması ise acılı günler yaşanmasına ve halkın ıstırap çekmesine neden olabilecek durumlardan görülmüştür. Hükümdarların içkici olmasının halka da sirayet etmesi ile toplumda sorunların baş göstermesinden korkulmuştur. İçki içen kimselerin sarhoş olup akılsız işler yapması, hırçınlık yapması, kavga çıkarması kaçınılmaz

nahoş durumların başlangıcı sayılmış; en nihayetinde ise ülkede düzenin kalmamasından, huzur bozulmasından, nice hoş ve hayırlı işlere sarhoşluğun engel olmasından korkulmuştur.³¹ İkinci görüş sahiplerine göre ise haram olduğunu bile bile içi içen kimseler öncelikle günahından ötürü pişmanlık dile getirip Allah'a tövbe etmelidirler. Fakat yine de bu işe devam edecek olanlara siyâsetnâmeler de bazı tavsiyeler sıralanmıştır: Şarap, yemek yedikten sonra hemen içmemeli, öncelikle yediklerinin sindirilmesini beklemelidir. İkinci vakitten sonra şarap içmelidir ki, kişi sarhoş oluncaya kadar akşam olsun ve bu ayıp durumu halk görmesin. Yine şarabı içerken sahralarda veya bağlarda içmemek gerekir, içilecekse de sarhoş oluncaya kadar içilmemelidir ki halk hükümdarın o halini görmesin. Ne iş yapılacak ise otağı altında yapmak en uygun olan durumdur. Çünkü otağ altında işlenen ayıplar halktan gizlenebilir. Şarap meclislerinde de hükümdar kendisini kaybedecek derecede içmemeli, dirayetli duracak kadar mecali olmalıdır. Sarhoş olunacak kadar içilecek se de en azından Cuma gecesi içilmemelidir. Öteki gecelerde şarap içmek haram olsa da en azından Cuma gecesine hürmeten bu günahı sakınılmalıdır. Ayrıca Cuma namazına gidileceğinden dolayı şaraba ara vermek en doğru olan durum olarak görülmüştür.³² Hükümdarların bir gününün önemli bir kısmını elinde tutan uyku, kişiyi savunmasız bırakan ve türlü tehlikelere maruz kalınabilecek bir süreçtir. Bundan ötürü hükümdar uyuduğu yeri kimseye bildirmemesi en uygun durum olarak görülmüştür. Herkesin tanıdığı, parmakla işaret ettiği bir mekân asla olmamasına dikkat edilmelidir. Çünkü hükümdarların canlarına tevessül edenler genellikle böyle gaflet anlarında harekete geçmeyi tercih edebilirler.³³ Çok uyumak hem hükümdarlar için hem de insanlar için hoş görülmemiştir. Çünkü uyumak bedenini halini bir halden bir hale döndürür. Hele ki gündüz uykusu hiç tasvip edilen bir durum olarak görülmemiş ve kesinlikle sakınılması gereken hallerden sayılmıştır.³⁴

Hükümdarların etraflarındaki kişilerden farklı konumda olmaları hasebiyle giyim kuşamlarına da dikkat etmesi gerektiğine inanılmıştır. Hükümdarların giyim kuşamıyla tek olduğunu belli etmeye özen göstermeleri tavsiye edilmiştir. Buna neden olarak ise elde tutulan mülke, saltanata ve nimete sahip olan bir kişinin elbette ki başkalarının erişemeyeceği bir şeyleri giymesi, kimsenin onun konumuna ulaşamayacağını bir göstergesi olarak görülmüştür. Çevresindeki hizmetkârlar, danışmanlar ve kumandanlar kesinlikle hükümdar gibi giyinmemelidir.³⁵ Hükümdarın ipek ve ipekli elbise

²⁵ Ebû Mansûr es-Seâlibî, a.g.e., s. 202.

²⁶ İmam-ı Gazzâlî, a.g.e., s. 127; Ebû'l-Hasen Habîb el-Mâverdî, Siyaset Sanatı, s. 436; Nizâmülmülk, Siyasetname, Çev. Mehmet Taha Ayar, İstanbul, İş Bankası Kültür Yayınları, 2021, s. 344.

²⁷ Kur'an-ı Kerim Meali (05.10.2021), Bakara 2/219.

²⁸ Maide 5/90.

²⁹ Maide 5/91.

³⁰ Keykâvus b. İskender, a.g.e., s. 161.

³¹ Yûsuf Has Hâcib, a.g.e., s. 170-171.

³² Keykâvus b. İskender, a.g.e., s. 161-165.

³³ Ebû Mansûr es-Seâlibî, a.g.e., s. 207.

³⁴ Keykâvus b. İskender, a.g.e., s. 191,194.

³⁵ Ebû Mansûr es-Seâlibî, a.g.e., s. 209.

dışında yün ve aba cinsinden herhangi bir lüks elbise giyinmesinden yana bir sakınca görülmemiştir.³⁶ Koku hem faydalı hem de sürüldüğü insana belli bir kişilik kazandırıcı olma vasfına sahip olmasından dolayı, insanlar arasında koku sürmeye en layık olanlar kimseler hükümdarlar olarak görülmüştür. Hükümdarların giydikleri elbiseleri geleneksel kokularla güzelleştirmeleri tavsiye edilmiştir.³⁷ Hükümdarlar devlet işlerini yürütürlerken gündelik hayatlarında pek çok kişiyi huzuruna davet ederler ve divanlara katılırlardır. Hükümdarın eşleri, çocukları, cariyeleri, hizmetlileri, devlet adamları, toplumdan şikâyeti olan kimseler hükümdarın huzuruna çıkmak için onları rahatsız etmeleri olağan bir durumdur. Bu nedenden ötürü hükümdarlar tavsiye edilen vaziyet insanların onun huzuruna girmelerini kolaylaştırması, bir şikâyette bulunmak isteyen bekletmeden içeri aldırmasıdır. Huzura girmeyi zorlaştırmak, fazilet erbabını ve büyük himmet sahiplerini küstüren hallerden olarak değerlendirilmiş ve bu davranış, iyi kötüye çeviren, halkı bozan ve kuşkuya yol açan hallerden görülmüştür.

Hükümdarların halk karşısına fazla çıkmamaları siyâsetnâme yazarlarınca uygun görülmüştür. Buna neden olarak ise hükümdarlarının halk nezdindeki görünmez simalarının büyük ve heybetli oluşunu bozmamaya gayret göstermek gerektiğidir. Hükümdarlarının tebaa karşısında fazla çıkmaları ile gözlerin ona karşı kayıtsız ve boş bakmasına yol açabileceğinden sakınılmıştır. Fakat yine de hükümdarların görünmeyi tamamen terk etmesi de doğru bulunmamıştır. Çünkü halktan kopuk bir hükümdarın halkın içine düşmanların sızması ve topluluğu kıskırtması olası bir durumdur. Düşmana fırsat vermemek için toplum ile belirli zamanlarda sağlanan birliktelik daha hayırlı görülmüştür. Hükümdarlar her sabah yapması gereken işlerden biri olarak da aynaya bakmaları gerektiği söylenmiştir. Bu faaliyetin altında yatan mana ise şudur: Hükümdarlar suratlarında sevgi ve güzel bir şekil görürler ise gün boyunca yapıp ettikleri ile onu kirletmemeye çalışmalı; eğer yüzünü çirkin buluyor ve yüzündeki nurun gittiğini hissediyorsa yine yapıp ettikleri ile kabahatini çoğaltmamak için çaba göstermesi gerekmektedir. Böylece hem devlet ve toplum için hem de kendi ahiret hayatı için daha doğru olanı yapmış sayılabilirler.³⁸

Hükümdarların devlet işleri ile ilgilenmeleri sonucunda hem fiziki olarak yorgunluk hissetmeleri hem de ruhi olarak bunalmaları normal karşılanabilir bir durumdur. Devlet işleri ile ilgilenmek, harpleri yönetmek, emirlerle mektuplaşmak, zor meseleleri çözmek, orduyla uğraşmak gibi işler hükümdarın canını sıkan, fiziki olarak yorgunluk hissettiren hallerden bazılarıdır. Bu hislerden uzaklaşmak ve ruhi olarak rahatlammanın, siyâsetin acı yönlerine göğüs gerebilmenin yolları ise

eğleneceği işlere başvurmak, ava çıkmak, oyun oynamak ve çalgı meclisleri tertip etmek olarak görülmüştür.³⁹ Fakat her zaman tavsiye edildiği üzere yine hükümdarlara zevk ve eğlencelerinde aşırıya gitmemeleri, orta karar iş görmeleri uygun görülmüştür. Sarhoşluk veren içeceklerin içilmesinde farklı görüşlerin bulunduğu gibi eğlence hususunda da farklı görüşler bulunmaktadır. Hatta buradaki farklılık bir ayet nazil olmamasından ötürü çok daha şiddetlidir. Bir kesim eğlence meclislerinde çalınan klarnet, tanbur ve ud dinlemeyi haram saymıştır.⁴⁰ Bununla birlikte binicilik, avcılık ve benzerlerinin yapılmasında da insanlar ihtilafa düşmüşlerdir.⁴¹ Bir kesimi ise buna karşı çıkararak şarkı meclislerinde kulağın pasını silen, kalbin gamını gideren, güzel şarkılar dinlenmeyi tavsiye etmekte bir sakınca görmemiştir.⁴² Hükümdarların bir diğer eğlence aracı ise satranç, tavla, çevgân gibi oyunları oynamaktır. Bu oyunların oynanmasında ise hükümdarlara bazı tavsiyeler verilmiştir. Bunlar: Oyun oynamayı adet haline getirmemek, arada bir oynamak, oynansa dahi para ile

³⁶ Ebü'l-Hasen Habîb el-Mâverdi, a.g.e., s. 434.

³⁷ Ebû Mansûr es-Seâlibî, a.g.e., s. 211.

³⁸ Ebû Mansûr es-Seâlibî, a.g.e., s. 217.

³⁹ Ebû Mansûr es-Seâlibî, a.g.e., s. 149-150.

⁴⁰ Ebü'l-Hasen Habîb el-Mâverdi, a.g.e., s. 437-438.

⁴¹ Ebü'l-Hasen Habîb el-Mâverdi, a.g.e., s. 437-438.

⁴² Ebû Mansûr es-Seâlibî, a.g.e., s. 149-150.

oynamamaktır. Çünkü para ile tavla ve satranç oynamak kumar olarak değerlendirilmektedir.⁴³ Eğer hükümdar kendisinden daha ulu kişi ile tavla ya da satranç oynarsa edep gereği zarları önce karşısındakinin atmasına, taşları önce karşısındakinin oynamasına izin vermelidir. Fakat bu oyunların öfkeliyle, kişilik bilmez olanlarla, yüzüzlerle ve ağırcaanlı olanlarla oynamaması tavsiye edilmiştir. Çünkü oyunun kavgaya dönmesi ve ortada bir kargaşanın kopması nahoş durumlardandır.⁴⁴ Hükümdarların satranç, tavla gibi oyunlar oynamaması gerektiğini düşünen kişiler de bu tarz sorunlardan ötürü bu oyunlara mesafeli yaklaşmış ve hükümdarın halkının gözünden düşmesinden korkmuşlardır.⁴⁵ Hükümdarların merak saldıkları oyunlardan birisi de çevgândır. Fakat çevgân oynamakta da bazı sakıncalar görülmüştür. Çünkü çevgân oynayan kişinin başına attan düşmek, çevgâna dokunup incinmek, başın yarılması, göz çıkması gibi tehlikeler gelebilmektedir.⁴⁶ Hükümdarın eğlenmek için başvurdukları en önemli yollardan biriside avlanmaktır. Ata binmek, ava çıkmak, üstün kişilerin, hükümdarlar ve beylerin işlerinden görülmüşlerdir. Fakat ölçülü olmak her işte olduğu gibi avlanmakta da geçerliliğini korumaktadır. Hükümdarların her gün ava gitmeleri uygun görülmemiştir. Uygun vaktin haftada iki gün olabileceği söylenmiştir.⁴⁷ Av, hükümdarlar için faydası dokunan lakin günahı da kazandıran içkiye benzetilmiş, her ikisinin de günahı ve zararı kârından daha çok olduğu söylenmiştir. Fakat bununla birlikte ava çıkmanın hükümdarlar için faydası da olduğu inkâr edilemez bir gerçek sayılmıştır. Bu tarz oyunlarda tehlikenin, sunduğu zevkten daha büyük olduğunu unutulmadan hareket edilmeli ve hükümdarlar canlarını gözeterek bu işe girmelidirler. Zira hükümdarların canı en çok korunması ve gözetilmesi gereken canlar olarak görülmüşlerdir.⁴⁸

Hükümdarların evlilikleri her zaman kişinin manevi duygularını beslediği kişiye karşı olmamış; kimi zaman iki devlet arasında bulunan dostluğu pekiştirmek için, kimi zaman ise savaşı durdurarak barışı tesis edecek bağları kurmak için dahi gerçekleştirilmişlerdir. Fakat siyâsetnâme yazarlarına göre hükümdara yakışan hallerden birisi de evlilik söz konusu olduğunda bir prenses veya hatunla evlenilmesi, evlilik yolu ile de gücüne güç katması gerektiğidir. Hükümdarların, mertebe bakımından daha aşağı seviyede olan vezir, danışman ve kumandan taifesinden kız alması ise bazı maksatlara binaen uygulanan ve faydası görülen bir taktik olarak görülmüştür. Bu tarz evlilikler çoğunlukla mal ve nüfuzun artması için yapılmışlardır. Hükümdarların halktan birisinin kızına talip olması ise hoş karşılanan bir durum olarak görülmemiştir. Bu işe yeltenenler kınanmış ve ağır sözlere maruz bırakılmışlardır.⁴⁹ Hükümdarlar evlendikten sonra da eşine iyi davranmak

ve hürmet etmek ile yükümlü sayılmışlardır. Eğer bir değerli nesnelere var ise o değerli nesneyi ne olursa olsun karısından ve çocuklarından sakınmaması gerektiği tavsiye edilmiştir.⁵⁰ Hükümdarlara, eşleri veya cariyesi ile birlikte olacakları vakit ise bu duruma kendilerini çok kaptırmayıp güçten düşmeleri tavsiye edilmiştir. Hükümdarlar, kul ve cariye olan hizmetkârlarından birine meyilli olmamalı, ikisinden birini kendisine düşman etmemelidir. İkisini de eşit gözetmek en uygun görülen hallerdendir. Hükümdarların bu tavsiyeyi dinlemesi halinde hem kulun hem de cariyenin hizmetinden iki türlü hoş safa kazanacağı umut edilmiştir. Her işin ortasının hoş olduğu gibi eşleri veya cariyesi ile birlikte olan hükümdarların bu birlikteliklere ne çok ne de az vakit ayırmaması en uygun görülen durumlardandır.⁵¹

Devletlerin görünür yüzleri olan ve varlıkları ile devletlerin devamlılığını sağlamış olan hükümdarların, ideale yakın yönetim anlayışı benimsemeleri hem toplumun refahı ve düzeni için hem de devletin güvenliği için önemli görülmüşlerdir. Bu nedenlerden ötürü pek çok müellif farklı devletlerin çatısı altında, farklı zamanlarda yazdıkları siyâsetnâmeleri himayesi altında bulunduğu hükümdarlara takdim etmişlerdir. Bu denli detaya inilerek aktarılan bilgiler karşısında ideal olma yolunu seçmiş bir hükümdarın var olup olmadığı veya bu vasıfları yüklenerek devlet idare etmenin ancak bir ütopya olup olmadığı bir tartışma konusu olabilecek kadar detaylı bir konudur. Fakat burada unutulmaması gereken husus şudur ki; siyâsetnâmelere göre hükümdarlar, halkını koruduğu, halkın arzu ve isteklerine cevap verebildikleri ölçüde hükümdar olarak görülmüşlerdir. Çünkü eserlerin ana temasında bu dünyanın geçici, ahiret hayatının ise kalıcı olduğu hususu hâkimdir. Hem dünyasını hem de ahiretini güvence altına almak isteyen hükümdarların yapması gereken en doğru iş ise önce Allah'ın sonra ise halkının isteklerine göre hareket etmeye çalışmak olduğudur. Siyâsetnâmelerde geçen tüm vasıfları tek bir bedende toplamak mümkün olmasa dahi bazılarını dikkat ederek yaşamaya ve yaşatmaya çalışmak, iyi olarak nitelendirilebilecek konuma ulaşabilmeleri için hükümdarlara yardım etmek siyâsetnâmelerin asli vazifelerindedir.

⁴³ Keykâvus b. İskender, a.g.e., s. 175.

⁴⁴ Keykâvus b. İskender, a.g.e., s. 176.

⁴⁵ İmam-ı Gazzâlî, a.g.e., s. 127

⁴⁶ Keykâvus b. İskender, a.g.e., s. 199-200.

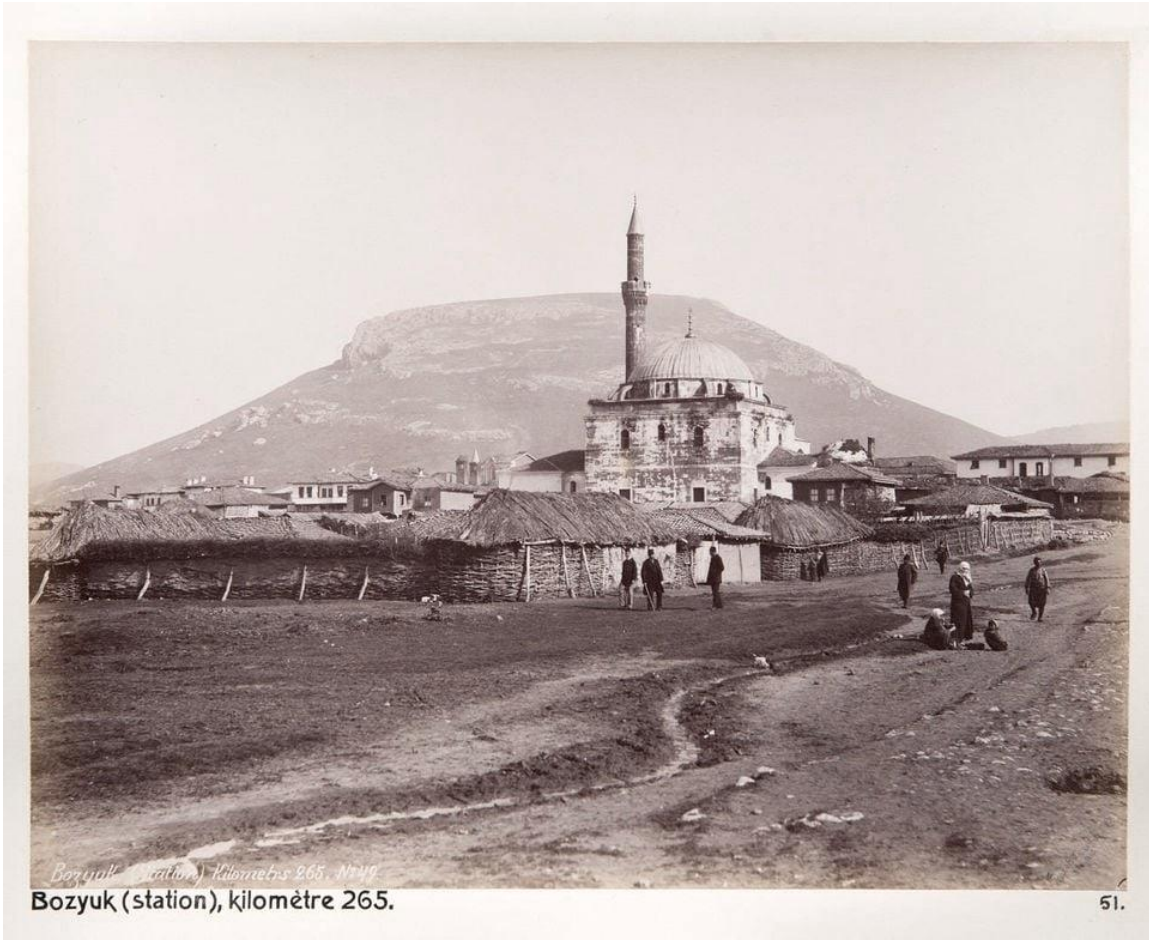
⁴⁷ Keykâvus b. İskender, a.g.e., s. 197.

⁴⁸ Ebû Mansûr es-Seâlibî, a.g.e., s. 112.

⁴⁹ Ebû Mansûr es-Seâlibî, a.g.e., s. 113-114.

⁵⁰ Keykâvus b. İskender, a.g.e., s. 243.

⁵¹ Keykâvus b. İskender, a.g.e., s. 187-188.

Bozhöyük (Bilecik) üstte, Afyon, altta (Arif DOĞAN Arşivi)

Fotoğraflar: N. AYGÜN-2021-2022

ORTA ÇAĞ'DA İSKANDİNAVYA İLE İSLAM DÜNYASI ARASINDAKİ TİCARİ FAALİYETLER

Erhan KARAOĞLAN* - Nur Sena SATIL**

Hacettepe Üniversitesi – Gaziantep Üniversitesi

Bazı halklar tarihte muntazam yükselişler gösterir iken bazı halkların da yükselişleri defaten gerçekleşir. Tarihin kısa bir döneminde müthiş bir yükseliş enerjisiyle kabına sığmayan bir halk, ömrünün geri kalanını yeniden kendi sınırları içerisine çekilerek, gayet mümtaz bir şekilde yaşayabilir. Başka bir halk ise çöküş safhasına geçtiğinde, kendisine en yakın hissettiği halk ile kaynaşarak yeniden bir yükseliş safhasına geçebilir. Açıkça bu düzen, tarihin halklar için çizdiği kanundan başka bir şey değildir. Nitekim VIII. yüzyılın başlarında evvelce adları duyulmayan, Avrasya'da büyük siyasi çekişmelerin yaşandığı ve büyük devletlerin güçlerinin kırıldığı bir vakitte İskandinavya'dan inerek, doğuya ve batıya doğru durmaksızın saldıran bir halk belirdi. Bir barbarın zalimliğine sahip olduğu kadar, bir tüccarın da zekâsına sahip olan bu insanlar üç asır sürecek olan bir çağı başlattılar ve haberleri olmadan kendi yükseliş safhalarını yaşadılar. Aynı zamanda, onların ünleri, dönemin birçok muharriri tarafından da yazıya geçirildi. Viking Çağı¹ olarak nitelendirilen bu dönem, yukarıda da bahsini ettiğimiz gibi Vikingler olarak adlandırılan bir halk kütesinin çeşitli nedenlerden dolayı doğu ve batı dünyalarına karşı hızla saldırıya geçtikleri dönemin adıdır. Bu dönem aynı zamanda İslâm coğrafya yazıcılığının zirvede olduğu bir dönemdir. Galiba Vikinglerin intişarı, aynı zamanda onlara kendi kaderlerinin de bir armağanıydı. Çünkü hem Avrasya'da siyasi gaileler baş göstermiş hem de Müslüman tarih yazıcılığı gelişmişti. Bu da Vikinglere hızlı bir yükseliş sağlıyor, dönemin ünlü coğrafyacı ve tarihçileri tarafından ilgileri kendi üzerlerine çekmelerine vesile oluyordu. Bundan dolayı, İslâm kaynaklarında Vikinglerin ticarî faaliyetleri hakkında detaylı bilgileri bulabiliyoruz. İslâm kaynaklarının ya da daha doğrusu bu kaynakları meydana getiren coğrafyacı ve tarihçilerin konu ile ilgili yazdıklarına değinmeden önce, Vikingleri bir anda saldırgan bir tutuma sürükleyen olaylar bütünü ele almak ve ardından da yayılım sahaları içerisinde batı ve doğu ile ilişkilerini açıklamak niyetindeyiz. Çalışmamız esnasında yol haritamızı izlerken, dönemin İslâm

coğrafyacı ve tarihçilerinin eserlerini kendimize birer kilometre taşları olarak belirledik. Bu araştırma sürecinde, askerî faaliyetlerin yoğunlukta olduğu bilgilerin arasından ticarî faaliyetler ile ilgili olan bilgileri ana muhatabımız olarak aldık. Bilahare, yazılı kaynaklardan elde ettiğimiz verileri Norveç, İsveç ve Danimarka gibi İskandinav ülkelerinde yapılan arkeolojik çalışmalarındaki güncel buluntularla ve nüvizmatlar tarafından elde edilen paralarla karşılaştırarak, bu bilgilerin doğruluğunu teyit etmek adına mukayeseli bir yöntem belirledik. Bu noktada eklememiz gereken bir hususta Viking ve Rus adlandırmasının netleştirilmesidir. Buna göre dönemin İslâm kaynakları içerisinde çeşitli adlandırmalara rastlayabilmekteyiz. İslâm kaynaklarında Vikingler için, Mecûs, Erdimaniyyûn ve Rûs tabirleri kullanılmıştır. Bunlardan ilki olan Mecûs inançlarından ötürü, Erdimaniyyûn Avrupalıların verdiği adlandırmanın Arapçalaşmış hali ve Rûs ise Hazar Denizi çevresindeki faaliyetlerinden ötürü olmuştur. Bu farklı adlandırmaların sebebinin Normanları ve Varegleri birbirinden ayırmak amacıyla olduğu düşünülmektedir. “Normanlar sözü konusu edilirken Mecûs, Varegler'den bahsedilirken Rûs kullanıldığını görmekteyiz.”² Vikinglerin Doğuyla İlişkilerinin Başlaması: Halkların genel olarak şekillenmeye başladıkları ilk çağlardan itibaren, İskandinavya bölgesinin sınırları içerisinde yaşayan ve coğrafyanın gereklerine temayül ederek, denizcilik merkezinde bir hayat geliştirmiş olan Vikinglerin, kendi hudutlarının ötesini keşfetme arzuları, M.S. VIII. yüzyıldan önce batıda ve doğuda yaşanan siyasi ve ticarî birtakım olaylar vesilesi ile belirginleşmeye başlıyordu. IV. yüzyıldan sonra yaşanan Kavimler Göçü, Roma İmparatorluğu'nun çöküşüyle neticelendi. Avrupa, Roma'nın çöküşüyle ve çeşitli etnik grupların Avrupa'nın demografik yapısını köreltmesiyle sıkıntılar içerisine girer iken, bilakis, İskandinav coğrafyasında nüfus ile politik ve ekonomik istikrar devam etmekteydi. Bu da dış etkenlerden bağımsız ve durağan Viking ekonomik sistemine hiçbir zarar veremiyordu; ancak Viking Çağına kadar Avrupa'da baş gösteren göç dalgaları, Avrupa'da

* Hacettepe Üniversitesi, SBE, GTT Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Öğrencisi, erhankagan@gmail.com.

** Gaziantep Üniversitesi, SBE, Orta Çağ Tarihi Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Öğrencisi, satilnursena@gmail.com. Bu bildiri, 21-22 Ekim 2021 tarihlerinde Aksaray Üniversitesi Tarih Bölümü tarafından çevrimiçi düzenlenen VIII. Genç Tarihçiler Öğrenci Sempozyumu'nda sunulmuştur.

¹ Bu terim günümüz tarihçileri tarafından Vikinglerin bahse konu olan üç asırlık süreçlerine verilen kurgusal bir adlandırmadır. Bu dönemin bitiş ve sona eriş tarihleri de yine araştırmacıların müşterek kurguları neticesinde ortaya çıkmıştır. 793 yılında batıya doğru yönelen bir Viking grubunun

Northumberland sahili yakınlarındaki Lindisfarne Manastırı'na saldırı da bulunup yağmalamalarıyla başlar; 1066 yılında York yakınlarındaki Stamford Köprüsü savaşında son bulur. Stefan Brink, “Vikingler Kimdi?”, Viking Dünyası (Ed: Stefan Brink, Neil Price), (Çev. Ebru Kılıç), Alfa Yayınları, İstanbul, 2015, s:16.

² Ali Dadan, “Tarihte İslâm dünyasını Hedef Alan Viking Saldırıları”, İSTEM, sayı:25, Konya, 2015, s:113.

[https://tr.wikipedia.org/wiki/Dosya:S._V._Ivanov._Trade_negotiations_in_the_country_of_Eastern_Slavs._Pictures_of_Russian_history._\(1909\).jpg](https://tr.wikipedia.org/wiki/Dosya:S._V._Ivanov._Trade_negotiations_in_the_country_of_Eastern_Slavs._Pictures_of_Russian_history._(1909).jpg)

merkezî yapıya büyük zararlar vermeye başlamıştı.³ Bundan takribî 350 yıl sonra ise üç oğul ve bir babanın Karolenj tahtı için verdikleri mücadele, Vikinglerin batıda ilerlemesini sağlayan önemli bir gelişme olmuştur. Çünkü 841'de Fontenoy Bölgesi'nde meydana gelen bu iç savaşta 40.000 kişi hayatını kaybetmiştir. Nihâyetinde, Orta Çağ devletlerinin temel dinamiklerinden biri olan demografik yapı, Karolenj sınırları içinde sekteye uğramıştı. Öte yandan, bu savaşı kazanmak için hırs ve öfkelerine kapılan taht varisleri ülkenin güvenliğini sağlayan askerleri de iç savaşa dâhil etmişti. Bu vaziyet, doğrudan Karolenj sınırlarını her türlü saldırılara açık bırakmıştır. 4Aslında, Avrupa için feci, Vikingler için ise kendi bahtlarının bir lütfu olan bu olay, Karolenj Hanedanlığını üçe bölmüştür. Demek oluyor ki, Kavimler Göçü ile Avrupa'da başlayan merkezî kuvvetin çöküşü, Vikinglerin yayılmalarında kolaylık sağlamıştır. Vikinglerin doğu ile olan ilişkileri batı ile girdikleri ilişkilerden daha eskidir. İskandinav coğrafyasında Vikinglerle doğu dünyası arasında bir geçiş sağlayan Fin toprakları bu vaziyette tesirlidir. Yapılan arkeolojik kazılar, Fin toprakları ile İsveçli Viking kabileleri arasındaki sıkı

ilişkileri desteklemektedir. Hatta 912 tarihinde antlaşma için İgor tarafından Bizans'a giden 15 kişilik heyetten⁵ 13'ünün adı İskandinav kökenli iken diğer iki tanesinin adı Fin kökenlidir. 944'te yine vaziyet değişmez ve Fin isimleri heyetkiler arasında göze çarpar.⁶ Bu vaziyet, Finleri diplomatik kademelere getirebilecek kadar güçlü ilişkilerin olduğunu gösterir.⁷ Bilhassa da ticarî faaliyetler⁸ üzerine kurulan ilişkiler, Vikinglerin Baltık'ın güneyine ve doğusuna yapacakları faaliyetlerde ayrı bir kolaylık sağlamıştır.⁹ Öte yandan, Don ile Özi (Dnyeper) nehirleri arasında Hazarlara tabi olarak yaşayan ve po-

tansiyel bir güç konumunda olan Macarların, Peçenek baskıları sonucunda batıya doğru ilerlemeleri ve Etelköz adı verilen bir bölgeyi yurt tutmaları söz konusu dur.¹⁰ Bunun neticesinde, Peçeneklerin de bölgeye hâkim olmalarıyla beraber, Ruslar, Hazar başkentine yukarı Don boylarından inmeye başlamıştı. Aynı zamanda doğuda Hazarlar ve İslâm dünyasının sağladığı büyük ticarî imkânlar, onlar için doğu dünyasını bir zenginlik abidesi yapmış, büyük fırsatlar sunmuştur.¹¹ Galiba Hazarların bir döneme damgasını vuran barış ortamları (Pax- Hazarya) ve bu ortam içerisinde güvenli bir ticarî faaliyet sunmaları dönemin tüccarlarını cezbedtiği gibi Vikingleri de cezbetmiş olmalı ki, ölüm riski yüksek kanlı yağmalar yerine, hem kâr seviyesi yüksek, hem de neredeyse hiçbir risk taşımayan ticarî faaliyetlerle bu ortamdan faydalanmışlardır. Bundan dolayı, batıda kanla özdeşleşen Viking yerine, doğuda zaman zaman ticaretle özdeşleşen iki ayrı Viking /Rus karakterinin karşımıza çıkması gayet tabiidir.

Vikinglerin, doğu ile başlayan ticari ilişkilerinde Bizans'tan, İdil'e kadar uzanan suyolları büyük önem taşımaktadır. Bu

³ Selim Karagöz, Vikingler ve Viking İstila Çağı (M.S. 793- 1066), (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Aksaray Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Aksaray, 2014, s:110.

⁴ Umberto Eco, Orta Çağ Barbarlar Hristiyanlar Müslümanlar, Alfa Yay., İstanbul, 2014, s:227.

⁵ Bizans'a diplomatik faaliyetler için giden bu heyetkilerin isimlerine dair E.V. Pleçov şu bilgileri vermektedir: "Biz Rus soyundanız ve isimlerimiz: Karla, İnegeld, Farlof, Veremud, Rulav, Gudy, Ruald, Karn, Frelav, Ruar, Aktevu, Truan, Lidul, Fost, Stemid." (E.V. Pleçov, "Naçalo RusiV Pismennih İstoçnikah İ RolVaryagov V Abrazovannih DrevnerucckavaGasudartsva K 1150 Letiyu Zarazjenie Rasisskoy Gasudarstvennosti, Vestnik Arhivista, Moskva, 2012, S:3, s.13.

⁶ Fjodor Androshchuk, "Vikingler Doğuda," Viking Dünyası, (Ed: Stefan Brink, Neil Price), (Çev. Ebru Kılıç), Alfa Yayınları, İstanbul, 2015, s: 672.

⁷ Baudin'in iddiası ise en başından beri Vikinglerle Finlerin hep bir arada yaşadıkları yönündedir. Ona göre Baltık ve İdil arası coğrafyada İskandinavlar, Finler ve Slavlar karışık bir halde hep yaşamışlardır. (Pierre Baudin, Vikingler, Dost Yayınları, İstanbul, 2008, s:103.)

⁸ Vikingler tarafından doğuya doğru başlatılan askerî harekâtlar için bkz: Ali Dadan, "Tarihte İslam Dünyasını Hedef Alan Viking Saldırıları" ,İSTEM, sayı:25,2015, s:111-124.

⁹ Baudin, a.g.e, s:100.

¹⁰ F. Eckhardt, Macaristan Tarihi, (Çev. İbrahim Kafesoğlu), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2010, s:8.

¹¹ Ayrıntılı Bilgi İçin Bkz. L. N. Gumilev, Eski Ruslar ve Büyük Bozkır Halkları, Selenge Yayınları, İstanbul, 2008.

noktada, Vikinglerin doğuya doğru sarkmaya başlamalarında en büyük rollerden birini coğrafi unsurların üstlendiğini söylessek, aşırıya kaçmış olmayız. Karagöz, bu coğrafi unsurların sayesinde Vikinglerin, İstanbul'a giden suyollarını keşfettiğini, hatta Hazarlar ve İslâm Dünyasıyla isimleriyle müsemma çağlarından önce ticarî ilişkiler yürüttüklerini belirtmektedir.¹² Genel olarak ise Vikingler, iki yol güzergâhı belirlemişlerdir. Buna göre; "Birincisinde Vikingler, Baltık denizinden başlayarak önce deniz yoluyla daha sonra Rusya üzerinden kara yoluyla Volga nehrinin üst kesimlerine ulaşmıştır. Oradan Volga nehrini takip ederek daha aşağılara inen Vikingler, Hazar denizinin kıyılarına ulaşmıştır. Hazar denizi üzerinden bugünkü Ceyhan nehrine, oradan da Uzak Doğu'ya ulaşan bir yol ortaya çıkmıştır. İkinci bir yol ise Almanya üzerinden Doğu Avrupa sınırlarına geçmekteydi. Buradan da Dinyeper nehri takip edilerek Karadeniz'e kadar gelinmiştir. Karadeniz üzerinden de Doğu mallarının toplanma merkezi olan Konstantinopolis'e ulaşılmıştır. Ayrıca bu yol, İslam fetihlerinin devam ettiği bu dönemde Akdeniz'den Avrupa'ya mal sevkiyatı yapılan iki yoldan birisi olarak kalmıştı. Diğer bir yol Venedik'in, Konstantinopolis ve İskenderiye ile olan bağlantısıydı."¹³

İslam Kaynaklarının Yazdıkları Buluntuların Söyledikleri: İslam kaynaklarının müttefik olarak Rus ismiyle bahsettiği Viking kabilelerinden ilk olarak bahseden Arap coğrafyacı İbn Hurdazbih'tir.¹⁴ Hurdazbih, eserinde bu kuzeyli insanların uzak diyarlardan kılıçlar getirip, işlenmiş deri, siyah tilki derisi gibi ürünlerin ticaretini yaptıklarını belirtir. Aynı zamanda onların kullandıkları yollardan da bahseder.¹⁵ Mesudî, onların bu yolları takip ederek Bizans, Hazar gibi devletlerle olan ticarî ilişkilerini söyler.¹⁶ İbn Havkal, Rusların sürekli Hazar'a ve Bulgar'a ticarete geldiklerini ve bir diğer şehirleri olan Erva'dan siyah samur, siyah tilki kürkleri, bir miktar cıva ve kurşun getirip sattıklarını söyler. Ayrıca Ruslarla ticaret yapanların Küyâbâ yani Kiev şehrine kadar gittiklerini de ilave eder.¹⁷ İbn Fadlan, Ruslardan detaylı olarak bahsetmesi hasebiyle önemlidir. Bilhassa, Rusların, ticarî faaliyetleri ve bu faaliyetlerin yaver gitmesi için gerçekleştirdikleri ritüellerine ayrıntısına kadar değinmiş olması dikkat çekicidir. Burada, ayrıca, İbn Fadlan'ın erkekler tarafından değerli görülen boncukları satın alıp, eşlerine hediye etmeleri ve

onların da bunlardan gerdanlık yapması¹⁸ İskandinavya'daki kadın mezarlarında elde edilen sonuçlar ile de örtüşmektedir. İstahrî, ticaret yollarını detaylı tasvir etmesi adına önemlidir. Yine onda da Rusların, Hazar, Bizans ve Bulgar ile yaptıkları ticaretten bahsedilir.¹⁹ Rüsteh, onların ziraî herhangi bir mesleklerinin olmadıklarını, esasen Slavların topraklarını yağmalayıp elde ettikleri malzemeler ve köleler ile imâl ettikleri kürklerin ticaretlerini yaparak geçimlerini sağladıklarını ifade eder.²⁰ Gerdizî'de ise bilgiler tıpkı İbn Rüsteh'te de geçtiği gibidir.²¹ Minorsky tarafından literatüre kazandırılan Hudud-el Âlem isimli eserde, Rus'un barış zamanlarında Bulgar ile ticaret yaptığından bahsedilir.²² İbn Rüşd ise Rus ticaretinin başlıca ürünlerine değinir ve kürkün en önemli ticarî emtiaları arasında olduğunu belirtir.²³ XII. yüzyılın sonlarına doğru eserini kaleme alan İbn Cübeyr, Medine'ye giden ve Emir Mesud'un kızı olarak tanıttığı bir hanımın yanındaki Slav kölelerden bahseder.²⁴ Böylelikle, çoğu İslam müverrihinin eserlerinde Rusların yoğunlukla ticaretini yaptıkları Slav kölelerin işlevlerini, İslâm dünyasının merkezlerinden birine kadar ulaşması ve İslâm coğrafyasında bu kölelere ilgi duyulmasını görmemiz açısından dikkate değerdir. Diğer eserlerden biraz daha geç tarihli olan ve XIV. yüzyılda yaşayan El-Ömerî, Rus ticarî mallarına yeni bir ürün ekleyerek, keten giysiler ihraç ettiklerinden ve İdil'de hâlâ aktif, gidip-gelen büyük Rus ticarî gemilerinden bahseder.²⁵ Onun eseri artık Rusların İskandinav kökenlerinden uzaklaşıp, Slavlaşmayı tamamladığı bir devre ait olsa da bu coğrafyada ticarî faaliyetlerinin devam ettiğini göstermesi açısından dikkate alınabilecek bir bilgi paylaşmaktadır. Yukarıda yazılı İslam kaynakları ışığında Viking ticarî faaliyetlerine dair verilen bilgileri paylaştık. Şimdi ise arkeolog ve numizmatların bulgularına bakalım. Öncelikle, Viking ticaretinin başladığı ilk tarihler olarak bugünkü Rusya'nın kuzeybatısında bulunan Ladoga'da, elde edilen en eski Arap sikkeleri 699-700 tarihli ve para akışının bu tarihlerde yaşanmaya başladığını gösterir.²⁶ Baudin'e göre ise tam anlamıyla, İskandinavya kıyılarına da kapsayan bir ticarî faaliyet 780 yılında başlamıştır.²⁷ Biz, zaten bu tarihlere kadar İskandinavya'nın Hedeby gibi bölgelerinin IX. yüzyılın ilk çeyreğine kadar durağan bir vaziyette olduğunu ve bu tarihten sonra bu bölgelerde yoğun

¹² Karagöz, Vikingler ve Viking İstila Çağı (M.S. 793- 1066), s:87.

¹³ Çevik, Abdullah, "Geç Orta Çağlarda Avrupa Ticaret Şehirleri", (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi), Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012, s:74.

¹⁴ Egil Mikkelsen, "Vikingler ve İslam", Viking Dünyası, (Ed: Stefan Brink, Neil Price), (Çev. Ebru Kılıç), Alfa Yayınları, İstanbul, 2015, s: 685.

¹⁵ İbn Hurdazbih, Yollar ve Ülkeler Kitabı, (Çev. Murat Ağar), Kitabevi Yay. İstanbul, 2008, s:130.

¹⁶ Mesudî, Murûc Ez-Zehab (Altın Bozkırlar), (Çev. Ahsen Batur), Selenge Yay., İstanbul, 2014, s:144-145.

¹⁷ İbn Havkal, 10. Asırda İslâm Coğrafyası, (Çev. Ramazan Şeşen), Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2014, s:305.

¹⁸ İbn Fadlan, İbn Fadlan Seyahatnamesi, (Çev. Ramazan Şeşen), Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2010, s:37-38.

¹⁹ Ramazan Şeşen, İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2017, s:158.

²⁰ Şeşen, a.g.e, s:44.

²¹ Detaylı bilgi için bkz: Şeşen, a.g.e, s:89-90.

²² Sezin Orhan, Hudud-el Alem'e Göre 10. Asırda Türk Boyları, (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 2007, s:161.

²³ Kezban Acar, Orta Çağ'dan Sovyet Devrimine Rusya, İletişim Yayınları, İstanbul, 2020, s:20.

²⁴ İbn Cübeyr, En-Nücümü'z-Zahire (Parlayan Yıldızlar), (Çev. Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul, 2013, s:142.

²⁵ El-Ömerî, Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım, (Çev. Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul, 2014, s:128.

²⁶ Sebih, "Severa-Zapad Rassi İ Stranı Severnoy Yevropı V Epokı Vikingov," (По Археологическим И Нумизматическим Данным', s:3.

²⁷ Baudin, a.g.e, s:108.

bir şekilde paraların basıldığını görmekteyiz.²⁸ Bu da Baudin'in ifadesini güçlendirmektedir. Öte yandan, El-Ahtal isimli²⁹ ve 645'te Suriye'de doğmuş olan, saray çevresinden ünlü bir şairin şiirinde, Slav adının geçtiği ve onların fenotiplerine dair birkaç cümleyle bahsedildiği görülür.³⁰ Buradan cihetle, Ahtal'ın zamanında Rusların ticaret gayesi ile doğuya doğru sarkmaya başladıklarına dair bir çıkarımda bulunabiliriz. Çünkü bu Slavların, Rusların Araplara satmak için getirdikleri ve Emevî topraklarında köle olan Slavlar olması ihtimali vardır. Ancak, Slav ticaretini sadece Rusların değil Hazarların da yapmakta olduğu bilgisini göz önünde bulundurarak yukarıda verilen ve ticaretin 700'lü yılların başlarında başladığını gösteren arkeolojik buluntulara dair bir teze dayanak oluşturabileceği belirtilmelidir.³¹ Ticarî faaliyetlerin başladığı günlerden itibaren, Lebedev'in gümüş köprüsü olarak tasvir ettiği³² ve Hazar kıyılarından Bizans kıyılarına kadar ulaşan İskandinav merkezli ticaret yolları sayesinde İslam müverrihlerinin de bahsettiği yoğun ticaretin izleri bütün İskandinav topraklarını sarmıştı. Âdeta gümüş sikke ve dirhemler, İskandinavya'nın en ücra köşelerine kadar tedricen yayılmıştı. Bu paralar içinde yalnız Arap paraları değil, Bulgar ve Samanîlere ait paralar da bulunuyordu. O. Lefko'ya göre Doğu Avrupa'da yapılan arkeolojik kazılarda, bu paraların %40'ının Emevî-İslâm hanedanlığı dönemine ait olduğu saptanmıştır. Bir kısmı ise Halife El-Me'mun tarafından bastırılan paralardır. Tanımlanabilir paraların %53'ü orta Abbasi dönemine tarihlendirilmiştir. Aynı zamanda, Samanîler ve Büveyhilere ait paralarla³³ 920 yılına ait bir İdil-Bulgar parası bulunmuştur.³⁴ Genel olarak ise Götland ve Öland olmak üzere gömülerde 85.000'e yakın Arapça kufi yazılı sikke bulunmuştur ve gümüş dirhemler bulunmuştur. Norveçte yaklaşık olarak 700, Danimarka'da 5000, Rusya'da ise 100.000'e yakın sikke bulunmuştur.³⁵ Bulunan paralar arasında İdil Bulgarlarının paraları da dikkati çekmektedir. Dericilikte ün yapmış, ticarî bir merkez haline gelmiş olan Bulgarın paraları Doğu Avrupa ve çevresinde belirli bir dönem aralığında Abbasi paraları gibi yoğun bir sirkülasyon süreci geçirmiştir. Thomas Noonan tarafından yapılan bir araştırmada Doğu Avrupa'daki mezarlarda elde edilen Bulgar paralarının analizi yapılmıştır ve çok sayıda Bulgar paraları elde edilmiştir.

Aynı zamanda, Bulgar paralarının bölgedeki dolaşım, kullanım süreleri de tespit edilmiştir. Bu paraların 920'den 1130'lara kadar Doğu Avrupa'da sürekli sirkülasyon halinde olduğu sonucuna ulaşılmıştır.³⁶ Elde edilen bu veriler, doğrudan Bulgar merkezli ticarete, İslâm Dünyası'nın Doğu Avrupa'da, Baltık ve çevresinde ne derecede hayati önem taşıdığına bir göstergesidir. İskandinav topraklarının hemen her köşesinde bulunan Arap, Bulgar, Samanî sikke ve dirhemleri İslam müverrihlerinin de sıklıkla bahsettikleri ticarî faaliyetlerin ne kadar yoğun bir şekilde yapıldığını kanıtlar niteliktedir. Ancak, buradaki buluntular sadece sikke ve dirhemler değildir. İbn Fadlan'ın, İskandinav topraklarında gittiği her yerde kadınlara dağıttığı boncuklar ya da ticarî takaslar sonrası Vikinglerin, Araplardan aldıkları kıymetli boncuklar ve süs eşyaları, çoğu kadın gömülerinde kolye, gerdanlık olarak karşımıza çıkmaktadır.³⁷

Viking arkeolojisinde ortaya çıkarılan en ilginç materyallerden biri de tartılar ve ağırlıklardır. Tabii tartı ve ağırlıkların bulunması ilginç değil, sıklıkla kadın mezarlarında bulunması ilginçtir. Stalsberg, ticarî eşya bulunan mezarlardan tanımlanabilir olanların yüzde 32'sinin kadınlara, yüzde 28'inin erkeklere, yüzde 3'lük kısmın da çocuklara ait olduğunu belirterek, Vikingler arasında kadınların ticaretle erkeklere oranla daha fazla uğraştıkları sonucunu elde etmiştir. Hatta bu terazilerden birinde Arapça "vergi" anlamına gelen bir kelimeye de rastlanmıştır.³⁸ Bunlardan başka Buhara ve Semerkant'tan getirildikleri düşünülen ve İsveç'te 4, Öland'da 1 adet bulunan toplamda 5 adet üzeri ayet yazılı, şişe şekilli para kapları bulunmuştur. Birka'da ise bir adet doğu kökenli giyim eşyası elde edilmiştir. Bir adet Allah yazılı yüzük ve üzerinde "Bismillah" ve "rahim" kelimelerinin bulunduğu bir gaz lambası da İsveç'teki kazılarda ortaya çıkarılmıştır. Bu eşyalar yalnızca ticarî faaliyetler kapsamında burada bulunmuyordu. Yukarıda da değindiğimiz gibi hem halka dağıtılan hediyeler hem de devlet ricâli tarafından gerçekleştirilen üst düzey ziyaretlerde bu ürünler hediye olarak İskandinavya topraklarına ulaşıyordu. Bu kalıntıların burada bulunmasının bir diğer sebebi de yapılan geniş ölçekli yağma akınlarıdır. İskandinavya'da ve Doğu Avrupa'da elde edilen para-

²⁸ J.C.Moesgaard, Ole Kastholm, "The World In The Viking Age", Editör: Soren M.Sindbaek, Athena Trakadas, Publishing The Viking Ship Museum, 2014, s:104.

²⁹ El Ahtal hakkında detaylı bilgi için bkz. YÜKSEL, A. Diyanet İslâm Ansiklopedisi, C:2, İstanbul, 1989, s:183-184.

³⁰ A.Ya. Garkavi, Skazanie Muslimanskikh Pisateley A Slavyanah İ Russkih (S Palavini VII Veka Do Kontsa X Veka Po R.X.), Tipografya İmperatorskoy Akademiy Nauk, Sankpeterburg, 1889, s:3.

³¹ Fakat burada Ahtal'ın, Slavların tasviri hakkındaki bilgilere nereden ulaştığı, doğrudan kendi gözlemleri mi yoksa duyularla mı elde ettiği gibi sorularla karşı karşıya kalmaktayız. Bu konuda birkaç çıkarımda bulunabiliyoruz. Birinci olarak, Ahtal'ın bu bilgileri o coğrafyadan haberdar olan ve Slavları bizzat görmüş insanların herhangi birinden duymuş olması ihtimalidir. İkinci olarak da Ahtal'ın, halifelik sarayında yaşaması ve dönemin halifesinin her zaman yanında bulunması hasebiyle, Halife'nin huzuruna getirilen herhangi bir Slav köleyi onun da bizzat görmesi ihtimalidir. Bu iki ihtimaller durumunda, ikinci ihtimal üzerinde daha çok durmaktayız.

³² G. C. Lebedev, Epoha Vikingov V Serevnoy Yevrope, İzdatelstva Leningrad Universiteta, Leningrad, 1985, s:116.

³³ İbn Fadlan Rey bölgesinin dünyanın geline olduğu tasvirini yaparak, dünyanın dört bir yanından insanlar için buranın bir ticaret şehri olduğunu söyler. Bu da tacir Vikingler için ulaşılması zor olmayan bir bölgedir. Gömülerde elde edilen İran menşeli paraların, Vikinglerin buradaki ticarî merkezde yaptıkları takaslar sonucunda elde ettikleri kuvvetle muhtemel olabilir.

³⁴ O. N. Lefko, Kordon- "Noviy Pamyatnik Arheologii Epohi Vikingov V Vostochnoy Evrope", Doklady Natsionalnaya Akademiya Nauk, Belarus, C:60, s:5.

³⁵ Egil Mikkelsen, "Vikingler ve İslam," s:688 Ayrıca bkz: Den Karlsson, Adrian Kelin, Po Sledam Rurika, s:18.

³⁶ Thomas S. Noonan, "Monetary Circulation in Early Medieval Rus: A Study of Volga Bulgar Dirham Finds" Source: Russian History, 1980, Vol. 7, No. 3, Studies On Kievan History, 1980, s:298.

³⁷ Egil Mikkelsen, "Vikingler ve İslam," s:687.

³⁸ A.Stalsberg, Targoviy Inventar Jenskikh Pagrebeniy Epohi Vikingov, 1999, s:159-160.

lar ve ticarî materyaller IX. ve XII. yüzyıllar arasında Viking/Rusların, İslâm Dünyası ile giriştikleri yoğun ticarî faaliyetleri yazılı kaynaklarda da ifade edildiği gibi doğrulamaktadır. Elde edilen paralarda görülen yoğunluk, bu ticarî faaliyetlerin İskandinav halkları arasında hayatî öneme sahip olduğunu göstermektedir. İskandinavya'dan biraz daha aşağıda bulunan Kiev şehrine yerleşen Viking asıllı Rusların, bu ticaretten elde ettikleri kuvvet daha sonraki süreçlerde bölgede atalet safhasında bulunan Slav sekenelerini birleştiren Rurik Hanesinin büyümesinde bir potansiyel oluşturduğu kuvvetle muhtemeldir. Yine yapılan ticarî faaliyetler, bölgede bulunan eşyalar, yukarıda geniş tabanlı bir sonuca ulaştığımız kadar olmasa da bazı sorulara bizi yönlendirerek, muhtelif sonuçlar üzerinde fikir yürütmemizde etkin olmuşlardır. Bunlardan en bariz ve dikkat çekici olanlardan bir tanesi şudur: Elde edilen paralarda, giysilerde, yüzük, boncuk, gerdan ve sair eşyalarda İslâm dininin temel ibarelerinin bulunması, Vikingler üzerinde İslâm dinine yönelik bir sempati kazandıran çabalarından mı ibaretti? Peki, bu çabalar meyvesini vermiş miydi? Endülüüs bölgesinde kalarak İslamiyet'i kabul eden Vikinglerin varlığını Âmin Razi'den haber almaktayız.³⁹ Nitekim Avrasya'daki süreçte Müslüman Vikinglere dair pek bir yazılı materyal bulunmamaktadır. Ve hatta ilginçtir ki, Müslümanların üzerlerine ayetler yazdıkları, Allah ismini işledikleri paraları Viking tacirlerle olan alışverişlerinde kullanmaları üzerine, Vikingler, bunun onları kendi dinlerinden döndürmek için yapılan bir teşebbüs olduğunu düşünerek, bu paraların üzerlerine kendi inançsal sistemlerinin en büyük Tanrılarında biri olan Thor'un çekicini, stilize bir biçimde işleyip yeniden Müslüman tacirlerle olan ticaretlerinde kullanmışlardı.⁴⁰ Buna mukabil, İdil bölgesine ticaret için yerleşen birkaç Viking kolonisinin İslâm'ı kabul etmesi kuvvetle muhtemeldir. Gerçi, daha sonraki süreçlerde de Rurik hanedanlığı ile geçilen temaslar neticesinde, onların İslâm'a davet edildiği görülmektedir. Yine elde edilen bulgular şöyle bir soru sormamızı gerekli hale getirmektedir. İdil'de, ticaretin merkezinde, o dönem içerisinde bir Viking yerleşiminin, bir Viking mahallesinin izlerine rastlanıyor. Bu vaziyete mukabil, Müslüman ticaret kolonilerinin İskandinavya'daki kalıcı yerleşim yerlerinin tespiti, arkeolojik çalışmalar neticesinde pek mukadder olmayacak mıdır? Philip Curtin'in, "karşılıklı ticaretlerin yapıldığı toplumlarda ortak yerleşimler de bulunur"⁴¹ ifadesi Viking topraklarında İslam, İslam topraklarında Viking yerleşim yerlerini aramamız sonucuna bizi götürür. Tarihi vesikaların Philip Curtin'i haklı çıkardığı üzere İdil kıyısında bir Viking yerleşiminden söz edilir, demiştik. Aynı şekilde, İsveç'te ya da Norveç'te de Müslüman yerleşimlerinin izlerini aramak gerekir. İlâveten, yukarıda Viking ticaretinde kadınların, erkeklere oranla daha çok ticaretle iştigal ettikleri

bilgisi, arkeolojik buluntular nihayetinde karşımıza çıkıyordu. Bilakis buna benzer bir bilgiyi bütün ya da parça halinde yazılı kaynaklarda göremiyoruz. O hâlde yeni bir soru kapıları aralamaya hazırlanacaktır. Yazılı kaynaklar neyi gözden kaçırmıştı? Ya da arkeolojik bulgular bu iddiaya nihai dayanacağı sağlayacak kadar yeterli değil miydi? Ve dahi, burada ister istemez Stalsberg'in verdiği bu ilginç bilgiyi, kendi kültürlerine yabancı olan her bir anekdotu, hayret duyguları içerisinde aktarmaya özen gösteren İslâm dünyası seyyahlarının eserlerinde görmemiz gerekmez miydi? Şöyle ki, bölgeyi ziyaret eden ve bizatihi Rusları tanımış olan Fadlan, Başkurtlarda gördüğü ve kendi toplumunda hiç karşılaşmadığı bazı meseleleri heyecanla anlatmaktadır. O hâlde Fadlan'ın ya da bir başka seyyahın kulaktan duyma da olsa eserlerinin bir yerinde, Rus kadınları erkeklerinden daha maharetlidir; hatta onlar erkeklerden bile daha fazla ticaret ile iştigal etmekte idiler, diye bir cümleyle karşı karşıya kalmış olmaz mıydık? Şu vaziyet içre görünen o ki, başta Fadlan olmak üzere çoğu seyyah böyle bir durumu pek de yadırgayıp, kaydetmek ihtiyacı duymamıştı. Ya da bölgede yapılan arkeolojik kazılarda bu sonucu elde edecek kadar nitelikli mezarlara ulaşamamıştı. Biz, bu savı ortaya atmakta erken davranıyor da olabiliriz. Öyleyse, yine de eldeki verilerden yetinerek Viking kadınlarının, erkeklere oranla ticaretle daha çok hemhâl olduklarını söyleyebiliriz.

&

Hayat maçı kaybettiiren golleri en çok 'kendinizi en güçlü hissettiğiniz anlarda' yiyebileceğinizi aklınızdan çıkarmayın.

Süleyman DEMİREL (1924-2015)

³⁹ Yaraşenko A. Arturovna, "Religioznoye Vizayimodeystviye Vikingov İ Arabov, Belarus, (Tarihsiz), s:126.

⁴⁰ Mikkelsel, a.g.e, s:689.

⁴¹ Philip Curtin, Kültürler Arası Ticaret, (Çev. Şaban Bıyıklı), Küre Yayınları, İstanbul, 2008, s:8.

Diğarbakır-Emin Yılmaz Arşivi

TÜRKLERİN KADERLERİNİ ETKİLEYEN DİNLER

Nihat ÖNSEL*

Aksaray Üniversitesi

Din izlenen kutsal bir yol, inanç sistemi ve bu inancın uyulması lazım gelen bütün kurallarının tamamı olarak izah edilebilir. Mutlaka her insan bir şekilde bir Tanrı'ya ya da bir dine inanır. Bu insanın yaratılmasıyla ilgili bir konudur. Yeteri kadar fazla yer ya da coğrafya değiştirmiş olan Türklerin dikkat edilmesi gereken bir özelliği çok değişik dinleri benimsemiş olmalarıdır. Büyük ihtimalle dünyanın başka bir halında bu özelliğe rastlayamayız. Mutlaka Türkler haricinde de başka milletler dâhil oldukları dinlerden başka bir dini kabul etmişlerdir. Ancak bunun Türklerde daha çok olduğu inkâr edilemez bir konudur. Bu Türklerin bir zaafı mı, yoksa başka bir şey mi, bilinmemekle birlikte tartışmaya açık bir konudur. Fakat şu bir gerçektir ki Türkler kabul ettiği her dinle çok iç içe olmuşlardır. Takdir edilecek hususlardan bir diğeri ise bu kadar farklı dinleri benimsemiş olan Türklerin kabul ettikleri din ne olursa olsun o dinin en korkusuz savunucuları olup dinlerine sahip çıkmalarıdır. Sasani Devleti'nin yıkılmasından sonra korumasız durumda kalan Maniheiztlerin Uygur devleti topraklarına sığınmaları ve bununla birlikte Bizans devletinin ve İslam topraklarında saldırılara uğrayan Yahudi insanlara Hazarların sahip çıkmaları Türklerin dinlerine bağlılıklarına ve dinlerini korkusuzca savunmalarına en güzel örneklerdendir.¹ Eski Türklerde din toplumsal yapının değişimine göre yeniden şekillenirdi. Toplum ve toplumsal zümreler değiştikçe eski Türklerin inanmış oldukları ilahlar da değişime uğradı.²

Hunlar senenin ilk ayında "ch'an-yü"nü sarayında, ilkbahar mevsiminin beşinci ayında yani haziranda Ongin Irmağı'nın yer aldığı bölgede bulunan Lung-ch'en'da Türkçe ismiyle Ejder şehrinde ve nihayet sonbahar geldiğinde Tai-lin olarak bilinen yerde Gök Tanrı'ya kurban verirdi. Hunlarda Gök Tanrı'ya verilen kurbanlar arasında at ve koyun yer almaktaydı. Bu at ve koyunların da erkek olanları kurban olarak kesilmekteydi. Büyük Hun İmparatorluğu'nun ch'an-yüsü Mo-tu (Mete) M.Ö 176 senesinde Çin ülkesi imparatoruna bir mektup yollamıştır. Mo-tu bu mektupta kendisinin Tanrı tarafından tahta getirildiğini söyleyerek askeri başarılarını öncelikle Gök Tanrı'nın yardımcılarıyla gerçekleştiğini belirtmiş-

tir. Bir diğer Büyük Hun ch'an-yüsü Chün-ch'in Çin imparatorunun kendisine karşı hazırlamış olduğu tuzaktan kurtulunca bu kurtuluşu Tanrı'nın kendisini koruduğuna bağlayarak açıklamıştır. M.S. 328 senesinde bir Türk hükümdarı başarılı olduğu bir işinde kollarını yukarı doğru kaldırarak Ey Gök Tanrı sana şükürler olsun diyerek Gök Tanrı'ya şükranlarını bildirmiştir. Yine bir Türk hükümdarı olan Ho-han-ye Çinlilerle yapmış olduğu bir anlaşma uyarınca "yemininden vazgeçen taraf cezasını çeksin" maddesi anlaşmaya konulmuştur. Daha sonra Tanrıya kurban adanarak yemin edilmiştir.³ Hunlardan sonra Çin'in kuzey bölgesinde Türk ve Moğol halkların müşterek bir şekilde kurmuş oldukları Tabgaçlar döneminde de bu inançlar devam etmiştir. Onlar da belirli aylarda kutsal olarak saydıkları atalar mezarlığında Tanrı'ya kurban vermişlerdir. Yine bir başka Türk devleti olan Kök Türkler de kendilerinden önce varlıklarını sürdürmüş olan diğer Türk devletleri gibi Gök Tanrı'ya kurbanlar adamışlardır. Bütün bu bilgiler kadim Türk inançları hakkında Çin kaynaklarından bize ulaşan bazı ipuçları olarak karşımıza çıkmaktadır.⁴ Türk halklarının kadim inanç düzenlerine göre hemen hemen Tanrı'ya kurban verilmeden ayin gerçekleştirilmezdi. Kurban kavramının eski Türk dilinde olan karşılığı tam olarak bulunamamıştır. Günümüzdeki Türk topluluklarında hayılg ve tayılg isimleri mevcut olsa da bu kelimelerin Moğol dilinden geçtiği düşünülmektedir.⁵ Kadim Türkler bir tanrıya ve onun kendilerine cihan hâkimiyetini bahsettiğine derin bir inanç ile inanyorlardı. Osman Turan'ın verdiği bilgilerde Bilge Kağan "Tanrı irade ettiği için tahta oturdum; dört yandaki milletleri nizama soktum" demiştir. Turan'a göre Bilge Kağan bu sözleri ile hem ne kadar dinine bağlı olduğunu hem de egemenliğin semavi kökenini vurgulamış oluyordu. Sonuç olarak "Tanrı güç verdiği için Türk askerleri kurt gibi ve düşmanları koyun gibi" kabul edilmekteydi. Ancak ne zaman Türk halkı doğru yoldan ayrılır ve milli töreden koparsa işte o zaman Tanrı onları cezalandırır ve Çin egemenliği altına düşürür. Yine Turan'ın aktardığı bilgilere göre Tonyukuk "Tanrı onları cezalandırdı ve mahkûm etti" demektedir. Tonyukuk'un bu sözlerinden Tanrı'nın ceza vererek Türk

* Aksaray Üniversitesi, SBE, Yüksek Lisans Öğrencisi, onselni-hat3@gmail.com. Bu bildiri, 21-22 Ekim 2021 tarihlerinde Aksaray Üniversitesi Tarih Bölümü tarafından çevrimiçi düzenlenen VIII. Genç Tarihçiler Öğrenci Sempozyumu'nda sunulmuştur.

¹ Saadettin Yağmur Gömeç, Türk Kültürünün Ana Hatları, Berikan Yayınları, Ankara 2014, s. 205.

² Ziya Gökalp Türk Medeniyeti Tarihi, Ötüken Yayınları, İstanbul 2015, s. 45.

³ Ahmet Taşağıl, Bozkırların İlk İmparatorluğu: Hunlar, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2020, s. 314-315.

⁴ Gömeç, age, s. 209.

⁵ Saadettin Yağmur Gömeç, "Eski Türk İnancı Üzerine Bir Özet", Tarih Araştırmaları Dergisi, C. 22, S. 33, 2003, s. 92.

halkını doğru yola yöneltmek ve onları koruma duygusu hissedilmektedir.⁶ Türk halkının başına Kök Türkler'den sonra Uygurlar geçene kadar Gök Tanrı dini kadim Türklerin inançlarının temeli olarak kalmıştır. Başka dinler Türklerin bu inancına etkide bulunamamışlardır. Kadim Türkler başka dinleri kabul etmelerine rağmen Gök Tanrı inancı onların ruhi yaşamlarında her zaman etkisini göstermiştir.⁷

M.Ö. VI. asırda Hindistan'da ortaya çıkan Budizm inancının kurucusu Gautama Budda'dır. Gerçek ismi Siddharta, aile arasındaki ismi ise Gautama olan bu kişi M.Ö. 563-483 seneleri arasında Kuzey Hindistan'da yaşamıştır. Anlamı aydınlanmış ve uyanmış olan Budda lakabı kendisine sonradan verilmiştir. Gautama Budda'nın en öncelikli öğretisi insanın kendi içerisinde yaşamış olduğu acı ve işkencelerden kurtulup nirvanaya erişebilmesidir. Başka dinler kurtuluşun sadece Tanrı'ya ibadet etmekle gerçekleşebileceğini savunurken Budda kendi sisteminde hiçbir Tanrı'ya yer ayırmamıştır. İşte bu yüzden Budizm bazı araştırmacılara göre ateist bir din olarak telakki edilmektedir.⁸ Milattan sonraki yüzyıllarda Çin'in kuzey bölgesinde devlet kuran Hunlar, zamanla Budizm'i benimsemişlerdir.⁹ Budizm dininin ismi Çin'de ilk defa Han Hanedanlığı döneminde işitilmiştir. Yaygın bir şekilde kabul edilmesi ve gerçek bir din haline gelmesi ise On Altı Devlet Dönemi'ne tekabül etmektedir. On Altı Devlet Dönemi'nde Batı Bölgeleri ile gerçekleştirilen siyasi ve iktisadi ilişkiler, bununla birlikte yabancı yöneticilerin ne türde olursa olsun bütün yenilikleri yerleşik hayatın bir gereği olarak kabul etmeleri ve açık görüşlü bir tavır takınmaları Budizm dininin fazla bir tepki ile karşılaşmadan yayılmasına ve kabul edilmesine yardımcı olmuştur. Çin'e gelen Budist misyonerlerin sayısında M.S. IV. asrın ikinci dönemi ile M.S. V. asrın ilk dönemi arasında büyük derecede bir artış olmuştur. On Altı Devlet Dönemi'nde yaşamış olan Xiong-nulardan (Hunlardan), en başta sayabileceğimiz Shi Le, Shi Hu ve Jü-qü Meng-xün dönemlerinde Budizm dinine büyük ilgi duyulmuş ve Budizm önem verilen bir din haline gelmiştir. Gittikleri her yerde ilk başlarda büyük bir kuşku ile karşılanan Budist din adamları kendi fikirlerini insanlara kabul ettirmek için birtakım yöntemler izlemişlerdir. Budist misyonerlerin kullandıkları bu teknikler genel olarak sihribazlık, kehanet, kendilerini çok yetenekli insanlar olarak göstermeleri ya da hasta kişileri iyileştirme şeklinde gerçekleşmiştir.¹⁰ Tabgaçlar M.S. IV. asrın sonlarında Çin'e egemen olduktan sonra kendilerini Çinlilerden başkalaştıracak bir din arayışı içerisine girdiler. Hindistan ve İç Asya bölgelerinde özgürce dolaşabi-

len Budistleri işte bu Tabgaç hükümdarları himaye etmişlerdir. Tabgaç kağanı kendisini Buda'nın müridi olarak telakki ettiği için Budizm Tabgaç hanedanının da milli bir dini haline geldi. Gömeç'e göre Tabgaçlar belki de Budizm dininin kendi milli oluşumlarını zayıflattığı için Çinleşmişlerdir. Yine Gömeç'e göre Tabgaçların böyle yerleşik hayata uygun bir inancı kabul etmeleri onlar için tarihi bir hatadır.¹¹

Göktürk Devleti hükümdarı olan Taspar Kağan, halkının yaşam tarzına uymayan Budizm'i benimsemiştir. Bu doğrultuda bir Budist tapınağı yaptırmış ve bu dinin kutsal kitaplarını Türk diline çevirtirmiştir. Taspar Kağan kendi ülkesinin de Çin gibi zenginleşeceğini umut etmiştir.¹² Bir başka Göktürk Devleti hükümdarı olan Bilge Kağan da tıpkı Taspar Kağan gibi bir hata yapmıştır. Bilge Kağan Türklerin yerleşik yaşam tarzına geçmeleri amacıyla Budizm dininin kabul edilmesi gerektiğini düşünüyor ve şehirlerde yaşamını devam ettirmek istiyordu. Fakat Bilge Kağan'ın bu düşüncesini Göktürk devlet adamı Tonyukuk tasdik etmemiştir. Tonyukuk bu dinin kendi karakterlerine zıt olduğunu söylemiş ve Bilge Kağan'ı bu amacından geri döndürmüştür. Çünkü olur da Budizm dini kabul edilirse bu dinin bir gereği olarak çok sayıda ibadethane yapılacak ve halkta bu ibadethanelerin etrafına iskân edecekti. Durum böyle olursa da birtakım sorunların meydana geleceği kaçınılmazdı.¹³ Türkler kendi karakterleri ile hiç uygunluk göstermeyen bu dini kabul etmekle birtakım zararlar görmüşlerdir. Budizm, Türklerin hayatında çok önemli bir yeri olan etin tüketilme şekillerine kadar oldukça katı kurallar getiren bir dindir. Bununla birlikte savaş meydanlarında kılıç kullanmalarını da yasaklayan bir dindir. Budizm dininin esaslarını tam olarak benimseyen Türk toplulukları

⁶ Osman Turan, Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi, Ötüken Yayınları, İstanbul 2014, s. 115.

⁷ Gömeç, age, 214.

⁸ İbrahim Ethem Karataş, "Buddizm'de Tanrı Anlayışı Üzerine Bir Değerlendirme", Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, C. 13, S. 1, 2015, s. 85-86.

⁹ Ahmet Taşağıl, Bozkırın Kağanlıkları: Hunlar, Tabgaçlar, Göktürkler, Uygurlar, Kronik Yayınları, İstanbul 2020, s. 68.

¹⁰ Pulat Otkan, Tarihinin Kayıtları'na (Shi Ji) Göre: Hunlar, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2018, s. 50-51.

¹¹ Gömeç, age, s. 210.

¹² Ahmet Taşağıl, Kök Tengrinin Çocukları: (Avrasya Bozkırlarında İslam Öncesi Türk Tarihi), Bilge Kültür-Sanat Yayınları, İstanbul 2017, s. 133.

¹³ Gömeç, age, s. 212.

yıkılmaktan kurtulamamışlardır.¹⁴ Zerdüştlük, geçmişi hemen hemen dört bin yıl öncesine kadar dayanan bir dindir. İslam dininin kaynaklarında ise Mecusilik olarak bilinmektedir. Zerdüştlüğün kurucusu bu dinin taraftarları tarafından peygamber olarak benimsenmiş Zerdüş'tür.¹⁵ Bu dine adını veren Zerdüş'tün eski İran dilindeki karşılığı deve çeken anlamına gelen Zarathushtra'dır. Zerdüş yüksek ihtimalle Orta Asya'da yer alan Amu Derya'nın üst kısımlarında yaşamını sürdürmüş olmak birlikte M.Ö. 1200-1000 yıllarında yaşadığı düşünülmektedir. Zerdüş, fikirleriyle sadece kendi vatanındaki insanları kendisine çekmekle yetinmemiştir. Hristiyanlık, Musevilik ve İslamiyet dinlerine de derin etkiler de bulunmuştur. Daha sonraları Pers ve Sasani Devleti'nin hükümdarları bu dini imparatorluklarının milli dini haline getirdiler ancak Zerdüştlük hiçbir Orta Asya devletinde bu kadar büyük ölçüde yayılmadı. Zerdüştlük dinine, Orta Asya'da Mazdeizm ya da Mazda'ya tapan anlamına gelen Mazdayanzim isimleri verilmiştir. Peter Golden'a göre Zerdüştlük, mahalli inançlar ve diğer dini ananelere ait unsurlarla kaynaşmış bir dindir.¹⁶ Çin seyyahı Hiouen Cuang (Tsiang) M.S. 630 senelerinde Orta Asya'dan geçmiştir. Orta Asya'da Budizm'in yerine Zerdüştlüğün geçmesinin Sasani Devleti'nin son dönemlerinde gerçekleştiğini onun seyahatnamesinden anlamaktayız. Bu seyahat döneminde Soğd ülkesinde artık Budizm taraftarı yoktu. O dönem Budizm dini medeniyetinin en fazla gelişmiş olduğu bölge olan Doğu Türkistan'ı geçip Soğd ülkesine gelen seyyah Hiouen Cuang ancak Soğd ülkesinin güney sınırını aşıp Toharistan'a geldikten sonra Budist manastırlarını görebilmiştir. Soğd ülkesinin başkenti olan Semerkand'da sadece iki tane ve vaziyeti içi boş durumda olan Budist manastırı mevcuttu. Zerdüş taraftarları Budist din adamlarının o manastırlarda bir araya gelmelerine mani oluyorlardı. Barthold'un aktardığına göre seyyah Hiouen Cuang'ın rivayetinden Budizm'in Soğd'dan sürülüp çıkarılması olayının kendisinin yani seyyahın oraya varması tarihinden önce gerçekleştiği anlaşılmaktadır.¹⁷ Sasani Devleti döneminde İran medeniyetinin Eftalitler'e büyük etkileri olmuştur. Göktürk Devleti sınırlarını genişletirken Eftalitlerin topraklarından başka gerçek Sasani Devleti bölgeleri olan bazı yerleri de kendi egemenliği altına aldı. Bu durum İran unsurunun Türkistan coğrafyasına yeniden yerleşmesine sebep oldu. Soğd tüccarlar Göktürk Devleti'nin neredeyse her tarafında kendi kolonilerini kurmuşlardı. Zeki Velidi Togan bu yayılmaların Göktürkler döneminde gerçekleştiğini dü-

şünmektedir. İşte İranlı unsurun barış yolu ile sızmaları vasıtasıyla Türkler arasında medeni nüfuzları çoğalmıştır. Tarihler VIII. yüzyıla geldiğinde ise Maverainnehir'in her yerinde Zerdüş dini yayılmış durumdaydı.¹⁸

Türk topluluklarının Hristiyanlık ile tanışmalarının ikinci asra kadar uzandığı söylenmektedir. Orta Asya'da Türklere yönelik misyonerlik faaliyetleri yürütülmüştür. Bu faaliyetleri Nesturi Hristiyan misyonerleri idare etmişlerdir. Orta Asya'ya gelen Nesturi Hristiyanlar ticaret yapmak ve kendi dinlerini yaymak amacıyla Türklere yaşadıkları bu coğrafyaya giriş yapmışlardır. Bu insanlar sayesinde Türklere çoğu Hristiyanlığı tanıma fırsatı bulmuş ve bu dini benimsemişlerdir. İkinci asırdan itibaren yürütülen bu misyonerlik faaliyetleri beklenen başarıyı vermemiştir. Türk toplulukları kendilerine yabancı olan bu dine büyük ölçüde ilgi duymamışlardır. Asya'da önemli başarılar kazanamayan Hristiyanlık ilerleyen asırlarda Hazar Devleti içerisinde, Balkanlarda, Kuzey Kafkasya ve Rusya'da istediği başarıya erişmiştir. İnsanlar üzerine yapılan baskı ve zorlama sonucunda da bazı Türk toplulukları bu dini kabul etmişlerdir.¹⁹ Arap kuvvetlere teslim olmak istemeyen Orta Asya toplulukları içerisinde Hristiyanlığın yayılması için yapılan faaliyetlerin en büyüğü Barthold'a göre Patrik Timothei (780-819) döneminde yapılmıştır. Timothei tarafından Subhalyeşu adında bir misyoner Çin'e gönderilmiştir. Daha M.S. 636 senesinde Çin'de A-lo-ben tarafından kurulan bir Nesturi topluluğu mevcuttu. Hristiyanlığın Orta Asya halkları üzerinde kültürel olarak nasıl bir öneme sahip olduğuna göz atmakta fayda vardır. Sasani Devleti V. asırda Nesturilere kucak açmış ve Nesturilerin İran'da bulunan Hristiyanlar tarafından benimsenmesi amacıyla askeri güç ortaya koymuşlardır. Yakubi psikoposlar ise Orta Asya'da ancak patrik Marutha döneminde belirgin hale gelmeye başlamışlardır. Değişik inançlara sahip olan insanlar arasındaki mücadeleler Arapların fethinden sonra da sürmüştür. Araplar daha çok Nesturilerin destekçisi olmuşlardır.²⁰

Maniheizm dininin kurucusu olarak bilinen Mani ya da Manes için birbiri ile zıtlık teşkil eden iki ilke mevcuttur. Bu ilkelere birincisi ışık, iyiyi temsil etmekte olup ikinci ilke olan karanlık ise kötülüğü temsil etmektedir. Maniheizm insanları iyiye çağıran bir din olmakla birlikte Avrasya coğrafyasının çoğu yerine yayılmayı başarmıştır.²¹ M.S. 755 senesinde Soğd ve Türk kökenli bir T'ang hanedanı generali olan An Lu-shan kendi halkına karşı isyan etmeye başladı. Bu isyanlar T'ang generalinin öldürülmesinin ardından iki yıl daha

¹⁴ Yusuf Reha Alp, Eski Türklerde Din Anlayışı ve Şamanizm, Beykent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2017, s. 24.

¹⁵ Mehmet Emin Sular, "Geçmişten Günümüze İran Zerdüştilerinde Defin Şekilleri", Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, C. 6, S. 1, 2017, s. 182.

¹⁶ Peter B. Golden, Dünya Tarihinde Orta Asya, çev: Yahya Kemal Taştan, Ötüken Yayınları, İstanbul 2015, s. 47-48.

¹⁷ Vasiliy Vladimiroviç Barthold, Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler, çev. Ragıp Hulusi Özdem, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2019, s. 32-33.

¹⁸ Zeki Velidi Togan, Umumi Türk Tarihine Giriş: En Eski Devirlerden 16. Asra Kadar, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2019, s. 75-76.

¹⁹ Mustafa Baş, "Günümüzde Hristiyan Türkler ve Konumları", Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, C. 1, S. 1, 2016, s. 14-15.

²⁰ Vasiliy Vladimiroviç Barthold, Orta Asya: Tarih ve Uygarlık, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2014, s. 57-58.

²¹ Denis Sinor, Erken İç Asya Tarihi, çev. Şinasi Tekin, İletişim Yayınları, İstanbul 2019, s. 441-442.

sürdü. T'ang hanedanlığı bu zor durum karşısında Uygur Devleti'nin desteğini talep etti. Uygurlar bu talebi kabul ettiler ve isyanı başarılı bir şekilde bastırdılar.²² Uygur kağanı yarındaki görevlileri ile birlikte Karabalasagun'a geri geldiğinde Uygur Devleti'nin Maniheizm dinini kabul edip etmeyecekleri hakkında tartışmalar meydana geldi. Devleti içerisinde yüksek bir makamda bulunan bir kişinin yönettiği bir grup yapılacak olan bu yeniliğe muhalefet etmekteydiler. Fakat Ruiy-şi'nin başında olduğu grup bu muhalefeti yenerek kağanı din değiştirme konusunda ikna etmeyi başardılar. Bunun ardından kağan ise halkının Mani dinini kabul etmesi için bir yazılı buyruk yayınlamıştır. Moğ-yü kağan Maniheizm dinini kendi halkına benimseten az sayıda hükümdarlarından bir tanesidir. Kendisinden sonra başa geçen Uygur Devleti kağanlarını hariç tutarsak Doğu Asya bölgesindeki tek hükümdar olarak kabul edilebilir.²³ Uygurlar Maniheizm dinini kabul ettikten sonra tapınaklar ve bu tapınakların civarına şehirler kurmuşlardır. Son yıllarda yapılan arkeolojik çalışmalar sonucunda şehirleşmenin Uygurlar ile birlikte arttığı öğrenilmiştir. Bunun da en güzel örneği Uygurların merkezi olan Karabalasagun'dur. Tapınak sayısındaki artış ve şehirleşmenin fazlaşması Maniheizm dininin Uygur Devleti'ne ne kadar tesir ettiğini gözler önüne sermektedir.²⁴ M.S. 868 ya da 869'da vefat etmiş olan Arap yazarı el Cahiz'in belirttiğine göre Uygur Türklerinin Maniheizm dinini kabul etmeleri onların yıkılmalarına sebep olmuştur. Kesin olarak bilinmektedir ki Uygurların Mani dinini kabul etmeleri kendilerinin ve kağanlarının savaşma arzularını azaltmış ve daha barışçıl bir karaktere sahip olmalarına neden olmuştur. Uygur Devleti geçmişlerinden az derecede de olsa kendilerini uzaklaştıran bu dinin getirmiş olduğu yeni kültürü kendi içerisine adapte etmeye çalışıyordu. Bu yeni dinin ortaya çıkardığı kültürü adapte etmeye çalışmanın sonucunda ortaya çıkan çatışmalar, yani eski geleneklere bağlı yaşayan göçebe halk ile şehirlerde bu dinin kültürünün etkisinde kalan insanlar arasında meydana gelen mücadeleler kesinlikle Uygur Devleti içerisinde büyük gerilimlere yol açmıştır. Uygur kağanı Moğ-yü Maniheizm dinindeki disiplin ve bireysel terbiye üzerinde meydana gelen ısrarın devletin gücünü koruyacağını zannetmiştir. Ancak devlet içerisinde meydana gelen olaylar onun ne kadar yanlış olduğunu ortaya koymuştur. Ülke içerisinde meydana gelen olaylardan başka sarayda gevşemiş bir yaşam ve lükse olan düşkünlük, eskiden olan sertlik ve şiddetin yerine geçmişti. Bu kötü gidişatin hızlı şekilde gerçekleşmesi kağanların siyasi ve askeri olaylara karşı savaşma güçlerini yok etmişti. Diğer yandan kağana sadık olmayan vezirler devlet yönetimini ellerine almak için çaba harcıyorlardı. Devletin

merkezi olan Karabalgasun'da devletin çökmesine yakın yıllarda çok sayıda iktidar çatışması ve birçok isyan hareketi meydana gelmiştir.²⁵

Yahudi dini, İbrahimi ananeye ait geçmişi en eski olan bir dindir. Bu geleneğe dâhil diğer iki din olan İslamiyet ve Hristiyanlık ile bariz farklılıkları olmakla birlikte benzer yanları da vardır. Kökeni dört bin yıl öncesine kadar dayanan Yahudiliğin diğer dinlerden farklı olan özelliğinden biri Tanrı ve İsrailoğulları'nın aralarında gerçekleştirmiş olduğu ahit problemidir. Yahudi dinine göre Tanrı bütün halklar arasından İsrailoğullarını seçmiş ve onlarla bir mukavele gerçekleştirmiştir. Bu mukaveleye göre Yahudi inancını benimseyenler Tanrı'nın verdiği buyruklara uyacak, Tanrı'nın yeryüzündeki temsilcisi olacak ve Tanrı da bütün bunların karşılığında onlara istedikleri her şeyi verecektir. Yahudi dininin önemli ayırmalarından birisi ise bu dinin tanrısal bir din olarak sayılma-

²² Golden, age, s. 80.

²³ Sinor, age, s. 443.

²⁴ Ahmet Taşağıl, Gökbörü'nün İzinde: Kadim Türklerin Topraklarında, Kronik Yayınları, İstanbul 2019, s. 95-96.

²⁵ Sinor, age, s. 456-457.

sına rağmen tanrısal dinlerin ellerinde bulundurduğu evrensellik mefhumuna aykırı bir biçimde milli bir din özelliği göstermesidir. Çünkü Yahudi dininde ırk ve din birbirine bağlı bir şekildedir ve günümüzdeki Yahudi dininin bir ırk, bir halk ya da bir din mi olduğu münakaşalı bir meseleye dönüşmüştür.²⁶ VI. ve X. asırlar arasında Doğu Avrupa bölgesinde Hazar Devleti yaşamıştır. Hazarlar bu asırlar arasında bölgede önemli bir siyasi güç olarak görülmüşlerdir. İlk başta Sasani Devleti ile daha sonra Bizans İmparatorluğu ile birlikte Köktürk Devleti'nin bir şubesi olarak Araplara karşı savaşmışlardır. Hazar kağanı Emeviler döneminde bir defaya mahsus Müslüman olmayı kabul etmiştir ama daha sonra Kafkasya bölgesinde yaşayan Yahudilerin teşvik etmeleri ile Yahudiliği benimsemiştir. Buna rağmen hanedan üyeleri arasında Hristiyanlığı kabul etmiş olanlarda mevcuttur.²⁷ Yahudiliğin Hazar Devleti'nin resmi dini olduğuna dair herhangi bir kanıt yoktur. Daha doğru bir şekilde anlatılacak olursa Hazarlar da devlet dini diye bir mefhumun var olmadığı söylenebilir. Ha-

zar Devleti'nin içerisinde Yahudilikten başka İslamiyet, Putperestlik ve Hristiyanlık dinlerinin de benimsendiği bilinmektedir. Fakat kaynaklar bu meselelerde fazlasıyla yetersiz kalmaktadır. Ayrıca bu meseleler hakkında görüşlerini belirten yazarlar kendi dinlerinin tarafgirliğini yapmaktadırlar.²⁸ İslam medeniyetinin gittikçe yüksek bir seviyeye ulaşması ve Türklerin İslamiyet dinini benimsemiş olmaları Hazar Devleti arasında İslamiyet'in benimsenmesinde büyük bir rol oynamıştır. Yönetici ve hâkim sınıf haricinde Hristiyan ve İslam dinleri Hazar milletinin çoğunluğu tarafından benimsenmiştir.²⁹ Bu dini bölünmelerin Hazarların önce zayıflayıp daha sonra yıkılmalarında büyük bir etkisi olmuştur.³⁰ İslamiyet M.S. 610 senesinde Mekke'de Allah'ın Hz. Muhammed'e ilahi

bir vahiy göndermesi ile ortaya çıkan bir dindir. İslam dininin buyrukları Kur'an-ı Kerim adı verilen kitapta bir araya getirilmiştir. İslam dinine inananlara göre görünen ya da görünmeyen bütün her şeyin yaratıcısı bir tek Allah'tır. Allah'ın eşi benzeri yoktur ve o var olan hiçbir şeye muhtaç değildir. İslam dinine göre inanma hissi her insanın içine anne karnında oluşmaya başladığı andan itibaren yerleştirilmiştir.³¹ Hz. Muhammed'in vefatından sonra Arabistan'da ortaya çıkan Ridde isyanının bertaraf edilmesi halife Ebu Bekir'e Arabistan dışındaki yerlere seferler düzenleme imkânı sağlamıştır. Halife Ebu Bekir ile birlikte başlayan İslam seferleri üç ayrı yönde gerçekleşmiştir. Seferler kuzeyde Suriye ve Anadolu, doğuda İran ve batıda ise Kuzey Afrika bölgeleri üzere düzenlenmiştir. Arap orduları Bizans İmparatorluğu ile yaptığı savaşlarda Suriye ve Elcezire yi İslam topraklarına dâhil ettikten sonra günümüzdeki Doğu Anadolu ve Güney-Doğu bölgelerinden kuzeye doğru yönelerek Kafkaslara ulaşmışlardır. İslam orduları bu seferlerinde Toharistan, Maveraünnehir ve Hora-

san'da Türkler ile karşı karşıya gelmişler ve onlarla uzun süre mücadele etmişlerdir.³² Orta Asya'da Arap egemenliğinin yerleşmesi Göktürklerin zayıfladığı dönemlere denk gelse de Arapların burada hâkimiyet kurma çabaları yaklaşık bir asır devam etmiştir.³³ Arap ordularının işgali altında bulunan Maveraünnehir bölgesindeki güçlü şehirler Buhara, Semerkant ve diğer sağlam şehirlerde Araplar, yerli halkın çıkardığı isyanlarla uğraşmak zorunda kalmışlardır. Meseleye

Türklerin müdahale etmesi tamamen bir kaos ortamı oluşmasına sebebiyet vermiştir.³⁴ Samani Devleti'nin İslam dininin yayılmasındaki başarıları azımsanamayacak kadar önemlidir. İslam dini bozkırın derinliklerine doğru yayılmaktaydı. Arap fetihleri bazı bozkır halklarının İslam dinini benimsemelerine sebep olmuşsa da Orta Asya'ya İslam'ı getiren kılıç olmamıştır. Özellikle Müslüman mutasavvıflar ve ticaret ile meşgul olan tüccar sınıfı bölgeye İslam'ın yayılmasında büyük roller oynamışlardır.³⁵ IX. asrın ilk yıllarında Müslümanlar bölgeye Avrasya'dan getirdikleri köleler ile akıcı bir ticari yaşam getirmişlerdi. Hazar Devleti bu köle ticareti yapan iki devletten birisi olup diğeri ise Samaniler idi. Bu iki devlet iki

²⁶ Halil Özel, Said Nursi'ye Göre Yahudilik ve Yahudiler, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bursa 2018, s. 77

²⁷ Togan, age, s. 82-83.

²⁸ Sinor, age, s. 358.

²⁹ Turan, age, s. 91.

³⁰ Turan, age, s. 93.

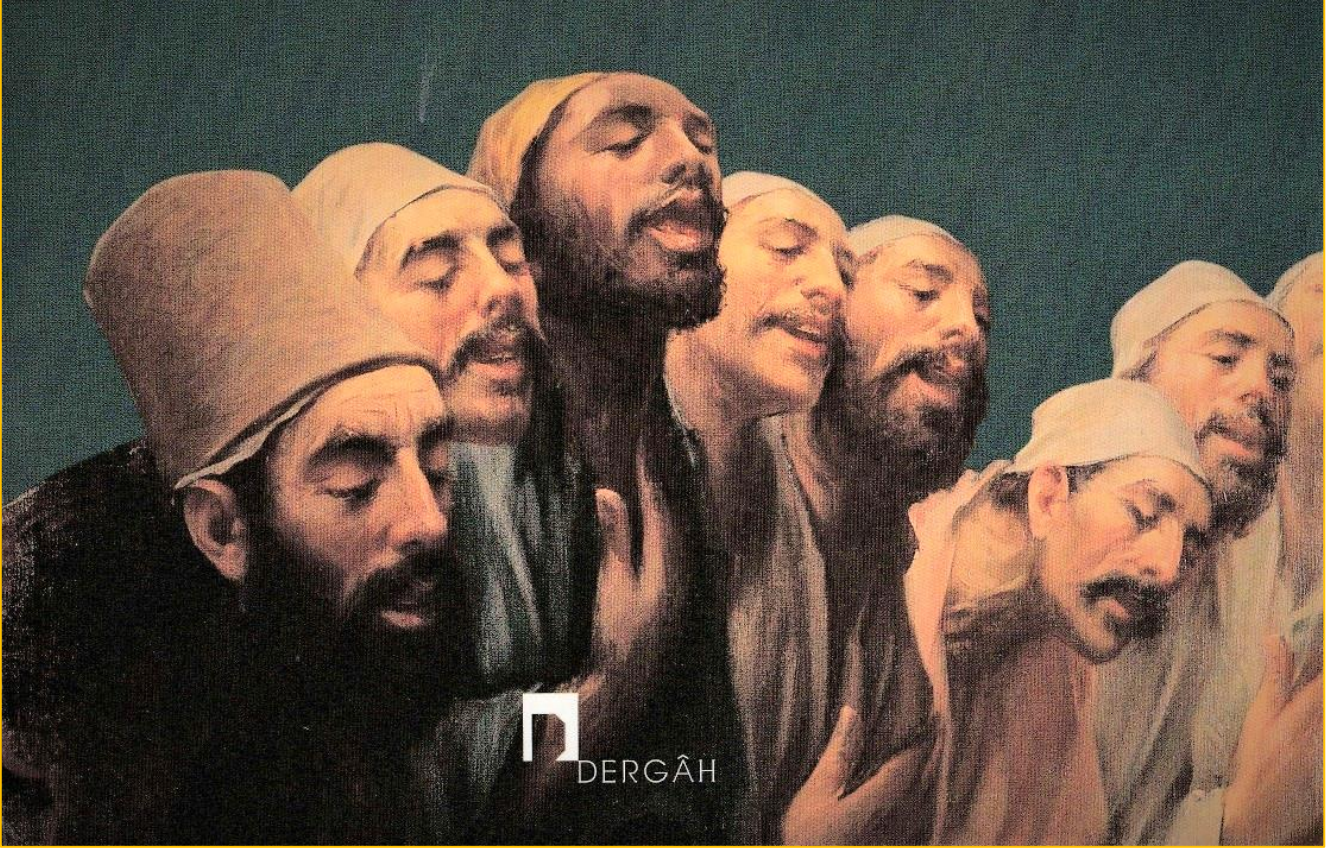
³¹ Mustafa Erdem, "Geleneksel Türk Dini ve İslam", Dini Araştırmalar Dergisi, C. 1, S. 2, 1998, s. 86-87.

³² Hakkı Dursun Yıldız, İslamiyet ve Türkler, İlgü Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2015, s. 39-40.

³³ Togan, age, s. 79.

³⁴ Vasiliy Vladimiroviç Barthold, Moğol İstilasına Kadar Türkistan, Kronik Yayınları, İstanbul 2019, s. 209.

³⁵ Golden, age, s. 113-114.

II. Abdülhamid dönemi saray ressamı Fausto Zonaro'nun (1854-1929) Rufai Dervişlerini gösteren tablosu (Mustafa KARA Arşivi)

kaynaktan yararlanmışlardır. Bunlar savaşta esir olarak alınan Türk göçebeler ve tarım bölgeleri ile Doğu Avrupa bölgesinin ormanlarında yaşayan Slav topluluklarıdır.³⁶ Arap devleti yönetiminde Orta ve Ön Asya'nın birbirine katılması ile ticaretin yapılması kolaylaşmıştı. Türkler bu kolaylaşmayı fark ettiklerinde Arap devletine ve İslam dinine ilgi duymaya başladılar.³⁷ Türklerin İslam dinini benimsemelerinde etkili rol oynayan bir diğer sebep de bu dinin gerçekçi bir din olması sebebiyle Türklerin karakterine diğer dinlerden daha fazla uyum göstermesiydi.³⁸ Türklerin inanmış olduğu Tek Tanrı'nın evrenin ve varlıkların yaratıcısı olması İslam dinindeki Allah ile benzerlik göstermesi de Türklerin bu dine girmelerini kolaylaştırmıştır. Türklerin bu dini kitleler halinde benimsemeleri X. asırda gerçekleşmiş ve Türkler diğer milletlerden farklı olarak İslam dinine baskı ve şiddetle değil kendi istekleri ile dâhil olmuşlardır.³⁹ Orta Asya'daki Müslüman kentlerine en yakın olanlar göçebe Türkler idi ve bunlar İslam dinini ilk kabul edenlerdendi. Hazar Devleti'nin vassal durumunda olan İtil Bulgarları ise Samani Devleti ile ticaret bağları kurmuşlardı. İtil Bulgarları iktisadi ve siyasi sebepler dolayısıyla İslam dinini kabul ettiler.⁴⁰ Türk topluluklarının

İslam dinini kesin bir şekilde benimsemeleri Güney ve Doğu Asya medeniyetlerinin etkilerinden koparak Ön Asya dünyasına katılması demektir. Böyle evrensel ölçüde bir yön ve cephe değiştirmek Türkler için faydalı bir durum olmuştur. İslamiyet sadece Ön Asya bölgesinde kendisini gösteren bir din değil Batı medeniyetine de tesiri olan bir din şeklinde ortaya çıkmıştır. İslam dinini kabul etmeden önce Türkler farklı dinlerin etkisi altında bulunuyorlardı ve bu durum onların büyük bir uyumsuzluk içerisinde çırpınmalarına sebep olmaktaydı. Gök Tanrı, Budizm, Zerdüştlük, Hristiyanlık, Maniheizm ve Yahudilik dinlerinin bir arada yaşanması Türklerin güçlü bir kültür altında bir araya gelmelerine ve güçlenmelerine mani olmaktaydı. Fakat Türkler İslam dinini benimsedikten sonra asırlarca ayakta kalabilmiş güçlü devletler kurabilmişlerdir.⁴¹

³⁶ Golden, age, s. 109.

³⁷ Togan, age, s. 107.

³⁸ Togan, age, s. 110.

³⁹ Turan, age, s. 168.

⁴⁰ Golden, age, s. 115.

⁴¹ Togan, age, s. 111-112.

TÜRK MİTOLOJİSİNDE ATEŞ KÜLTÜ

Muhammet Kasım AYDIN*

İstanbul Medeniyet Üniversitesi

Esasen kalıplaşmış cümleleri olsa da mitolojinin doğrudan tek bir açıklaması yoktur. Her yazar ya da düşünür kendisine göre bir mitoloji tanımlaması geliştirebilir. Bizce de mitoloji, toplumların bazen bilerek ama çoğu zaman farkında olmadan oluşturduğu düşünce sistemidir. Mitoloji birçok yerde gerçeği, süslenmiş ve üstü örtülmüş bir şekilde sunar. Mitolojik öğelerin, kültlerin veya ritüellerin toplum hayatına ilk kez ne zaman girdiği de tam olarak belirlenemez. Ancak onları toplulukların gelenek, görenek ve ananelerinde yaşarlarken buluruz. Bu yazının konusu olan eski Türklerdeki ateş kültü de bu tanıma uymaktadır. Eski Türkler bazen bilinçli bir şekilde bazense farkında olmadan geleneklerine ve alışkanlıklarına mitolojik unsurlar sıkıştırmışlardır. Bu mitolojik unsurların menşei meselesi arketiplerle alakalı olup, doğrudan bu yazının açıklamak istediği konu içerisinde değildir. Bu yazının amacı, ateş kültünü Türk toplulukların mitolojik efsaneleri ile çevrelenmiş alanında inceleyip toplum, aile ve birey için ifade ettiği anlama ışık tutmaktır.

Ateş Kültünün Önemi ve Ateşe Saygı: Ateş kültüne değinmeden önce ateşin insanlık tarihi için öneminden bahsedilmesi giriş açısından daha doğru olacağı kanaatindeyiz. Ateş, insanlık tarihine yön veren ve insanların doğa üzerinde hâkimiyet kurma çabalarında kendilerine önemli avantaj sağlayan bir icattır. Geceleri yırtıcı hayvanları uzak tuttuğu gibi avlanan hayvanların etlerinin pişirilmesi ve soğuk günlerde sıcak kalınması için de elzemdir. Tarih öncesi çağlarda ateşin, dünyanın her yerinde aynı anda keşfedilmediğini veya kullanılmadığını göz önünde bulundurarak bu icadın hayatta kalabilenlere büyük yardımcı dokunduğunu düşünebiliriz. Birden fazla fonksiyona sahip olan bir icadın arka planında da birden fazla ve oldukça girift tezahürleri vardır. Yukarıda sayılan yadsınamayacak derecedeki faydalarından dolayı her millet ateşin icadını kendisine mâl etme çabası içerisine girmiştir. Örneğin, ateşin yaratılması ile ilgili anlatılara bakılacak olursa, eski Yunan mitolojisinde insanların hayatta kalabilmesi için Zeus'tan ateşi çalan Prometheus'u görürüz. Yahudi inancında ise bir rivayete göre yaratılışın ikinci günü diğer bir rivayete göre ise sebt (cumartesi) günü iki taşı birbirine sürtmek suretiyle Hz. Âdem tarafından yaratıldığına inanıldığını okuruz.¹ Bu yazıda gerekli yerlerde başvurulmak

şartı ile yazının ana konusuna doğrudan hitap etmediği için farklı milletlerin “ateş” ile ilgili gelenek, görenek ve ananelerine değinilmeyecektir. Ateş, eski Türk topluluklarında ayinlerin, ritüellerin ve günlük hayatın hatta her çadırın içerisinde yer alır. Canlı bir varlık gibi muamele görmekte ve gerektiği yerde kuru otlarla beslenmektedir. İnsanların bağlı oldukları toplumun herhangi bir üyesine karşı hissettiği sorumluluk duygusu, birçok doğa unsuruna olduğu gibi ateşe karşı da hissedilmiştir. Yapılması gereken davranışlar bağlamında, belirli zamanlarda veya günlük olarak ateşe sunulan kanlı ve kansız kurbanları örnek olarak gösterebiliriz. Kansız kurbandan saçı saçmak, yağ atmak ve şarap serpmek gibi uygulamalar anlaşılmalıdır. Örneğin, ateşe yalnız yemeğin veya etin yağlı kısmı saçılarak sunulurdu. Bu ritüel, Kars ve Sarıkamış'ta ateşe tuz-şeker atılması suretiyle İslamiyet'ten sonra da devam etmiştir. Bunun haricinde yağ, koyun, kısrak ve tanrıya kurban edilen hayvanların kemiklerinin ve derisinin de ateşe atıldığı bilinmektedir.² Altay-Sayan Türkleri ateşe kanlı kurban da sunmuşlardır. İye kültü içerisinde yalnızca ateş, ikili kurban sunma fenomeni göstermektedir.³ “Etin kurbanlık olarak seçilen en önemli kısmı ateşte yakılırdı.”⁴ Yukarıdaki örneklerden anlaşılacağı üzere ateşe ayrıcalık atfedilmesi, onun saygınlığına ve önemine işaret ettiği gibi ateş vasıtasıyla Tanrı'nın konumunu yüceltmek anlamında da yorumlanabilir. “Ateşe sunulan yiyeceklerin kökeninde doğadan alınan doğaya verilmesi yatar.”⁵ Dönem insanların yaşamalarının sürekli doğa ile iç içe olduğunu ve yaptıkları eylemlerde ya da yarattıkları fikir dünyalarında doğadan, onun korunmasından veya kızdırılmamasından sürekli beslendiği için insan ile doğayı birlikte değerlendirmemiz gerekmektedir. Dukha Türklerinin ölülerini “sky burial” tabiri ile literatüre giren ölü gömme tarzıyla doğaya bırakmaları, zamanında doğanın verdiği yiyeceklerle ve av hayvanlarıyla beslenmiş birisinin ölü bedeninin doğaya geri dönmesi yani doğayı beslemesi şeklinde açıklanabilir. Bu ölü gömme tarzının yansımasını, Göbeklitepe'deki T şeklinde oluşturulmuş dikili taşlardan bir tanesinde akbaba çiziminin önündeki kuru kafa çizimiyle görmekteyiz. Konu bütünlüğünden uzaklaşılması için bu bahis burada kesilecektir.

* İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Öğrencisi, a-shi-na@outlook.com.

¹ Hikmet Tanyu, “Ateş” Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA), <https://islamansiklopedisi.org.tr/ates-erisim-tarihi>: (16.12.2020).

² Fuzuli Bayat, Türk Mitolojik Sistemi 2, (İstanbul: Ötüken Yayınları: 2018), 130-131.

³ Bayat, Türk Mitolojik Sistemi 2, 132.

⁴ Emel Esin, Türk Kozmolojisine Giriş, (İstanbul: Kabalcı Yayınevi: 2001), 107-108.

⁵ Bayat, Türk Mitolojik Sistemi 2, 130.

Ateşin saygın bir konumda olduğuna işaret eden bir örnek ise Yakut Türklerinde görülmektedir. Yakutlar sözlerinin doğruluğunu kanıtlamak istediklerinde ateşe eğilip konuşurlardı. Çünkü ateşin gücü, onları doğru söylemeye zorlardı. Eğer konuşurken ateş çıtırdıyorsa söylenen sözler doğrudu.⁶ Ateşten alınan somut ve doğal bir tepki, Yakut Türkleri'nin ateşe yükledikleri anlamlar ile uyusmaktadır. Yani ateşin yanma hızı, aniden parlaması veya sesler çıkarması gibi doğal tepkileri ateşe sordukları bir sorunun ya da ondan umdukları bir beklentinin yanıtı olarak algılayabilirlerdi. "Aynı zamanda Yakutların and törenlerini ateş ve ocak karşısında yaptıkları bilinmektedir."⁷ Yine Yakutlar ocaktaki külün kıpırdadığını gördüklerinde "og kuta oynur" (çocuk ruhu oynuyor) derler, yani ateşin ailede bir çocuk doğacağını haber verdiğine inanırlar.⁸ Ateşin gelecekte haber verme fonksiyonu farklı bir başlık altında incelenmiştir. Ateşe nasıl davranılması ya da davranılmaması gerektiğine dair kurallar, ateşin öneminin ve saygınlığının anlaşılması konusunda değerli ipuçları vermektedir. Örneğin, Ateşin karşısında bir bıçak ile et doğrama, ateşe bıçağı gösterme veya bıçakla ateşi karıştırma olumlu karşılanmazdı. Çünkü bıçak veya demirle ocak karıştırıldığı vakit, ateşin yaralanabileceği düşünülürdü. Bu da ateşin kendi başına bir varlık olarak kabul görüldüğünün belirtisiydi. Ateşe, tuz veya kötü kokular da atılmazdı. Onlara göre bunlarla ateşin gücü zayıflardı. Ocağı karıştırmak yasak edilmiş, ocağı su ile söndürmek ise yapılmaması gereken en önemli davranıştı.⁹ Ateşin sönmeye uğursuzluk alameti olarak yorumlanırdı.¹⁰ Ateş, aileden biriymiş gibi muamele gördüğü için onunla geliştirilen iyi veya kötü ilişkiler bir nevi ailenin ve sürünün selameti ve devamlılığı ile ilişkilidir. Her iki taraf içinde karşılıklı fayda ilişkisi olduğu düşünülebilir. Ateşin sönmemesi ile aile ocağının sönmemesi yani ailenin yok olmaması birbirini tamamlar niteliktedir. Günümüzde dahi kullanılan "ocağın sönsün" tabiri, aslında "ailen yok olsun" anlamında bir bedduadır. Ateşe karşı bazı davranışların kısıtlanması Cengiz Han'ın yasa (yasak) metninde de görülmektedir. Bu metne göre, Onu yaralamamak ya da başını kesmek için, ateşe maden ile değmek, bıçak değdirmek, ocak üstüne su dökmek yasaktır.¹¹ Bu yasakların büyük çoğunluğu, ateşin varlığına bir zarar gelmesini önlemek başka bir tabirle ailenin başına bir felaket gelmesine mani olmak üzerinde birleşmiştir. Ateş ve ocak kültürünün eski Türklerin gözünde yüksek bir statüye sahip olması, ateşin atalar ruhu ile bağlantısının olmasından, gök menşeli olmasından, ateş ruhunun

Tanrı'nın küçük oğlu olarak görülmesinden ve ona dua etme görevi şaman tarafından değil başka bir kişi tarafından yürütülmesinden anlaşılmaktadır.¹² Yukarıda bahsi geçen atalar ruhu ile bağlantılı olma durumu, bütün milletin kaderinin ocakta yani ateşte olma inancı ve bazı ecdat ruhlarının ocakta bulunma inancı ile aynıdır. Burada esasen atalar kültürünün izlerini görmekteyiz. Dönemin düşüncesine göre, ölen insanlar tamamen yok olmazlar. Ölülere ait olan belli bir yerde dururlar. Bu ölümler yaşayanlara iyi veya kötü bir tutum içerisinde olabilirler. Hayatta olanların, ölen akrabalarının şerrinden korunmak ve onların yardımını almak için yaşayanlar dünyasında yapması gereken birtakım vazifeleri vardır. Yapılması gereken bu tarz bütün uygulamaları atalar kültürü bağlamında değerlendirebiliriz. Ateş-ocak ise burada, bolluk, zenginlik ve bereket demektir. Aynı zamanda Umay (çocuk, aile ve ocak hamisi) gibi ecdat ruhları da ocaktadır (bu ruhlar için ateşe yağ atılır).¹³ Ateşin gökten gelmesi ve ateş ruhunun Tanrı'nın küçük oğlu olması ise, ateşin ilk yaratılış anlatılarıyla ilgilidir. Dua etme görevinin şaman dışında başka bir kimse tarafından gerçekleştirilme olayını Gök-Tanrı dini merasimlerinde de görmekteyiz. "Türkler... Bazı kült karakterli işleri şamansız gerçekleştirirler."¹⁴ Ancak şu da belirtilmeli ki, Şamanların yaptığı hemen hemen her törende muhakkak ateş bulunurdu.¹⁵ Ateşin önemi bahsine dönersek, Çu'lar dönemindeki bir uygulama bu konu ile alakalıdır. Çu'lar gök ayini sırasında ateşe üstünlük veriyor ve ateş unsurunun zirveye vardığı devreye yani yaz gündönümüne ait olan simgeler kullanıyorlardı. Ayinde görevli rahipler kızıl (ateş rengi) renkli elbiseler giyiyorlardı. Etin kurbanlık olarak seçilen en önemli kısmı ateşte yakılıyordu.¹⁶ Göktürk ve Uygur Kağanlarının giysileri ve evleri kırmızı veya altın kızıl rengindedir. Bunun sebebi, güneş ve ateş kültürüyle ve bu renklerin kötü ruhları kovması inancıyla ilgilidir.¹⁷ Yukarıdaki uygulamalarda birden fazla mitolojik unsur bulunmasına karşın biz konumuz ile ilgili olanları değerlendirmeye tabi tutacağız. Kızıl rengin yani al rengin ateş ile bir bağlantısı olması kuvvetle muhtemeldir. Ateşin ve güneşin renk haricinde ısı verici benzerliği kurulan bu bağlantıyı güçlendirmektedir. "Al" ile ilgili, alkış, al ot (aile ocağı ateşi ve azametli ateş), alas (alazlama)¹⁸ ve al-bastı (ateş ilahesi)¹⁹ gibi terimler vardır. Yine yukarıda bahsi geçen Çu'ların yaptıkları ayinde kurbanın en önemli kısmının ateşe atılması, ateşin önemini vurgulamaktadır. Altaylarda görülen

⁶ Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi II*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014), 647.

⁷ Abdülkadir İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, (Ankara: Altınordu Yayınları, 2020), 72.

⁸ İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, 68.

⁹ Ögel, *Türk Mitolojisi II*, 657.

¹⁰ B. Ögel, a.g.e., s. 640.

¹¹ Yves Bonnefoy, "Ateş", *Antik Dünya ve Geleneksel Toplumlarda Dinler ve Mitolojiler Sözlüğü C:1 (A-K)*, çev. Levent Yılmaz, (Ankara: Dost Kitabevi, 2000), 84-85.

¹² Bayat, *Türk Mitolojik Sistemi 2*, 118.

¹³ F. Bayat, a.g.e., s. 116.

¹⁴ F. Bayat, a.g.e., s. 118.

¹⁵ İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, 72.

¹⁶ Emel Esin, *Türk Kozmolojisine Giriş*, (İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2001), 107.

¹⁷ Fuzuli Bayat, *Türk Mitolojik Sistemi 1*, (İstanbul: Ötügen, 2017), 301.

¹⁸ Alazlama: Ateşle temizleme için yapılan tören.

¹⁹ Ögel, *Türk Mitolojisi II*, 653.

yabancıların ateş kültü ile ilgili seremonilere katılmamaları²⁰ ile yabancıların hükümdarın huzuruna iki ateşin arasından geçirilerek çıkarılması ateşin önemli bir konumda olduğuna işaret eden başka bir uygulamadır. Ateşin aile kültü ile bağlantılı olduğuna yukarıda dolaylı olarak değinilmiştir. Bu konuyu detaylandırmak için Azerbaycan'da sürdürülen bir gelenekten söz etmek doğru olacaktır. Azerbaycan'da gelini baba evine gönderdikleri sırada onu çırının başında dolaştırırlardı. Bundan sonra da oğlan evine gelene kadar aynanın karşısında yanan çırayı alır ve çıra tam üç gün oğlan evinde yani gelin-güveyin odasında yanardı.²¹ Bu gelenekte birden fazla mitolojik öge bulunmasına karşın esasen ateşin koruyucu özelliği vurgulanmaktadır.

Bütün Türk kavimlerinde koca evine gelen yeni gelinin yapması gerekli, bazı saygı seremonileri vardır.²² Aynı şekilde yeni gelen gelinler ata çadırındaki ateşe selam verirler, bu selam ateşe tazim de bulunmakla açıklanır. Teleütlere göre, evlenen çiftlerin arkadaşları, ateşlerin bacaya kadar yükselme şartı ile oğlan evinin ocağına yağ dökerler. Kutluluk alevlerin bacaya varması ile tamamlanır.²³ Alevlerin bacaya ulaşması ile gökyüzüne yakın olması arasında bir bağlantı kurulabilir. Eski Türklerin tasavvurlarındaki çadır-evren ikilisine göre, çadır evrenin küçük bir Proto-tipidir. Bu bağlamda değerlendirildiğinde çadırın bacası gökyüzünün en uç noktası olmalıdır. Gökyüzüne yakınlık ise Tanrıya yakınlık olarak açıklanabilir. Ateşin tanrıya haber göndermek amaçlı yakıldığı da bilinmektedir. Bu konu farklı bir başlıkta değerlendirilmiştir. Ateşin kendisi kadar hangi alet-edevat ile yakıldığı da önemlidir. Bu konu ateşin ilk yaratılışının nasıl olduğu ile alakalıdır. Meşhur Dinler Tarihçisi Mircea Eliade, ritüellerin yapıma amacının “ilk zamana” geri dönebilme çabası olduğunu söylemektedir. Yakut Şamanistleri, ayin ve törenler için kullandıkları ateşi çakmak taşı ile elde ederler ve bu ateşe “ayı out” (mukaddes ateş) derler, kibritle yakılan ateş ise “nuçça out” (Rus ateşi) diye adlandırılır ve ayinlerde kullanılmaz. Aile ocağında yanan ateş ise nasıl yakılırsa yakılsın kutsal sayılmaktadır.²⁴

Ateşin Kullanım Alanları ve Fonksiyonları: Bu başlık altında ateşin bilinen yararlarından (ısınma, korunma, vs.) ziyade onun girift ve doğrudan görünmeyen tarafları ele alınacaktır. Ateşin koruyucu ve temizleyici yanı bilinmektedir. En az bunlar kadar önemli bir işlevi de korkan çocuğun üstünde pamuk yakma pratiğine benzer tedavi etme gibi bir fonksiyonunun olmasıdır.²⁵ Ailenin ateş ile münasebeti hem kendi hem de hayvanlarının soylarının devamlılığı için hayati derecede

önemlidir. Bundan dolayı “ateş ile iyi geçinmek bazı durumlarda zorunluluk haline gelmektedir. Ateşin söndürülmesi de ateş ruhunun öldürülmesi anlamına gelir. Oysa ateş ailenin, soyun devamının tek garantisi rolündedir.”²⁶ Görüleceği üzere, bazı mitolojik unsurlara saygı bazen bir zorunluluğa dönüşebilmektedir. Bununla birlikte, diğer iyeler herhangi bir bölgenin veya nesnenin koruyucusu iken od-ocak iyesi bütün insanların hamisidir.²⁷ Ateşin tedavi edici ve temizleyici özelliği üzerinde yoğunlaşacak olursak, “Müslüman Başkurt ve Kazaklar, bir yağlı paçavrayı tutuşturup bir hastanın çevresinde “alas, alas” diye dolaştırırlar. Buna “alaslama” (Anadolu Türkçesi, “alazlama”) denir. Anlamı ise ateşte temizlemedir.²⁸ Bu uygulamanın İslamiyet sonrasında da devam etmesi, ritüelin halk tarafından benimsendiğini göstermektedir. Ateşin arındırıcı özelliği genellikle, farklı topluluklardan gelenler yani bir bölgeye yabancı olanlar üzerinde uygulanmaktadır. Örneğin, Moğollarda arındırılan kişi yeni gelin olabilmektedir.²⁹ Yeni gelin de bir nevi yeni eve yabancıdır. Ateşe saygı seremonilerinde yetkileri bu yüzden sınırlandırılmıştır. Göktürlere gelen Bizans elçi heyetinin hükümdarın huzuruna çıkartılırken iki ateş arasından geçirilme olayı ve “Çingiz Han'a gelen elçilerin ateş üzerinden atlatılmadan saraya alınmamaları”³⁰ olayı teknik olarak birbiriyle uyum içerisindedir. “Ateş en temiz şeydir. Salgın bir hastalıktan sonra Yakut Türkleri bir meşale ile evleri ve gerekli yerleri temizliyorlardı. Kuzeydeki Buryat Moğolları ise, ağlların 9 yaşına ateş yakıyorlar ve hayvanları bu ateşin üstünden geçmeye zorluyorlardı.”³¹ Bu örnekler ateşin temizleyici rolünün sadece yabancı kişiler için uygulanmadığını göstermesi açısından önemlidir. Göktürk çağındaki Kırgız Türklerinin ölümlerini yaktıkları hem Çin hem Arap kaynaklarında geçmektedir.³² Makdisi, “onlar ateşin ölüyü bütün kirlerinden arındırıldığına inanıyorlar” ve Marvazi, “onlar ateşin ölümlerini arındırdığı ve temizlediği gerekçesiyle ölümlerini yakıyorlar, şeklinde ifade etmişlerdir. Bu uygulamayı da ateşin temizleyici özelliğine dayandırabiliriz. Ancak, “ölüye ait yeryüzündeki bütün anıların silinebilmesi için, ölünün tüm kemiklerinin yakılması gerektiği bugün bilinmektedir.”³³ Yani ateşin arındırıcı özelliği farklı olarak düşman toplulukların ölümlerinin öteki dünyada tekrar dirilmesini engellemek ve bu ölümleri aşağılamak için de kullanılabilir. Birbirine zıt iki farklı uygulama varmış gibi görünmektedir. Bu durumu, farklı dönemler ve farklı toplulukların varlığı ile açıklayabiliriz. Bu açıklamadan ise şöyle bir sonuç çıkartılabilir: Her ne kadar bütün aşamalarını göremesek de bazı ritüeller zaman içeri-

²⁰ B. Ögel, a.g.e., s. 666.

²¹ Fuzuli Bayat, *Mitolojiye Giriş*, (İstanbul: Ötügen, 2019), 71.

²² Ögel, *Türk Mitolojisi II*, 648.

²³ B. Ögel, a.g.e., s. 649.

²⁴ İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, 67.

²⁵ Bayat, *Türk Mitolojisi II*, 123.

²⁶ F. Bayat, a.g.e., s. 133-134.

²⁷ Fuzuli Bayat, *Kadim Türklerin Mitolojik Hikâyeleri*, (İstanbul: Ötügen, 2017), 239.

²⁸ İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, 68.

²⁹ Bonnufey, *Mitoloji Sözlüğü Cilt I*, 85.

³⁰ Ögel, *Türk Mitolojisi II*, 660.

³¹ B. Ögel, a.g.e., s. 659-660.

³² B. Ögel, a.g.e., s. 660.

³³ Jean-Paul Roux, *Eski Türk Mitolojisi*, (Ankara: BilgeSu, 2015), 41.

sinde değişebilmektedir. Cenaze törenlerinde ölünün cesedinin yakıldığı yere kutsal ateş götürülür ve töreni idare eden din adamı bu ateşle üç ayrı yerden odunları tutuşturur. Ölünün ruhunun yanmayan iskeleti giyinmiş olarak dumanla birlikte göğe yükseldiğine inanılır. Aynı zaman da evlenme törenlerinde de kutsal ateş yakılır. ³⁴ Bu uygulamanın farklı inançlardan beslendiği görülmektedir. Ölünün cesedinin yakıldığı yerde kutsal ateşin bulunması, cesedin gökyüzüne ulaştırılmasına yardımcı olmuştur. Yani burada ateş öteki âleme geçişte bir araç olarak vasıflandırılmıştır.

Ateşin kullanım alanlarından birisi de “Tanrı’ya temaşa göstermek üzere ateş yakmaktı.”³⁵ Bu durumda ateş bir vasıta olarak kullanılmaktaydı. Aynı zamanda Tanrı ile iletişime geçmenin de bir yöntemidir. Ateş dumanlarının fiziki olarak göğe doğru hareket etmesi, Tanrı ile iletişim düşüncesini destekler niteliktedir. Tanrı’ya sunulan kurbanlar da ateş vasıtasıyla gökyüzüne ulaştırılmaktadır. “Bazı Orta Asya ve Volga Türk kavimleri, kurbanı ateşte yakmak yoluyla Gök Tanrı’ya sunmak istiyorlardı.”³⁶ Tanrı ile iletişim kurma ihtiyaçları genellikle kurban sunma, tahta çıkma törenlerinin ve ölünün haber verilmesi gibi durumlarda hâsıl olmaktadır. “Ateş, imparatorun tahta çıktığını, göğe haber veriyor.”³⁷ Yönetme erki ile gök arasında doğrudan bir ilişki vardır. Tahta çıkma hadisesinin haber verilmesi bir manada göğün onayının alınması ile yani kut inancı ile ilgili olmalıdır. Bu konu ile ilgili benzer bir görüş ise, hükümdarın tahta çıkışını göğe haber vermek için odun yakan Hitanlarda açığa çıkar.³⁸ Aralarında kesin çizgiler olmamasına karşın her ateş her iş için kullanılmazdı. Ulu ateş kavramı da bu bağlamda değerlendirilmelidir. Türkler ulu ateşi, Tanrı ile ilişki kurmak için yakıyorlardı. Ulu ateş, doğudaydı. Doğu, güneşin doğduğu yöndü. Ateş mukaddes kayın ağaçlarının yakınında yakılıyordu. Burası ise kuru idi. Yabancılar giremezdi. Küçük ateş ise batıda idi. Konuklara ikram edilecek yemekler için kullanılıyordu.³⁹ Bahsi geçen ulu ateş, muhtemelen yılın belirli günlerinde hükümdarın direktifleriyle yakılan ve kanlı kurban sunulan ateştir. Yabancıların bu alana alınmamaları ve kuru olarak kabul edilmesi, ulu ateşin önemini vurgulamaktadır. Batıda yakılan ve Doğudaki ateşe nispetle daha az önemli kabul edilen küçük ateşin konuk ağırlamada kullanılması ise, dolaylı olarak konukların daha alt bir kademe tutulduğunu göstermektedir.

Ateşin haber verme aracı olarak kullanıma ek olarak haber alma aracı olarak da kullanıldığını görmekteyiz. “Ateş, gelecekte haber veren bir unsur olarak da kullanılmıştır. Nitekim yanan ateşe bakarak fal açma geleneği bunu kanıtlar durumdadır.”⁴⁰ Fal açma yönteminin ayrıntılarına tam olarak

vakıf değiliz. Bunun yanında günlük olaylardan haber alınmak için de kullanılmıştır. Ateşe bakıp kehanet etmek Türklere çok eski bir görenektir. Ateşin ıslık çalması, Karagaslara göre uzaktan bir yolcunun geleceğine delalettir.⁴¹ Bazı durumlarda ise “ateşten tehlikeli bir şey yoktur.”⁴² Bu durum ateşe saygısızlık yapıldığı zamanlar için geçerlidir. Örneğin, ateşin beslenmemesi sebebiyle az yanması ve gücünün azalması, ateş ruhunu da zayıflatmaktaydı. Bunun karşılığı olarak ev sahibine ve ailesine zarar verebilmekteydi. Bu zarar bazı hastalıkların meydana gelmesinin yanı sıra evin yanmasına ve ailenin yok olmasına da sebep olabilmekteydi. “Ateşe tükürme yüzünde yara çıkar.” Bu inanç dudakta uçuk çıkmaya özdeşleştirilmiştir.⁴³ Bunun yanında insanların genel bir korkusuna sebep olan ve onları çaresiz bırakan yangınlar da ateşin çoğu şeyi yok edebileceğini ve tehlikesini göstermiştir.

Ateş Ruhunun Tasavvuru: Yazıya konu olan coğrafyanın meskûnları canlı cansız her şeyin bir ruhunun olduğunu ve bir nevi ruhlar arasında yaşadıklarını düşünmüşlerdir. Bu insanlar gözle görünen hatta bazı durumlarda görünmeyen yerlerle ve nesnelere ilgili bir fikir ve anlatılar dünyası geliştirmişlerdir. Bu fikir ve anlatılar dünyası çoğu zaman yazıya dökülmemiş ancak ritüellerle ve nesilden nesile aktarılan geleneklerle varlığını korumuştur. İnsanların zihinlerindeki anlatıda kendisine yer bulabilen mekânlar ve nesnelere bazen kaçınılması gereken bazen korunması gereken bazen de önemli ölçüde saygı gösterilmesi gereken oluşumlar/varlıklardır. Kendi başına bir varlık olarak kabul gören ateş bu açıklamada, hem saygı duyulması gereken hem de korunması gereken bir konumdadır. Burada korunmasından ve saygı gösterilmesinden, ateşin fiziksel konumu olduğu kadar ateş ruhu veya hamisi de kastedilmektedir. Ateş hamisinin birden fazla tasavvuru olmasına karşın, genellikle kısa boylu bir mitolojik yaratıktır veya Tanrı’nın küçük oğlu olarak vasıflandırılır.⁴⁴ Bu açıklamada Tanrı’nın küçük oğlu olarak kabul edilmesi dikkat çekilmesi gereken bir noktadır. Evin en küçük oğlu aynı zamanda baba ocağının da mirasçısı olarak kabul görmektedir. “Küçük kardeşin kutsal seciyesi ata-baba ruhuna sadakati, aile ocağına yakınlığı ile ilgilidir.”⁴⁵ “Evdeki ocak ateşine ilişkin kült, ailenin ateş prensi anlamında ot-tegin diye adlandırılan en küçük oğul tarafından yürütülmeliydi. O, babadan kalacak malların doğal varisiydi.”⁴⁶ Yukarıda geçen ot-tegin tabiri bazen “othan/odhan” şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Temelde ikisi de benzer anlamı karşılamaktadır. Yaşanılan coğrafyanın yakınlığından dolayı farklı topluluklarda da benzer inanç sistemleri vardır. Örneğin, “Othan’la bağlı inanç Türklere komşu olan ve Türk töresini benimseyen

³⁴ Hikmet Tanyu, “Ateş” Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA), <https://islamansiklopedisi.org.tr/ates> Erişim Tarihi: (16.12.2020).

³⁵ Ögel, Türk Mitolojisi II, 666.

³⁶ B. Ögel, a.g.e., s. 668.

³⁷ B. Ögel, a.g.e., s. 668.

³⁸ Bonnufey, Mitoloji Sözlüğü Cilt I, 85.

³⁹ Ögel, Türk Mitolojisi II, 670.

⁴⁰ Bayat, Türk Mitolojisi 2, 135.

⁴¹ İnan, Tarihte ve Bugün Şamanizm, 68.

⁴² Ögel, Türk Mitolojisi II, 658.

⁴³ B. Ögel, a.g.e., s. 658.

⁴⁴ Bayat, Türk Mitolojik Sistemi 2, 117.

⁴⁵ Bayat, Mitolojiye Giriş, 72.

⁴⁶ Roux, Eski Türk Mitolojisi, 41.

Moğollarda da vardır.⁴⁷ Evin küçük oğlunun baba mirasına sahip olup baba çadırında oturması durumunu Cengiz Han'ın devleti, oğulları arasında paylaşımında da görürüz. Bilindiği gibi, Cengiz Han, kumandanlığı ve devlet adamlığı sıfatı ile kendisini ispatlayan Cuci Han'a İdil-Ural bölgesi ve ötesini vermişti. Varis olarak üçüncü oğlu Ögedey'i bırakmıştı. En küçük oğlu Tuluy'a imparatorluğun merkezini teşkil eden Moğolistan'ı vermişti. Tuluy'a imparatorluğun merkezinin verilmesi ile baba çadırının yani ilk çıkış yerinin küçük oğula bırakılması arasında zannımızca bir bağ kurulabilir. Yakutlar ateş ruhunun diğer tüm hamilerden hatta yaratıcı tanrı özelliği kazanmış Yüryüng Ayı Toyon'dan da üstün bilirler ve beyaz saçlı düşünürler.⁴⁸ Ateş ruhunun tasavvurunu Yakut Türkleri aynı zamanda şu şekilde de yapar: Ateş ruhu (uot-iççite) bir canlı gibidir. Nefesi dumandır (ateşten duman çıkmazsa nefessiz kalır). Yiyeceği kuru odundur (ateşe odun atılmazsa aç kalır ve sinirlenir). Yatağı, kurum ve isle kararmıştır. Ateş kuru, onun yastığıdır. Yorganı ise küldür.⁴⁹ Görüleceği üzere insanlara yüklenebilecek vasıflar, ateşe yüklenmiştir. Tıpkı bir insan gibi aç kalabilir, sinirlenebilir, nefes alabilir ve hatta uyuyabilir. Ateşe yüklenen bu vasıfların doğrudan ateş ile ilgili olması yani nefesinin duman, korusunun yastık, yiyeceğinin kuru odun ve yatağının kurum ve is oluşu ateşin doğal varlığıyla ilgilidir. Dikkat çekilmesi gereken nokta ise, beslenmediği zaman sinirlenmesidir. Bilindiği gibi ateş ailenin koruyucusu ve birleştiricisi konumundadır. Ateşin sinirlenmesi ise ona yüklenen bu vasıfların tam tersine dönmesi anlamına gelir. Buradan da anlaşılacağı üzere, "iyi" olarak atfedilen bazı mitolojik varlıklar gereklilikler yerine getirilmediği takdirde insanların zararına çalışabilmektedir. Ateş-ocak kültürüne aşağıdaki başlıkta değinilmiştir. Ancak konu bütünlüğü için şu söylenebilir: Eski Türkler ocakta yanan ateş ile genel ateş ruhunu farklı tasavvur ederler. Bu açıklama her Türk topluluğu için geçerli değildir. Bazı Türk topluluklarında ateş ve ocak anlatıları iç içe geçmiştir. Ateş ruhu gökte veya ocağın içinde yaşar. Buna yılın belli mevsimlerinde kanlı kurban sunulur. Ocaktaki ateşe ise günlük saç saçma ritüeli vardır.⁵⁰ Teleüt Türkleri, her bir ocakta yaşayan ateş-anadan başka daha büyük yüksek ateş tanrısının varlığına inanırlardı. Onlara göre bu Tanrı ocaktaki taşın içerisinde yaşayan bir ateştir. Bu Tanrı üç ocağın sahibi dağ ruhu ile birlikte yaşar.⁵¹ Bayat, bu konuda ateş tanrısının dağ ruhu ile bir alakasının olmasını, ilk ateşin taştan-dağdan alınması ile ilişkilendirmiştir. Biz de bu görüşteyiz. Her çadırdaki ocak ve ocaktaki ateş hamisinin yanı sıra eski Türkler Tanrı kadar güçlü ve etkili olan genel od-ocak ruhunun varlığını da kabul ederlerdi.⁵²

Ateş ve Ocak: Eski Türklerde ocak kültürü ateşle doğrudan bağlantılıdır ve birçok ortak uygulamaları barındırmaktadır. Bu yüzden her ikisinin birlikte değerlendirilmesi daha sağlıklı sonuçlar verecektir. Aynı zamanda ocak kültürü aile kültürü ile de sıkı bir şekilde bağlantılıdır. "Şaman ilahilerinden anlaşıldığına göre aile ocağı kültürü ile ateş kültürü birbirinden ayırt edilemez."⁵³ Ateşin, aileyi birleştirici özelliği ocakta şekillenmiştir. Ocağın, oçokdan türediği düşünülmüştür. Oçok, üçayaklı altında ateş yakılabilen bir kazandır. Çadırın ortasında durur. Aş pişirme yeri ve odada yaşayanların oluşturduğu birliğin simgesidir. Ayrıca ateş ruhuna yapılan ayin yeridir.⁵⁴ Çadırın üyelerinin bir nevi toplanma yeridir. Çoğu iş bu ocak etrafında görülür. Çadır bağlamında ocağı değerlendirmemiz konunun daha iyi anlaşılmasına katkı da bulunabilir. Çadır, evrenin küçük bir modelidir. Ocak ise, çadırın bir sembolüdür (ocak-çadır-evren). Ocak-ateş kültürü ise aile sembolüne dönüştürülmüştür. Mikro-kozmosta çadırın ortasında olmakla aileyi birleştiren ocak, makro-kozmosta evrenin ışıklanmasını sağlayan güneşi simgelemektedir. Sümerlerde de ateş güneşi temsil etmektedir.⁵⁵ Eski insanlar görünen dünyayı, zihinlerindeki hikâyelerle benzerlik kurarak anlatmayı tercih ederler. Ateş-ocak-çadır üçlüsü de böyle bir benzetme ile anlatılmıştır. Çadırın tepesine varan alevler makro kozmos da esasen gökyüzüne yani Tanrı'ya ulaşan alevlerdir ve kutsal olarak anılırlar. "Her ocağın ayrı bir sahibi ve koruyucu ruhu vardı."⁵⁶ Ateş ruhu ile ocak ruhu bazen birbirine karışmaktadır. Bunları kesin hatlarla birbirinden ayırmamız güçtür. Her ailede ateş dolayısıyla da ocak bulunduğu için her ocağın yani her ailenin bir koruyucu ruhu olduğu anlaşılır. Bu ruhun kırdırılmaması için yapılan ritüeller ise doğrudan ateş ile ilgilidir. Yakut Türkleri, Proto-Türk kültürünün en eski geleneklerini içinde barındırır. Onlara göre aile ocağı hiçbir zaman sönmemesi gereken, mukaddes bir ateştir. İlk lokma, ilk kashık ve ilk yudum ocağın hakkıdır.⁵⁷ Bu noktaya Ateş Kültürünün Önemi ve Ateşe Saygı bölümünde değinilmiştir. Ek olarak şu söylenebilir, ateşin kendi kendine sönmemesi veya gücünün azalması anlamında yakıcılığının ve parlaklığının azalması kötü bir şeyin olacağına delalet ettiği düşünülmüştür. Ocak kültürü genellikle atalar kültürü ile de değerlendirilir.⁵⁸ Ateş ve ocak kültürü arasında atalar kültürünün dâhil edilmesi, ocakta yani ateşte bulunan ecdat ruhlarıyla alakalıdır. Ateşe yapılan bir saygısızlık örneğinin ayakların ateşe doğru uzatılması ya da su ile söndürülmesi aslında ateşin içindeki atalar ruhuna yapılan bir saygısızlık olarak görülmüş ve bu tarz davranışlar hoş karşılanmamıştır.

⁴⁷ Bayat, Türk Mitolojik Sistemi 2, 117.

⁴⁸ Bayat, Kadim Türklerin Mitolojik Hikâyeleri, 241.

⁴⁹ Ögel, Türk Mitolojisi II, 654.

⁵⁰ Bayat, Türk Mitolojik Sistemi, 131.

⁵¹ Bayat, Mitolojiye Giriş, 72.

⁵² Bayat, Kadim Türklerin Mitolojik Hikâyeleri, 239.

⁵³ Abdülkadir İnan, Eski Türk Dini Tarihi, (Ankara: Altınordu, 2017), 48.

⁵⁴ Bayat, Türk Mitolojik Sistemi 2, 132.

⁵⁵ F. Bayat, a.g.e., s. 119.

⁵⁶ Ögel, Türk Mitolojisi II, 630.

⁵⁷ B. Ögel, a.g.e., s. 639.

⁵⁸ Çoruhlu, Türk Mitolojisinin ABC'si, 48.

Sonuç: Mitolojik anlatılar milletlerin bilhassa yazının yaygın olmadığı milletlerin, kendilerini en iyi ifade etme şekillerinden biridir. Eski insanların günlük hayatlarındaki sıradan uygulamalarından en karmaşık ritüellerine kadar ekseriyetinin arka planı mitolojik bir unsura ya da olaya dayanmaktadır. Milletlerin efsaneleri tamamen saf kalmakta büyük oranda başarısız olmuşlardır. Muhtemelen bahsi geçen saflığın oranı daha arkaik zamanlarda ve orman gibi tecrit edilmiş bölgelerde daha yüksektir. Bu efsanelerin oluşumunda katkısı olan toplulukların da saflık kaygısı güttükleri düşünülemez. Eski Türklerdeki ateş olgusuna dair anlatılarda da farklı milletlerin izlerini görmekteyiz. Eski Türklerin algısında ateşin, ailenin birliğini sağlama, iyileştirme, haber verme ve alma, koruma gibi özellikleri vardır. Bunların yanında ateş ailenin bir üyesiymiş gibi muamele görür. Dağların, ormanların ve insanların ruhlarının olduğu gibi ateşin de ruhu vardır. Bu ruhun farklı coğrafyalarda farklılaşmak suretiyle belirli bir şekli de mevcuttur ve ailenin, soyun ve milletin devamlılığı için hak ettiği saygının gösterilmesi gerekir. İnsanların korkuyla birlikte saygı duydukları ateş, bütün faydalı özelliklerine karşın bazen de oldukça yıkıcı ve yok edici olabilmektedir. Bu motifi birçok mitolojik unsurda görmekteyiz. Bahis konusu olan dönemde yaşayan insanların dikkat etmesi gereken nokta ise, insanın yeryüzünde yalnız yaşamadığı etrafındaki canlı cansız her şeye duyarlı ve saygılı olması gerektiği ve bazen de ayrıcalık kazanmak için etrafındaki kutsalların hoşlarına gidecek kurbanlar sunmasının gerekliliğidir.

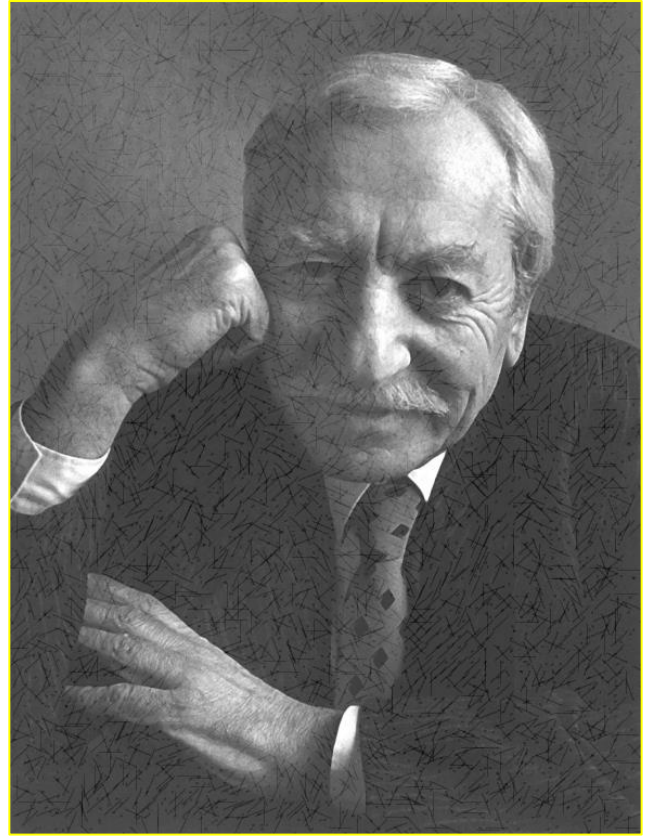
&

*Beni candan usandırdı cefâdan yâr usanmaz mı
Felekler yandı âhımdan murâdım şem'i yanmaz mı*

*Fuzûlî rind-i şeydâdır hemîşe halka rüsvâdır
Sorun kim bu ne sevdâdır bu sevdâdan usanmaz mı*

&

Doğu'ya Batı'ya Batu'ya Dair, Hisar Nisan 1967
Batılı anlayış ve tutum ne bir sanatçıyı övmek için ötekini kötüler, ne de berikini kötülemek için ötekini över. Batılı ayrılıkları değerlendiren, benzemez, zıt değerlerden yararlanan, kafasını zenginleştiren insandır. (...) hele hele kat 'iyiyen' 'çürük, eski, şatafatlı, boş' diye küfürler sıralamaz, berikileri övmenin yolunu böyle aramaz, zaten Batılı anlayış ve tutum için övmek değil, değerlendirmek önemlidir, değerleri korumak önemlidir. Değerleri ne kadar çoksa ne kadar çeşitli ise o da o kadar büyüyecek, o kadar kuvvetlenecektir. Batılı bunu bilir. Daha doğrusu Batılı bunu bilen adamdır. (Düşman Kazanmak Sanatı, Ötügen Yay. İst. 2020, s. 276)

Münazaralar, Sorular, Tercüman 9 Aralık 1972
Zira edebiyatta, genel olarak sanatta "en" diye bir şey yoktur; "en büyük.. en güzel.. en üstün" yoktur. Olsa olsa "en meşhur" vardır ki, bunun da sanat değeri dediğimiz şeyle ilgisi yoktur. Bir yazarın üstünlüğü, başarısı, bir başka yazarınkini silip götüremez: bu bir atletizm yarışması, bir "rekor" konusu değildir. Sanatta her şey kişiliğe, üslûb dediğimiz dünya görüşünün ve düşünce tarzının, bu arada elbette anlatımın benzemezliğine ve benzetilemezliğine bağlıdır, buna göre de değerlendirilir. Kolay taklit edilebilenlerle taklit özentilerinin o alanda yeri yoktur. Öylelerini "şöhret" bile kurtaramaz, toz olur giderler. (s. 173)

Tarık BUĞRA (Akşehir 1918-1994)

Niçin Sanat?

Tercüman 3 Mart 1971

Sanat ve Edebiyatla yakından ilgilenmeyen tek bir "büyük adam" tanımıyorum. Sanayici, politikacı, asker, bilgin, teknisyen... meslekleri ne olursa olsun, doruklara yerleşenlerin hepsinde de sanat ve edebiyat ilgisi gördüm. Büyük oldukları için değildir bu. Tam aksine, bu yüzden büyük olmuşlar, hiç değilse, başarılarını bu ilgi kolaylaştırmıştır.

Dahası da var: Sağlam bir devlet düzeni kurmuş ve kalkınmış ne kadar toplum varsa, hepsinin de sanat ve edebiyata karşı geniş, yaygın, köklü bir ilgi beslediklerini gördüm. Medeniyet tarihlerini karıştırdım, onların da, en az dörtte üçlük bir hacim ölçüsünde sanat ve edebiyat tarihi olduğunu gördüm. Gezdiğim ileri ülkelerde bir asker veya kral heykeline karşı sekiz, on edebiyatçı ve sanatçı heykeli gördüm: Parkları, meydanları onlar şereflendiriyordu.

Bitmedi: Dinlerin ve -doktriner veya değil- siyasi iktidarların da sanata, edebiyata dayandıkları ölçüde yayılıp kök saldıklarını gördüm. O kadar ki, müziğin, mimarlığın ve romanıyla, şiiri, tiyatrosu, hikâyesi ile edebiyatın dışında bir Hıristiyanlık düşünmememe imkân yoktur. Ve

İslâmı sevdirtmek, benimsetmek bakımından bir Yunus EMRE'nin, hattâ bir tek Mevlid'i ile Süleyman ÇELEBİ'nin payı en ünlü din bilginleri ile müfessirlerden üstün olmuştur.

Örneklerin üzerinde uzun uzadıya durmak gerekmez. Bunlar saymakla da bitmez: Şekspir'ini donanmasından üstün tutan İngiliz... Maksim Gorki'yi kendisinden de öne geçiren Lenin, Andre Malraux'yu en yakın adamı yapan ve medeniyetin açıklamasını bizim büyük Bâki'miz ile yapan De Gaulle. Nihayet şâirlerini başköşeye buyur eden bizim padişahlarımız... Kısacası, büyüklüğü hak etmiş herkes ve her şey, sanatın ve edebiyatın, yâni yaparı, o bir tek insan olmasa en geniş kütelerin el ve iş birliğiyle bile yapılamayacak olanın, sanat ve edebiyat eserlerinin, bu saf beyni ürünlerinin önemini açıklar.

Kısacası, insanların, toplumların ve inançların kaderi çok geniş çapta sanat ve edebiyata bağlıdır: çünkü insan kafasının en saf ve en üstün, en bağımsız çalışma alanı sanat ve edebiyattır. Sanat ve edebiyatla ilgi kurulmazsa ne mi çıkar? Her konuda kısır kalmağa mahkûm kafalar ve gönüller çıkar....

Mehmet Emin ERŞAN, Al Gömleklî Adam, 40x40 Akkrilik

KAYMAKAM YAHYA SEZAI BEY'İN ANILARINDA AKSARAY

(Haziran 1910 – Ocak 1914)

Gayretli, hamiyetli, idealist bir bürokrat; sıradışı bir kaymakam ve vali. Osmanlı'nın son dönemlerinde, 1902'de aşar memuru olarak başlayan devlet memurluğu 1939'da Eskişehir valiliği ile son buluyor. Akabinde milletvekilliği görevleri... Dört yıl kadar Aksaray'da görev yapmıştır. Şehir içi yolların genişletilmesi ve kaldırımla döşenmesinden şehre su getirilmesine, ilk kez bir kız mektebinin kurulmasından mevcut ortaokula ilave bina yapılmasına; saati İsviçre'den sipariş edilmekle beraber tamamlanamayan saat kulesi ve talebe için mezuniyet töreni düzenlemeye kadar pek çok yeniliğe, gelişmeye imza atmış bir genç kaymakam. Anılarında ulaşım şartları, yollar, coğrafi şartlar, mahalleler, halkın geçim kaynakları, gelenekler, eğitim-öğretim durumu, ileri gelenlerin adları ve görevleri gibi pek çok konuda bilgi bulmak mümkün... Aksaray'ın merkez yerleşimi hakkında verdiği bilgiler paha biçilmez derecede önemli olmakla beraber, kırsal yerleşimler hakkında verdiği bilgilerin – üç buçuk yıl kadar görev yapmasına tezat teşkil edecek şekilde- çok sınırlı kalması söz konusudur. Bu durumun ortaya çıkmasında, anılarını yaşlılığı esnasında kayda almasının etkisi büyük olmalıdır. Tarihçi Kitabevi tarafından 2012'de yayımlanan “Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Sancılı Yıllar Yahya Sezai Uzay'ın Anıları (1879-1970)” adındaki kitap bir bütün olarak değerlendirildiğinde, Osmanlı Devleti'nin son dönemleri ile Cumhuriyet Dönemi'nin ilk yıllarının siyasî ve iktisadî yapısı hakkında çok önemli bilgiler elde etmek mümkündür. Bilhassa devlet memuru olmanın müşküllatı hakkındaki tespitleri eşsizdir (s. 167). Yahya Sezai Bey'in anıları aynı zamanda doğru bildiğimiz pek çok yanlış tasahih etmeye de fırsat vermektedir. Kitaptaki anıların Aksaray ile ilgili kısmı, Selçuk Üniversitesi emekli öğretim üyesi Mustafa ÖZCAN hocamız tarafından değerlendirilerek “Yahya Sezai Bey'in Anılarında Konya Aksaray'ına Dair Tespitler” başlığı ile 09 Aralık 2015'te yayımlanmıştır¹. Değerlendirmeyi metne dokunmadan buraya aktarıyoruz².

Yahya Sezai Bey'in Anılarında Konya Aksaray'ına Dair Tespitler

Yahya Sezai Uzay Bey (1879-1970) yakın tarihimizin çok önemli olaylarına tanık olmuş bir idarecidir. Anılarını, torunu Lale Uzay Akalın yayıma hazırlamıştır. Kitabı okuduğunuz zaman onun pek çok idarî görev yaptığını görürsünüz. Ayrıca II. Meşrutiyet'in ilânından bu yana çok önemli tarihî olaylara tanıklık etmiş olduğunu anlarsınız. Bu yüzden kısaca kendisinden bahsetmek gerekmektedir.

Yahya Sezai Bey, soyadı Atatürk tarafından verilen Türk bürokrat ve siyasetçilerindedir. Kitabından öğrendiğimize göre Sındırgı, Aksaray, Hayrabolu, Malkara, Adapazarı ilçeleri kaymakamlıklarında bulunmuştur. Kurtuluş Savaşı sırasında Bandırma'da kurulan Redd-i İlhak, Redd-i İşgal ve daha sonra da Bandırma Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri Başkanlığı görevini üstlenmiştir. Osmanlı'dan Cumhuriyete Sancılı Yıllar'da yazarın hayat hikâyesini, aile çevresini, eğitimini, görev yerlerini öğreniyoruz. Ayrıca Balıkesir'de Miralay Kazım Özalp'ın teşebbüsü ile toplanan Müdafaa-i Hukuk Cemiyetine delege olarak katılmış, Bandırma Ticaret Odası Başkanlığı görevinde bulunmuştur. 1923 yılında İzmir İktisat Kongresine Balıkesir'i temsilen katılanlardandır. Ömrünün daha sonraki yıllarında Giresun, Yozgat, Trabzon, Eskişehir illerimizde valilik görevini yürütmüş, 6. ve 7. Dönem Balıkesir Milletvekili olarak Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde yer almıştır.

Yukarıda da belirtildiği üzere bir süre Konya Aksaray'ında kaymakam olarak hizmet eden Yahya Sezai Bey'in anlattıkları, bir zamanlar Konya'ya bağlı olan Aksaray kadar biz Konyalıların da ilgilendirmektedir. Sezai Bey'in bu anıları hem o yıllardaki sosyal hayatımızı ve şehrimize bağlı Aksaray'ı tanımamızı sağlamakta, hem de bugünlere hangi şart ve nasıl bir ortamdan geldiğimizi bütün çıplaklığı ile gözler önüne sermektedir. Yahya Sezai Uzay, Sındırgı Kaymakamlığı'ndan, Konya Aksaray Kaymakamlığı'na atanır. 19 Mayıs 1926 /1 Haziran 1910 tarihinde Aksaray'daki görevine başlar. Dört sene kaldığı Aksaray Kaymakamlığı görevinde birtakım gözlem, tespit ve hizmetlerde bulunur. Dolayısıyla Sezai Bey'in

¹ <https://www.konyayenigun.com/bolge/yahya-sezai-beyin-anilarinda-konya-aksarayina-dair-tespitler-h109671.html>

² Yazıyı yayımlamamıza müsaade eden Prof. Dr. Mustafa ÖZCAN Bey'e müteşekkirimiz.

* Yayına hazırlayan: Necmettin AYGÜN.

Aksaray'a dair verdiği bilgiler, bu yıllara aittir. Onun bu gözlem, tespit ve hizmetlerini yolculuk günlerinden başlayarak anlatalım:

Görevinin başına giden Yahya Sezai Bey'e göre o yıllarda İstanbul'dan Konya'ya trenle iki günde gidilmektedir. Konya'dan Aksaray'a ise üç günde varılmaktadır. Nakil güçlüklerinden dolayı eşyasının bir kısmını Sındırgı'da satmışlardır. Annesi, babası da dâhil olmak üzere iki arabayla yola çıkarılır. Konya'dan kiralanan bu arabalardan birine annesiyle babası, ötekine de eşiyile kendisi, oğlu, kızı binmişlerdir. Tek ağaç olmayan dümdüz yollardan geçerler. Üç gün sürecek olan bu yolculukta ilk konakladıkları yer, Aktaş Hanı olur. Geceyi burada geçireceklerdir. Burası, "çölün ortasında, alçak, kerpiç duvarlı ve üzeri de dümdüz toprak örtülü, önünde daha evvel gelmiş birkaç başka araba ve etrafı gübre ve pislik ile dolu olduğundan irili ufaklı milyonlarca sineğin istilasına uğramış bir yer"dir. (s.123).

Ağacın ve suyun olmadığı bu yerde özellikle hanımlar kendilerini pek güvende hissetmezler. Biraz öteden suyun getirildiği bu handa temiz bir yaygı isterler. Hancının getirdiği bu yaygı (hasır)üzerinde yatılır. Sabah erkenden de arabalara binerek hareket ederler. Akşam da Aksaray'a bağlı Sultan Hanı'nda kalacaklardır. Akşamüzeri Sultan Hanı'na varılır. Yazarın belirttiğine göre burası 500 haneli Sındırgı kasabası kadar bir köydür. Orada yeni yapılmış iki katlı bir evde misafir edilirler. Burada Aktaş Hanı'ndakiyle kıyaslanamayacak kadar rahat etmişlerdir.

Sabahleyin tekrar arabalara binerek hareket eden Yahya Sezai Bey ve ailesi, ikinci vakti Aksaray'a ulaşmışlardır. İlçenin kenarında ilçe memurları ve ileri gelenlerinden oluşan kalabalık bir heyet kendilerini karşılar. O akşamı Tahrirat Kâtibi Perkzade Mustafa Efendi'nin evine misafir olurlar. Aksaray'ın köklü bir ailesine mensup olan Mustafa Efendi ile kardeşleri hakkında bilgi veren Yahya Sezai Bey, eserinin bu bölümünde iki tarihî handan bahseder. Bunların ilki Sultan Hanı'dır. Bu han aynı adı taşıyan köydedir. Bu köy, 500 haneli ve 2000 nüfusludur. Sultan Hanı'nın adıyla anılmaktadır. Yahya Sezai Bey bu hanı, Bursa ile Karacabey arasındaki Selçuklular tarafından yapılan hanlarla karşılaştırır. Sultan Hanı'nın etrafını dolaşarak ve adımlayarak ölçmeye çalışır. Onun hesabına göre bu han, tahminen beş dönümlük bir yer işgal etmektedir. Üç-dört metre kalınlığında kâgir bir duvarla çevrilidir. İki katlı olarak inşa edilmiştir. İkinci kata çıkan merdivenlerin duvarların içinden yapıldığını belirtmektedir. Alt katta olduğu gibi ikinci katta da odalar, salonlar vardır. Hanın ortasında geniş bir meydan, içinde bir de cami bulunmaktadır. Yeraltından gizli künklerle bu hana su getirildiğini söylemektedir. Bu suyun memuruna Sultan Hanı mirayı denildiğini, fermanlı bir memur olduğunu bildiren Yahya Sezai Bey, bu hanın asıl şöhretinin kapısından kaynaklandığını ifade etmekte ve kapının güzelliğini şöyle anlatmaktadır: "Bu hanın

asıl şöhreti kapısındanandır. Kapısı şimdiki kamyonların en büyüklerinin serbestçe gireceği kadar geniş, çok daha yüksek ve çok süslüdür. Beyaz mermerden yapılmıştır ve geniş kornişleri türlü oymalarla tezayin edilmiş. Yüksekliği belki 4 metre vardır. Halen üst kısmı yıkılmış olduğu halde 7- 8 metre vardır. Bu ziynetlerin orta yerinde çivi, sülüs ve kufi yazılarıyla kitabeler yazılmış. Ben okuyabildiğim kadarının suretini çıkarmıştım. Aksaray'da atasözü gibidir: "Sultan Hanı'nın kapısı, Ağzıkara Han'ın yapısı derler."(s.125)

Diğer han ise Aksaray'ın doğusunda, beş altı saat mesafede bulunan ve yine içindeki hanın ismiyle anılan Ağzıkarahan köyündedir. Yahya Sezai Bey, bu han için "muazzam" sıfatını kullanmaktadır. Bu hana dair de şu bilgileri vermektedir: " O hemen hiç harap olmamıştır, yepyeni durmaktadır. Bu hanların inşasında kullanılmış olan taşlar, hayret uyandırır. İstanbul'daki Bayezid ve diğer camilerin duvarlarında görülen taşların birkaç misli daha büyük taşlarla yapılmıştır. Muntazam yontulmuş olarak duvarlara konulmuş olan bu taşların uzunluğu, bir buçuk iki metre ve kalınlığı da yarım metre-75 santim vardır. Bu hanların civarlarındaki bu taşların çıkarılmış olduğunu anlatan ne bir dağ, ne bir taş ocağı görülmemektedir. Bu taşlar nereden çıkarılmış? İşlenmemiş olanların büyüklüğü tasavvur edilirse nasıl çıkarıldığı, nasıl çevrilerek işlendiği ve sonra nasıl ve ne ile getirilip bu yüksek duvarların üzerine nasıl ve ne ile konduğu hayret uyandırıyor. O zaman, şimdiki makineler ve elektrikle işleyen vinçler yoktu ki bunlar yerlerinden onlarla kaldırılıp getirilebilin. Aksaray'daki Karamanoğlu İbrahim Bey Cami-i Kebir'inin duvarlarındaki taşlar da büyüktür ama bu hanlardaki taşların yarısı kadar ancak vardır."(s.126.)

Yolculuk izlenimlerini anlatan Yahya Sezai Bey, Konya'dan Aksaray'a doğru yol aldığı üç günde ağaçsız, susuz, hatta hiç bir yerde bir tutam yeşil ot görmeden, dümdüz, kupkuru bir çölde yürür gibi gittiklerini hikâye etmiş, Aksaray'a yaklaştıklarında ise kavak ağaçlarıyla karşılaşınca son derece sevinmiştir. Aksaray'ın içi kavak bahçeleriyle doludur. Halk, bunları büyüdükten sonra kesip kereste, kavak, tahta yaparak binaların inşaatında kullanır. Aksaray, o tarihte 2000 haneli büyük bir ilçedir. Her evin büyük bahçesi vardır. Bu bahçeler ve ilçenin kenarlarındaki arsalar ve tarlalar kavak, ceviz ve meyve ağaçları ve üzüm bağları ile doludur. Yahya Sezai Bey'in belirttiğine göre hemen her evin bahçesinden akarsu geçmektedir. Bu yüzden Aksaray'ı, "o havalinin ciğerleri ve hatta cenneti" diye nitelemektedir.

Yazarın Aksaray hakkında verdiği bilgiler hiç şüphesiz bu kadar değildir. O günkü Aksaray bir hayli büyümüştür. Çok çeşitli mahallelerden oluşmaktadır. Yahya Sezai Bey bunların bazılarının adlarını vermektedir: Cami-i Kebir Mahallesi, Orta Mahalle, Şeyh Hamit Mahallesi gibi. Yine şehrin iki kapısı vardır: Kayseri Kapısı, Konya Kapısı. Bir kere daha yazarın verdiği bilgilere başvuralım:

“Biz Konya'dan gelerek Konya Kapısı'ndan girdik. Bir kilometre kadar sonra biraz yokuş başlar. İki kilometre sonra da Şeyh Hamit Mahallesi'ne varılır ki oradan da Kayseri Kapısı denilen yoldan Kayseri'ye gidilir. Bu yolların hepsi, Allah'ın yarattığı gibi karayollarıdır. Şehirde ne vilayet merkezi olan Konya'ya, ne doğrudan bağlı olan Niğde sancağına, ne de sınırdaş bulunduğu Bor, Nevşehir, Ürgüp, Arapsun kazalarına şose yolu yoktur. Şehir içi yolları da kaldırımsızdır. Kışın her tarafa nakil vasıtası işlemez. Hatta kışın at ile gidip gelen posta dahi gidemez olur. Şehrin ortasından Aksaray Çayı namında bir su geçer. Bu su şehir içinden geçerken çeşitli kollara ayrılır ve her koldaki su her evin bahçesine uğrayarak geçer. Bahçe içindeki sular, kenarları taş duvarlarla işlenmiş arklardan geçer. Su mahallelerden çıktıktan sonra şehir dışında birleşerek yine çay halinde ovaya akar. Yaz günü su o kadar çok değildir. Ancak bağları, bahçeleri sulamaya ve içmeye, hayvan sulamaya kâfi gelir. Fakat kış günleri çoğalır, büyür, taşar, bazı zarar ve hasar yapar. Bu çayın suyu aslında Niğde'nin Melendiz dağlarından çıkarak gelen temiz bir sudur.”(s.127).

Aksaray çayının Niğde tarafından gelirken Hicap ve Demirci köyleri civarındaki ovayı sazlık ve bataklık haline getirdiğini söyleyen Yahya Sezai Bey, onun; yoluna devam ederek Aksaray Çayı adını alıp Aksaray'a girdikten sonra müthiş bir sıtma mikrobi taşıdığını belirtmektedir. Fakat şehrin içecek başka suyu olmadığından halkın çaresiz bir şekilde bu suyu içtiğinden bahsetmekte, bilhassa yaz günleri sıtmasız tek insan bulunmadığını, herkesin karınlarının şiş ve benizlerinin sapsarı olduğunu söylemektedir. Bunları görünce Yahya Sezai Bey'in Aksaray'a ilk girerken ki duyduğu sevincinin kaybolduğunu, ümitsizlik ve kedere boğulduğunu nakletmemiz gerekir.

Yazar, başlangıçta Aksaray'ı sevmemiş ama daha sonra almıştır. 1912 Balkan Harbi, o, Aksaray'dayken çıkmıştır. Bütün Rumeli'nin elimizden çıktığına çok üzülmüş olan Yahya Sezai Bey, oğlunu, ilkin orada okula başlatmıştır. Hapishane Müdürü eşraftan Fahri Efendi'dir. Onun iki katlı evini kiralık olarak tutmuşlardır. Evin, bir dönümden fazla bahçesi vardır. Kirası 80 kuruş olan bu evde kızı Meliha dünyaya gelmiştir. İlçede Hacı Hasanlar Mektebi vardır ve oğlu bu mektebe başlamıştır.

Yahya Sezai Bey Aksaray kaymakamı iken-1911

İlçenin (Aksaray'ın) o zamanlar 180 köyü bulunmaktadır. İlçenin büyük ve geniş olması resmi işlere, Sındırgı ile karşılaşılacak kadar çok yoğunluk getirmiştir. İlçe arazisinin alan genişliğini hesaplayan Yahya Sezai Bey'in, Aksaray'ın, Osmanlı İmparatorluğuna bağlı olan Karadağ Krallığı'nın arazisi kadar olduğu kanaatine varmıştır. Yöre arazisi verimlidir ve Konya, Türkiye'nin nasıl tahıl ambarı ise, Aksaray da Konya'nın öylesine tahıl ambarıdır. Aksaray'da o yıllarda beş ilk mektep, bir rüştiye mektebi, iki medrese bulunmaktadır. Burada en yüksek tahsilli olan, rüştiye ve medrese mezunudur. Herkes daha fazlasını istememiş, bununla yetinmiştir. Yani lise ve yüksek tahsil yapan yoktur. Dikkate değer bir husus da büyük köylerde mektebin olmasıdır. Ancak bu yeterli değildir, zira köylerin onda birinde ilk mektep vardır. Yine bazı büyük köylerde medreselerin bulunduğu kaydedilmiştir. Şu gerçeği de göz ardı etmemek gerekir: O zamanlar lise muadili olan idadi mektepleri; değil ilçelerde, sancaklarda bile bulunmamaktadır. Hatta her vilayette de olmayıp ancak büyük vilayet merkezlerinde vardır (s.130).

Yahya Sezai Bey'in anılarında, Aksaray'ın insanları ve nüfusu hakkında da bazı tespitlerle karşılaşırız. Ona göre şehir ve köyde yaşayan insanlar uslu, terbiyeli insanlardır. O zamanlar, Aksaray'da bir hayli Ermeni ve bir miktar da Rum vardır. Bunu "Birkaç sade Rum, birkaç da Rum-Müslüman karışık köy vardı. Halkı yalnız Ermeni ve Müslüman'la karışık Ermeni köyleri de vardı" şeklinde anlatır. Şehir halkı, aşar mültezimliği, manufaturacılık, kasaplık, çiftçilik ve bakkallık ile meşguldür. Bütün binalar kerpiçten ve üzerleri toprakla örtülüdür. Yahya Sezai Bey, Aksaray'da sadece Hükümet Konağı ile Belediye Binası'nın, bir de Askerlik Şubesi Binası'nın çatılarının kiremitle örtülü olduğunu söylemektedir.

Öte yandan ilçe merkezinde birkaç at arabasından başka nakil vasıtası yoktur. Kağrı arabası halkın bütün işlerinde kullandığı araçtır. Halk sığır, manda, koyun besler. Aksaray'da o yıllarda on iki sürü sığır ve manda vardır. Bu kadar çok hayvanın olduğu yerde, tereyağ, yoğurt, ekşimik, peynir gıda maddelerinin çok olması doğaldır. Yahya Sezai Bey, Aksaray'da her hafta iki gün devam eden pazar kurulduğunu, halkın bu maddeleri bu pazarda sattığını belirtmekte ve bunları daha çok Konya'dan, etraf ilçelerden gelenlerin satın alıp götürdüğünü kaydetmektedir. Ayrıca Aksaray'ın tereyağının

meşhur olduğunu, Ankara'ya ve İstanbul'a sevk edildiğini ve her hafta 500 teneke, yani 8000- 8500 kilo tereyağ satıldığını sözlerine eklemektedir. Yine Aksaray'da bunun yanında bol miktarda meyve ve sebzenin de satıldığını bildirmektedir. Bol üretim ve satış olması, Aksaray halkının geçim derdinden uzak tutmuştur. Çiftçi, en çok buğday, çavdar, arpa ekmekte ve ürettiği bu çok tahılı ya Aksaray'daki tüccarlara satmakta ya da Konya'ya götürüp orada satmaktadır.

Yahya Sezai Bey'e göre, Aksaray'ın çözüm bekleyen sorunları çoktur. Onun gözünde mutlaka çözülmesi gerekli, yedi sorundan bahsedilebilir. Bunların ilki şose yoldur. Hiç değilse vilâyet yahut sancak merkezine gidilebilecek bir şoseye ihtiyaç vardır. (Hemen belirtelim ki vilayet Konya, Aksaray'ın sancak merkezi ise Niğde'dir.) Yahya Sezai Bey, ilçe merkezinden hiçbir tarafa şose olmadığını söylemektedir. Kış günleri çoğu kere halk, çarşıya ata ve merkebe binerek gelip gider Çünkü şehrin sokaklarında en adi kaldırım bile yoktur. Kış günleri çamur ve kardan yollar kapanır, bir tarafa gidip gelmek çoğu zaman mümkün olmaz. Hatta kışın değirmenlere bile gidilemediğinden halk, yazdan hazırlığını yapar, değirmenlerde günlerce bekleyerek tahıllarını un yapıp getirirler.

Bir diğer sorun da bir kız ilk mektebinin olmamasıdır. Aslında yazara göre halk mutaassıp değildir. Açılrsa kızlarını da mektebe göndereceklerdir. Tabii karma öğretim değil de salt kızların gideceği bir mektep olması şarttır. Yahya Sezai Bey, ilçede kaymakamlığının ilk gününde itibaren bu ihtiyacı tespit etmiştir. Ayrıca eğitimle ilgili bir başka iş de rüştiye mektebinin küçük olmasıdır. Onu da büyütmek gerekmektedir.

Aksaraylıların bir başka derdi de temiz içme suyunun bulunmamasıdır. Daha önce de söylenildiği gibi halk sıtmadan, hastalıktan başını alamamaktadır. Nasıl sokaklara kaldırım yapmak elzem ise ilçeye temiz içme suyu getirmek de öylesine elzemdir. Ayrıca şehir içinden geçen çay, kış günleri taşıdığından mahalleler su altında kalmakta ve büyük hasar ve zarara uğramaktadır. Bu yüzden çay'ın kenarlarına rıhtım yapmak da gerekmektedir.

Yahya Sezai Bey'in yapmak istediği işlerden birisi de erkekler arasında yaygın olan "kadın oynatma âdetini kaldırmaktır." Aksaray'da kaldığı üç yıl boyunca bu sorunların üstesinden gelmeye çalışır. Bu yedi iş ve ihtiyaçtan altısını gerçekleştirir. Ancak vilayet ve devlet bütçesiyle yapılması mümkün olan şoseyi yaptıramaz. Öncelikle mutasarrıflığı ve vilayeti ikna edemez. Diğer altı hizmeti nasıl gerçekleştirdiğini anılarında hikâye etmekten ise geri kalmaz.

Yahya Sezai Bey, aslında Aksaray'da kaymakam olarak pek çok yoklukla mücadele etmiştir:

"Fakat bunların hepsi için para ve teknik eleman lazımdı. Ne para, ne eleman, hatta ne salahiyet yoktu. Bunları Mutasarrıflık'a, Vilayet'e yazıp yapılmasına lüzum gösterip tahsisat istersem aldırılmazlar, cevap bile vermezlerdi. Hatta Aksaray-

Konya ve Aksaray-Niğde arasına şose yapılmasına onların bile kudretleri yetmezdi."(s.131).

İlk iş olarak içme suyu sorunu ele alır. İlçe Meclis İdare azalarını toplar. Belediye Başkanı Çorakçızade Hacı Ahmet Efendi'nin desteğini sağlar. Kendi başkanlığında, ilçenin ileri gelenlerinin de yer aldığı bir iane komisyonu oluşturulur ve sorunun çözümü için ilk adımlar atılmış olur. Halkın desteği temin edilir. Halkın verdiği kavak ağaçları biçirilip satılır, amele parası yapılır ve hem su sorunu, hem de Rüştiye mektebinin büyütülmesi sorunu çözümlenir. Su getirilirken çeşmeler ve kaldırımlar yaptırılır, hatta yollar genişletilir. Aslında belediyenin mühendisi ve hatta kaldırım inşasına vâkif kalfası bile yoktur. Bu işi bizzat Yahya Sezai Bey'in yapması gerekir. Kaldırım döşemesini bilen usta olmadığından Tavşanlı'dan usta getirtilir. Bunlar hem kaldırım döşerler, hem de kaldırım ustası yetiştirirler. Sonraki yolların tamirleri ve bozulan yerleri, bu ustalar tarafından yapılacaktır.

Aksaray'da içme suyu sorunu çözümlenince sıtma hastalığı da kalmaz, hasta olanlar da iyileşir. Sokaklara kaldırım yapılıncaya ilçe biraz daha şehir havasına bürünmüş olur. Yahya Sezai Bey'in dediğine göre halk evlerinden çarşıya hayvanla gidip gelmekten kurtulmuştur. Mahalleler arasında suyu adil dağıtmak üzere Belediye meydanına bir su deposu yapılır. Ayrıca yolların dar olmasının getirdiği sorunlar da yol genişletme çalışmalarısıyla halledilir. Aksaray Rüştiye Mektebi ile ilgili yeni ve teşvik edici düzenlemelere gidilir. Kız mektebi yapılıncaya hemen Maarif'ten öğretmenlerin atanması sağlanır.

Yahya Sezai Bey, Aksaray'daki vakıflarla ilgili gördüğü yanlışlıkların düzeltilmesi için çok uğraşır. Bu konuda üç örnek vermektedir. İlki Yavuz Sultan Selim'in Sadrazamı Sinan Paşa, Aksaray'a ilk mektep yaptırmış ve devamını temin ile birlikte hocalarının maaşlarına ve öğrencisine kitap ve kalem masrafına ve her sene yapılacak bayramlık elbiselerine karşılık olmak üzere kendi has ve tımarından beş köyün aşarını karşılık göstererek vakfetmiş ve bu masraflardan artan paranın Konya'daki Hz. Mevlâna dergâhına verilmesini vakfında zikretmiştir. Fakat mektep harap olmuş, değersiz bir muallim idaresinde kalmış, vakfın gelirinin büyük bir kısmının Konya'daki Çelebi'ye verilmekte olduğunu görünce, Yahya Sezai Bey hemen müdahale etmiştir. Vakıf şartlarının yerine gelmesi için önce mektep onarılmış, bakımı yapılmış, muktedir bir öğretmene teslim edilmiştir. Mektep öğrenci ile dolmuş, değerli hizmete başlamıştır. Bu durum Konya'daki Vahid Çelebi'nin şikâyetine yol açmışsa da yapılan işlemler vakfın şartlarına ve şer'i mahkeme kararlarına uygun olduğu için Çelebi'nin şikâyetinin herhangi bir etkisi olmamıştır.

Öte yandan Aksaray'da çeşitli köylerin aşarının vakfedildiği Şeyh Hamit-i Veli ve Kadı diye büyük bir vakıf daha vardır. Bu vakıfta da haksızlıklarla karşılaşan Yahya Sezai Bey, onu

Aksaray Kazası Mekteb-i Rüşdi (Ortaokul) ve Mekatib-i İbtidaiyyesi (İlkokulları) Tevzi'-i Mükâfat Resmi (ödül dağıtım töreni). Aksaray Kazası Kaymakamı Yahya Sezai Bey ve kazanın ileri gelenleri, kazadaki ortaokul ve ilkokulların talebe ve muallimleri 21 Haziran 1328 (4 Temmuz 1912) tarihli bu resimde görülmektedir. Bu fotoğrafa 7. sayımızda (2020, s. 77) yer verilmiştir.

da araştırır. Ona göre bu vakıfta da vakfedilen köylerin öşür bedeli kırk fakiri besleyecek kadar büyük bir tekkenin masrafına karşılık gösterilmiştir. Fakat ortada ne tekke kalmıştır, ne yardım edilecek fakir. Bununla ilgili gelişmeleri şöyle anlatır: "Vakfedilmiş köylerin aşarını vakfın idarecilerinden Şeyh Ahsen ve Galib ve Hüseyin Efendilerin tahsil ederek kendi işlerine sarf ettikleri görülmüştü. O vakıflar da yine mahkeme kararıyla alınıp devlet hazinesine verilmişti. Nitekim daha sonra Konya'daki Celalettin Tekkesi Vakfı dahi bir kanun ile devlet hazinesine alınmıştı."(s.139)

Amacına uygun işlemeyen vakıflardan bir tanesi de Aksaray'da Karamanoğlu İbrahim Bey'in camisiyle ilgili vakıftır. Yazar önce bu caminin İstanbul camileri kadar kalın kâgir duvarlı, büyük ve muhteşem olduğunu anlatır, daha sonra da "Dışı kubbeli değildir ama içi büyük, yedi kemerli ve kubbelidir. İstanbul'daki Bayezid Camii'nden daha büyük bir camidir" şeklinde özelliklerini sayar. İşte bu cami ile ilgili vakfın da kurallarına göre yürütülmediğini fark etmiştir. Yahya Sezai Bey'e göre vakıf şartları içerisinde caminin tamirine, imamlarına hatip ve müezzinlerine, hadim ve hademelerine yetecek kadar geliri vardır. Camide her gün Kur'an- Kerim'den bir cüzü okuyacak yedi hafıza gelirler vakfedilmiştir.

Fakat Kur'an okuyan hafız yoktur. Ama hafızlara verilecek paraları, vakıf idarecileri almaktadır. Hemen duruma el koyan Yahya Sezai Bey, "buraya da vakıf şartı icabınca yeniden imtihan ile yedi hafız tayin edilerek vazifeye başlattık" der.(s.139). Bununla da yetinmez. Bu hafızlara özel olarak ayrılan paranın ancak görevlerine muntazaman devam etmek şartıyla verileceğini duyurur ve her birinin hangi gün camide Kur'an-ı Kerim'den birer cüz okuyacaklarını bir levha üzerine yazdırır. Daha sonra da bu levhayı camlattırıp, Cami'nin mihrap duvarına astırır. Kurduğu bu düzenin aksaksız uygulanması için cami cemaatini de bir yazı ile uyarır.

Sonuç olarak Yahya Sezai Bey, Aksaray'da gücünün elverdiği kadar çalışmış, çok olumlu hizmetlerde bulunmuş ve ilçe halkı tarafından çok sevilmiştir. Aksaraylılar kendisini kolay kolay unutmamışlar, zaman zaman İstanbul'a gidip onu ziyaret etmişlerdir. Sancılı Yıllar adlı kitabından o yıllara ait birçok gerçeği öğreniyoruz. Bizce bunların en başında gelen iyi niyetle çalışmak ve halkın desteğini kazanmaktır. Ancak idareciler halkın desteği ile buldukları yörede kalıcı hizmetler yapabilir.

29 Ekim 2021 (üstte), 10 Kasım 2021 törenleri – AKSARAY – Fotoğraflar: Adem KOÇAK

Akhisar Köyü'nden-AKSARAY 2021-N. AYGÜN Arşivi

2021'DEN ESİNTİLER

Muğla'da Türklerin En Eski İzleri Bulunmak Üzere

Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi Prof. Dr. Mustafa Gökçe başkanlığında; Aksaray Üniversitesi öğretim üyeleri Prof. Dr. Remzi Kuzuoğlu, Doç. Dr. Onur Alp Kayabaşı ve Doç. Dr. İrfan Deniz Yaman ile Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi lisansüstü öğrencileri Ahmet Karadeniz, Eren Fehmi Eroğlu ve Ozan Turhan'dan oluşan araştırma ekibi, 2021 yılında Muğla-Antalya-Denizli illeri arasındaki geniş bir sahada Türklerin en eski izlerini bulmak için bir araştırma gerçekleştirdi. Bu çalışma dâhilinde tespit edilen bir kurganda Elmalı Müzesi Müdürlüğü ile birlikte yapılan kazıda ok uçları, seramik kaplar ve metal eşyalar bulundu. Elde edilen sonuçları değerlendiren araştırmacılar kurganın ve bulunan eşyaların eski Türklerin ölü gömme adetlerine benzediğini ancak kesin sonuçlara ulaşmak için çalışmalara devam edileceğini ifade ettiler. Bilindiği gibi Eski Türklerde öbür dünya inancı gereği ölen kişiler silahları ve eşyaları ile birlikte gömülüyordu. Kazılan kurganda da bu tarz eşyaların olması önemli bir kanıt, ancak çalışmalar bittikten sonra daha net sonuçlara ulaşılması bekleniyor.

şiler silahları ve eşyaları ile birlikte gömülüyordu. Kazılan kurganda da bu tarz eşyaların olması önemli bir kanıt, ancak çalışmalar bittikten sonra daha net sonuçlara ulaşılması bekleniyor.

Yapı Boz Kültürü ve Tavernier

Yabancı seyyahların gözlemleri bireyin kendinin ve içinde yaşadığı toplumun hususiyetlerini daha iyi tanımak için ayrıntılar sunmasıyla farklılık arz eden metinlerdir. Bunlardan biri 17. Yüzyılda yaşamış ve etkinlik alanı daha ziyade Doğu olan Fransız Jean Baptiste Tavernier'dir. Tavernier'in 1632'de İran'da dolaşırken Keşan'da' gördüğü bir kervansaray üzerinden sarf ettiği sözler asırları aşan bir hakikatin görünümü gibidir: "Yapı oldukça güzel ve daha çok bakımı hak ediyor; ne var ki, çok ihmal edilmiş ve harabeye dönmek üzere. Avlunun ortasında güzel bir şadırvan varmış, ama İranlılar ve Türkler eski yapılara bakmaktansa yenilerini yapmayı sevdiklerinden, şu anda harap durumda. Keşan'dan sonra, Şah Abbas'ınki kadar büyük ve aynı derecede rahat dört beş kervansaray yapılmış, Şah Abbas'ın yaptırdığıysa yok olmaya terk edilmiş. Bu gelenek o kadar köklü ki, çocuklar babalarının yaptırdığı evlere bakıp onartmaktansa, babalarının ölümünden sonra bu evlerde oturmayı onursuzluk saymakta ve kendileri için ev yaptırma onurunu yaşamak istemekteler"².

Jean Baptiste Tavernier 1605'te Paris'te doğdu. Babası XVI. yüzyılın sonlarına doğru Anvers'ten Paris'e göç eden, harita ticareti yapan, hakkâklıkla uğraşan Protestan bir aileye mensuptu. Çocukluğu, babasının dükkânındaki dünyanın çeşitli yerleriyle ilgili haritalar ve gravürler arasında geçti. Çocukluk ve gençlik ortamı geleceğin seyyahını-aydınını oluşturdu. Yolculuklarına önce Avrupa'yı dolaşmakla başladı. Yirmi iki yaşına kadar Fransa, İngiltere, Hollanda, Almanya, İsviçre, Lehistan, Macaristan ve İtalya'yı gezdi. Tavernier, 1632-1668 yılları arasında altı farklı zamanda Doğu'ya seyahatlerde bulundu. Doğu'ya yaptığı gezileri sonunda büyük miktarda servet edinmiş ve bir tüccar olarak meşhur olmuştur. İran ve Hindistan bu ticaretin ana merkezleriydi. Buralarda kurduğu temsilciliklerle ticareti geniş bir alana yaymıştı. Büyük ölçüde elmas ve değerli taşlar üzerine ticaret yapıyordu. Aynı zamanda, İran şahlarıyla / devlet adamlarıyla kurmuş olduğu özel ilişkiler ekseninde Fransa'nın Doğu ticaretine katılmasına ve buralarda yer edinmesinde etkiye bulunmuştu. 1689 Temmuz'unda Moskova'da ölmüştür. Moskova'daki Protestan mezarlığında tarihi silinmiş bir mezar taşı üzerinde Jean-

² Tavernier Seyahatnamesi (Ed. S. Yerasimos), Kitap Yayınları, İstanbul 2006, s. 111.

Baptiste Tavernier adı yazılı bulunmaktadır. Tavernier, altı yolculuğunu tamamladıktan sonra çevresi ve belki de XIV. Louis'in isteği üzerine gözlemlerini Protestan yazar Samuel Chappuzeau'nun desteğiyle kaleme aldı: *Les six voyages de Jean Baptiste Tavernier, Ecuyer, Baron d'Aubonne, Qu'il a fait en Turquie, en Perse, et aux Indes (I-III, Paris 1676-1679)*. Tavernier'in bu seyahatnâmesinde gezip gördüğü şehirler hakkında verdiği bilgiler ekonomik ve ticarî yönden büyük değer taşır. Burada Anadolu, Irak ve İran'daki kervanların, kervan yollarının, kervansarayların ayrıntılı bir envanterini yapmıştır. Gezdiği ülkelerde geçerli olan para birimleri, bu paraların karşılıklı değerleri onun ilgilendiği temel konulardır. İran paralarının Türkiye'de özellikle Van yöresinde geçerli sayıldığını bildirmiştir. Seyahatnâmede ayrıca para dolaşımı, ölçüler ve gümrük işlemleriyle ilgili ayrıntılar görülmektedir. Bunların yanında üretim ilişkileri, sanat eserleri, dinler, tarikatlar ve törenler Tavernier'in eserinde önemli yer tutar. Tavernier gezileri sırasında yakından tanıdığı İran'ı ve Azerbaycan'ı tasvir etmiş, buralarda yaşayan halkların durumunu anlatmış, böylece İran'ın Batı'da tanınmasına büyük katkı sağlamıştır. İzmir, Halep, Bağdat, Erzurum, İsfahan gibi şehirlerden çok canlı olarak söz etmesine karşılık köylerden bahsetmez. Gürcüler, Çerkezler, Kalmuklar, Nogaylar, Ermeniler ve bunların dinleri ve gelenekleri üzerine verdiği bilgiler büyük bir değer taşır³. İlgili konularda verdiği bilgiler, Osmanlı arşiv kayıtlarında yer almayan bilgileri tamamlamak açısından eşsiz öneme sahiptir. Seyahatnâme üç büyük cilt halinde basıldıktan sonra çok ilgi çekmiş ve daha ilk baskısı sürerken Amsterdam'da (1678, iki cilt), ardından Paris'te (1692, altı cilt) yayımlanmıştır. Eser Türkçe'ye maalesef çok geç bir zamanda; 300 küsurat yıl sonra çevrilmiştir. İlki çok özetlenmiş bir tercümedir (XVII. Asır Ortalarında Türkiye Üzerinden İran'a Seyahat, trc. Ertuğrul Gültekin, İstanbul 1980). İkinci çeviri, Stefanos Yerasimos'un editörlüğünde bazı ayrıntılara yönelik bilgilerin çıkarılmasıyla hazırlanmış Fransızca versiyonu (Paris 1981) esas alınarak yapılmıştır. Burada da Anadolu ve İran dışındaki bilgiler alınmamıştır. Bütün bunların yanında Tavernier Doğu'ya yaptığı gezilerde

“Doğu'yu öğretmek” üzere kardeşinin oğlunu yanına alması, bazı seferleri kardeşiyle birlikte yapması, Batı'da bu yıllarda kökleşmeye başlayan “hakiki aydın tipinin” resmini sunmaktadır. Ülke sınırlarının dışına çıkma kültürü bağlamında Dünyayı tanımak anlamında daha bu yıllarda misyoner tarikatlar eşliğinde gelişen bu insan tipinin toplumumuzda yerleşememiş ol-

masının doğurduğu sonuçları mukayese ve analiz etmek açısından Tavernier Seyahatnamesi okunmalıdır.

Karacahisar Kalesi Kazıları Devam Ediyor

6. yüzyıldan itibaren insan yerleşimine sahne olan ve Kanuni Dönemi başlarında -kale dışında yeni bir yerleşim öne çıkmış olduğundan- terk edildiği görülen Karacahisar Kalesi'nde gerçekleştirilen kazılar, tarih bilgisine yeni ve özgün bilgiler sağlıyor. Osmanlı Devleti'nin kuruluş dönemine ait arşiv kayıtlarının yok denecek kadar mahdut kalması arkeoloji kazılarını önemli konuma getiriyor. Osmanlı Beyliğinin kuruluşu ile irtibatlı kabul edilen 1288 tarihi Karacahisar'ın Osman Bey tarafından fetih tarihidir. Osman Bey adına ilk hutbenin okunduğu, ilk sikkenin basıldığı ve ilk kadı atamasının yapıldığı yerdir Karacahisar Kalesi. Pek çok ilke sahne olduğundan önemi büyüktür. Bu tarihten yaklaşık 150 yıl sonra yazılmaya başlanan Osmanlı kroniklerinde/elyazmalarında yer alan bilgilere göre 1299'da Tursun Fakih, Osman Gazi adına ilk Cuma hutbesini burada okumuştur, yani ilk Cuma namazının kılındığı yerdir Karacahisar: “Ve kiliselerin mescid itdiler ve pazar dahi bünyad itdi. Ve bu şehir halkı ittifak itdiler kim Cuma namazun kılalum ve hem bir kadı dahi dileyelüm dediler. Anda Tursun Fakı dirlerdi bir aziz kişi var idi ve ol halka imamlık iderdi. Bunlar halların ana söylediler. Ol dahi geldi. (...) (Osman Gazi) Heman-dem kadılığı ve hitabeti Tursun Fakı azize virdi. Evvel Cuma hutbesi Karacahisar'da okundu, amma bayram hutbesi Eskişehir'de okundu ve bayram namazı da anda kılındı...”. Hutbe okutmak, para bastırmak, kadı atamak ve pazar kurdurmak, devlet olmanın alametlerindendi, bu nedenle Karacahisar Osmanlı tarihinde özel bir yer tutmaktadır. Karacahisar Kalesindeki ilk bilimsel gözlemler 1999'da Halil İnalçık tarafından yapılmış olup, yüzey araştırmaları ile başlayan bu teşebbüs 2001 yılından itibaren arkeolojik kazıya evrilmiştir. 2020 yılı itibarıyla de Cumhurbaşkanlığı kararı ve 12 aylık statüde, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Anadolu Üniversitesi ve Türk Tarih Kurumu'nun destekleri ile kazılar devam etmektedir. Kazılarda henüz Osman Gazi'ye ait bir sikke bulunamamakla beraber, diğer padişahlara ve Bizans sikkelerine rast gelinmiştir. Şimdiye kadar bulunan sikke, ok ucu, çanak ve çömlek gibi objeler hakkında çeşitli bilimsel yazılar yayımlanmıştır. Eskişehir valiliği tarafından ilk sayısı Ocak 2021'de yayımlanan Fetih ve Medeniyet adındaki dergi bunlardandır. Ayrıca bk. Hasan Yılmazyaşar, Karacahisar Kalesi Kazıları, Aktüel Tarih Dergisi, Sayı 1 (Aralık 2021), s. 100-107.

³ Zeki Arkan, “Jean Baptiste Tavernier”, DİA, Cilt 40 (2011), s. 181-183.

KARACAHİSAR KAZISINDA BULUNAN SİKKELER

Murad bin
Orhan
(I. Murad)
Karacahisar
Kalesi Kazı
Arşivi -2021
(Env. No. 04)

Bayezid bin
Murad
(Yıldırım
Beyazid - H. 792)
Karacahisar Kalesi
Kazı Arşivi -2021
(Env. No. 49)

Emir Süleyman
bin Bayezid -
H. 806
Karacahisar
Kalesi Kazı
Arşivi -2020
(Env. No: 171)

Mehmed bin
Bayezid (Çelebi
Mehmed -
H. 812)
Karacahisar Kalesi
Kazı Arşivi -2021
(Env. No. 09)

Fokas
Dönemi
(602-610)
Bizans
Sikkesi

II. Mikhail
(820-829)
Bizans
Sikkesi

20. Yüzyılda Türkiye-Türk Dünyası İlişkileri

Editörler:
Cihat YILDIRIM - Fatih TUĞLUOĞLU
Mustafa GÖKÇE - Osman OKUMUŞ

Kitap Tanıtımı: 20. Yüzyılda Türkiye-Türk Dünyası İlişkileri

Editörler: Cihat YILDIRIM - Fatih TUĞLUOĞLU - Mustafa GÖKÇE - Osman OKUMUŞ (Pegem Akademi, 1. Baskı, Ankara 2021, 791 sayfa).

Hazırlayan: Suna ÇETİN⁴

Türkler, var oldukları dönemlerden günümüze kadar çok geniş bir coğrafyada hüküm sürmüşlerdir. Doğuda Doğu Türkistan'dan batıda Orta Avrupa'ya uzanan kuzeyde Sibiryaya, güneyde ise Hindistan'dan Afganistan, Basra ve Kıbrıs hattına uzanan geniş bir alanda yaşamaktadır. Bu geniş coğrafyada bağımsız Türk devletleri olduğu gibi başka ülkelerin egemenliği altında yaşayan Türkler de vardır. Söz konusu çalışmanın başlık seçiminde "Türk Dünyası" ifadesinin tercih edilmesi hem geniş bir coğrafyaya hem de birbirinden farklı hâkimiyet anlayışına sahip Türkleri açıklamak için kullanılmıştır. Kitap, bir önsöz ve on dokuz bölümden oluşmaktadır. Eserin ortaya çıkmasında dört editör ve Türkiye'nin birçok farklı üniversitesinden yirmi üç alan uzmanı yazar görev almıştır. Kitapta Türk devletleri olarak Azerbaycan, Kazakistan, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti, Kırgızistan, Özbekistan ve Türkmenistan ele alınmıştır. Ayrıca içerisindeki Türkiye'nin Türk nüfusuna istinaden Tacikistan, Macaristan, Çin (Doğu Türkistan) ve Rusya Türkleri; coğrafya bağlamında Avrupa, Balkan, Ortadoğu, Kafkasya Türkleri; Türk toplulukları olarak da Ahıska, Gagavuz, Kırım Türkleri ile olan ilişkileri konu edinmiştir. Ki-

⁴ Aksaray Üniversitesi, SBE, Tarih Ana Bilim Dalı Yüksek Lisans Öğrencisi.

tabın birinci bölümü Türk Dünyası'na ilişkin bir giriş mahiyeti taşımaktadır. Devlet ve toplulukların adının manası, bulunduğu coğrafya ve kısa tarihi bu bölümde işlenmiştir. Her bir bölüm için yazarların çalıştıkları konu ile alakalı anahatlarıyla ülke ve toplulukların tarihi sunulmuştur. Ardından Atatürk döneminden yakın dönemlere kadar Cumhuriyet dönemi birinci ve ikinci elden kaynaklarla izah edilmiştir. Her bir bölüm için ayrıca özet verilmiştir. Kitabın son bölümünde de Türk Dünyası'nın diplomatik ilişkilerini kurumsal alana taşıyan Türksoy, Türkpa ve Türk Keneşi örgütleri ve çalışmaları anlatılmıştır. Akademik camiada ve siyasi çevrelerde Türk Dünyası ile ilgili birçok yayın bulunmaktadır; ancak, bilhassa Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra Türk dünyası araştırmalarına ilgi artmış ve siyasi, ekonomik, tarihi ve kültürel içerikli birçok çalışma yapılmıştır. Türk Dünyası'nın tarihi ve kültürel birikimi yanında sorunlarına yönelik çalışma yapılmıştır. Fakat bu araştırmalar ya belirli zaman dilimleriyle ya da belirli devlet ve topluluklarla sınırlanmıştır. Bundan dolayı, Türkiye'nin Türk Dünyası ilişkilerinin daha kapsamlı ve derli toplu bir şekilde çalışılması ihtiyacı ortaya çıkmıştır. İhtiyaç gereği çalışmanın, literatürdeki mühim eksikleri tamamlaması ve konuya yeni ve farklı bir bakış açısı kazandırması amaçlanmıştır. Kitap, 20. Yüzyılda Türkiye'nin, Türk Dünyası ile siyasi, kültürel, iktisadi ve tarihi münasebetlerle ilgili etraflıca malumat vermektedir. Bu ilişkiler değerlendirilirken taraflı bir anlatımdan uzak durularak, olabildiğince objektif bir perspektiften yaklaşmış ve çalışma alanıyla ilgili her dönemin ana kaynağına sadık kalınmıştır. Çalışma bu yönüyle bir dış politika tarihi olmanın ötesinde kadim Türk tarihi ve ilişkilerine de ışık tutmaktadır. Kitap, siyaset bilimi, uluslararası ilişkiler, tarih, sosyoloji gibi pek çok disiplini ilgilendiren bir kapsama sahiptir. Yine Kitap, Türkiye'nin Türk devlet ve topluluklarıyla ilişkilerini akademik bir disiplin içinde derli toplu olarak sunan başucu eserleri arasındadır.

Kitap Tanıtımı: 20. Yüzyılda Türkiye-Ortadoğu İlişkileri

Editörler: Fatih TUĞLUOĞLU - Cihat YILDIRIM - Osman OKUMUŞ - (Pegem Akademi, 1. Baskı, Ankara, 2021, 614 sayfa).

Hazırlayan: Müjde BAYRAM⁵

Türkiye'nin dış ülkelerle olan ilişkileri üç coğrafya üzerinde daha çok yoğunluk göstermektedir: Orta Asya, Avrupa ve Ortadoğu. İncelenen kitapta Türkiye'nin Ortadoğu devletleriyle olan ilişkileri ele alınmıştır. Türklerin Ortadoğu coğrafyası ile iletişimleri Türklerin Anadolu'yu yurt edinmelerinden çok daha eskiye dayanmaktadır. Kadim bir geçmişe ve etkileşime sahip ilişkilerin Selçuklu ve Beylikler ve Osmanlı'dan sonra

Türkiye Cumhuriyeti ile devam ettiği söylenebilir. Bu anlamda çalışmanın Türkiye'nin hem dış politika tarihinde önemli bir coğrafyayla olan ilişkilerine hem de kültürel ve sosyal ilişkilerine temas ettiğini söyleyebiliriz. Ortadoğu'nun sahip olduğu jeostratejik konumu, yeraltı ve yerüstü zenginliklerinin yanında üç semavi dinin (Musevilik- Hristiyanlık- Müslümanlık) doğuş yeri olması da bu coğrafyayla olan ilişkileri önemli hale getirmektedir. Aslında bu zenginlikler Ortadoğu coğrafyası için bir şans ama aynı zamanda bu coğrafyada geçmişten beri gelen kaosu sebeplerindedir. Türkiye'nin bu coğrafyayla yakın bir mesafede oluşu ve sosyo-kültürel ve dini bir takım benzerlikler nedeniyle yaşanan yoğun etkileşim; Ortadoğu'da yaşanan gelişmelerin Türkiye'de daha çok hissedilir olmasına neden olmuştur. Türkiye, Orta Doğu'da yaşayan her türlü savaştan, krizden ekonomik, siyasi ve askeri açıdan olumsuz etkilenmiştir ve devam eden olaylarla bu olumsuz etki devam etmektedir. Orta Doğu, dengeleri çabuk değişmeye müsait bir bölge olması sebebiyle Türkiye de kendi güvenliğini sağlayacak dış politikalar uygulamaya gayret göstermektedir. Bu bakımdan Türkiye'nin Ortadoğu ülkeleriyle olan ilişkileri iyi bilinmeli ve bu çerçevede bir devlet politikası geliştirilmelidir. *20. Yüzyılda Türkiye – Ortadoğu İlişkileri*, adlı bu kitap 20. Yüzyıldaki Türkiye – Ortadoğu ülkeleri arasındaki ilişkileri, Orta Doğu'da yaşanan ve devam etmekte olan sorunları anlatırken “Orta Doğu neresidir? Orta Doğu neden önemlidir? Orta Doğu'nun sınırları neresidir? Orta Doğu'yu önemli yapan unsurlar hangi devletlerin çıkarlarına uygundur? Yeni bir Orta Doğu mümkün mü? Orta Doğu'nun tanımı neden değişkenlik göstermektedir? Gelecekte nasıl bir Orta Doğu olmalıdır? gibi soruların cevaplarına ışık tutacak bilgiler vermektedir. Kitap, bir önsöz ve on yedi bölümden oluşmaktadır. Eserin ortaya çıkmasında üç editör ve Türkiye'nin birçok farklı üniversitesinden on dokuz alan uzmanı yazar görev almıştır. Kitapta Türkiye'nin Afganistan, Bahreyn, Birleşik Arap Emirlikleri, Irak, İsrail-Filistin, İran, Katar, Kuveyt, Libya, Lübnan, Mısır, Suudi Arabistan, Suriye, Umman, Ürdün ve Yemen'le olan tarihi, diplomatik, kültürel ve ekonomik ilişkileri derli toplu bir biçimde an-

⁵ Aksaray Üniversitesi, SBE, Tarih Ana Bilim Dalı Yüksek Lisans Öğrencisi.

latılmıştır. İlk bölüm olan *Sınırları, Önemi ve Çatışma Dinamikleriyle Ortadoğu* bölümü Ortadoğu coğrafyası ile ilgili tanıtıcı bilgiler sunmaktadır. Ülkeler ile olan ilişkiler ana hatları ile çalışılan ülkenin tarihi ve Osmanlı ile olan ilişkileriyle başlamakta ve 20. Yüzyılda özellikle Cumhuriyetin kuruluşundan sonraki dönemdeki ilişkileri daha yoğun bir biçimde konu edinmektedir. Birinci ve ikinci elden birçok kaynağın bir araya getirilmesiyle ortaya çıkan eserin Türkiye'nin Ortadoğu ile ilişkilerini akademik bir üslupla ortaya koymaktadır.

Aksaray Şehir Kültürü, Vakıflar ve Vakıf Eserleri Çalıştayı

Anadolu'nun güzide merkezlerinden olan Aksaray'da şehir medeniyetini oluşturan unsurlar ile birlikte, sosyal, kültürel, iktisadi ve idari yönlerden şehrin dokusunda kayda değer etkiye bulunan vakıfları incelemek amacıyla, valilik ve üniversite birlikteliğiyle, tarih bölümü öğretim üyelerinin de sözlü bildirimleriyle, Aksaray Şehir Kültürü, Vakıflar ve Vakıf Eserleri Çalıştayı düzenlendi.

SOMUNCU BABA
Tarih ve Kültür Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi

Aksaray Şehir Kültürü, Vakıflar ve Vakıf Eserleri Çalıştayı

"Hüner bir şehir bünyâd itmekdür, Reâyâ kalbîn âbâd itmekdür"
"Asıl marifet bir şehir kurmak, şehir imar etmek (le birlikte), o şehirde yaşayanların kalbini âbâd etmek, kazanmaktır."
Fatih Sultan Mehmet Han

Çalıştay Programının Yayınlanması: 27 Ağustos 2021
Çalıştay Tarihi: 2 Eylül 2021
Yer: Aksaray Üniversitesi Rektörlük Binası

**Vefatının 700. Yılında
Bizim Yunus
Sempozyumu
AKSARAY**

*Bilmeyen ne bilsin bizi,
bilenlere selâm olsun.*

Sempozyum Çevrimiçi Düzenlenecektir.
Program Giderme Son Tarih :15 Nisan 2021
Kabul Edilen Bildirimlerin İlanı :30 Nisan 2021
Tam Metinlerin Son Gönderim Tarihi :14 Mayıs 2021

Program Yayınlanma Tarihi: 20 Mayıs 2021
Sempozyum Tarihi: 26-28 Mayıs 2021

bizimyunus@aksaray.edu.tr
<http://somuncubaba.aksaray.edu.tr/bizim-yunus-sempozyumu>

Vefatının 700. Yılında "Bizim Yunus" Sempozyumu

Yunus Emre'yi anmak ve öğretilerini anlayıp gelecek nesillere aktarmak için farklı konu başlıklarıyla "Vefatının 700. Yılında Bizim Yunus Sempozyumu" Yunus Emre Kültür Merkezinde düzenlendi. Programa Aksaray Valisi Hamza AYDOĞDU, Aksaray Üniversitesi Rektörü Prof. Dr. Yusuf ŞAHİN, Ortaköy Kaymakamı Rasim BELGE, Aksaray Belediyesi Başkan Vekili Yakup Kadri PEREK, Ortaköy Belediye Başkanı Ali Rıza ÖZDEMİR ve davetli öğretim görevlileri katıldı. Yunus Emre'nin, insan sevgisini esas alan görüşleri bütün dünyada barış sloganları hâline dönüşmüş ve UNESCO tarafından vefatının 700. yılı olması münasebetiyle 2021 yılı Yunus Emre'ye atfedilmiştir. Bu kapsamda; Aksaray Valiliği, Aksaray Belediyesi, Aksaray Üniversitesi, Ortaköy Kaymakamlığı ve Ortaköy Belediyesinin destekleriyle "Bizim Yunus" çeşitli yönleriyle anıldı.

Bir Milletin Yeniden Doğuşu: Çanakkale Savaşı

Moderatör: Öğr. Gör. Ayşegül CAN

Prof. Dr. Taner ASLAN

Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Sami YILDIZ

Dr. Gamze SOMUNCUOĞLU ÖZOT

Tarih: 18 Mart 2021, Perşembe Saat: 20.00
Microsoft teams üzerinden gerçekleştirilecektir.
<http://bit.ly/3eEJQtK>

İSTİKLAL MARŞININ DÜŞÜNDÜRDÜKLERİ

Dr. Öğr. Üyesi Osman OKUMUŞ » Aksaray Üniversitesi

قورقما ، سونمزد بوشفقارده بوزون آل سانجاق ،
سونهدن يوردنمك اوستنده نون الك صوك اوجاق .
اونم ملتكم بيلدريدير ، پارلايه جق ؛
او نمدر ، اويم ملتكمدر آنيجق .
چاتما ، قربان اوليم ، چهره كي اي نازلي هلال !
قهرمان عرقه بر كول .. نه بوشدت ، بوجلال ؛
سكا اولماز دو كولن قانريمز صوكره حلال ؛
حقيدر ، حقه طابان ، ملتكم استقلال .
بن انلدين بريدر حر ياشادم ، حر ياشارم .
سكا زنجير اورده جقمش ؛ شاشا
... چاكتا

12
MART
2021
14:00

Etkinlik Zoom uygulaması üzerinden yapılacaktır.
Katılım bilgileri öğrencilerimize öğrenci bilgi sistemi üzerinden mesaj olarak iletilecektir.

Gelenekten Geleceğe

DİN
BİLİM
VE
MEDENİYET
SOHBETLERİ 23

AKSARAY
ÜNİVERSİTESİ
İSLAMİ İLİMLER
FAKÜLTESİ

asuif
asuif
iifasu
iif.aksaray.edu.tr

"Kahraman Ordumuza" Kabulünün 100. Yılında İstiklâl Marşı ve Mehmet Âkif ERSOY

Moderatör
Dr. Öğr. Gör. Kudret Safa Gümüş

Prof. Dr. Necmi UYANIK

Dr. Öğr. Üyesi Süleyman KOYUNCU

Dr. Öğr. Üyesi Yılmaz EVAT

Tarih: 12 Mart 2021, Cuma Saat: 20.00
Microsoft teams üzerinden gerçekleştirilecektir.
<http://bit.ly/3rtaQ2W>

P
A
N
E
L

آندره منجى

AKSARAY ÜNİVERSİTESİ
FEN EDEBİYAT FAKÜLTESİ
TARİH BÖLÜMÜ

100. YILINDA İSTİKLÂL MARŞI ve MEHMET ÂKİF

Oturum Başkanı

Prof. Dr. Necmettin AYGÜN

Konuşmacılar

Doç. Dr. Cihat YILDIRIM

Doç. Dr. Fatih TUĞLUOĞLU

Dr. Öğretim Üyesi Osman OKUMUŞ

Dr. Öğretim Üyesi Şerife ŞİMŞEK

12
MART
2021
11:00

Meeting ID : 797 654 7039

Passcode : tarih

KUDÜS'E

TARİHİ BAKIŞ

OTURUM BAŞKANI

Prof. Dr. Necmettin AYGÜN // Aksaray Üniversitesi

KONUŞMACILAR

Doç. Dr. Ramazan ATA // Aksaray Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Nihal GEZEN // Aksaray Üniversitesi

Arş. Gör. Mehmet BAYRAM // Aksaray Üniversitesi

Arş. Gör. Selim KARAGÖZ // Aksaray Üniversitesi

Etkinlik Zoom uygulaması üzerinden yapılacaktır.
Katılım bilgileri fakültemizin web sayfasından
paylaşılacaktır.

25
MAYIS
2021
15:00

Gelenekten Geleceğe
DİN
BİLİM
VE
MEDENİYET
SOHBETLERİ 27

AKSARAY
ÜNİVERSİTESİ
İSLAMİ İLİMLER
FAKÜLTESİ

asuif
asuif
iifasu
iif.aksaray.edu.tr

Karabağ'ın Kurtuluşu Hatırasına "Zafer Günü" Etkinliği (10 Kasım 2021)

"Türkiye, Gölgesi Sınırlarının Ötesine Düşen Bir Ülkedir"

Aksaray Üniversitesi (ASÜ) Rektörü Prof. Dr. Yusuf Şahin, Türkiye'yi sadece kendi sınırları içinde anlamaya çalışmanın eksik bir kavrayış olacağını, bakış açısının gönül coğrafyasını da kapsayacak şekilde geniş tutulması gerektiğini söyledi. ASÜ Turizm Fakültesi Dekanlığı ve Turkuaz Öğrenci Topluluğu, Dağlık Karabağ'ın kurtuluşunu simgeleyen "Zafer Günü" münasebetiyle bir etkinlik düzenledi. Zaferin ilk yıldönümüne özel olarak düzenlenen programın açılışında konuşan ASÜ Rektörü Prof. Dr. Yusuf Şahin, Türkiye'nin, gölgesi kendi sınırlarının ötesine düşen bir ülke olduğunu dile getirdi. Türkiye'yi sadece kendi coğrafyasının sınırları içerisinde anlamaya çalışmanın eksik bir kavrayış olacağına dikkat çeken Şahin, "Bizim bu coğrafyanın dışındaki yerlerle de gönül bağlarımız var. Bunun en kuvvetli olduğu ülkelerden birisi de Azerbaycan'dır. Biz bin yılı aşkın bir süredir buralardayız. Büyük medeniyetler kurduk ve büyük eserler bıraktık" dedi. Turkuaz Öğrenci Topluluğu Kurucularından Adalet Nesimov ve Ülkü Ocakları Üniversite Birim Başkanı Kürşat Çiftçi'nin kısa konuşmalarının ardından iki sunum gerçekleştirildi. ASÜ Öğretim Elemanı Selim Karagöz, "1991-1992-1993 Yıllarını Kapsayan 1. Karabağ Savaşı ve 2020 Yılında Olan Savaş" konusunda bilgiler verirken, Dr. Öğretim Üyesi Selim Serkan Ükten ise "Tarih Boyunca Süren Türkiye-Azerbaycan Kardeşlik İlişkisi ve 2. Karabağ Savaşı'nda Türkiye'nin Etkisi ve Rolü" hususunu anlattı. ASÜ Öğretim Üyesi Doç. Dr. Aysun Yemen Öcal'ın, etkinliğin geneline dair konuşmasının ardından dans gösterileri sunuldu ve belge takdim töreni ile etkinlik tamamlandı.

Kitap Tanıtımı: Türk Demokrasi Tarihi

Karpat H. Kemal, Türk Demokrasi Tarihi (Timaş Yayınları, İstanbul 2010)

Hazırlayan: Cennet ATEŞ⁶

Demokrasi kavramını iyi bir şekilde anlamak gerekir, Türklerin geçmişinden bugüne demokrasi ruhunu sahip olduğu açıktır; ilimi ve bilimi yani inancı ve akli bir arada tutacak yönetim şekli demokrasidir, bu yüzden de demokrasi kavramı önce doğru bir şekilde anlaşılıp daha sonra benimsenmelidir. Peki demokrasiyi ve “Türk Demokrasi Tarihi”ni anlamak için ne yapmalıyız? Bu soruyu kendimize sorduğumuzda, araştırmamız bizi bu alanda önemli bir yeri olan Kemal Karpat’ın Türk Demokrasi Tarihi adlı eserine götürecektir. İlk basımından günümüze hala aynı ilgiyi görüyor olması bu yüzdendir. Prof. Dr. Kemal Karpat’ın Türkiye’deki demokratikleşme süreçlerini tarihsel bir perspektifle ele aldığı eseri iki kısım ve on altı bölümden oluşmaktadır. Karpat, demokrasi için; “... insanı özgürleştirerek ona kişiliğini, kimliğini ve toplum içerisindeki yerini serbest iradesiyle belirleme imkanı verir.” der. Ona göre demokrasinin diğer sistemlerden üstün yanı; dostunu ve düşmanını bir arada yaşatabilecek bir rejim olmasıdır. Bu anlamda demokrasi toplumun tamamına hitap eder ve toplum içerisindeki bireylerin kendi potansiyelini ortaya çıkarmasına olanak verir ve bireyi değerli kılar.

Türkiye’de demokrasi çeşitli aşamalardan geçerek ve birikimli olarak bu günlere gelmiştir. Dahl’ın ifade ettiği gibi demokrasinin buharlı makine gibi icat edildiği düşüncesi doğru değildir. Türklerde binlerce yıllık tarihi ve kültürel birikimin özellikle Osmanlı Devleti döneminden itibaren demokrasi düşüncesi ve felsefesi altında sistemleştirildiğini görüyoruz. Eserin birinci kısmında, ilk dört bölümde, Türkiye’deki demokrasi düşüncesinin sosyal, siyasi ve tarihi temelleri açık bir üslupla anlatılmıştır. Eserin ikinci kısmında ise, son on bir bölüm” yazarın tabiriyle “Çok Partili Sistemin Kuruluş Mücadelesi (1946-1950) anlatılmıştır. Bu kısımda muhalefet hareketinin ortaya çıkışı ve iktidar mücadelesi, milliyetçilik, laiklik, devletçilik, halkçılık, devrimcilik, komünizm ve o dönem Türkiye’deki belli başlı siyasi partiler konusu ele alınmıştır. Osmanlı dönemi başlayan demokratikleşme hareketleri Cumhuriyet döneminin önemli bir bölümüne kadar tüm yönleriyle işlenmiştir.

Eserin sonuç bölümünde yazarın genel bir özet yaptığı görülür. Yazar, Osmanlı İmparatorluğu’nda orduda yapılan küçük reformlarla başlayan modernleşme hareketlerinin zamanla Cumhuriyet idaresinin temelini oluşturan ve demokratik gelişmeleri sağlayan bir sürecin başlangıcı olduğunu söyler.

Modernleşme ve demokratikleşme süreci Batı temelli ilerlediğinden siyasi başarılar ve eksikliklerin yine Batı’nın normlarına göre değerlendirilmesi gerektiğini ifade eder.

Eser tek partili rejimden çok partili rejime geçiş denildiğinde akla gelebilecek önemli ve bilinmesi gereken olayları kapsamlı bir şekilde ele almaktadır. Bu geçişte Osmanlı toprak sisteminin öneminden, ayarların ortaya çıkmasından ve konuların birbiri ile olan bağlantısından bahsetmektedir. Eser dikkatli bir şekilde okunduğunda; demokrasi tarihi konusunun tarafsız bir şekilde ele alındığı görülebilir. Türk demokrasisinin temel meseleleri derin bir şekilde incelenmiştir. Bu eserde; tarihi, siyasal ve sosyal birleşim büyük bir ustalıkla yapılıyor. Bu kitap basılı uzun yıllar olmasına rağmen günümüzde özellikle siyaset bilimi ve tarih alanı için hala çok önemli bir eser niteliği taşımaktadır.

Yazar, eserin son paragrafı olarak şu açıklamayı yapmıştır: “Demokrasinin ana şartı, insanların insanlık haysiyetlerine yakışır şekilde yaşayabilecekleri yegâne hükümet şeklinin demokrasi olduğunu içselleştirerek kabul etmeleridir. Böylece demokrasiyi hava, yiyecek, içecek gibi hayatın vazgeçilmez bir parçası haline getirmek için gösterilecek çaba bu yönetim şeklinin hayata geçmesini sağlayacaktır.”

⁶ Aksaray Üniversitesi, SBE, Tarih Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Öğrencisi, cennetdemirkran@gmail.com.

Sarıkamış Şehitlerimizi Saygı ve Rahmetle Anıyoruz

“Hele söyle kurban olduğum hele söyle,
Efim efim donarken gecenin ayazında.
Nefesin buhar olup çıkarken son defa,
Çıkmamış bıyıklarından buz sarkarken yığdım,
Elin mi önce dondu, yoksa ayakların mı?
Kim düştü önce toprağa sen mi arkadaşın mı?
Doksan bin can düşerken bir bir yere
Yükselirken sessiz çığlıklar tekbirlerle birlikte.
Kim düştü önce aklına anan mı...
Hele söyle kurban olduğum...
Yoksa yoksa balan mı?
Şimdi ne zaman aklıma düşsen
Gözümden yüreğime gözyaşlarım buz tutmuş...
Ne zaman seni ansam.
İçim yanar, dışım donar.
İçim dışım çığ tutar.
Sarıkamış yalandır, borandır Sarıkamış,
Sarıkamış ayazdır, destandır Sarıkamış,
Sarıkamış evlattır tam doksan bin.

Evladı buz kesmiş, evladı toprak olmuş,
Tam doksan bin anadır Sarıkamış.
Doksan bin anadır Sarıkamış.
Yaradır Sarıkamış,
Borandır Sarıkamış,
Destandır Sarıkamış...”
Bedirhan GÖKÇE

Aksaraylı Sanat Tarihçi Prof. Dr.
Bekir DENİZ Vefat Etti
(29 Ekim 2021)

Vefat ile ilgili Aksaray İl Kültür Müdürü Mustafa DOĞAN'ın sosyal medya hesabındaki duyurusu şu şekildeydi: "İlimizin yetiştirdiği kıymetli bilim insanı Arda-han Üniversitesi İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölüm Başkanı hemşehrimiz Prof. Dr. Bekir Deniz hocamız Ahirete irtihal eylemiştir. Şehrimiz ve ül-kemiz sanat tarihi üzerine kıymetli araştırma ve çalış-maları olan değerli hocamıza Yüce Allah'tan rahmet, aile-sine ve sevenlerine sabırlar dilerim. Başımız sağolsun. Merhum hocamızın cenazesi 31 Ekim 2021 Pazar günü Somuncu Baba Külliyesinden öğle namazını müteakip defnedilecektir. Mekânı cennet olsun."

Yaşam öyküsü hakkında bk. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/2153934>

İktisat Tarihçisi Mehmet GENÇ Vefat Etti (1934-18 Mart 2021)

Osmanlı İmparatorluğu'nda devlet ve ekonomi başta olmak üzere kıymetli çalışmalara imza atan Mehmet GENÇ, tedavi gördüğü Marmara Üniversitesi Pendik Eğitim ve Araştırma Hastanesinde 87 yaşında vefat etti. Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Maliye ve İktisat Bölümünden 1958'de mezun olmakla beraber ömrünü Osmanlı ile ilgili arşiv belgeleri arasında geçiren GENÇ, iktisat tarihçiliği kadar entelektüel yönüyle de bilinirdi. Araştırmalarını "Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi" adlı kitabında toplamıştır. 2015 yılında Cumhurbaşkanlığı Kültür ve Sanat Büyük Ödülleri Yönetmeliği kapsamında, Sosyal Bilimler ve Tarih alanında ödüllendirilen Mehmet Genç, American Research Institute in Turkey Yönetim Kurulu Üyesi idi.

Mehmet Genç Anısına
**ULUSLARARASI
OSMANLI
İKTİSAT TARİHİ
SEMPOZYUMU**

15 Ağustos 2021 • Sempozyum Duyurusu - 30 Eylül 2021 • Bildiri Gönderim Tarihi
(En az 500 kelimelik genişletilmiş bir özet göndermek için son tarih.)
1 - 10 Ekim 2021 • Özetlerin Değerlendirilmesi - 15 Ekim 2021 • Kabul Edilen Bildirilerin İlanı
18-19 Aralık 2021 • Sempozyum Tarihi

Gençosman Kültür Merkezi ve Nikah Salonu / Güngören Belediyesi - Gençosman, Doğanay Sk. No:1, 34165 Güngören/İstanbul

oitsempozyum@gmail.com
uoits.gungoren.bel.tr

**GÜNGÖREN
BELEDİYESİ**

**MARMARA
ÜNİVERSİTESİ**

DIONYSOS ŞENLİKLERİ

Suat TÜRKSEVER*

Selçuk Üniversitesi

Dionysos kültüründe insanlar, kutladıkları festivaller ve yaptıkları gösterilerle tanrıya ulaşmanın yollarını aramışlardır. Özellikle de şarap ve şarabın verdiği coşkunluk haliyle insanlar kendilerinden geçip çılgınca dağlarda bayırlarda danslar etmişlerdir. Dionysos kültürünün vermiş olduğu bu coşkunluk hali bugün bile psikoloji biliminde kendine bir yer bulabilmiştir. Dionysos'un birçok sıfatı vardır. Bakkhos, Bromios, Euhias, Dithyrambos, Iskhos, Iobakkhos, Eleutheros gibi sıfatlar tapanların çıkardığı sesler ve tanrının mitolojideki yansımalarından türemiştir. Dionysos birdenbire ortaya çıkan ve sonrasında da birdenbire yok olan bir tanrıdır.

Kırsal Dionysia veya Küçük Dionysia Festivali: En önemli kutlamalar Eleusis, Salamis ve İkaria kentlerinde yapılmaktadır. İkaria'da düzenlenen festival daha çok Dionysos'un Kıta Yunanistan'ına gelmesi ve tragedyanın doğuşuyla ilgilidir. Düzenlenen bu şenlikte Dionysos adına kurbanlar kesilmekte, geçit törenleri yapılmakta ve şarap içilmektedir.¹ Kırsal Dionysia'nın kökeninin bir bereket festivaline dayandığı düşünülmektedir. Geçit törenlerinde taşınan phallos betimlerinin de bereketi simgelemesi bu durumu kanıtlamaktadır.² Festivale ait yazıtlar M.Ö. 4. yüzyıla aittir ve bu yazıtlardan bu dönemde dramın önemli bir yeri olduğu düşünülmektedir. Ancak M.Ö. 5. yüzyılın ortalarından itibaren tragedya ve komedyanın Attika'da kesin olarak sergilendiği bilinmektedir.³ Modern araştırmacılar bu festivalde sergilenen oyunların Kent Dionysiası'nda düzenlenen yarışmalarda başarı kazanan oyunların tekrarı olduğunu söylemiştir.⁴ Aristoteles'e göre ise, bu şenliklerde düzenlenen yarışmaları kazananlar komediayı ortaya çıkarmışlardır.⁵ Pesistratos'tan itibaren, Atina'da Dionysos adına dört festival düzenlenmektedir.⁶ Aralık ayında yapılan "Tarlalardaki Dionysos Şenlikleri" köy bayramlarıdır. Bir geçit alayı eşliğinde erkeklik organını simgeleyen bir phallos, şarkılar söylenerek taşınır ve kırık bir alana gidilirdi.⁷ Burada fallik türküler ve şiirler söylenirdi. Ekilen tohumun bereketi için oyunlar düzenlenirdi.⁸ Kırsal

Dionysia, Poseidon ayı denilen Aralık ayında düzenlenmektedir.⁹ Bu festivalde, Atina civarındaki kırsal yerlerde Attika'nın çeşitli köylerinde farklı zamanlarda Poseidon ayı süresince kutlanırdı.¹⁰ Bu festivallerde komoi veya insanların çılgınca yiyip içtikleri, eğlendikleri gösteriler Dionysos adına yapılırdı ve dinsel şarkılar da söylenirdi.¹¹ Aristoteles'e göre, bu eğlencelerin sonucunda komedia farklı bir şekil alıp gelişmiştir.¹² Yine bu festivallerde kurbanlar kesilir, şarap içilir ve tanrıya armağanlar sunulurdu.¹³

Kent Dionysia veya Büyük Dionysia Festivali: Kent Dionysia'sı, Atina tarafından büyük ihtimalle M.Ö. 507-506'dan kutlanmaya başlanan bir festivaldir.¹⁴ Festival, Dionysos'un Eleutherai'den Atina'ya gelişini anlatmaktadır. Dionysos Eleuthereus adını alan tanrı Atinalılar tarafından kurtuluş tanrısı olarak kabul edilmektedir.¹⁵ Kentte olan festival, Dionysos Eleuthereus'un onuruna, ilkbaharın başında kutlanırdı. Bu dönemde, Dionysos'u kapsayan Attika vazolarında belirgin bir artış olmuştur.¹⁶ Tüm kır festivallerini Atina'da bir araya getiren bu kent festivali, Dionysos adına yapılan en önemli festivaldir.¹⁷ İlkbahar'da (Elaphebolion – Mart-Nisan) düzenlenen Kent Dionysia'sı üç veya daha fazla gün sürmektedir.¹⁸ Festivalde çiçeklerle başları taçlanmış, sarmaşıklara bürünmüş dansçılar ve korocular kendinden geçene kadar dans ederler, şarap içerler ve dağlara çıkarlardı. Dağlarda yakalanan keçi ve boğa gibi Dionysos'u temsil eden hayvanlar, tanrının Titanlar tarafından parçalanışı taklit edilmektedir.¹⁹ Ancak Atina Akropolünde Dionysos'un en yaygın olarak temsil edildiği keçinin, kurban olarak sunulmasına izin verilmezdi.²⁰ Bu festival sadece Atina'da değil Attika'daki 10 idari bölümde ve pek çok yabancıdan katılımıyla kutlanmaktadır.²¹ Festivalin başlangıcında dinsel kutlama alayı geçidi olan komos yapılmaktadır. Eleutherios tapınağından tanrının heykelini taşıyan bir rahip dışarı çıkar ve Eleutherai'ya doğru yola çıkmaktadır.²² Rahibin geçtiği yollardaki halk, gizlendiği yer-

* Selçuk Üniversitesi, SBE, Tarih Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Öğrencisi, suat39100@gmail.com. Bu bildiri, 21-22 Ekim 2021 tarihlerinde Aksaray Üniversitesi Tarih Bölümü tarafından çevrimiçi düzenlenen VIII. Genç Tarihçiler Öğrenci Sempozyumu'nda sunulmuştur.

¹ Teraman 2007, 44.

² Teraman 2007, 45.

³ Seaford 1999b, 1539.

⁴ Yücel 2015, 155.

⁵ Aristoteles, LVI-4, 155.

⁶ Dürüşken 2011, 92.

⁷ Eliade 2015, 439.

⁸ Çetin 2006, 197; Şirvan 2013, 117.

⁹ Seaford 1999a, 476.

¹⁰ Yücel 2015, 155; Burkert 2008, 252.

¹¹ Yücel 2015, 155.

¹² Aristoteles, LVI-4, 155.

¹³ Teraman 2007, 44.

¹⁴ Paleothodoros 2012, 52.

¹⁵ Seaford 1999a, 476; Paleothodoros 2012, 52.

¹⁶ Andrewes 2006, 412.

¹⁷ Yücel 2015, 160.

¹⁸ Zaidman-Pantel 2008, 108.

¹⁹ Çetin 2006, 197.

²⁰ Cole 2007, 327; Frazer 2004, 321-322.

²¹ Teraman 2007, 50.

²² Teraman 2007, 50.

den çıkararak tanrıyı ele geçirmek istemektedirler. Şarapla kendinden geçen halk şarkılar eşliğinde, tanrının yanlarında olduklarına inanıp şükranlarını belirtirlerdi.²³ Dionysos'un heykeli Eleutherai yolu üzerindeki Akademi yakınlarındaki tapınağa götürülür ve alçak, üstü çukur altar konmaktadır. Heykelin önünde adaklar anılmakta, ilahiler söylenmekte ve başını genç erkeklerin çektiği tören alayıyla tiyatroya götürülmektedir.²⁴ Bu bayramların ana görüntüsüne sparagmos adı verilmektedir. Bu canlı bir hayvanın parçalanması, etinin yenmesi ve kanın içilmesi anlamına gelmekte olup aynı zamanda tanrıyla bir olma anlamına gelmektedir.²⁵ Bu eylemler, tapanlara gerçekten tanrının etini yediklerini, kanını içtiklerini hissettirirdi. Aynı zamanda festivalde Dionysos onuruna tiyatro gösterilerinin yapılması gelenek haline gelmiştir.²⁶ Festivale kolonilerden gelenler, kolonilerini temsil eden phalloslar getirmişlerdir. Phallos getirmek, dinsel bir eylemdir. Çünkü hem ölümü yenmiş bir ölümlünün hem de tanrı olan Dionysos'un üreme organıdır.²⁷ Festivalin ilk günü 10 dithyrambos sahnelenmektedir. Bunu M.Ö. 487-486 yıllarından başlayarak, her biri bir oyunla yarışmaya katılan şairlere ait ve sadece komedialara ayrılan bir günde sergilenen 5 komedianın sahnelenmesi izlenmektedir. Komedialar trilogy olarak adlandırılan üç tragedya ve bir satyr oyunundan oluşan her tetralogyi (dörtlüyü) takip eden üç gün boyunca sergilenmektedir.²⁸ Muhtemelen trajik gösteriler komedialardan önce başlamaktadır.²⁹ Her yıl toplam 1000'den fazla Atina vatan-dışı sanatçı burada yer almıştır. Festival Eponymous Arkhon tarafından düzenlenmektedir.³⁰ Festival için yazılan oyunlar bu yöneticiye gönderilir ve oyunlar arasında seçim yapılmaktadır. Her oyun yazan ozan veya şaire bir koro ve korobaşı verilmektedir.³¹ Bu korobaşı zengin olan vatandaşlar arasından seçilir ve seçilen bu kişi tüm koronun kostüm ve buna benzer ihtiyaçlarını karşılamaktadır.³²

Lenaea Festivali: Lenaea, Gamelion ya da Lenaion olarak adlandırılan evlilik ayında yani Ocak ve Şubat aylarının başında kutlanmaktadır.³³ Birçok İyon kenti buna karşılık gelen Lenaion ayını çağırmıştır. Lenai, Bakhhaler'ın bir ismidir. Lenaion vazolarında, şarapların karıştırılıp Dionysos'un önünde dans eden Dionysos kadınları betimlenmiştir.³⁴ Bu bayramda Dionysos'un ölüp yeniden dirilmesi canlandırılır ve bitkiler âleminin uyanması sağlanmaktadır.³⁵ Dionysos birdenbire ortaya çıkan ve sonrasında da birdenbire yok olan

bir tanrıdır. Khaironeia'daki Agrionia bayramlarında, kadınlar tanrıyı ararlar ve tanrının Musa'ların yanında gizlendiğini öğrenirlerdi. Tanrı, Lerna'nın dibine veya denize dalarak kaybolur ve dalgaların üzerindeki bir kayıkta yeniden gözükürdü. Bu dönemsel epifaniler ve gizlenmeler Dionysos'u bitkilerin büyümesini sağlayan tanrılar arasına sokmuştur.³⁶ Festivalin kökeni ise adını, Lenaion'daki Dionysos gizemlerine katılan kadınlar için düzenlenen ortak seremonilerin yapıldığı ayın adından almaktadır. Attik Yeni Yıl veya Epiphani Ayı olarak da adlandırılan bu dönemi Atina'da "Evlilik Ayı" Eiraphion olarak adlandırılmaktadır.³⁷ Lenaea, "ezme teknesi anlamına gelen" lenos ve "şarabın ezildiği ve fermantasyonu tamamlanmaya kadar korunduğu yer" anlamına gelen lenaion kelimelerinden türetilmiştir. Atinalıların kutladıkları Lenaea festivaline ait burada, Dionysos'a ait şarap mahzeni olarak kullanılan iki kutsal alan vardır. Bu kutsal alanlar şarap yapımıyla bağlantılı dini ayınların yapıldığını gösteren, kent içindeki sayısız lenoi'ye örnek oluşturmaktadır.³⁸ Atina'da kutlanan Lenaea Festivali, Büyük Dionysia kadar önemli değildi ancak bu festivalde de oyunlar sergilenmektedir.³⁹ Festivale beş komedia yazarı birer oyunla ve iki tragedya yazarı da ikişer oyunla yarışmaya katılmaktadır. Yarışmaların resmi olarak gerçekleştirilmesi M.Ö. 5. yüzyılın ortalarında gerçekleşmiştir. Atina'da komedia, doğaçlama olarak ilk kez bu festivalde sergilenmiştir. Tragedya ise M.Ö. 442'de ortaya çıkmıştır. Festival kış dönemine denk geldiğinden dolayı bu mevsimde deniz yabancı gemilere kapalıydı ve o yüzden de festival bölge sınırları içinde kalmıştır.⁴⁰

Anthestheria ya da Çiçek Festivali: Anthestheria (çiçek festivali), bahar mevsimine denk gelen ve şubat sonundan Mart ayının başına kadar olan süreyi kapsayan çiçek ayı denilen Anthestherion'da kutlanmaktadır.⁴¹ Anthestheria ve Anthestherion adları anthein (çiçek açmak) fiilinden türemiştir. Romalılar ise bundan mundus patet (yeraltı dünyasının açık olduğu günler) ifadesini türetmiştir.⁴² Anthestherion ayının 11, 12, 13. günlerine denk gelen Anthestheria Festivali Atina'nın en eski Dionysos Festivalidir.⁴³ Festival başlayınca tanrının Atinalı kadınlar arasında yeraltından yeryüzüne geldiğine inanılmaktadır.⁴⁴ Batakılık içindeki tapınakta çağırıldığı isimler olan Euanthes ve Dithyrambos Anthestheria ile bağlantılıdır. Dithyramplardan birinde şöyle bir dize geçmektedir: "Şimdi zamanı geldi, şimdi çiçekler burada."⁴⁵

²³ Yücel 2015, 161.

²⁴ Teraman 2007, 50.

²⁵ Dürüşken 2011, 93.

²⁶ Frazer 2004, 182.

²⁷ Şirvan 2013, 117.

²⁸ Teraman 2007, 51.

²⁹ Handelman 2004, 223.

³⁰ Zaidman-Pantel 2008, 109.

³¹ Zaidman – Pantel 2008, 109.

³² Teraman 2007, 50.

³³ Teraman 2007, 45; Bonnefoy 2000, 177.

³⁴ Burkert 2008, 253.

³⁵ Çetin 2006, 197.

³⁶ Eliade 2015, 438.

³⁷ Kerényi 2013, 268-269.

³⁸ Kerényi 2013, 269.

³⁹ Kerényi 2013, 297.

⁴⁰ Teraman 2007, 47.

⁴¹ Parker 1999, 101.

⁴² Kerényi 2013, 271.

⁴³ Zaidman-Pantel 2008, 77; Çetin 2006, 196.

⁴⁴ Teraman 2007, 48.

⁴⁵ Kerényi 2013, 271.

Anthestheria Festivali, Tanrı Dionysos adına kutlanan önemli bir festivaldir. Festivalde bir önceki yılın bağbozumunun ilk tadımı yapılırdı. Bu etkinlik Dionysos Limnaios tapınağı içinde ve yanında yapılırdı.⁴⁶ Son iki gün, özellikle de üçüncü gün ölümlere adanmıştır. Festivalin bir kısmı ölümleri yatıştırma ve yaşayabilecekleri kötülükleri önlemeye yöneliktir. Festival üç aşamadan oluşurdu; Pithoigia denilen ilk gün, Khoes denilen ikinci gün ve Kyhtroi denilen üçüncü gün.⁴⁷ Festivalin ilk günü olan Pithoigia’da, bir önceki sonbahardan beri fermente olan yeni şarap fıçılarının açılması kutlanmaktadır. Pithoigia, adını şarap fıçılarının açılmasından almıştır.⁴⁸ Fıçılar bataklıkta Dionysos tapınağına götürülüp tanrıya sunulur ardından şarabın tadına bakılırdı.⁴⁹ Bu olay, Pyllos kil tabletlerindeki Miken metinlerinde yazılmıştır. Burada ölümlerin ruhları “dipsioi” yani “susamış olanlar” olarak adlandırılmaktadır. Ancak bu ruhlar suya değil şaraba susamışlardır. M.Ö. 5. yüzyıla ait Attika lekythosu üzerindeki resimde, ruhların rehberi olan Hermes’in öncülüğünde, Dionysos’un yeryüzüne çıkışı için yeraltı dünyasının kapısının açık olduğu bu günde, yarıya kadar toprağa gömülmüş pithosun etrafında toplanmış kanatlı ruhlar betimlenmiştir.⁵⁰ O gün açık pithosların içinden yükselip tüm kente yayılan şarap kokularından etkilenen tüm ruhlar yeraltı dünyasından dışarı çıkmış ve köleler bile bu şaraptan içebilmiştir. Bu, Festivalin ikinci günü olan Khoes için bir hazırlıktır.⁵¹ İkinci gün olan Khoes’te, Dionysos’un şerefine tören alayı ve kurbanlar yapılmıştır. Bu güne Testiler Festivali denmiştir.⁵² Ardından konukların getirdiği şaraplar içilmiştir.⁵³ Tanrının kente gelişini simgeleyen bir tören alayı oluşturulurdu. Tanrının denizden geleceği kabul edildiği için, alayda dört kağı arabası üzerinde taşınan bir gemi yer almaktadır. Bunun içinde elinde bir bağ kütüğü ve yanında flüt çalan iki çıplak satyr’le Dionysos bulunmaktadır. Kurban edilecek boğanın önünde yürüyen tören alayı, eski Lenaeum tapınağına gelmektedir.⁵⁴ Orada kral-arkhon’un karısı olan basilinna’nın ve onun dört nedimesinin de katıldığı çeşitli törenler yapılmaktadır.⁵⁵ O andan itibaren basilinna, Dionysos’un eşi olarak kabul edilir ve Dionysos’un yanına çıkarak tören alayı Bukoleion’a yönelirdi. Bu törende aslında Dionysos ve Ariadne temsili olarak canlandırılmaktadır.⁵⁶ Aristoteles de, tanrı ile kraliçe arasındaki kutsal evliliğin Bukoleion’da (öküz ağırlı) gerçekleştiğini belirtir.⁵⁷ Düşünürken ruhların sokaklarda dolaştığına inanılırdı ve onlardan korunmak için akdiken çiğnenir ve evlerin kapılarına zift

sürülürdü.⁵⁸ Ayın 12’sinde, bir içki yarışmasında kullanılan gemilerden Khoes, “Jugs” olarak adlandırılır. Bütün Khoes günü kirli kabul edilir, kapılara apotropaik dallar asılır, kapı boşlukları boyanırdı; toplantıdaki her konuşun sadece kendi başına bir khou’su yoktu, ayrıca ayrı bir masa vardı ve içme sırasında sessizliğin sağlanması gerekmekteydi.⁵⁹ Bu sessizliğin sebebi Orestes efsanesidir. Agamemnos’un oğlu Orestes’in efsanesi annesi Klaitaimnestra’nın öldürülmesiyle başlamıştır. Orestes, katilden intikamını aldıktan sonra arınmak için Atina’ya gelmiştir. Orestes ayını kirli olduğu için ortak masada oturulmaktan kaçınılmış, konukseverlik sağlanmamış ancak gelenlere itiraz edilmemiştir. Orestes adına içme yarışması yapılmıştır. Yarışma bittiğinde kazananlar tam dolu bir fıçının sahibi olmuştur.⁶⁰ Festivalin üçüncü günü olan Khytroi ya da saksı⁶¹ gününde, her aile ölümlere dua etmektedir. Her türlü tahıldan oluşan panspermia’yı pişirmek için kullanılan Khutrai, “Tencere” olarak adlandırılmaktadır.⁶² Bu, ölümlerin ait oldukları yere döndükleri zaman şehri normal bir duruma getirmek için yapılan etsiz, basit bir yemektir.⁶³ Bu yemek Hermes Psykhopompos’a (Ruhların Taşıyıcısı) sunulurdu. Gün sona erdiğinde, halk sokaklarda “Sen Keres, dışarı, artık burası Anthestheria değil!” diye dolaşarak ruhları kovmuşlardır.⁶⁴ Böylece Dionysos hem ölümü hem de yaşamı simgeleyen bir tanrı olarak karşımıza çıkmaktadır.⁶⁵

Haloa Festivali: Yalnızca kadın katılımcılar tarafından kutlanan Haloa, Eleusis’de kutlanmaktadır. Festival, Poseidon ayında (Aralık – Ocak) Eleusis’de Demeter ve kızı Persephone onuruna düzenlenmektedir.⁶⁶ Haloa, “meyve bahçesi”, “meyve ağaçları” anlamına gelmektedir. Genel olarak her türlü bitkinin toprağa ekilmesi nedeniyle verimlilik ve doğurganlığı ifade etmektedir. Kadınlar tarafından kutlanan Haloa Şenliği konusunda en ayrıntılı bilgiyi Samsatlı Lukianos verir: “Bu bayramda asmaların budanması ve önceki yılın ürünü olan şarabın tadına bakılması kutlanırdı. Kadınlar bu ritüellerde erkek cinsel organı tasvirleri taşırlardı. İkaros’un⁶⁷ çobanlar tarafından öldürülmesinden sonra kâhin, genç kadınlara deliliklerinden kurtulmaları için onlara çamurdan seks organları yapmalarını ve adamalarını öğütler. Bu olayın anısına Haloa şenliğini kurarlar. Bu şenliği Eleusis’te sadece kadınlar kutlamaktadır.”⁶⁸

Sonuç: Dionysos’un kendi tapanlarına vermiş olduğu esinlenme ve coşkunluk hali festivallerinde açıkça ortaya çıkmak-

⁴⁶ Kerényi 2013, 272; Cole 2007, 336.

⁴⁷ Felton 2007, 89.

⁴⁸ Nilsson 1961, 33.

⁴⁹ Nilsson 1961, 33; Burkert 2008, 253; Eliade 2015, 440.

⁵⁰ Kerényi 2013, 272.

⁵¹ Kerényi 2013, 272.

⁵² Nilsson 1961, 33-34.

⁵³ Felton 2007, 89; Zaidman-Pantel 2008, 77.

⁵⁴ Eliade 2015, 440.

⁵⁵ Nilsson 1961, 34.

⁵⁶ Burn 2017, 13; Frazer 2004, 107.

⁵⁷ Parker 1999, 101; Eliade 2015, 440.

⁵⁸ Kerényi 2013, 274; Çetin 2006, 196.

⁵⁹ Burkert 2008, 253-254; Parker 1999, 101.

⁶⁰ Yücel 2015, 159; Burkert 2008, 254.

⁶¹ Saksılar ismini, her çeşit tahıl ve ballı güveçte yapılan özel bir yemekten almıştır; Burkert 2008, 255.

⁶² Parker 1999, 101.

⁶³ Cole 2007, 336; Kerényi 2013, 273.

⁶⁴ Kerényi 2013, 273; Felton 2007, 89; Zaidman-Pantel 2008, 77.

⁶⁵ Çetin 2006, 197.

⁶⁶ Sina 2004, 46.

⁶⁷ Dionysos’un âşk olduğu Erigone’nin babası olan İkaros, Yunanistan’da bağcılığı yayan kişi olarak gösterilir; Sina 2004, 47.

⁶⁸ Sina 2004, 47.

tadır. Yaptıkları ritüellerden de anlaşıldığı üzere yapılan ayinler insanları yatıştırmak yerine şarabın etkisiyle coşkun bir ruh hali sağlamaktır. Tapanların genellikle kadınlardan ve kölelerden oluşmasından da anlaşılacağı üzere bu insanların günlük yaşamın getirdiği yüklerden bir an olsun kurtulabilmeleri Dionysos kültüne girmeleri sayesinde gerçekleşebiliyordu. Çünkü bu inanış, ritüelleri ve ayinleriyle insanlara geçici de olsa bir özgürlük sağlıyor ve toplumun baskısından kurtulma imkânı veriyordu. Bazen şarabın vermiş olduğu coşkun ruh haliyle tapanlar kendilerinden geçerek kendi çocuklarını bile tanrı uğruna öldürebiliyorlardı.

Kaynakça

- Andrewes 2006, A. Andrewes, "The Tyranny of Pisistratus", The Cambridge Ancient History Volume 3 Part 3, Edt. J. Boardman, N.G.L. Hammond, Cambridge University Press, U.K..
- Aristoteles, The Athenian Constitution The Eudemian Ethics On Virtues And Vices, (Trans. H. Rackham, Ma.), Edt. E. Page, E. Capps, W.H.D. Rouse, The Loeb Classical Library, Harvard University Press.
- Bonnefoy 2000, Y. Bonnefoy, Antik Dünya ve Geleneksel Toplumlarda Dinler ve Mitolojiler Sözlüğü I. Cilt A-K, Dost Kitabevi, Ankara.
- Burkert 2008, W. Burkert, "Athenian Cults and Festivals", The Cambridge Ancient History Volume 5, Edt. D.M. Lewis, J. Boardman, J.K. Davies, M. Ostwald, Cambridge University Press, U.K., 245-268.
- Burn 2017, L. Burn, Yunan Mitleri, Phoenix Yayınevi, Ankara.
- Cole 2007, S.G. Cole, "Finding Dionysos", A Companion to Greek Religion, Edt. Daniel Ogden, Blackwell Publishing, U.K. 327-342.
- Çetin 2006, C. Çetin, "Anadolu'da Bereket Kültü ve Anadolu Türk Köylüsü Seyirlik Oyunlarına Yansımaları", Ankara Üniversitesi Dil, Tarih ve Coğrafya Fakültesi Dergisi, 46, I, Ankara, 189-210.
- Dürüşken 2011, Ç. Dürüşken, Roma'nın Gizem Dinleri Antik Çağ'da Yaşamın ve Ölümün Bilinmesine Yolculuk, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- Eliade 2015, M. Eliade, Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi I Taş Devrinden Eleusis Mysteria'larına, Kabalcı Yayınevi, İstanbul.
- Felton 2007, D. Felton, "The Dead", A Companion to Greek Religion, Edt. Daniel Ogden, Blackwell Publishing, U.K. 86-100.
- Frazer 2004, J.G. Frazer, Altın Dal Dinin ve Folklorun Kökleri, I, (çev. Mehmet H. Doğan), Payel Yayınları, İstanbul.
- Kerenyi 2013, C. Kerenyi, Dionysos Yok Edilmez Yaşamın Arketip İmgesi, Pinhan Yayıncılık, İstanbul.
- Nilsson 1961, M.P. Nilsson, Greek Folk Religion, Columbia University Press, New York.
- Paleothodoros 2012, D. Paleothodoros, "Dionysos in late Archaic Athens", Dionysos: Myth, Cult, Ritual, Centre for Study of Myth and Religion in Greek and Roman Antiquity, Greece, 51-67.
- Parker 1999, R.C.S.T. Parker, "Anthesteria", The Oxford Classical Dictionary, Edt. S. Hornblower, A. Spawforth, Oxford University Press, 101.
- Seaford 1999a, R.A.S. Seaford, "Dionysia" The Oxford Classical Dictionary, Edt. S. Hornblower, A. Spawforth, Oxford University Press, 476.
- Seaford 1999b, R.A.S. Seaford, "Tragedy", The Oxford Classical Dictionary, Edt. S. Hornblower, A. Spawforth, Oxford University Press, 1538-1540.
- Sina 2004, A. Sina, "Eleusis'de Demeter Kültü ve Kadın Ritüelleri" Ankara Üniversitesi Dil, Tarih ve Coğrafya Fakültesi Dergisi, 44, I, Ankara, 37-52.
- Şirvan 2013, B. Şirvan, "Dionysos Kültü", Arkeoloji ve Sanat Dergisi, s.143, 113-122.
- Teraman 2007, Ö. Teraman, "Roma Dönemi Tiyatro – Tapınak Kompleksleri ve Anadolu'daki İzduşümleri" (Yayınlanmamış Y.L. Tezi), Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir.
- Yücel 2015, Ç. Yücel, "Dionysos Bayramları ve Şenlikleri", Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 4,I, Siirt, 151-164.
- Zaidman – Pantel 2008, L.B. Zaidman – P.S. Pantel, Religion in The Ancient Greek City, Cambridge University Press, U.K..

HANLIKLAR DEVRİ SEMERKANT'INDA SOSYO-EKONOMİK YAPI

Onur ÖZCİMBİT*

Ankara Üniversitesi

Zerefsan Nehri'nden beslenen, çevresinde Buhara, Keş, Tirmiz, Hocent gibi şehirlerin bulunduğu ve İpek Yolu olarak adlandırılan ticaret yolunun geçtiği kavşakta yer alan tarihi bir şehir olan Semerkant, Buhara ile birlikte Maverünnehir'in en önemli şehirlerinden biridir. Şehir sahip olduğu jeopolitik konumu sebebiyle tarih boyu hâkimiyet mücadelelerine sahne olmuş ve tarihi süreç içerisinde farklı devletlerin egemenliği altında bulunmuştur. Şehrin sosyal yapısı ve iktisadi durumu gibi özellikler tarihi olayları anlamlandırmada gerekli olmaktadır. Çalışmanın temelinde de bu durum yatmakta ve çalışmada Semerkant'ın hanlıklar devrindeki demografisi, sosyal yapısı, iktisadi durumu, mimarisi hakkında bilgiler verilmeye çalışılmaktadır. Bu konuda özellikle 19. yüzyılda bölgeyi gezen kişilerin yazdıkları seyahatnamelerden ve ikincil kaynaklardan yararlanılmıştır. Konunun sınırlanmasında ise önceki dönemlere kıyasla bir gerilemenin olduğu gözetilerek hanlıklar devri seçilmiştir.

Semerkant'ın Kısa Tarihi: Semerkant, eski dönemlerde Soğd bölgesinin başkenti olmakla birlikte şehri kimin kurduğuna dair çeşitli görüşler bulunmaktadır. İlk olarak İskender'in bölgeye seferleri ile birlikte Grek kayıtlarında Marakanda¹ olarak geçen şehir, Çin kaynaklarında K'ang-kü, Kang, Siwan-kin olarak kayda geçmektedir.² Günümüzde Semerkant'ın kuzeyinde bulunan şehrin ilk halinin milattan önce altıncı yüzyılda Pers Hükümdarı Kiros tarafından yüksekçe bir bölgeye kurulduğu düşünülmektedir³ ki günümüze sadece kalıntıları ulaşan bölgeye Afrasiyab denilmektedir. Semerkant isminin ise tam olarak ne anlama geldiği konu-sunda ihtilaflar bulunmaktadır.⁴

Şehir siyasi olarak kurulduğu devirden beri Persler, Akhunlar, Türk Kağanlığı, Arap-İslam Devleti, Samaniler, Türk Hanlığı, Selçuklular, Harizmşahlar, Moğollar, Timurlular gibi

pek çok devletin hâkimiyeti altında bulunmuştur. İslamiyet öncesine dair şehir hakkında bilgilerimiz kısıtlıyken, 630 yılında bölgeye gitmiş olan Budist misyoner Hüeng-Ts'ang'ın biyografisinde şehrin tasvirleri mevcuttur.⁵ Şehir Arap istilası öncesi İran kültürünün hâkim olduğu, Zerdüşt dinine inanan Soğdların çoğunlukta olduğu bir görünüme sahipti. Semerkant, Arap İslam Devleti tarafından 676 yılında ilk kez ele geçirilmişse de, 712 yılında bir muhasara ile Kuteybe b. Müslim tarafından tekrar kontrol altına alınmıştır.⁶ Bu süreçten sonra coğrafi olarak avantajlı konumu sebebiyle İslamiyet adına bir üs görevi gören şehir, Arapların bölgeye yerleştirilmesine şahitlik etmiştir. 9. yüzyılda Samanilerin başkenti olmuş ve bu dönemde şehrin refahı artarken, Semerkant bilimsel anlamda bir merkez hüviyeti kazanmıştır.⁷ 999 yılında ise Samani – Karahanlı mücadelesinin sonucunda kesin olarak Karahanlılar'ın eline geçmiştir.⁸ Şehir bu süreçten sonra sırasıyla Selçuklu, Karahitay, Harizmşah hâkimiyeti altına girmişse de 1220 yılında Moğol istilasına karşı dayanamayarak teslim olmuştur. Moğollar şehri savaşız almalarına rağmen şehirde görülmemiş bir yağma, talan ve tahribata neden olmuşlardır. Şehir halkı bu dönemde buldukları yerleri terk etmiş ve bu tahribatın izleri yaklaşık bir buçuk asır boyunca silinememiştir. 1369 yılından sonra Maverünnehir'de hâkimiyet kuran ve 1371 yılında Semerkant'ı devletin başkenti yapan Timur, şehirde büyük bir imar faaliyetine girişmiştir.⁹ Öncelikle Afrasiyab tepesinde bulunan eski yerleşim terk edilerek, güneyde bulunan ovaya yeni bir yerleşim birimi kurulmuş ve şehrin nüfusu bu süreçten itibaren artmaya başlamıştır.¹⁰ Timur'un 1405 yılında vefat etmesi ile birlikte ülkenin girdiği karışık durumdan Semerkant da nasibini almıştır.¹¹ Şahruh, galip çıktığı mücadele sonrası başkenti Semerkant'tan Herat'a taşırken Uluğ Bey'i şehrin yöneticisi yapmış, bu durum da Semerkant için özlemini duyduğu günlere tekrar

* Ankara Üniversitesi, SBE, Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Öğrencisi, onur.ozcimbit@ankara.edu.tr. Bu bildiri, 21-22 Ekim 2021 tarihlerinde Aksaray Üniversitesi Tarih Bölümü tarafından çevrimiçi düzenlenen VIII. Genç Tarihçiler Öğrenci Sempozyumu'nda sunulmuştur.

¹ Yuri Bregel, *An Historical Atlas of Central Asia*, Brill, Leiden, Boston, 2003, s. 82.

² Ayşe Onat, *Çin Kaynaklarında Türkler Han Hanedanı Tarihinde "Batı Bölgeleri"*, TTK Yayınları, Ankara, 2012, s. 15, 93.

³ Osman Aydın, "Semerkant", TDV İA, C. 36, 2009, s. 481.

⁴ Kaşgarlı Mahmut, *Divanu Lügat-it-Türk'te "kant" kelimesinin Türkçe olduğunu ve şehir, kent anlamına geldiğini ve Semerkant'ın da "Semiz-kent" olduğunu belirtmiş olsa da bu konu hakkında genel kamu Semerkant'ın ikinci yapısında bulunan 'kent'in kökeninin İran dilinden olduğu yönündedir. Kaşgarlı Mahmut, *Divanü Lügat-it Türk Tercümesi I*, trc. Besim Atalay, Türk Dil*

Kurumu Yayınları, Ankara, 1985, s.343-344; H. H. Schaeder, "Semerkand", MEB İA, X, s. 469; Osman Aydın, a. g. m., s. 481.

⁵ Samuel Beal, *Buddhist Records of the Western World*, C. I, London, 1884.

⁶ H.H. Schaeder, a. g. m., s. 469.

⁷ Aydın Usta, "Samaniler", TDV İA, C. 36, 2009, s. 64.

⁸ V. V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, haz. Hakkı Dursun Yıldız, Kronik Kitap, İstanbul, 2017, s. 284.

⁹ H.H. Schaeder, a. g. m., s. 471.

¹⁰ İbrahim Çeşmeli, "Semerkand Şehrinin Antik Dönemden 19. Yüzyıla Kadar Olan Fiziksel Gelişimi", *Sanat Tarihi Yıllığı*, 15, s. 68.

¹¹ Bu mücadelelerin halk ve şehir açısından en yıkıcı taraflarından biri ise galip hükümdarın mağlup hükümdarın yönettiği bölgenin halkının sürerek, kendi yönettiği bölgeye getirmesidir. Semerkant da taraflar arasında el değiştiren şehirlerden biridir.

kavuşması için bir başlangıç olmuştur.¹² Uluğ Bey, dedesinin askeri politikasından ziyade Maverainnehir'in ve baş şehrin refahı, kalkınması hususundaki politikalarını takip etmiştir.¹³ Timurlular'dan sonra Maverainnehir 16. yüzyılda yeni bir siyasi mücadeleye sahne olmuştu. Altın Orda hükümdarlarından Özbek Han devrinde ortaya çıktığı kabul edilen Özbek Şibaniler¹⁴ ile Timur'un soyundan olan Babür arasında özellikle Maverainnehir'in başşehri olan Semerkant hâkimiyeti adına çeşitli savaşlar yaşanmıştır.¹⁵ Şibani-Babürlü mücadeleleri sırasında harap olan şehirde yağma bile yapılamayacağı bizzat Babür tarafından söylenmektedir.¹⁶ Şibanileri destekleyen Osmanlı ve Babürlüleri destekleyen Safeviler de bu mücadelelerin bir parçası olmuşsa da 1514'te Safeviler'in Osmanlı'ya karşı mağlup olmasının ardından Babürlüler Maverainnehir'de tutunamayarak, yönlerini Hindistan'a döndürmüşlerdir. Bu süreçten sonra Buhara Hanlığı'nın yönetiminde kalan Semerkant, hanlığın başkentinin Buhara olması ve hanlığın genelinde görülen gerileme sebebiyle eski önemini yitirmiştir. Hanlıkların siyasi, iktisadi ve kültürel anlamda gerilemesi Rus işgaline giden süreci de tetiklemiştir. Nitekim 1868 yılında Ruslar Semerkant'ı ele geçirmiştir.

İktisadi Hayat: Semerkant'ın üzerinde cereyan eden siyasi mücadelelerin başlıca sebebi Maverainnehir'in kalbinde yer almasının şehre kazandırdığı ticari potansiyeldir. Hindistan'dan, Çin'den, İran'dan ve diğer Türk bölgelerinden sürekli olarak gelen tüccarlar sayesinde kuruluşundan itibaren neredeyse her dönem önemini korumuştur. Dönemin seyyahlarının eserlerinde de bu ticari canlılığı görmek mümkün olmakla beraber şehirde alt kategoriler de sayılacak olursa 150 civarı zanaat dalı mevcuttur. Ticareti yapılan başlıca ürünleri ise pamuklu – ipeklili kumaşlar, başlıklar, kâğıt, testiler, leğenler, baltalar, tarım araçları, zincirler, bıçaklar, savaş araç-gereçleri, mücevherler, deri eşyaları, keçe ve hasırlar, boyalar, sabun gibi ürünler oluşturmaktadır.¹⁷ Ayrıca Vambery'nin belirttiğine göre meşin ağaçları ve ağaçtan yapılmış at eyerleri ise dünya piyasasına göre çok ucuz fiyatlara satılmaktadır. Yine Vambery'e göre burada üretilen kâğıdın Buhara'nınkinden aşağı kalmayacağı düşünülürken¹⁸ ticari anlamda tekstil ve kâğıt imalinin şehir ekonomisinde önemli bir yeri olduğu

bilinmektedir. Hatta Babür dünyada en iyi kâğıdın Semerkant'ta bulunduğunu söylemektedir.¹⁹ Taciklerin şehir endüstrisinde büyük bir alanı kapladığı ve dokuma, çömlekçilik, maden ve deri işleme sektörlerinde buldukları bilinmekle birlikte Hintliler tarafından da çay ticareti kontrol edilmekteydi.²⁰ Timurlu döneminden itibaren giderek önemli madeni silah üretim merkezi haline gelmiş olan şehir zanaatkarları kendi alanlarında 19. asra kadar madeni silah endüstrisinin en seçkin silahlarının yanı sıra koruma gereçlerini de geliştirmişlerdi.²¹ Türkistan'da üretilen malların dışında bir ticari kalem olarak eski zamanlardan beri köle ticareti de göze çarpmaktaydı. Özellikle Batı Türkistan'da yoğun bir şekilde yapılan bu ticarete savaşlar, baskınlar vd. yollarla ele geçen farklı etnisite ve dinden olan kişilerin ticareti yapılmakla birlikte İranlı kölelerin sayısı daha fazladır. Kölelerin, tarımda kullanılmaları sebebiyle toplumsal hayatta oldukça önemli bir yere sahip bulunmalarının yanı sıra Semerkant'ın gerek tarımsal faaliyetlerinin çok fazla olması gerekse de tüccarların çok sık uğradığı bir şehir olması sebebiyle Orta Asya'nın en önemli köle merkezlerinden biri olduğu bilinir.²² Şehirde ticaret dışında özellikle Zerefşan'ın güney kıyısında bulunmanın verdiği avantaj ile şehrin her yanına dağılan su kanalları sayesinde oldukça verimli bir tarım potansiyeli var olmuş ve bununla birlikte hayvancılık da önemli gelir kalemleri arasında yer almıştır. Afrasiyab bölgesinden şehre kurşun kanallar vasıtasıyla su getirilmiştir.²³ Vambery'nin belirttiğine göre Ağalık Dağ denilen dağdan çıkan 3 nehir Semerkant'tan geçiyordu.²⁴ Buhara Hanlığı'nda Mangıtlar devrinde verimi düşen ziraatı arttırmak adına yeni sulama tesislerinin yapıldığına dair bilgiler bulunmakla beraber²⁵ su kanallarının vazgeçilemeyecek derecedeki önemi göz önünde tutulmuştur. Şehir ekonomisinde önemli bir yer işgal eden tarım açısından çok geniş yelpazede bir ürün skalası bulunduğunu söylemek mümkündür. 'Altınsaçan' olarak bilinen²⁶ Zerefşan Nehri'nden şehrin her yanına ulaşan sulama kanalları sayesinde gayet verimli bir ekonomik gelir olarak yapılan bağ, bahçecilik işleri şehirde çok gelişmiştir. Her evin kendi bahçesi bulunmaktaydı. Bizzat Babür'ün anlattığına göre ise şehrin üzümü, kavunu, elması, narının yanında pek çok meyvesi

¹² V. V. Barthold, Uluğ Bey ve Zamanı, trc. İsmail Aka, TTK Yayınları, Ankara, 1997, s. 65.

¹³ V. V. Barthold, Uluğ Bey ve Zamanı, s. 111-114.

¹⁴ Mehmet Alpargu, "Türkistan Hanlıkları", Türkler, c. 8, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 357.

¹⁵ Babür, Babürname "Babür'ün Hatıratı", hzr. Reşit Rahmeti Arat, Kültür Bakanlığı Yayınları, Sera Ofset Matbaacılık, Ankara, 2000, s. 142.

¹⁶ Babür, a. g. e., s. 79.

¹⁷ Mehmet Alpargu, a. g. m., s. 582.

¹⁸ Arminius Vambery, Bir Sahte Dervişin Orta Asya Gezisi, haz. Ahmet Özalp, Ses Tarih, İstanbul, 1993, s. 181.

¹⁹ Babür, a. g. e., s. 73.

²⁰ Henry Landsell, Russian Central Asia Kuldja Bokhara Khiva and Merv, C. I., Londra, 1885, s. 605; William Eleroy Curtis, Turkestan: "The Heart of Asia", Hodeler & Stoughton, New York, George H. Doran Company, New York, 1911, s. 236.

²¹ Selim Serkan Ükten, Buhara Hanlığı'nın Askeri Teşkilatı (1500-1868), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2018, s. 263-272, 294-300, 313-314.

²² Stephan Barisitz, Central Asia And The Silk Road Economic Rise And Decline Over Several Millennia, Springer International Publishing, 2017, s. 175.

²³ İslamiyet devirlerinde yapılan sulama işlerinin, İslamiyet öncesi devirlerde yapılan sulama kanallarını tamirden çokta ileri gitmeyeceği düşünülmektedir. Moğollar tarafından yapılan tahribat sonrasında bile sulama kanallarının işlevselliğinin devamı, sulama işlerinin şehir için önemini göstermektedir. V. V. Barthold, Türkistan Medeniyeti Tarihinde Sulama Kültürü, trc. Seyfettin Erşahin, Tungysh Abylov, Akçağ Yayınları, Ankara, 2020 s. 107, 113.

²⁴ Arminius Vambery, a. g. e., s. 181.

²⁵ V. V. Barthold, Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler, trc. Ragıp Hulusi Özdem, haz. Kazım Yaşar Koprman, İsmail Aka, TTK Yayınları, Ankara, 2019, s. 202.

²⁶ Alexander Burnes, Travels into Bokhara Being the Account Of A Journey From India To Cabool, Tatrarty And Persia Also, Narrative Of A Voyage On The Indus From The Sea To Lahore, Asian Educational Services, Yeni Delhi, 1992, C. I, s. 334.

bulunmakla beraber en meşhurları elma ve üzümdür.²⁷ Timur'a elçi olarak gönderilen İspanyol seyyah Clavijo da Semerkant'ın bu verimli halinden bahsederken, Semerkant'ın dışındaki bağ-bahçenin çokluğundan ve özellikle kavun ve üzümün lezzetinden bahis açmaktadır.²⁸ Buhara Hanlığı içerisinde gelişen bir diğer tarım ürünü de pamuktur ki daha çok Zerefşan vadisinde gelişen bu ürün Semerkant'ın da en önemli ürünleri arasında yer almaktadır. Pamuk, uluslararası ticarete Rusya'ya ihraç edilen kalemlerin başında gelmekle birlikte dünya ticareti düşünüldüğünde bu endüstriyel ürünün Rusya'nın bölgeye olan ilgisini arttırmış olması olasıdır. Ayrıca ipekçiliğin geliştiği şehirde, ipekli ve pamuklu tekstil ürünleri de önemli bir ticari kalem olarak gözükmektedir. Rusların bölgeyi ele geçirmesinin ardından pirinç üretiminin de sistematik bir şekilde arttığı görülmektedir.²⁹ Hanlığın genelinde iktisadi hayatın en önemli unsurlarından birini de vergiler oluşturmaktaydı. Hanlık tahtına oturan kişiye göre artan ve azalabilen vergiler, devletin ve özellikle ordunun ihtiyaçlarının karşılanması bakımından gerekli olmakla birlikte kimi vergilerin tarımsal ürünlerle ödenmesi de tarım ve vergi açısından iç içe bir görünüm arz eder. Ayrıca Türkistan coğrafyası ve hanlık ordularının temel biriminin süvarilerden oluştuğu³⁰ düşünüldüğünde atın önemi bu dönem için tartışılmazdır. Bu durumda da hayvancılıkta koyun sürülerinin yanı sıra atın kullanımı ve yetiştirilmesi de oldukça büyük bir yere sahip bulunuyordu ve Semerkant'ta ve doğusunda Hokand atının kullanıldığı bilinmektedir.³¹ Atın yanı sıra ticarete, askeriyede, günlük ihtiyaçların karşılanması ve ulaşımı sağlamak adına deve, eşek, öküz de kullanılan hayvanlar arasında sayılabilir.

Eğitim, Toplumsal Yapı ve Sosyal Yaşam: Emir Timur ve Uluğ Bey döneminde özellikle Semerkant'ta çok gelişmiş bir eğitim politikası görmek mümkündür. Uluğ Bey döneminde medreselerde pozitif bilimlerin yanı sıra dini ilimler konusunda da ders alan öğrenciler bulunmaktaydı. Ayrıca Uluğ Bey, henüz çocukluk çağında Meraga'da gördüğü rasathaneden Semerkant'ta kurdurmuş ve burada gök incelemelerinde bulunmuştur.³² Semerkant bu dönemde bir bilim merkezi görüntüsü çizerken, Gıyaseddin Cemşid Kaşi, Kadızade-i Rumi, Ali Kuşçu gibi dönemin önemli bilim insanları Uluğ Bey ile birlikte Semerkant'ı bir bilim yuvasına dönüştürmüştür.³³ Madalyonun bir yüzünü oluşturan bilim adamları, deyim yerindeyse mücadeleye içinde oldukları bir toplulukta bulunmaktaydı. Yönetici konumunda tarhanlar güçlü siyasi kişilerken³⁴, toplumsal

yapıda ise din adamları ve dervişler oldukça etkili bir yere sahip bulunuyorlardı. Çeşitli dini gruplar Timur ve Uluğ Bey dönemlerinde toplumsal yapıyı düzenleyen şeriata aykırı olduklarını düşündükleri kimi olaylardan – özellikle hükümdarların eğlence âlemleri, toplanan 'tamga' vergisi ve bu vergilerin eğitime harcanması konuları – oldukça rahatsızlık duyuyorlardı. Batı Türkistan'da bulunan dervişler bu dönemde şeriatın katı savunucusu konumuna geçmiş, ilahiyat dâhil bütün kelim ilmine de karşı çıkmışlardı.³⁵ Uluğ Bey'in tahttan indirilmesi, idamından önce şeriat ve Moğol yasalarının meczu ve idamına cevaz verme örneklerinde görüldüğü üzere de dervişler bahsedilen dönemde toplum içerisinde oldukça etkili gruplar olmakla birlikte bu durum hanlıklar devrine adeta bir miras olarak kalmıştır. Hanlıklar devri, bilim ve eğitim açısından önceki döneme kıyasla bir gerileme dönemi görünümüne sahiptir. İslam astronomisi Uluğ Bey'den sonra bir ilerleme kaydedememiş, astronomi bilginlerinin yerini camilerdeki muvakkitler almıştır.³⁶ Eğitim sisteminin kurumları arasında mektep ve medreseler bulunmaktaydı. Aileler çocuklarını medreselere göndermeseler bile temelde bir dini eğitim almaları ve okuma-yazma öğrenmeleri amacıyla mekteplere göndermekteydiler.³⁷ Ayrıca Vambery'nin tarihçilere dayandırdığı bilgilere göre 18. yüzyılın hemen başında rasathane ise baykuşların evi haline gelmişti. Sayısı kırka ulaşan medreselerden ise Vambery'nin gözlemlerine göre sadece Şirdar ve Tilla Kari medreselerinde eğitim devam etmekteydi.³⁸ Uluğ Bey'in yaptırdığı medrese ise 17. yüzyıl süresince yaşanan karmaşalıklar ile çökmeye yüz tutmuş iken 18. yüzyılda tamamen boş kalmıştır. Uluğ Bey medresesinin 1752 yılında Muhammed Rahim Han tarafından tahıl ambarı olarak kullanıldığına dair bilgiler bulunmaktadır.³⁹ Henry Landsell'e göre 1880'li yılların başı itibarıyla şehirde 58 medrese bulunmakla birlikte, medreselere vakfedilen arazi, dükkân, değirmen, pazar gelirleri vd. hoca ve öğrencilerin kısmi de olsa eğitime devam etmelerine yardımcı olmaktaydı.⁴⁰ Eğitimde geri kalmışlığın diğer alanları da etkileyeceği açıktır ki bu durum Rus işgaline giden yolun temel taşları olmuştur.

Hanlıklar devrinde toplumsal yapı içerisinde ise askeri bürokrasi mensupları ve din adamları etkili kimseler olarak gözükmektedir. Toplumsal yapının şeriata göre düzenlendiği düşünüldüğünde Nakşibendiyye ve Kalenderi tarikatlarının toplumun en etkili grupları arasında yer alması da şaşırtıcı olmaktan uzaktır.⁴¹ Gündelik yaşamın kurallarını şeriatın belirlediği hanlıklar devrinde şehir, sosyal yaşamda modern

²⁷ Babür, a. g. e., s. 70.

²⁸ Ruy Gonzales de Clavijo, Anadolu Orta Asya ve Timur, trc. Ömer Rıza Doğrul, Ses Tarih, İstanbul, 1993, s. 175-176.

²⁹ C. Poujol, V. Fourmieu, "Trade and The Economy – Second Half of Nineteenth Century To Early Twentieth Century", History of Civilization of Central Asia C. 6, Unesco Publishing, 2005, s. 59.

³⁰ Selim Serkan Ükten, a.g.e., s. 301.

³¹ Ole Olufsen, The Emir of Bokhara and His Country, William Heinemann, London, 1911, s. 356-358.

³² Yavuz Unat, "Uluğ Bey", TDV İA, c. 42, 2012, s. 129.

³³ V. V. Barthold, Uluğ Bey ve Zamanı, s. 74.

³⁴ Babür, a. g. e., s. 32.

³⁵ V. V. Barthold, Uluğ Bey ve Zamanı, s. 100-109.

³⁶ Muvvakitler, dünyanın güneş etrafındaki hareketine göre vakti ve namaz vakitlerini belirleyen görevlilerdir. V. V. Barthold, Uluğ Bey ve Zamanı, s. 117.

³⁷ Seda Yılmaz Vurgun, "19. Yüzyılda Seyahatnamelerin İşığı Altında Buhara Emirliği", Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya, 2013, s. 251.

³⁸ Arminius Vambery, a. g. e., s. 179.

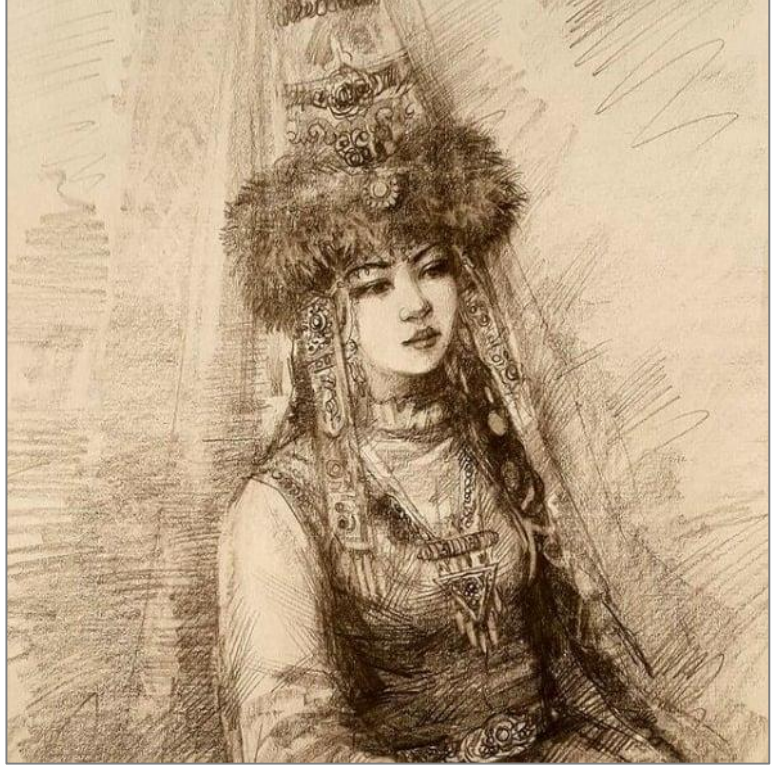
³⁹ V. V. Barthold, Uluğ Bey ve Zamanı, s. 105.

⁴⁰ Henry Landsell, a.g.e., s. 586.

⁴¹ Arminius Vambery, a.g.e., s. 158.

dünyayı yakalayan bir görünümünden uzaktır. Ataerkil bir aile yapısına sahip bulunulsa da aile içerisinde her ferdin belli başlı görevleri bulunmaktaydı.⁴² Kahvehane kültürü bu dönemde oldukça yaygın olmakla birlikte erkekler günlerinin büyük bir bölümünü kahvehanelerde geçirmekteydiler.⁴³ Eğlence amacıyla kumar, at yarışı, horoz dövüşü, kök-börü vb. oyunlar oynanılırken, insanlar gün içinde işlerinden arta kalan sürede kendilerini eğlendirebilecek faaliyetlere yöneliyorlardı. Sabah namazı ile başlayan günlük yaşamda dışarıda genellikle erkekler dolaşmaktaydı. Kadınlar ise ailelerinin sosyal statüsüne göre dışarı çıkabilmekte ve genel olarak at üzerinde dolaşmaktaydılar. Bununla birlikte kızların 14 yaşına geldiğinde evlenme çağına gelmiş oldukları düşünülmekteydi.⁴⁴ Semerkant aşağıda da bahsedeceğimiz üzere ne kadar çok uluslu bir yapı görünümüne sahip olsa da şehirde yaşayan halkın güncel olaylardan haberdar olma veya yararlanma imkânı sınırlıydı. Pazarlarda dolaşan tellallar, halkı önemli olaylardan haberdar etmekteydi. Bunun dışında ticaret için farklı bölgelere gidenler ve gelenler vasıtasıyla şehre bilgi akışı sağlanmaktaydı. Semerkant, Rusların eline geçmesinden sonraki süreçte demir yolu ve telgrafın şehre ulaştırılmasıyla, dış dünyaya daha açık bir hale gelmiştir.

Şehir Demografisi: Şehir, İpek Yolu vasıtasıyla her dönem farklı milletlerin uğrak noktası olmuştur. 16. yüzyılın başından itibaren yeni ticaret yolları keşfedilse de şehrin ticari açıdan önemini kaybetmediği düşünülebilir. Ticaret, şehre iktisadi yönden fayda sağladığı gibi demografik açıdan da çeşitlilik kazandırmıştır. 19. yüzyıl boyunca şehrin nüfusu hakkında 15 ile 50 bin olduğuna dair tahminler olmakla birlikte⁴⁵ Özbekler, Tacikler, Kırgızlar, Araplar, Afganlılar, Türkmenler, İranlılar, Yahudiler, Hintliler, Çinliler ve işgalden sonra bölgeye yerleştirilmiş olan Ruslar şehir nüfusunu oluşturmaktaydı.⁴⁶ Şehir nüfusunun ağırlıklı olarak hangi etnik gruptan oluştuğu konusunda farklı görüşler bulunmakla birlikte ana unsur olarak Özbeklerden ve Taciklerden müteşekkil olduğu bilinmektedir.⁴⁷ Arap istilasından Kuteybe b.

Çizim: Elmira Kurtseyitova-KIRIM

Muslim'in iskân politikaları sonucunda bölgeye yerleşen Araplar, 19. yüzyılda sayıca kabile olmaktan uzak bir görünüme sahiplerdi.⁴⁸ 12. yüzyılda şehirde 50 bin civarı Yahudinin yaşadığı bilinmekte iken, 19. yüzyıla gelindiğinde bu sayının 1000 ilâ 2500 arasında olduğu tahmin edilmektedir.⁴⁹ Ayrıca şehirde az sayıda da olsa Çinlinin yanı sıra Hintlinin olduğu da bilinmektedir.⁵⁰ Rus işgali sonrası ise bölgeye gelen demir yolunun ve Rusların bölgeyi ellerinde tutmak amacıyla uyguladıkları iskân politikalarının sonucunda şehir nüfusu giderek artmıştır. 1880'li yılların başında şehirde Rusların sayısının beş bini geçtiği bilinirken⁵¹, bölgeye yapılan göçlerle birlikte 20. yüzyılın başında şehirde toplamda 85 bin civarı bir nüfusun olduğu düşünülmektedir. Yahudiler, Hristiyanlar gibi çeşitli etnik ve dini grupların kendilerine ait mahalleleri bulunduğu da bilinmektedir.

⁴² Seda Yılmaz Vurgun, a.g.t, s. 154.

⁴³ William Eleroy Curtis, a. g. e., s. 246.

⁴⁴ Henry Landsell, a.g.e., s. 554.

⁴⁵ Şehir nüfusu konusunda 19. yüzyılda şehri ziyaret etmiş olan seyyahların farklı görüşleri bulunmaktadır. Bu seyyahlardan Meyendorf 50 bin, Vambery, 15-20 bin, Schuyler 30 bin, Dobson ise 36-38 bin arasında, Alexander Burnes ise 10 binin altında bir nüfusun şehirde yaşadığını tahmin etmektedirler. George Dobson, Russia's Railway Advance into Central Asia: Notes of A Journey From St. Petersburg to Samarkand, W. H. Allen & Co.,13, Waterloo Place and At Calcuta, London, 1890, s. 225; Eugene Schuyler, Turkistan Notes of A Journey In Russian Turkistan, Khokand, Bukhara and Kuldja, Vol I, London, 1877, s. 57; Arminius Vambery, a. g. e., s. 181; Alexander Burnes, Travels into Bokhara Being the Account Of A Journey From India To Cabool, Tatrarty And Persia Also, Narrative Of A Voyage On The Indus From The Sea To Lahore, Asian Educational Services, Yeni Delhi, 1992, C. II, s. 184.

⁴⁶ Yuri Bregel, a. g. e., s. 82; George Dobson, a. g. e., s. 225.

⁴⁷ Bu konuda Vambery'nin Özbeklerin çoğunlukta olduğuna dair bilinen görüşlerine karşın Barthold, Bregel gibi isimler Mangıtlar devrinden itibaren şehir halkının Taciklerden oluştuğunu düşünmektedir. V. V. Barthold, Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler, s. 202; Arminius Vambery, a. g. e., s. 181; Yuri Bregel, a. g. e., s. 82.

⁴⁸ Arminius Vambery, a. g. e., s. 145.

⁴⁹ Şeriata yönetilen hanlıkta Yahudilerin hakları da sınırlı gözükmekteydi. Öyle ki Yahudilerin şehir içinde ata binebilmesi, Müslümanlardan ev alabilmeleri hanın iznine tâbiydi. Benjamin Tudela, The Itinerary of Rabbi Benjamin of Tudela, trc. A. Asher, London, 1840, s. 128-129; George Dobson, a. g. e., s. 225; Yuri Bregel, a. g. e., s. 82; Henry Landsell, a.g.e., s. 590-593.

⁵⁰ William Eleroy Curtis, a. g. e., s. 236; Seda Yılmaz Vurgun, a. g. t., s. 58.

⁵¹ Henry Landsell, a.g.e., s. 605.

Şehir Mimarisi: Schuyler'in yanı sıra birçok seyyahın da şehre dışarıdan baktıklarında ilk dikkatlerini çeken özellik ihtişamlı binalar ve mavi renkli kubbelerdi. Ayrıca düz çatılı ve kubbeli evler de şehirde sıkça görülmekteydi.⁵² Şehirde Taşkent Caddesi örneğinde de olduğu gibi dikey, yatay olarak yapılmış cadde ve sokaklar bulunmaktadır. Şehirde bulunan pek çok mimari eserin halk nezdinde dinsel bir hikâyesi olduğu için neredeyse hepsinin bir kutsallığı bulunmaktaydı. Hanlık devrinde şehirde Buhara, Paikobah, Şah-ı Zinde, Kalendar, Suzangiran ve Hoca Ahrar olmak üzere toplamda 6 kapı bulunmaktadır. Yaşam merkezleri surların içinde bulunmakla beraber dışarıda bulunan eski sur ile yeni sur arasında yapı bulunmamaktadır.⁵³ Registan Meydanında 15. yüzyılda Uluğ Bey tarafından yaptırılan Uluğ Bey Medresesi (1417-1427), 17. yüzyılda Yalangtuş Bahadır tarafından yaptırılan Şirdar Medresesi (1616-1635) ve yine aynı yüzyılda yapılmış olan Tilla Kari Medresesi (1646-1660) bulunur. Uluğ Bey Medresesi, tek katlı ve 24 odadan oluşan bir yapı olmakla birlikte zamanla kullanılmamaya bağlı olarak harap bir hâl almıştır. Nitekim sık sık depremlerin görüldüğü hanlıkta, 1820'li yıllarda olan bir deprem sırasında Uluğ Bey Medresesi'nin minareleri yıkılmıştır. Bakımsızlığına rağmen hanların siyasi meşruiyetlerini perçinlemek amacıyla yılda bir kez ziyaret ettiği Köktaş'ın Uluğ Bey Medresesi'nin içinde bulunması da medreseye ilgiyi taze tutmuştur.⁵⁴ Şirdar Medresesi'nin girişinde bulunan aslan ve güneş motifleri, mimarideki İran etkisini açık bir şekilde göstermektedir. Ayrıca şehirde 19. yüzyılda 155 cami, 58 civarında da kervansaray olduğu bilinmektedir. Seyyahların gözlemlerinden anlaşılacağı üzere dini anlamda eserlere bir kutsiyet atfedilmiş olsa bile bakımları konusunda özenli davranılmamıştır. İktisadi ve kültürel gerilemenin sonucu olan Rus işgali sonrası bölge Rusların yönetim merkezi olmuş ve şehrin batısında Ruslar için yeni bir şehir kurulmuştur. Yeni kurulan bu bölge, şehrin ilk kurulduğu Afrasiyab ve Timur'un güneyde kurduğu yerleşim birimi ile birlikte şehrin geliştiği üçüncü alandır. Ruslar döneminde yıkılan surlar tamir ettirilmiş, hastane, okul gibi kimi binalar da inşa ettirilmişdir.⁵⁵

Sonuç: Hanlıklar devrinde mücadeleler sonucu ele geçirmeyen hükümdarın meşruiyetini sorgulatan Semerkant, Zereşan Nehri gibi su kaynaklarının yanında ve ticaret yollarının üstünde bulunması sebebiyle tarihin her devrinde Maverâünnehir'in bütününde olduğu gibi siyasi anlamda mücadelelerin göbeğinde olmuş bir şehirdir. Jeopolitik konumu sebebiyle şehri kuran Perslerden başlamakla birlikte Akhunlar, Türk Kağanlığı, Türgişler, Arap-İslam Devleti, Samaniler, Türk Hakanlığı, Selçuklular, Harizmşahlar, Moğollar, Timurular gibi pek çok devletin yönetimi altında bulunmuştur. Şehir Moğollar devrinde olduğu gibi siyasi mücadeleler sonucu tahribata uğrasa da 14. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak 15.

yüzyılın ortalarına kadar altın çağını yaşamış ve bu dönemde bir bilim merkezi olarak anılırken gerek kültürde gerek ekonomide diğer şehirlerin yarışamayacağı bir konuma yükselmiştir. Fakat 16. yüzyılın başından itibaren bu durum değişmeye başlamıştır. Sosyal olarak kapalı bir yapıya sahip bulunan hanlıklar, kendi devirlerinde dünyada gerçekleşen gelişmeleri takip edememiş, bu süreçte zaman zaman iç karışıklıklar yaşanmış ve başkentin hanlık yönetimi sırasında Buhara'ya taşınması ise Semerkant'ın önemini giderek kaybetmesine yol açmıştır. Ekonomik açıdan canlı bir durumda olan Semerkant'ta Timur dönemindeki ele geçirilen yerlerden zanaatkarları getirme politikasının bir mirası olarak esnaf ve ticari ürün çeşitliliği korunmuştur. Fakat aynı yüzyıllarda dünyada sanayileşme adımlarının takip edildiği düşünüldüğünde dünyadaki gelişmelerin takip edilemediği düşünülmektedir. Zanaatkarlık ve ticaretin yanı sıra şehrin önemli ekonomi kalemleri arasında hayvancılık ve tarım bulunmaktadır. Zereşan Nehri'nin gelişmiş su kanalları vasıtasıyla şehre ulaşması verimliliği arttırmış, bostansız ev bulunmaz olmuştur. Hanlık döneminde gündelik yaşamı ise şeriat kuralları düzenlemektedir. Timurlu döneminde bir bilim merkezi olarak ün kazanan Semerkant'ta bu durumun karşısında olan dini tarikatların etkinliklerini arttırması hanlıklar devrine bir miras olarak kalmıştır. Çeşitli dini tarikatlar hanlıklar devrinde toplumun saygı duyulan, önemli ve etkin grupları olarak görülmüşlerdir. Eğitim konusunda Timurlu dönemindeki canlılık korunamamış, özellikle 19. yüzyılda hanlığı ziyaret eden seyyahların izlenimlerinden eğitim sisteminin bir çöküntü içerisinde olduğu gibi eğitim kurumlarının da terkedildiği anlaşılmaktadır. Eğitim kurumları açısından sadece mektep ve medresele rin bulunması, bu kurumlarda da dini eğitim dışında eğitim verilmemesi, yetişmiş insan ihtiyacının karşılanamamasına yol açmıştır. Eğitimdeki gerileme doğrudan toplumsal yaşamı da etkileyerek, hanlığın sonunu hazırlamıştır. Geçmişten beri ticari canlılığı sayesinde Semerkant, Özbek ve Taciklerin yanı sıra Kırgızlar, Araplar, Afganlılar, Türkmenler, Yahudiler, Hintliler, Çinliler ve Ruslara ev sahipliği yapmakla çok uluslu bir yapıya sahiptir. Semerkant'ın çok uluslu yapısı, farklı kültürleri bir kazan içinde eriterek kendine has bir kültür de oluşturmuştur. Mimari açıdan ise Timurlu döneminin karakteristiği korunurken, ihtişamlı yapılar, firuze renkli kubbeler şehre henüz girmeden dikkat çeken yapılar olmakla birlikte farklı kültürlerin izlerini mimaride de görmek mümkündür.

⁵² Eugene Schuyler, a. g. e., s. 233-235.

⁵³ Arminius Vambery, a. g. e., s. 173-174.

⁵⁴ Henry Landsell, a. g. e., s. 564.

⁵⁵ H. H. Schaeder, a. g. m., s. 471; Yuri Bregel, a. g. e., s. 82.

Birlikte Büyüdük

15

ON BEŞİNCİ YIL

2006 - 2021

AKSARAY

ÜNİVERSİTESİ

2006
30

ASURLU TÛCCAR AŞŞUR-RĒ'Ī VE AİLESİ

Remzi KUZUOĞLU*

Aksaray Üniversitesi

Milattan önce 1974-1719 yılları arasındaki dönem Asur Ticaret Kolonileri Devri (ATKD) olarak adlandırılmaktadır. Kuzey Mezopotamya'daki Asur Devleti ile Anadolu şehir devletleri arasında yoğun ticari faaliyetlerin yaşandığı bu dönemde; Asurlu tüccarlar beraberlerinde getirdikleri kalay, kumaş ve süs eşyalarını Anadolu pazarlarında satışa sunmuşlar, yüksek kârlarla elde ettikleri kazancı da altın ve gümüş olarak Asur'a taşımışlardır.

ATKD'da Anadolu'nun siyasi yapısına bakıldığında merkezi bir idarenin olmadığı, irili-ufaklı şehir devletlerinden oluşan idari bir yapılanmanın varlığı görülür. Her ne kadar merkezi bir otorite olmasa da, iktisadi açıdan, bugünkü Kayseri yakınlarındaki Kültepe/Kaniş'in dönemin ticari başkenti olduğu kabul edilmektedir. Bu kadim yerleşimde gerçekleştirilen arkeolojik çalışmalar neticesinde oldukça önemli sonuçlara ulaşılmıştır. Bilhassa açığa çıkartılan dini ve idari yapılar, özel konutlar, çivi yazılı belgeler ile irili ufaklı çok sayıda eser, Kültepe'nin günümüzden 4000 yıl önceki önemini ve zenginliğini tüm ihtişamıyla göz önüne sermektedir.

Kültepe'de 1948'de başlayan ve günümüzde de devam eden kazılar neticesinde Asurlu tüccarlara ait onlarca çivi yazılı tablet arşivi ele geçmiştir. Belgelerde mühürlü oda olarak belirtilen mekânlarda muhafaza edildikleri anlaşılan tabletlerin sayısı 23,500'ü aşmıştır. Aynı zamanda Anadolu'nun en eski yazılı kayıtları olan bu özel belgeler, hem arşiv sahipleri hem de dönemin Asur ve Anadolu toplumlarını pek çok yönden tanımamızı sağlayan eşsiz bilgi kaynaklarıdır.

Asurlulara ait söz konusu arşivlerden biri 1988 yılında gerçekleştirilen kazılarda ortaya çıkartılmıştır. Yaklaşık 1000 belgeden oluşan bu arşiv, kârum alanında yer alan S-T/12-13 plankaredeki evin arşiv odasında bulunmuştur. Arşiv üzerinde yapılan çalışmalar, belgelerin Asurlu tüccar Aşşur-rē'ī ve oğlu Pilah-İştar'a ait; iş mektupları, kervan kayıtları, borç senetleri ile aile içi meseleler hakkında özel belgeler olduklarını göstermektedir.¹ Baba ile oğlunun Anadolu'daki yaklaşık 60 yıllık sosyo-ekonomik hayatlarına ışık tutan bu belgelerden Aşşur-rē'ī ve ailesiyle ilgili önemli bilgiler elde edilmektedir: Aşşur-rē'ī'nin Anadolu'ya ne zaman geldiği kesin olarak bilinmemekle birlikte, MÖ. 1906'da Anadolu'da ticari faaliyetlerde bulunduğu ve MÖ. 1886'daki ölümüne kadar da burada yaşadığı anlaşılmaktadır. Oğlu Pilah-İştar ise babasının

ölümünün ardından, MÖ. 1885'te işlerin başına geçmiş, MÖ. 1857 yılına kadar da Anadolu'da kalmıştır.

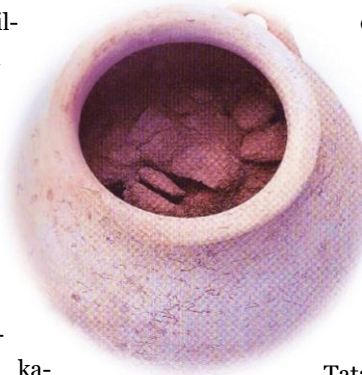
Aşşur-rē'ī, Puzur-İştar'ın oğlu olup annesinin ismi bilinmemektedir. Ah-şalim ve Ennum-Aşşur isminde en az iki erkek kardeşi vardır. Metinler, biri kız olmak üzere dört çocuğa sahip olduğunu göstermektedir; Pilah-İştar, Mannum-balum-Aşşur ve Şuzuzu erkek çocuklarıdır. Kızının ismi ise metinlerde kayıtlı değildir. Kendisi Kaniş'te yaşamakta, eşi ve çocukları ise Asur'dadır. İlginçtir, arşivinde eşinden veya çocuklarından kendisine gönderilmiş herhangi bir mektup yoktur. Belgeler, Aşşur-rē'ī'nin döneminin önemli zengin tüccarlarından biri olduğunu göstermektedir. Bilhassa gümüş alacaklarına ait 102 senet, ticari mal sevkiyatlarına dair kervan kayıtları, ticari içerikli metinler ile evleri, erkek ve kadın köleleriyle ilgili diğer kayıtlar, bu zenginliği kısmen de olsa göz önüne sermektedir.

Aşşur-rē'ī MÖ. 1886 yılında, muhtemelen de yanında ailesinden kimse olmadan ölmüştür. Belgeler Aşşur-rē'ī'nin ölüm nedeni hakkında bilgi vermemekte ancak ipuçları, ölümünün ani ve beklenmedik olduğuna işaret etmektedir. Bilhassa, Pilah-İştar'ın "babamızın tabletleri çalınmıştır" ve "babam öldüğü zaman epey para ve babamın belgeleri kaybolmuştu" şeklindeki ifadeleri, Aşşur-rē'ī'nin beklenmedik ölümünün habercisidir. Çünkü bu ifadeler, Pilah-İştar'ın Anadolu'ya gelip, işlerin başına geçinceye kadar, babasının ev ve işyerlerinin başıboş kaldığını, bazı belgelerinin çalındığını veya kaybolduğunu göstermektedir. Hâlbuki Aşşur-rē'ī yaşlılık veya hastalıktan ölmüş olsaydı, ailesinin buna göre bir tedbir alması beklenirdi. Ne var ki belgelerin ve paranın çalınmış olması, Aşşur-rē'ī'nin vefatının beklenmedik olduğunun teyidi gibidir. Öte yandan, tüm bu yaşananlar ölümünün kriminal unsurlar taşıdığı şüphesi de uyandırmaktadır. Aşşur-rē'ī'nin ani ölümü sonrasında MÖ. 1886'da Pilah-İştar'ın Anadolu'ya geldiği ve babasının işlerinin başına geçtiği düşünülmektedir. Kendisine ait çivi yazılı metinler, Anadolu'da bulunduğu yaklaşık 30 yıl boyunca zorlu ve sıkıntılı bir süreç geçirdiğini göstermektedir. Bilhassa babasının mirası ve kız kardeşinin evlendirilmesi hususunda aile içinde büyük problemlerin yaşandığı görülmektedir. Ayrıca, babasının alacakları tahsil etmek adına giriştiği hukuki mücadele de, en az ailevi problemler kadar onu yoran bir başka durumdur.

* Prof. Dr., Tarih Bölümü.

¹ Bayram-Kuzuoğlu 2014: 3 vd.

İsmi tespit edilemeyen kız kardeşin evlendirilmesi mevzusu oldukça ilginçtir. Anlaşıldığı kadarıyla, Aşşur-rē'î hayattayken kızını Amur-İstar isimli Asurlu biriyle nişanlamıştır. Ancak Aşşur-rē'î'nin beklenmedik ölümü evlilik sürecini sekteye uğratmış, damat adayı evlilikten vazgeçmiştir. Pilah-İstar durumu kabullenmemiş olacak ki, meseleyi mahkemeye taşımış ve damat adayından, babasına söz verdiği gibi kız kardeşiyle evlenmesini istemiştir. Kaniş kararında, şahitler huzurunda yapılan görüşmede; Amur-İstar, Aşşur-rē'î'ye bu konuda söz verdiğini kabul etmekte ancak Pilah-İstar'ın kendisine işrum-kemeri hediye etmemesini, ayrıca kardeşine de haber vermemesini bahane ederek; Pilah-İstar'a, kız kardeşiyle evlenmeyeceğini söylemektedir. Bundan sonra yaşananlar net değildir. Ancak, özel bir davet için yapılan masrafların listelendiği metindeki, “eniştemizi ve onun arkadaşlarını davet ettim” ve “eniştemizi girdirdiğimizde işrum-kemeri yerine 2/3 mina 15 uттēt (deriden) kemer için ödedim” şeklindeki ifadeler, Pilah-İstar'ın kız kardeşini evlendirdiğini ve damat adayına da deriden bir kemer hediye ettiğini göstermektedir. Bu ünik metinde damadın ismi belirtilmemektedir. Ancak Pilah-İstar'ın, işrum-kemeri yerine deriden bir kemer hediye

Kap içindeki tabletler
(T. Özgüç 2005: 46)

erkek kardeşlerinininkiler ise Nūnu ve Amur-Aşşur'dur. Babasının ismi ise bilinmemektedir. Ancak, erkek çocukların Asurca, Walawala'nın ise yerli bir isme sahip olması, babalarının Anadolu olduğunu göstermektedir.

Pilah-İstar'ın her iki evliliği de boşanmayla sona ermiştir. Tatana ile evliliğini resmen son erdiren boşanma belgesi elimizde olmasa da Pilah-İstar'a ait metinlerde Tatana'dan; “eski karım”, “Agiya'nın boşanmış kızı” ve “boşanan kadın” şeklinde bahsedilmesi, Pilah-İstar ile Tatana'nın evliliklerinin sona erdi-

ğini göstermektedir. İkinci eşi Walawala ile ayrılıklarını resmileştiren boşanma belgesi ise günümüze kadar ulaşmıştır. Belgeye göre; Pilah-İstar Walawala'ya boşanma parası olarak 1 mina, yaklaşık 500 gr. gümüş ödemiştir. Bunun karşılığında; Walawala ve ailesi Pilah-İstar'a, çocukları veya herhangi bir şey için hukuki talepte bulunmayacaklar, eğer bulurlarsa 10 mina, yaklaşık 5 kg. gümüş ödeyeceklerdir. Ayrıca, Pilah-İstar Asur'a giderken kızı Lamassî'yi de beraberinde götürecektir.²

Metinler Pilah-İstar'ın çocukları hakkında yüzeysel bilgi vermektedir. Her iki eşinden de erkek ve kız çocukları vardır. Ancak bu çocuklardan sadece Lamassî'nin adı bilinmekte olup annesinin Walawala olduğu düşünülmektedir. Çocukların akıbetlerine dair belgeler suskundur. Sadece Lamassî'nin, babası Asur'a giderken onu da yanında götüreceğine dair bir kayıt mevcuttur. Ne yazık ki ailenin diğer üyeleriyle ilgili yeterli bilgi yoktur. Aşşur-rē'î'nin küçük oğlu Şuzuzu evlidir. Ağabeyleri Mannum-balum-Aşşur'un medeni durumu ise bilinmemektedir. Ailenin MÖ. 1906'da Aşşur-rē'î ile başlayan Anadolu macerası, Pilah-İstar'la yaklaşık 60 yıl sonra son bulmuştur. Pilah-İstar'a ait en geç tarihli metnin MÖ. 1857'de düzenlenmiş olması, bu tarihte veya birkaç yıl sonra Pilah-İstar'ın Asur'a geri döndüğünü, dönerken de kızı Lamassî'yi yanında götürdüğünü düşündürmektedir.

Sonrası ise tarihin derinliklerinde saklıdır.

Aşşur-rē'î'nin mührünü taşıyan zarf ve tableti (Kt 88/k 96a-b)

ettiğini ifade etmesi, bu şahsın Amur-İstar olduğunu ve damadın bir şekilde evliliğe ikna edildiğine işaret etmektedir. Metinler, Pilah-İstar'ın özel hayatına dair ilginç bilgiler de içermektedir. Pilah-İstar Anadolu'da iki evlilik gerçekleştirmiş olup her iki eşi de yerli dilde isimler taşımaktadır. İlk eşi Tatana'dır. Babası Asurca bir isme sahiptir (Agiya). Annesinin ismi metinlerde geçmemesine rağmen, Tatana'nın yerli bir isim taşıması sebebiyle Anadolu olduğu anlaşılmaktadır. Diğer eşinin ismi Walawala'dır. Annesinin adı Şāt-İstar,

Kaynakça

- Bayram, Sebahattin ve Kuzuoğlu, Remzi, Kültepe Tabletleri VII-a, Aşşur-rē'î Ailesinin Arşivi, I. Cilt: Aşşur-rē'î'nin Kendi Metinleri, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014.
Bayram, Sebahattin ve Kuzuoğlu, Remzi, “Pilah-İstar'ın Eşleri, Boşanmaları ve Çocukları”, Archivum Anatolicum 15/1 (2021): 21-46.
Özgüç, Tahsin, Kültepe-Kaniş/Neşa, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2005.

² Bayram-Kuzuoğlu, 2021: 21 vd.

OSMANLI DEVLETİ'NDE ZİRAAT EĞİTİMİ

Beyza Ferhan AYDIN*

Aksaray Üniversitesi

Tarım, ilk çağlardan itibaren pek çok toplumun temel gelir kaynağı olmuştur. Osmanlı Devleti içerisinde de ekonominin ve üretimin büyük kısmı tarıma dayalıdır. Osmanlı toprakları, İslam toprak sistemine göre yönetilmiştir. Buna göre; Gaza ve cihat yoluyla elde edilen topraklar, özellikle taşrada tarım ile uğraşan kişilere kiralanarak, üzerinde üretimin yapılması sağlanmıştır.¹ Osmanlı Devleti'nde, toprağın sahibi padişattır. Böylelikle toprak üzerinde, özel mülkiyet anlayışı yoktur. Bu durum devletin yararına olsa da köylü için hoşnutsuzluğa sebep olmaktadır. Çünkü çiftçinin, ekip biçmekle yükümlü olduğu arazi kendisine ait değildir. Dolayısıyla üzerinde üretim yaptığı toprak şahsi mülkü olmadığı için gerekli mercilerin izni olmadan toprak üzerinde herhangi bir ev, ambar, ağıl gibi binalar inşa etmeye hakkı yoktur.

Devlet kiraladığı topraklar üzerinde nizamını sağlayabilmek için bu bölgelere tımarlı sipahileri görevlendirmiştir. Zamanla tımarlı sipahiler, kendileri ve köylüler için düzenlenen kurallara aykırı hareket etmeye başlamışlardır. Sırf kendi menfaatleri doğrultusunda, devletin kendilerine belirlediği maaşın daha fazlasını kazanmak için köylüye yüklenmeye hatta onlara zulüm etmeye başlamışlardır.² Devlet bunun üzerine köylüyü, içinde bulunduğu durumdan kurtarmak için vergi toplama işini tımarlı sipahilerden alarak mültezimlere vermiştir. Köylüler devlete vermeleri gereken kira bedellerini artık mültezimler vasıtasıyla ödeyeceklerdir. Mültezim sisteminin getirilmesiyle beraber köylü daha fazla ezilmeye başlamıştır. Çünkü bölgelere görevlendirilen mültezimler kendilerine verilen görevi layıkıyla yerine getirmediği gibi çiftçiler için gerekli olan tohum ve hayvanları da temin etmemişlerdir. Hal böyle olunca halk hem yıllık vergilerini ödemeye çalışmış hem de üretim yapabilmek için gerekli ürünlerin temin edilmesi için borçlanmışlardır. Tımar ve iltizam sisteminde yaşanan sorunlardan sonra hükümet, malikâne sistemini geliştirmiştir. Böylece üretim yapan köylülerin bir kısmı devlete, diğer bir kısmı da özel mülkiyet sahibi olan kişilerin kiracısı olarak üretim yapmaya devam etmişlerdir. Malikâne sistemiyle beraber küçük çiftçi büyük çiftçi kavramları ortaya çıkmıştır. Büyük çiftçi, geniş topraklara ve pek çok işçiye sahip olan çiftlik ağalarıdır. Küçük çiftçi ise küçük bir araziye sahip olup

üzerinde kendi emekleriyle üretim yapmaya çalışan çiftçidir. Malikâne Sisteminin düzenlendiği ilk yıllarda üretimdeki yolsuzluklar, zulümler geri planda kalmaya başlamış olsa da bu durum uzun sürmemiştir. Bu seferde bölgedeki ayanlar halkı rahat bırakmamıştır. Zikredilen bu sorunların giderilmesi ve toprak rejiminin düzenlenip belli bir sisteme bağlanabilmesi için kanuni bir düzenlemeye ihtiyaç vardı. Bu engeli kaldırıp özel mülkiyetin yasal olarak pekiştirilmesi için 1858 yılında "Arazi Kanunu" yürürlüğe konulmuştur. Bu kanunla devlete ait olan toprakların büyük bir kısmı özel mülkiyete çevrilmiştir. Bunun yapılmasındaki başlıca düşünce şudur: araziye işleyen çiftçi toprağın sahibi olursa kendi arazisi için daha çok emek harcayacak ve daha fazla üretmek için uğraşacak olmasıdır. Bu da hem Hazine hem de üretici sınıf için fayda sağlayacaktır. Ayrıca Arazi Kanunu'nun yürürlüğe girmesiyle birlikte zirai ürün ve hammadde üzerindeki sınırlamalar da kaldırılmıştır. Böylece hem üretici üretmeye teşvik edilmiş hem de değeri yüksek ürünlerin daha çok ekilmesi için vergi muafiyeti sağlanmıştır.³

Tanzimat'ın ilk yıllarında yapılan bu düzenlemelerle, belli başlı konularda önemli başarılar elde edilmiş olsa da 19. yüzyılın ortalarına kadar özellikle de tarımla alakalı hususlarda köklü reformlar yapılamamıştır. Çünkü Osmanlı Devleti'nde, zirai açıdan köklü reformların yapılmasını ve gelişmesini engelleyen bazı sebepler bulunmaktaydı. Bunun yanında köylünün toprak üzerindeki mülkiyet hakkı da güven altında değildi. Devletin her yerinde yaygınlaşmış olan eşkıyalık faaliyetleri ve yapmış oldukları yağmalar yüzünden çiftçi, yetiştirmiş olduğu ürününü bir anda kaybedebiliyordu.⁴ Tarım alanında gelişmeyi engelleyen bir diğer önemli sebep de yol yokluğudur. Çiftçi üretmiş olduğu ürünleri ihraç edebilmesi şurada dursun, bir pazardan diğer bir pazara taşıyabilmesi için bile yol imkânı bulunmamaktaydı. Geriye kalan sebepler ise bazı yıllarda iklime dayalı olarak yaşanan kuraklık, modern manada çiftçinin tarımsal usulleri bilmemesi, bu usulleri öğrenebilmesi için herhangi bir mektep ve kurumların mevcut olmaması, teknolojik araç ve gereçlerin yetersiz olmasından

* Aksaray Üniversitesi SBE, Tarih Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Öğrencisi, beyzaferhan1998@gmail.com. Bu makale, 21 Ekim 2021 tarihinde Aksaray Üniversitesi'nde online olarak düzenlenen VIII. Genç Tarihçiler Öğrenci Sempozyumu'nda bildiri olarak sunulmuştur.

¹ İbrahim Solak, Osmanlı Teşkilat Tarihi, Ed. Tufan Gündüz, Grafiker Yayınları, Ankara 2016, s.107.

² Abdullah Aysu, Osmanlı'da Tarım Politikaları, Yeni İnsan Yayınları, İstanbul 2020, s.57.

³ Nilgün Özilhan, 1851 Londra Uluslararası Sergisi'ne Osmanlı İmparatorluğu'nun Katılımı, (Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2020, s.57-58.

⁴ Ercan Koç, 19. Yüzyılda Osmanlı Devletinde Tarım, Eskişehir Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yüksek Lisans Tezi), Temmuz 2005, s.36.

kaynaklı insan gücüne çok ihtiyaç duyulması gibi birçok unsur olup, tarımsal yönde gelişmelerin önüne set olmuştur.⁵ Bu dönemde, reformların önündeki bu engeller, Meclis-i Vâla-yı Ahkâm-ı Adliye tarafından tespit edilmiş ve alınması gereken önlemler bir rapor şeklinde hazırlanmıştır. Bu raporda; zirai ve ticari gelişmenin sağlanabilmesi için gerekli yolların yapılması, nehirlerin ulaşma ve sulamaya elverişli hale getirilmesi, çiftçiye kredi verilmesi ve vergi yükünün hafifletilerek her bölgede adil bir vergi dağılımının yapılması gerektiği ve modern tarzda zirai eğitimin verilmesi gerektiği yer almaktadır. Bu bağlamda Tanzimat Dönemi'nden itibaren bazı önemli uygulamalara gidilmiştir. Bunların başında da ziraat mektepleri gelmektedir.

Ziraat Mektepleri: Osmanlı Devleti'nde, 1846 yılına gelinceye kadar modern tarzda zirai eğitim veren herhangi bir kurum bulunmamaktadır. Bu kurumların ilki, 1846 yılında Ayamama Çiftliği'nde kurulan Ziraat Mektebidir. Her ne kadar ilk kurulan mektebin ömrü kısa olsa da ilerleyen süreçte yeni mektepler açılmıştır. Ayamama Ziraat Mektebinin ardından sırasıyla Halkalı, Hüdavendigâr, Çoban ve Seydiköy Ziraat Mektepleri açılmıştır. Açılan bu mekteplerin bazıları, aynı eğitim amacını taşımıyor olsa da hala varlığını sürdürmektedirler. Ayamama (Ayapapa) Ziraat Mektebi/Ziraat Talimhanesi: Osmanlı Devleti'nde, Tanzimat Fermanı'yla (1839) beraber modernleşmek adına büyük ve köklü adımlar atılmıştır. Bu adımlara paralel olarak modern anlamda tarım ve hayvan

yetiştirilebilmesi için bir eğitim kurumuna ihtiyaç duyulduğu, pamuk üretimi üzerinden fark edilmiştir. 1846 yılında İstanbul'da bir Basma Fabrikası kurulmuştur. Ülke genelinde yaygın olarak üretilen pamuğun ipliğe dönüştürülerek bu fabrikada işlenmesi kararlaştırılmıştır. Fakat çağdaş zirai metotlar bilinmediği için ince ve temiz bir şekilde pamuk elde edilememiştir.⁶ Dolayısıyla hammaddesi ülke genelinde yaygın olmasına rağmen bu ürün ithal edilmek zorunda kalınıyordu. Bu durumu değiştirmek için o dönem modern pamuk işlemeciliğinde ön sıralarda olan ABD'ye müracaat edildi. Buradan ıslah edilmiş tohumlarla beraber donanımlı bir ziraatçı olan Doktor Davis ve ekibi Osmanlı topraklarına getirtildi. Davis, yapmış olduğu incelemeler sonucunda bir rapor hazırladı. Bu raporda, tarımda uygulanan tekniklerin modernize edilmesi gerektiğini, bunun da ancak eğitimle mümkün olacağını belirtmişti. Bunun üzerine 1847 yılında ilk ziraat mektebinin temelleri atılmıştır. Kurulan bu ilk ziraat mektebiyle ilgili bilgiler büyük bir karmaşa içerisinde olsa bile mektebin kurulma sebepleri arasında; yukarıda da zikredildiği gibi devletin sınırları içerisinde bol miktarda bulunan pamuğun temiz ve kaliteli bir şekilde işlenmesi, bilimsel tarımın önemi ve ileri düzeyde teknik eğitiminin verilmesi hususları sayılabilir. Mektepte verilecek olan derslerin daha iyi anlaşılıp öğrenilebilmesi için dersler hem teorik hem de uygulamalı olacak şekilde ayarlanmıştır. İyi cins pamuk üretmek için kurulan bu mektepte coğrafya, geometri, hayvanat, ziraat, şeker üretimi,

Aksaray Buğday Pazarı (F. BERKSOY Arşivi)

⁵ Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış, 1. Köy ve Ziraat Kalkınma Kongresi Yayını, İstanbul 1938, s.100-106.

⁶ Mehmet Ali Yıldırım, "Osmanlı'da İlk Çağdaş Zirai Eğitim Kurumu: Ziraat Mektebi (1847-1851)", OTAM, Sayı 24, 2010, s. 225-228; Makbule Sarıkaya, "Ziraat Mektepleri", Kafdağı Dergisi, C.1, S.1, Aralık 2016, s.25-26.

ipek böcekçiliği ve daha pek çok ders yer almaktaydı. Ayrıca Avrupa'dan getirtilen modern çiftçi aletlerinin ne işe yaradığı ve nasıl kullanılması gerektiği de öğrencilere öğretilmekteydi.

Başlarda tüm planlamalar doğrultusunda işler yolunda giderken, 1850 yılının sonlarına doğru mektebin masrafları ve öğrencilerin şikâyetleri hızla artmaya başlamıştır. Mektebin bulunduğu bölgede iklim oldukça sert ve soğuk bir şekilde geçmekteydi. Bu durum da bu havaya alışık olmayan öğrencilerin sürekli hasta olmasına sebebiyet vermekteydi. Öğrencilerin şikâyet ettikleri bir diğer husus da öğrendikleri bilgileri uygulamaya dökebilecekleri yeterli miktarda alet ve edevatın olmamasıydı. Hükümet her ne kadar bu şikâyetlere çözüm aramaya çalışsa da ziraat mektebini kapatmak zorunda kalmıştır. Mektebin açılmasındaki en önemli amaçlardan birisi, burada modern tarzda ziraat ve teknikleri öğrettikten sonra öğrencilerin taşraya gönderilerek tüm Anadolu'ya bu modern metotların yayılmasını sağlamaktır. Ancak bu düşüncenin pratiğe dökülemediği ve yapılan masrafların boşa gittiği düşüncesi sonucunda 1847 yılında açılan ilk ziraat mektebi 1851 yılında kapatılmıştır.

Bu bilgiler doğrultusunda anlaşılıyor ki mektep için gerekli ve tam anlamıyla yeterli miktarda bir hazırlık yapılamamıştı. Aynı zamanda üç yıllık süre zarfında mektebin giderek masraflarının artması, verilen eğitimlerin yetersizliği de bu sonucu ortaya çıkarmaktadır. Her ne kadar çağdaş zirai eğitim yolunda yapılan bu ilk deneme başarısızlıkla sonuçlanmış gibi görünse de esasında resmi bir zirai eğitimin şart olduğu tüm tebaa tarafından fark edilmeye başlanmıştır.

Halkalı Ziraat Mektebi: Modern tarzda zirai eğitim verilebilmesi için 1847 yılında yapılan ilk ziraat mektebinin başarısızlıkla sonuçlanması üzerine 1883 yılına kadar yeni bir teşebbüste bulunulmadan beklenilmek zorunda kalınmıştır. Çünkü yüzyıllardır süregelen tarımda geleneksel yöntemlerle üretim yapmaya alışmış olan halkın bir anda bu alışılmışın dışına çıkarak, modern tarzda üretim yapmaları gerektiği fikrine karşı bir ön yargı ve tedirginlik oluşturmuştur. Uygun şartların oluşabilmesi için beklenen bu otuz yıl içerisinde Amasyan Efendi, Avrupa'daki okullara öğrenci gönderilmesi gerektiğini düşünerek bazı girişimlerde bulunmuştur. Ayrıca Osmanlı tarımının, modernleştirilmesi isteniliyorsa bunun için yerli bir eğitimin şart olduğunu ve yeniden mektep açılması gerektiğini savunmuştur.

Hükümet bu konudaki düşüncelerin değişmeye başladığını ve desteklendiğini görmeye başlayınca 1883 yılında yeniden bir ziraat mektebinin açılması için harekete geçmiştir. 16 Ağustos 1883 tarihinde çıkarılan bir iradeyle Halkalı Çiftliği'nde bir ziraat mektebinin inşa edilmesi kararlaştırılmış-

tır. Açılacak olan bu mektep için gerekli olan binaların planlamasını Amasyan Efendi üstlenmiştir. Bunun üzerine 10 Ağustos 1884 tarihinde yayımlanan "Büyük Halkalı Ziraat Mektebi Nizamnamesi"yle mektebin idaresi ve müfredatı belirlenmiştir.⁷ Bu nizamnamede okulun yapısıyla ilgili şu maddeler yer almaktadır:

-Osmanlı Devleti içerisinde modern usullerle ziraat yapabilecek çiftçiler, Ticaret Nezaretine bağlı Küçük Çekmece yakınlarında Büyük Halkalı Ziraat Çiftliği'nde yatılı ve parasız bir ziraat mektebi açılmıştır.

-İlk olarak öğrencilere ve gönüllü çiftçilere ziraat yöntemlerinin eğitimi verilecek daha sonra da anlatılan bu yöntemlerin teknikleri uygulamaları olarak gösterilip, öğretilecektir.

-Okula her sene otuz öğrenci alınacak. Alınan öğrenciler üç sene boyunca eğitim görecektir. Üç yıllık eğitimini tamamlayan öğrenciler mezun olduktan sonra yerlerine otuz öğrenci daha alınacak, sistem bu şekilde devam edecektir.

-Mektepten zirai eğitim almak isteyen vatandaşlar da mektep binasının öğrenci kapasitesine göre, sınava tabi tutulmak kaidesi ile isteklerine göre, ücretli ve yatılı olarak ya da gündüzcü olarak mektebe kayıtlarını yaptırabiliyorlardı.⁸ 1891 yılında Halkalı Ziraat Mektebinin inşaatı resmen tamamlanmıştır. Bunun üzerine geriye sadece eğitime başlanılabildiği mektebe alınacak öğrencilerin belirlenmesi kalmıştır. Bunun içinde bazı şartlar belirlenmiştir. Mektebe girmek için başvuran öğrenciler arasında belirlenen şartlara uygun otuz öğrenci seçilecektir. Öğrencilerin mektebe kabul edilmesi için aranan şartlar arasında şunlar yer almaktadır:

-Osmanlı vatandaşı olacak.

-Çiftçi veya bağ ve bahçe işleriyle uğraşan ailelerin çocukları olacak.

-16-22 yaş aralığında olacak.

-Eğitim görmesine engel herhangi bir sağlık sorunu olmayacak.

-Bağlı oldukları kasaba ve köyün belediye ya da ihtiyar meclisine giderek heyet-i udûl yani sağlık raporu almaları gerekecek.

-Yukarıdaki maddelerde zikredilen şartlara uymayan öğrenci adaylarını başvuruları dikkate alınmayacak ve bir sonraki aşamada yapılacak olan sınava girmeye hak kazanamayacak.

-Öğrencilerin yol masrafları bağlı oldukları belediyeler tarafından karşılanacaktır.

-İstanbul'a sınav için gelen öğrenciler sınavı geçmeleri sonucunda direk okula gönderilecekler.

⁷ Donald Quataert, Anadolu'da Osmanlı Reformu ve Tarımı 1876-1908, Çev. Nilay Özok Gündoğan - Azat Zana Gündoğan, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2008, s.98.

⁸ Muammer Demirel-Fatma Kaya Doğanay, "Osmanlı'da Ziraat Eğitimi: Halkalı Ziraat Mektebi", Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, S.2, Bursa 2011, s.189.

Aksaray (E. KAYA Arşivi)

-Her sene sonunda bir sınav daha yapılacak ve bu sınav sonuçlarına bakılarak öğrencilerin bilgi ve yetenekleri tespit edilecek ve ona göre bir sene sonra eğitim alacağı sınıf tespit edilecektir.⁹ Halkalı Ziraat Mektebi, gerekli eksiklikleri tamamladıktan sonra yukarıda zikredilen şartlara uygun öğrencilerin belirlenmesi için bir değerlendirme yapmıştır. İlk elemeler yapıldıktan sonra merkezden atanan ve beş kişiden oluşan bir heyet, öğrencileri sınava tabii tutmuştur. İki aşamada da başarılı olan öğrenciler belirlendikten sonra eğitimlerine başlamaları için Halkalı Ziraat Mektebine gönderilmişlerdir. Bu mektepte eğitim alacak öğrenciler tıpkı Ayamama Mektebindeki gibi hem teorik hem de uygulamalı ders alacaklardı. Bu dersler arasında şunlar yer almaktadır: Teorik dersler: Türkçe dil bilgisi, arazi ve ziraatla ilgili kanunlar, Hesap tekniği ve ondalık hesap, arazi ölçümü ve arazi düzeltme yöntemi, fizik dersleri, astronomi, kimya, ziraat. Uygulamalı dersler: Sebze ve meyve bahçesi, ağaç ve bağları budama ve aşılama, dut bahçesi ve ipek böcekçiliği yetiştirme, çift sürmek, çift hayvanı yetiştirmek, tohum ekmek ve yetiştirmek, koyun kırmak, tereyağı ve peynir yapma, ziraat aletlerini tamir edebilme, ziraat defteri yöntemi.

Halkalı Ziraat Mektebinde, 1847 yılında kurulan ilk Ziraat Mektebinde görev almış olan Agaton Efendi, Cemil Bey ve Va-

han Efendi de görev yapmıştır.¹⁰ Burada görev yapan bu öğretmenler daha sonraki süreçte Heyet-i Fenniye'de Müfettiş olarak görev alacaklardır. Bir diğer hususta 1908 yılına kadar Halkalı'da eğitim almış ve mezun olmuş öğrencilerin başarılarına göre bu mekteplerde öğretmenlik yapabildikleri hatta eğitimlerini daha da ileri düzeye getirebilmeleri için yurtdışında da ziraat eğitimi aldıkları bilinmektedir. Halkalı Ziraat Mektebindeki öğretmen kadrosu ve kaliteli öğrencilerin yetiştirilmesi üzerine Osmanlı Hükümeti, Halkalıdaki bu mektebe ek olarak, ülkenin taşra kentlerinde de tarımsal verimliliği artırmak ve modern metotlara uygun tarım yapılabilmesi için aynı usulde mektepler açılmasını kararlaştırdı. Son olarak 1891 yılında kurulan Halkalı Ziraat Mektebi büyük başarılar elde etmiş ve çağdaş zirai eğitim konusunda hem devlete hem de çiftçiye büyük katkı sağlamıştır. Osmanlı Dönemi'nde kurulan bu okul Türkiye Cumhuriyeti Dönemi'nde de faaliyetlerini sürdürmeye devam etmiştir.

Hüdavendigâr Ziraat Mektebi: Halkalı Ziraat Mektebinin elde etmiş olduğu başarılar sonucunda ülkenin taşra kentlerinde de modern manada tarımsal verimliliği artırabilmek için hükümet sınırları içerisinde ziraat mekteplerinin açılmasına karar vermişti. Bu bağlamda Halkalı Ziraat Mektebinin ilk ek şubesi olarak Hüdavendigâr vilayetinde bir mektebin

⁹ Demirel-Doğanay, a.g.m., s.190-191.

¹⁰ Quataert, a.g.e., s.100.

açılması kararlaştırılmıştır. 7 Mart 1890 tarihinde bu mektebe ait binanın temelleri atılmaya başlanılmıştır. Bu sırada hükümetin, mektep binası için belirlediği meblağın yetersiz olduğu anlaşılınca eksik miktarın tamamlanması için Ziraat Bankasının şubelerine talimat verilmiştir.¹¹ Bir yıl sonra yani 20 Mart 1891 tarihinde mektep “Hüdavendigâr Numune Çiftliği Ziraat Mektebi” adıyla eğitim faaliyetlerine başlamıştır. Mektepte teorik olarak çağdaş zirai eğitimler verilirken, mektebe bağlı olan numune tarlalarında bu derslerin uygulamaları gösterilmektedir. Hüdavendigâr vilayetinde açılan bu Ziraat Mektebine karşı halkın yoğun ilgi göstermesi sonucunda hükümet hem mektep sınırlarını genişletmeye hem de öğrenci kontenjanını artırmaya karar vermiştir. Hüdavendigâr Ziraat Mektebi öğrencileri, belli bir süre eğitim aldıktan sonra ilgi duydukları alanlarda kendi ürünlerini üretmeye çalışmışlardır. Hatta öğrencilerin bizzat kendi yaptıkları tereyağı, peynir, el dokuması halılar gibi pek çok ürün şehir merkezine getirilerek sergileniyor ve Bursa halkına tanıtılıyordu. Mektepte verilen eğitimler sayesinde hem kaliteli ürünler elde edilmiş hem de hayvancılık gelişmiştir. Bu gelişmeler iç pazara da yansımıştır.¹² Mektep, açıldığı yıldan itibaren modern usullerle eğitimler vermiş, Avrupa’daki gelişmeleri yakından takip etmiş, hatta Avrupa’dan pulluk adı verilen demir tekerlekli saban aletini dahi getirtmiştir. Bu mektep tarımsal alanda yetiştirdiği öğrenciler sayesinde bölgede modern zirai bilincin de gelişmesini sağlamıştır.¹³ Elde edilen bu başarılar sayesinde mektepte elde edilen ürünleri görmek için yerli ve yabancı pek çok kişi bölgeye ziyaretlerde bulunmuştur. Osmanlı Dönemi’nde kurulan bu Ziraat Mektebi Cumhuriyet Dönemi’nde de eğitim faaliyetlerini sürdürmüştür. Günümüzde ise “Bursa Ziraat Teknik Lisesi ve Tarım Meslek Lisesi” ismiyle faaliyetlerine devam etmektedir.

Çoban Mektebi: Taşrada kurulması istenilen mekteplerden bir diğeri de Ankara’da kurulacak olan Çoban Mektebi olmuştur. Tıpkı diğer mekteplerde olduğu gibi aynı usullerde 1895 yılında mektep binasının temelleri atılmıştır. Ankara’da kurulan bu mektep diğer mekteplerden farklı olarak zirai faaliyetlerinin yanında hayvancılık faaliyeti de göstermiştir. Bunun temel amacı, 16. yüzyılda şehrin önemli gelir kaynağı olan tiftik keçisinin ıslahıyla sof ticaretini (tiftik keçisinin yününden yapılan bir dokuma ürünüdür) yeniden canlandırmaktır. Böylece Çoban Mektebi ile hem çağdaş bir zirai eğitim hem de tiftik keçisinin ıslahı üstlenilerek önemli bir adım atılmıştır.¹⁴ Mektebin ana binası 6 Mayıs 1895 tarihinde tamamlanmıştır. Mektepte görev yapacak olan öğretmenler Halkalı Ziraat Mektebinden mezun olan başarılı öğrenciler arasından

seçilmiştir. Mektebin amaçladığı hedef her ne kadar büyük olsa da daha mektebin hangi araziye inşa edileceği belirlenirken büyük bir hata yapılmıştır. Mektebin uygulama tarlalarına marul, salatalık, çilek, nohut, pancar, bakla gibi pek çok ıslah edilmiş tohum ekilmiştir. Fakat üretim konusunda bazı önemli sıkıntılar yaşanmıştır. Patatesler iyi yetiştirilmiş ama büyük kısmını köstebekler yemiş, buğdaylar havanın sıcaklığından ve iyi sulanmamasından gelişmemiş, fasulyeler ise hem susuz kalmış hem de hırsızlar tarafından çalınmıştır. Dolayısıyla tüm bu ve bunun gibi nedenlerden dolayı istenilen oranda ürün elde edilememiştir. Ayrıca arazinin seçimi konusunda yapılan hata sonucunda mektep ilerleyen süreçte susuzluk sorunuyla karşılaşmıştır. Bunlarla birlikte istenilen oranda istekli ve alım şartlarına uygun öğrencinin bulunamaması, halkın mektebin faaliyetlerine karşı isteksiz tavırları ve tiftik keçisine ait piyasanın İngiltere ve Amerikalılara kaptırılması üzerine mektep amaçladığı hedefe ulaşamamıştır.

Seydiköy Ziraat Mektebi: Aydın vilayetinde, ziraat eğitimi ve floksera (asma biti) hastalığına karşı bir çözüm aranması amacıyla 1911 yılında ziraat mektebi kurulmuştur. Mektebin kurulduğu arazi İzmir’in güneyinde, Aydın şimendiref hattı güzergâhında bulunan Seydiköy nahiyesi civarındadır. Daha önce 1896-1897 yılları arasında bu arazi Amerika asma fidanlık alanı olarak kullanılmıştır. Ayrıca arazinin içerisinde bağ, asma, ağaç fidanlığı ve sebze bahçesi gibi kısımların yer aldığı tespit edilmiştir. Bu bağlamda mektebin kuruluş amaçlarından biri olan floksera hastalığına çözüm bulabilmek için belirlenen bu arazi üzerindeki asmaların işe yarayacağı düşünülmüştür. Gerekli olan tüm hazırlıkların tamamlanması üzerine eğitim vermeye başlamıştır. Bu ziraat mektebi de tıpkı diğer mektepler gibi ücretsiz ve yatılı mektep şeklinde eğitim programına sahiptir. Mektebin eğitim süresi yukarıda zikredilen mekteplerin süresinden farklı olarak iki yıl şeklinde belirlenmiştir. Mektepte günün yarısında teorik diğer yarısında da uygulamalı eğitimler verilmiştir. Ayrıca öğrenciler mektepte öğrendikleri bilgileri günlük hayatlarında daha aktif bir şekilde kullanmak istemişler bu doğrultuda da öğrenciler farklı tarlalara gönderilerek bir nevi staj yapmaları sağlanmıştır.¹⁵ Aydın vilayeti civarında bulunan araziler aşırı oranda killi bir yapıya sahip oldukları için tarım yapmaya elverişsiz arazilerdir. Bundan dolayı inşa edilen bu mektebin asıl amacı, zirai eğitim vermenin yanı sıra bölgede yaygın bir şekilde bulunan floksera hastalığına bir çözüm geliştirmektir. Mektep açıldıktan sonra da özellikle bu amaca uygun dersler

¹¹ Nursal Kumaş, “Hüdavendigâr Hamidiye Ziraat-ı Ameliyât Mektebi Kuruluşu ve Faaliyetleri”, VIII. Uluslararası Eğitim Araştırmaları Kongresi, Çanakkale 2016, s.390.

¹² Kumaş, a.g.m., s.394.

¹³ Kumaş, a.g.m. s.396-397; Quataert, a.g.e., s.104-105.

¹⁴ Özkan Keskin, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Modern Ziraat Eğitiminin Yaygınlaşması: Ankara Numune Tarlası ve Çoban Mektebi”, OTAM, S.28, Güz 2010, s.97.

¹⁵ Abdullah Kara-Zeynel Özlü, “20. Yüzyıl Başlarında Aydın Vilayetinde Kurulan Bir Mektep: Seydiköy Ziraat Mektebi”, Doç. Dr. Numan Durak Aksoy Anısına Hayatı, Eserleri ve Armağanı, Haz. Yunus Emre Tansü-Mehmet Biçici, Gaziantep Üniversitesi AİT Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayınları, Gaziantep 2017. s.809-813.

Halkalı Ziraat Mektebi Kimya Dershanesi

ve eğitimler verilmiştir. Seydiköy Ziraat Mektebinde 2 yıl boyunca eğitim almış ve mezun olmaya hak kazanan öğrencilere diploma verilmiştir. Bu diploma ile öğrenciler hükümete ait olan tarlalarda çalışabileceği gibi şahsa ait olan tarlalarda da mesleklerini yerine getirebileceklerdi. Bunun yanı sıra mektebi dereceyle bitiren öğrencilere ihtiyaç duyulduğu takdirde öğretmenlik yapma hakkı da tanınmıştır. Ziraat mektepleri genel manada, modern tarım alet ve edevatların ülkeye getirilip, kullanılmasına öncü olmuştur. Ayrıca ıslah edilmiş çeşitli tarımsal tohumların ithal edilmesine, hayvancılığın modern tarzda geliştirilmesine katkı sağlamıştır. Her ne kadar bazı dönemlerde olumsuz koşullar yüzünden tam manasıyla istenilen başarı elde edilememiş olsa da ilerleyen süreçte yaşanan bu olumsuzluklardan ders çıkarılarak daha sağlam adımlarla zirai eğitim verilmesi yolunda ilerlenmiştir.

Numune Tarlaları: Osmanlı Devleti'nde modern tarzda ziraat yapılabilmesi için mekteplerin açılmış ve böylece bu yolda ilk adım atılmıştır. Bu mekteplerden mezun olan öğrencilerin devlet veya şahsa ait araziler dışında mesleklerini yerine getirebilmeleri için de numune tarlalarına ihtiyaç duymaktadır-

lar. Ziraat müdürü Amasyan Efendi özellikle bu husus üzerinde durmuş ve acil bir şekilde Ziraat Mekteplerinin yanına numune tarlalarının da kurulması gerektiğini belirterek bir de plan hazırlamıştır. Modern tarım uygulamalarının ülke genelinde yayılabilmesi ve tüm çiftçiler tarafından benimsenebilmesi için modern tarım alet ve edevatlarının ucuz yollarla temin edilmesi gerekmektedir. Bu da ancak numune tarlalarının kurulması ile gerçekleşebilecek bir durumdur. Bu durumun ciddiyeti hükümet tarafından fark edilince tarlaların kurulmasına karar verilmiştir.¹⁶ 1888 yılında ilk olarak Anadolu'nun Adana, Sivas ve Konya vilayetlerinde, İzmit sancağında ve Suriye, Halep ve Manastır vilayetlerinde örnek tarlaların kurulması kararlaştırılmıştır. İsmi geçen bu vilayet ve sancaklarda numune tarlaları kurulduktan sonra tarımsal bakımdan önemli olan yerlerde ve nüfus yoğunluğu fazla olan vilayet merkezlerinde de numune tarlaların kurulmasına karar verilmiştir.¹⁷ Belli bir süre tarlaların kurulacağı araziler belirlendikten sonra hemen faaliyete geçirilmişti. Ziraat okullarına ait olan tarlalar uygulama dersleri için kullanılırken, numune çiftlikleri olarak adlandırılan bu örnek tarlalar tavsiye vermek için çiftçiye modern uygulamaları kullanmaya

¹⁶ Quataert, a.g.e., s.108.

¹⁷ Quataert, a.g.e., s.109-110.

teşvik edip benimsetmek ve daha uygun fiyatlarla yurt dışından modern alet ve edevat getirilebilmesi için kurulmuştur. Numune tarlaları, personelin kalacağı birkaç binadan ve mahsul ekilecek kısımdan oluşuyordu. Bunun yanında numune tarlalarında, yeni ürünleri tanıtmak ve çiftçiyi teşvik etmek için yüksek kaliteli tohumlar dağıtılıyordu. Bu tarlaların bir diğer özelliği de halka açık olmasıdır. Çiftçi numune tarlalarına giderek ücretsiz eğitim alabiliyor, ayrıca her hafta Cuma günleri modern tarzda icat edilmiş olan ve yurt dışından getirilmiş olan aletlerin tanıtım sergilerine katılabiliyorlardı. Belirlenen bazı yerlerde numune tarlalarını kurduran hükümet, 1896 yılına gelindiğinde bu hususa ek olarak bazı yenilikler getirmiştir. Bunların arasında Anadolu'nun Ankara, Sivas, Erzurum Trabzon ve Bursa vilayetlerinde bulunan müfettişlere buyruk göndererek buldukları bölgelerdeki en verimli arazilerin tespit edilmesini istemiştir. Gerekli tespitler yapıldıktan sonra hükümet belirlenen arazileri geçici olarak kiralamıştır. Fakat bu durum arazisi seçilmeyen diğer çiftçilerin tepki ve olumsuz eleştirilerinin oluşmasına sebep olmuştur. Diğer yandan tohumlar ıslah ediliyordu ama bu tohumların hangi iklimde nasıl yetişmesi gerektiği konusunda bilgi yetersizliği mevcuttu. Dolayısıyla tarladan elde edilen hâsılat, mahsulün ekilip, bakılması için harcanılan masrafları dahi karşılayamayacak kadar az olmaktaydı. Bir de buna ek olarak bazı tarla işlerinde modern tarım aletlerinin kullanılması yaygınlaşmış olsa da hala çoğu işte geleneksel yöntemler kullanılmak zorunda kalıyordu. Bu da elde edilecek olan verim oranını daha da aşağılara çekmekteydi.¹⁸ Sonuç itibarıyla, numune tarlalarının bulunduğu vilayetlerde ahalilinin bir kısmı bu gelişmelerin daha da yaygınlaştırılmasını talep ettiği gibi bir kısmı da eleştirel bir şekilde olaylara yaklaşıyordu. Bazen küçük bazen de büyük oranda başarılar elde edildiği gibi hiç başarı sağlanamadığı da olmuştur. Osmanlı Devleti'nde, 19. yüzyıla gelinceye kadar Avrupa karşısında büyük oranda gerilediği gibi devletin ana sisteminde de bozulmalar yaşanmıştır. Devletin temel ekonomik kaynağı olan tarım da bu bozulmalar içerisinde yerini almıştır. Bunun yanında tımar, iltizam gibi sistemlerde yaşanan bozulmalar, eşkıyalık faaliyetlerinin giderek artması, doğal afetler ve vergilerin ağırlığı karşısında ziraî alanda bozulmalar hızla artmıştır.

Osmanlı Devleti Tanzimat Fermanı'yla beraber yaşanan bozulmalara dur demekle beraber modernleşme adına da ıslahatlara girişmiştir. İlk olarak halkı içinde bulunduğu zor durumdan kurtarmak için toprak sisteminde değişiklikler yapmıştır. Daha sonra ilerleyen süreçte Osmanlı Devleti özellikle üretim ve ekonominin düzelebilmesi için Avrupaî tarzda üretim yapmaya mecbur kalmıştır. Bunun için de ilk olarak tarım alanında, Avrupaî tarzda eğitim verilebilmesi için ziraat mektebi açılması kararlaştırılmıştır. Osmanlı topraklarında ilk defa farklı usuller çerçevesinde eğitim verildiği için halk bu

duruma önyargılı yaklaşmıştır. Netice itibarıyla ilk ziraat mektebi kurulduktan 4 yıl sonra yeterli alt yapı oluşturulamadığı için kapatılmıştır. Her ne kadar bu mektep kapatılmış olsa da artık modern tarımın yapılması gerektiği düşüncesi yavaş yavaş zihinler yerleşmiştir. Dolayısıyla 1883 yılında yeniden mektep kurulması için girişimler başlamıştır. Daha sağlam temeller üzerine kurulan bu mektepten istenilen başarılar elde edilince ülke genelinde mekteplerin yaygınlaştırılmasına karar verilmiştir. Bunun devamında da Hüdaven-digâr, Çoban ve Seydiköy Ziraat Mektepleri kurulmuştur. İsmi zikredilen bu mektepler tıpkı Halkalı Ziraat Mektebi gibi faaliyet göstermişlerdir. Ziraat mekteplerinin kurulmasından sonra mektepte öğretilen modern tekniklerin ülke genelinde bulunan tarlalarda yaygınlaşması için numune tarlaları kurulmuştur. Bu tarlalar vasıtasıyla üretici halk hem uygun fiyata modern tarım aletlerini kullanmış hem de ıslah edilmiş tohumlarla üretimler yapmıştır. Büyük oranda başarı elde edilmiş olsa da bazı bölgelerde aynı başarı sağlanılamamıştır. Mesela Aydın bölgesinde toprak yapısı yüksek kil barındırdığı için üzerinde her türlü tohum yetiştirilememiştir. Bu bölgede daha çok bağ yetiştiriciliği yapılmıştır. Aynı şekilde Ankara ve çevresinde yaşanan su kıtlığı yüzünden yine sınırlı tohumlardan üretim yapılmıştır. Ülke genelinde kullanılan geleneksel tarım yöntemleri, ziraat mektepleri ve numune tarlalarıyla modern usullere çevrilmeye çalışılmıştır. Her ne kadar bazı çiftçiler geleneksel usulleri kullanmaya devam etse de çoğu çiftçi, modern usullerle üretim yapmaya başlamıştır.

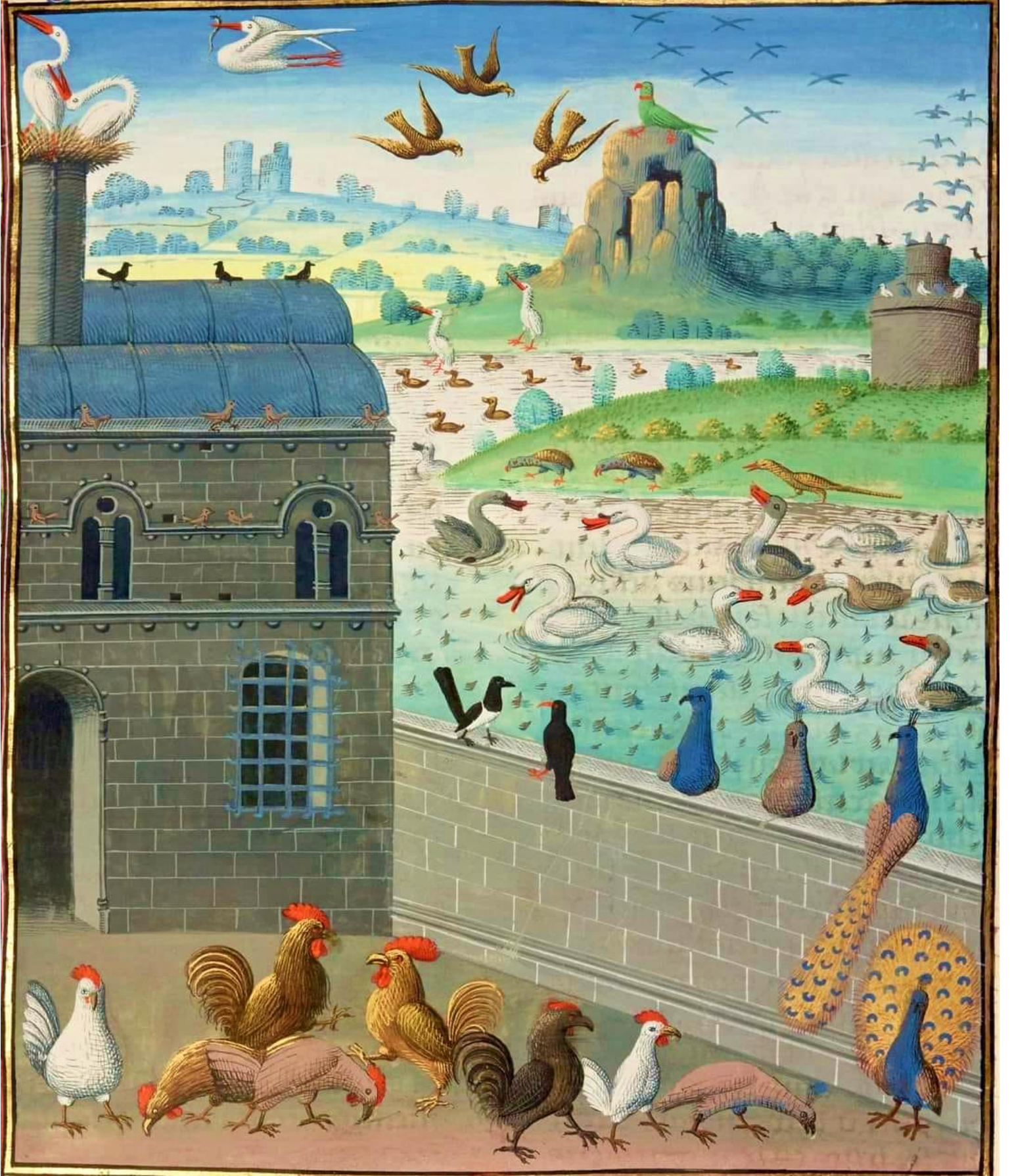
Netice itibarıyla, Tanzimat Fermanı'yla birlikte modernleşme çalışmalarına başlayan Osmanlı Devleti, modern tarımın gelişmesi için büyük çaba sarf etmiştir. Bu çaba sonucunda, 1846 yılında atılan temellerin izleri hala sürmektedir.

&

“Üniversite ve maarif ilmi ve millî ihtiyaçlara göre ıslah edilmediği takdirde Türkiye'nin bizzat bu müesseselerin kurbanı olacağını ilanda hiçbir tereddüt yoktur”

Osman TURAN (1914-1978)

¹⁸ Quataert, a.g.e., s.119.

Bir Fransız minyatüründe köy hayatından kesit-1479 (Sadık Müfit BİLGE Arşivi)

1666 Büyük Londra Yangını için ayrıca bk. https://tr.wikipedia.org/wiki/B%C3%BCy%C3%BCk_Londra_Yang%C4%B1n%C4%B1

Street entertainment was an integral aspect of London's life; in the early-nineteenth century it was crowded and animated, filled with spectacle and diversion,

A coffee-stall in London, c. 1860, with a collection of customers as heterogeneous as London itself. The boy in the red uniform was employed to pick up horse dung from the streets.

OSMANLI DENİZCİLİĞİNDE AKDENİZ VE KADIRGA

Ali KONCI*

Uludağ Üniversitesi

Osmanlı Devleti'nin deniz alanında mücadelesinin temeli, XIV. yüzyıl Batı Anadolu deniz gaziliğine dayanır. Batı Anadolu'dan kasıt da Menteşe, Aydın, Saruhan, Karasi'dir. Yine bakıldığında Osmanlı'daki denizcilik faaliyetlerinin ilk ciddi anı da Karasi'nin alınmasıdır (1347-1348). Osmanlı bu tarihten itibaren denizlerde mücadelelere atılmaya başlamıştır. Karamürsel Beğ'in ilk çekdiri tipi olan, kendisinin adıyla anılan bu küçük gemi de; denizlere olan ilgiyi göstermekle birlikte henüz yeterli olmayacaktır. Edincik, İzmit, Gemlik, Karamürsel'de tersaneler inşa edilmesiyle birlikte ivme yakalanmaya çalışılırken¹ Rumeli'deki Türk kara kuvvetleri sert bir bozkır rüzgârı şeklinde esmektedir. Tüm bu şeraitte, Rumeli'ye açılırken donanmanın önemi de ortaya çıkmıştır. Osmanlı için Akdeniz'e geçiş aşamaları da tabii olarak; Fatih Sultan Mehmed Han'ın İstanbul'u fethi, Kırım Hanlığı'nı kendine bağlayışı, Cenevizlilerin-Venediklilerin gücünü kırması nispetinde gelişmekteydi. Barbaros Hayreddin ise denizcilik tarihine attığı Preveze imzasıyla öne çıkacak; Akdeniz, bir Türk gölü olacaktır.

1. Osmanlı'nın İlk Denizcilik Faaliyetleri: Osmanlı'nın kurulduğu yıllarda, Anadolu'da onun gibi birçok Türk beyliği daha vardı. Denizcilik hususunda o dönemlerde önde gelen aile, Karesi oğullarıydı. 1296/7'lerde Selçuklu Uç Beyi olarak Batı Anadolu'da fetihler gerçekleştiren Kalem Beğ ile Karesi Beğ, eski adıyla Mysia denilen Balıkesir, Bergama ve Çanakkale'nin büyük kısımlarını ele geçirdiler. Selçuklu'nun yıkılışıyla beraber Karesilerin, bölgelerinde müstakil şekilde hareket ettiği görülmektedir. Özellikle de 1328 senesinde Doğu Roma İmparatoru III. Andronikos'un Demirhan Bey ile saldırılmazlık anlaşması gerçekleştirmesi, beyliğin devletleşme konusundaki mesafesini gösterir. Karesi'nin denizlerde boy göstermesi, Avrupalıların deniz ticaretini kötü etkiliyordu. Eylül 1334 senesinde Venedikliler, Rodos Şövalyeleri ve Doğu Roma İmparatorluğu'nun Karesi'ye karşı bir haçlı ittifakı gerçekleştirdiği görülüyor. Ardından da Edremit suları önlerinde Türkler, haçlı ittifakına karşı yenilir. Tabii bu Karesileri yavaşlatmış da olsa; 1337'de Trakya'ya denizden geçerek akınlar yaptığı görülüyor. Bu akınların devam etmesi bir süre sonra iç karışıklıktan dolayı sekteye uğruyor. Yahşi Bey'in vefatı üzerine, Demirhan ile Dursun Beyler'in birbirleri üzerinde

otorite kurma çabaları görülüyor. Dursun Bey'in, Osmanlı'dan yardım talebi de bu süreçte gerçekleşiyor. Orhan Gazi'nin gelmesine yönelik olarak da; Bergama, Edremit, Balıkesir'in ona verileceği de ifade edildi. Orhan Bey, Balıkesir'e gelerek buraları ele geçirdi. Demirhan Bey de Bergama'ya çekildi. Ardından teslim olması hususunda Dursun Bey ve Orhan Bey, kendisiyle anlaşma yapılacağı sırada; kale içinden gelen bir ok, Dursun Bey'i öldürdü. Demirhan Bey de ikna edilerek teslim alındı. Böylelikle, Karesi bölgesi Osmanlılar'ın eline geçti. Orhan Bey burayı, oğlu Süleyman Paşa'ya iktâ etti. Karesilerin alınması; deniz tecrübesini de beraberinde getirdi.² Osmanlı artık, donanma ile Rumeli'ye akınlarını bir koldan daha gerçekleştirmeye başlamıştı. Çanakkale bölgesinin, Osmanlı için pahası gerçekten biçilemez olmuştu. 1354'de Gelibolu'ya yerleşmeye başlayan Osmanlı, ilk deniz üssünü de buraya kurmak için çabalayacaktı. Çünkü Gelibolu, Anadolu'ya güvenli geçiş için vazgeçilmezdi. Bu sebeple, burada donanma bulundurulmalı, gerektiğinde Anadolu'ya; gerektiğinde Rumeli'ye sevk, idare ve destek sağlanabilmeliydi. 1388 senesinde Murad Hüdavendigâr'ın Anadolu'daki ordusunu Rumeli'deki Sırp kuvvetlerine karşılık olarak Gelibolu Beyi Yence'nin gemileriyle geçirmesi bu duruma verilen önemi gösterir. Osmanlı'nın denizdeki faaliyetlerinde de yeni rakipler meydana geliyordu. Venedikliler ve Cenevizliler'in Adalar Denizi ve Karadeniz üzerindeki hâkimiyetleri, ticari faaliyetleri, Osmanlı'nın geleceğine tehdit oluşturuyordu. Nitekim Yıldırım Bayezid'in denizcilik hususuna önem verdiği görülüyor. Gelibolu'daki deniz üssü yeniden tamirata alındı. Üç sıra kürekli kadırgaların barınmasından; iaşe temini ve mühimmat temine dek, tam kadro hazır şekilde bir devlet tersanesi meydana getirildi. Ardından da Çanakkale Boğazı'nın kontrolü sağlandı ve gelen geçen gemiler denetlendi. Bu dönemki Osmanlı donanmasının altmış parçadan oluştuğu biliniyor.

1.1 Osmanlı ve Denizlerde Yükselişi: Yıldırım Bayezid'in Ankara'da Timur ile savaşı sonrasında yaşanan 11 yıllık fetret dönemi sürecinde Osmanlı, Rumeli'de -iskân politikası gibi politikalar sayesinde- toprak kaybına uğramasa da; denizlerde kalkınma konusu belli bir müddet arka planda kalmıştır. Fetret dönemi bitiminde Çelebi Mehmet başa geçmiş; oto-

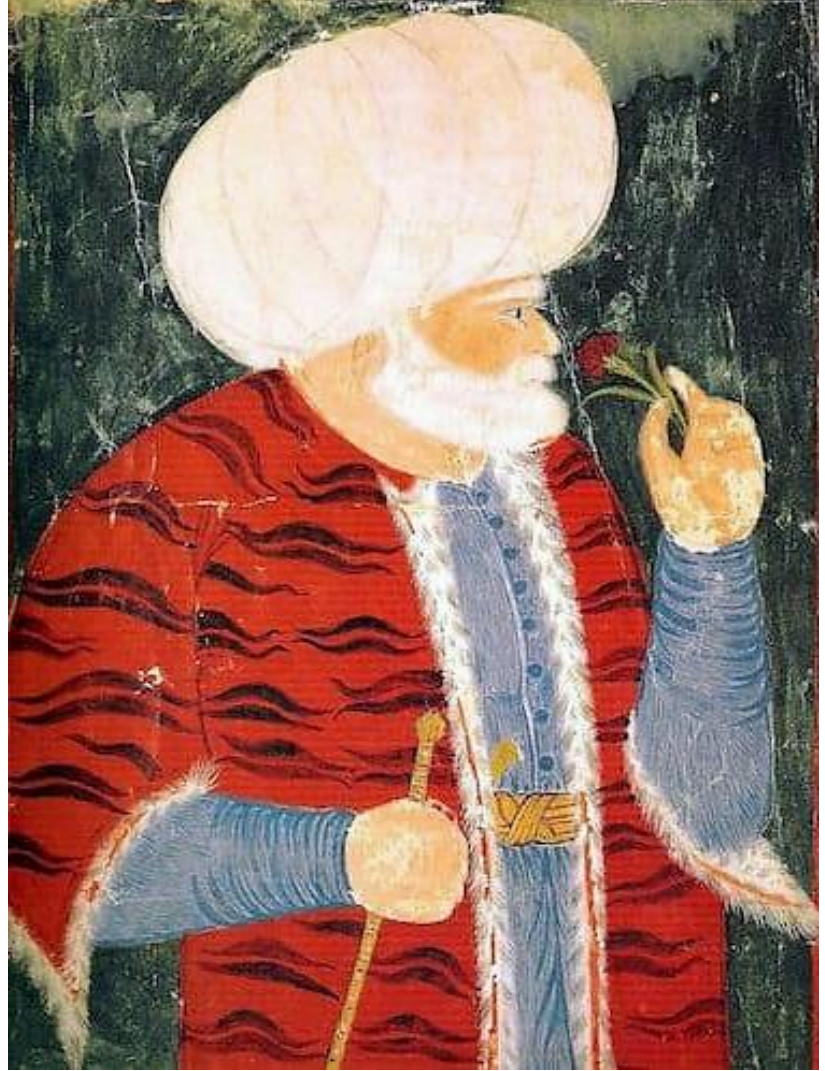
* Uludağ Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Lisans Mezunlu, konciali@outlook.com. Bu bildiri, 21-22 Ekim 2021 tarihlerinde Aksaray Üniversitesi Tarih Bölümü tarafından çevrimiçi düzenlenen VIII. Genç Tarihçiler Öğrenci Sempozyumu'nda sunulmuştur.

¹ İdris Bostan, Osmanlılar ve Deniz, Küre Yayınları, İstanbul 2017, s. 13-14.

² Zerrin Günel, "Karesioğulları", DİA, Cilt: 24, İstanbul 2001, s. 488-489.

ritesini kurmaya çalışmıştır. Gelibolu Kalesi sağlamlaştırılmış; Boğaz'ın korunmasına çalışılmıştır. Donanmada yeni hazırlıklara kalkışılmış ve Çalı Bey idaresindeki donanma ile 1416 senesinde Venedikliler ile çarpışma gerçekleşmiştir. Savaşı Osmanlı kaybetmiştir. Ancak, Boğaz'ın korunması meselesini elinde tutmuştur.³ Venedik'in etki alanına baktığımızda; Dalmaçya sahilinden Adalar Denizi'ne dek birçok yer ona aitti. Girit Adası ve 1489'da da miras yoluyla Kıbrıs Adası'nı eline geçirmiş güçlü bir deniz devleti idi. Yine Venedikle yapılan ikinci deniz savaşı da Selanik ile ilgiliydi. 1423-1430 yılları içerisinde gerçekleşmişti. Osmanlı donanması, Selanik'i karadan kuşatmış; denizden ablukaya alarak ele geçirmişti. Devam eden yıllarda da Venedik ile birçok deniz savaşı gerçekleştirildi. 1463-1479,1499-1502,1537-1540'larda gerçekleştirilen savaşlar bunlardan sadece birkaçıdır.⁴ Fatih Sultan Mehmed'in tahta gelişiyle birlikte Osmanlı'nın bir deniz imparatorluğu olmak iddiası da güçlenmiştir. Anadolu Hisarı tamir ettirilerek karşısına Rumeli Hisarı inşa ettirilmiştir; Karadeniz geçişleri kontrol altına alınmaya çalışılmıştır. Böylelikle İstanbul'a ulaşacak olan olası yardımlar da kesilmiştir. Kasım 1452'de Karadeniz'den İstanbul'a tahlil getiren bir Venedik gemisi, denetim emrine uymadan geçmeye kalkışınca batırılmıştır. 1451'de ise, Derya Beyliği anlayışından; Kaptan-ı Deryalık anlayışına geçilmiş ilk Derya Bey'i Karamürsel Bey iken ilk Kaptan-ı Derya olarak da Gelibolu Sancak Beyi Baltaoğlu Süleyman Bey seçilmiştir. 1453 civarında da 400 parçalık donanması ile bugün onun adı ile andığımız Baltalimanı'na demirledi. 18 Nisan'da Büyükada ve çevre adaları fethetti. 20 Nisan tarihinde İstanbul sularında Venedik ile bir çarpışmayı kaybetmesi üzerine de Süleyman Bey azledildi.⁵ 23 Nisan Sabahı yetmiş civarında küçük Türk gemisinin Haliç'e karadan yürütülerek indirilmesi Doğu Romalıları ve Venediklileri kazandıklarını düşündükleri sırada üzüntüye uğratmıştır. Bu uygulamanın Haliç ile sınırlı kalmayıp 1456-Belgrad ve 1470-Eğriboz'da da kullanılması dik-kate değer. 1456'da Papa'nın teşvikleri sonucu Fatih'e karşı bir haçlı ittifakı kurulmuştur. Yüz elli bin Duka altın harcanıp; otuz kadırga, iki büyük kalyon, bin denizci, beş yüz asker, otuz toptan meydana gelen bir donanma oluşturuldu. Ağustos 1456'da harekete geçen Haçlı donanmasının amacı, Adalar Denizi'nin Kuzey kesimlerini ele geçirip, Akdeniz'e bariyer

örmekti. Böylece de karadan Macar orduları beraberinde İstanbul geri alınacaktı. Limni ve Taşoz Adaları ele geçirildi. Fatih aynı yıl Belgrad önlerindekiydi. Belgrad'dan geri çekilmesi, Haçlı donanmasına güç verdi. Osmanlı da karşılık olarak yüz elli parçalık donanma ile harekete geçti. Gelibolu donanma komutanı İsmail Bey, Midilli'yi kuşattıysa da 1462'ye dek Midilli'nin fethi gerçekleşmeyecektir. Limni ve İmroz adaları, üç bin altın ödemek şartıyla Mora Despotu Dimitrios'a bırakıldı. 1462'de de Midilli önlerinde kısa süreli bir çarpışma neticesinde Midilli fethedildi. Venedik donanması

nın o sırada tehditkâr biçimde yirmi dokuz kadırgalık donanması ile olayları gözlemlemesi Haçlı ittifakının bir gözünün orada olduğunu gösterir. Tabi olarak bu haçlı ittifakı içerisindeki mezhepsel ayrımlar, Fatih'in lehine sonuçlanmıştır. Haçlı ittifakı, tam bir birlik halinde hareket edememiştir. Papa II. Pie, yeniden Osmanlı'ya karşı birlik çağrısında bulunmuş, Türk deniz kuvvetlerine karşı savaşmak üzere yeni bir tarikat oluşturulmuştur. Almanlar Papa'ya otuz iki bin yay

³ Bostan, a.g.e., s. 14-16.

⁴ Maria Pia Pedani, "Venedik", DİA, Cilt: 43, İstanbul 2013, s. 44-47.

⁵ İdris Bostan, "Baltaoğlu Süleyman Bey", DİA, Cilt: 5, İstanbul 1992, s. 41.

ve on bin atlı asker vadetti. Ocak 1460'da da Alman İmparatoru, Haçlı kumandanı olarak seçildi. Orduya katılanlara öbür dünya için Endüljanslar çıkartıldı. Bu haçlı ittifakında Venedik'in yer almayı Fatih'in politik becerileri ile incelenebilir. 1416 savaşında Venedik'e karşı Osmanlı ile ortak savaşan denizcilerini Osmanlı'ya veren Cenevizliler'den, Karadeniz'i kontrole almak amacıyla 1459'da Amasra ele geçirildi. 1461'de Sinop ve civarı da Candaroğulları'ndan alındı. Yine aynı yıl, Trabzon Rum İmparatorluğu'na da son verildi.⁶ Karadeniz'i kontrole almanın sadece Anadolu bölgesiyle sınırlı kalmayıp bulunmaz bir Kırım konjonktürü sayesinde ele alınabildi. Kırım Hanlığı da bu dönemde kendisini müstakil bir bölge olarak Hacı Giray'ın önderliğinde göstermeye başladı. Hacı Giray'dan sonra oğlu Mengli Giray Osmanlı Devleti'nden yardım isteyerek tahta geçmiştir. Fatih Sultan Mehmed'in emriyle Gedik Ahmet Paşa, üç yüz parçalık donanması ile Kırım'a demirlemiştir (1475). Ve Cenevizliler, Karadeniz'den tamamen çıkartılmış; bölge Türk gölü haline gelmiştir. Artık, üç yüzyıl boyunca Osmanlı egemenliği söz konusu olmuştur. Kırım Hanlığı'nın bu konumu, Osmanlı'nın da gücünü Akdeniz'e, Avrupa'ya yönelterek çeşitli zaferler elde edilmiştir. Ruslar ise 19. Yüzyıl'a dek bölgeye pek de giriş yapmamıştır.⁷ Böylelikle de Doğu ticaret yollarında Osmanlı kontrolü sağlanmıştır. Bundan sonra hedef Akdeniz olur. 1463-1479 yılları içerisinde yani on altı yıl boyunca Adalar Denizi'nde ve Venedik idaresindeki yerleşimlerde Osmanlı-Venedik savaşları süregelir. On altı yıllık süreçten de zafer ile ayrılabilen Osmanlı'nın yeni hedefi, 1480'de İtalya'nın Pulya sahilleridir. Napoli Kırallığı'na bağlı olan Otranto'ya Osmanlı donanması demirlemiş karaya asker çıkartılarak fetih gerçekleşmiştir.

2. Osmanlı Denizciliği: Kadırğa/Çekdiri: Kadırğanın kullanımını özellikle Akdeniz çevresinde yoğunur. Kadırğanın Akdeniz'in coğrafi şartlarına kalyondan çok daha uyumlu olduğu anlayışı, 17.yüzyılın sonlarına dek devam eder. Venedik ve Osmanlı'nın kadırğa tipi gemileri kullanımı Akdeniz'deki birçok devletten önce başladığı gibi sonra da bitmiştir. Örneğin İngilizler, 17.yüzyılın başlarında Kalyon tipine önem vermeye başlamıştır. Venedik de 17.yüzyılın ikinci yarısında buna niyet eder. Osmanlı'nın gemiciliğinin gelişimi, kadırğanın büyük etkisiyle de üç dönemde incelenebilir. Birinci dönem, kuruluştan 17. yüzyılın ikinci yarısına dek sürer. İkinci dönem, 19. yüzyılın ortalarına dek sürerken bu döneme, kalyon (yelkenli) tipi hâkimdir. Üçüncü dönem de yıkılışa dek olan süreci kapsar; buharlı gemiler dönemidir. Osmanlı donanması, çekdiri ve yelkenli olmak üzere iki modele ayrılır. Bu modellerin de alt yapıları vardır. Kürekle hareket eden gemilere çekdiri/kadırğa ismi verilir. Büyük donanma

gemileri uzun süre kadırğa, mavna, kalyata, fırkateden meydana gelirken; küçük donanma gemileri de karamürsel ve pa-laşkermelerden oluşuyordu. Başlarda'da deniz kuvvetlerinin üst düzey isimleri yer alır; 17.yüzyılın ortalarına dek donanma ümerası; kaptanpaşa, tersane kethüdası, tersane emindir. Yirmi altı-otuz altı oturaklı, her küreğinde beş/yedi kürekçi bulunan büyük tip bir kadırğadır. Büyüklükleri itibarıyla da; orta başlarda, paşa baştardası ve başlarda-i hümayun olarak üçe ayrılırlar. Mürettebat hususunda, paşa baştardasının beş yüz kürekçi, iki yüz on altı savaşçı, gemici ve topçularla birlikte, sekiz yüz kişiye ulaştığı bilinmektedir. Baştardaların kalyonlar döneminde de kullanıldığı, revize edildiği ve 1702'deki başlarda-i hümayunun kürekli kalyona çevrildiği biliniyor. Yani kalyonların öne çıktığı devirlerde dahi baştardanın, kaptan-ı deryalara tahsis edildiği; önemlerinin yitirmediği görülüyor. Başlarda görüldüğü üzere belli isimlerin toplandığı bir çekdiri tipidir. Kadırğa'dan sonraki en değer atfedilenidir. Kadırğa ise ordunun tam anlamıyla belkemiği; 18. yüzyıla dek de donanmanın yegâne vuruş gücünü temsil eder. Kadırğanın kullanıcıları tüm Akdeniz coğrafyasıdır denebilir. Eski Yunan'dan Doğu Roma'ya Venedik'e dek birçok donanmanın en temel gücünü temsil eder. Osmanlı kaynaklarında kadırğa hakkındaki ilk bilgilere, Gazavat-ı Sultan Murad b. Mehmed Han adlı eserde rastlanır. 1475 tarihli Gelibolu Tahrir Defteri'nde, "Cemaat-i Reisan-ı Kadırğa" başlığı ile kadırğa nüfusunun doksan üçe ulaştığı biliniyor. Osmanlı'nın gerçek anlamda henüz 15. Yüzyılın ikinci yarısında belkemiği haline geliş tesadüfi değildir. Tursun Bey'in ifadesi ile de: "önüne ok atsan, arkasına düşer" şeklindeki yorumu bozkırda sürülen at hissiyatı veriyor olsa gerek. Kâtip Çelebi'nin kadırğalardaki mürettebatların kimlerden seçilmesi gerektiğine dair yorumu da ilgi çekici bir diğer noktadır. Şöyle ki, esir alınan kişilerin -forsa- Türk olmadıkları için, savaş sırasında taraf değiştirebilecekleri gibi bir gemideki kürekçiler elliden fazla olmamalıdır.⁸

2.1 Kadırğa'nın Yükselişi ve Barbaros Hayreddin Paşa: İkinci Bayezid'in Akdeniz korsanlarından Kemal Reis'i devlet hizmetine almasıyla beraber deniz seferlerinde başarılarla dolu bir kaptanlar çağına girilir.⁹ Bu dönemin kapanış tarihi olarak İngiliz Tarihçi-Arkeolog Lane Poole, Uluç Ali Paşa'nın vefat tarihi olan, Haziran 1587'yi ifade eder. Kadırğanın yükselişi, Akdeniz'deki Türk ve Müslüman korsanların Osmanlı devletinin hizmetine girmesiyle beraber Osmanlı'nın Akdeniz'deki mutlak güç olduğu XVI. Yüzyıl'ı da beraberinde getirir. Korsanlık mevzusundaki iyi/kötü ayrımı ise Müslüman olması; beşte bir oranında dağıtım gerçekleştirmesi; gaza etmek ile mümkündür. 1500'lerdeki Osmanlı deniz gücünün

⁶ Bostan, a.g.e., s. 19.

⁷ Tarkan Renan, Tansoy, Sürkün'den Kırım'ın Rusya Tarafından İlhakına Kırım Türkleri'nin Sorunları, Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Kocaeli 2018.

⁸ Bostan, a.g.e., s.116-127.

⁹ Yusuf Alperen Aydın, Osmanlı Denizciliği (1700-1770), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 2007, s. 5.

teknik anlamda belkemiğini; kadirgalar ve usta korsanları tarafından karşılanıyordu. Türk korsanların, kale-kadirga ayırt etmeden giriştikleri mücadeleye ve Müslim-Hristiyan mücadelesinin denizdeki yansımasına dair Fuad Carım'ın şu ifadeleri önemlidir: "Türkler gelmeden önce bir Hristiyan gemisi iki Müslüman gemisini kaçırırdı, sonra bir Türk fustası ya da bir Türk çekdirisi iki Hristiyan kadirgasına karşı koymaya başlamıştır. "Korsan Barbarosların mücadele alanı Kuzey Afrika -sonradan Mağrib Eyaletleri-çerçevesinde olup; XVI. Yüzyıldaki yoğun İspanyol-Osmanlı mücadeleleri bağlamında ilerler. Barbaroslar'dan Oruç Reis'in 1516'da fethettiği Cezayir'i; 1519'da kardeşi Barbaros Hayreddin tarafından Osmanlı idaresine devredilmesi sonrası Osmanlı adına burada Garp Ocakları faaliyetleri oluşturulmuştur. Bu vakitten itibaren de Osmanlı'nın ilk Kapudan-ı Derya unvanlı kişisi Barbaros Hayreddin Paşa'nın adı öne çıkar.¹⁰ XVI. Yüzyılın başlarında Osmanlı sultanlığında Yavuz Sultan Selim'i görüyoruz. Yavuz, Kemal Paşazade'ye şunları söyler: "Tersaneyi üç yüz aded yapmak isterim. Ta Hisar'dan Kağıthane'ye dek olmak gerekdir ve böyle olması münasibdir. İnşallah niyetim fethi Efrencedir." Kemal Paşazade'nin cevabı -ki, Osmanlı'nın XVI. Yüzyıl'da denizdeki hedefini de açıklar niteliktedir- şöyledir: "Padişahım, siz bir şehirde mukimsiz ki anın velinimeti bahirdir ve bahir feth olmayınca ve gemi gelmeyince İstanbul ma'mur olmaz." Yavuz'un, Kemal Paşazade ve veziri Piri Mehmed Paşa ile görüşmesi sonrasında alınan kararlar ile de Galata'dan Kâğıthane deresine uzanan tersane inşası, 1515'de tamamlanır. Elli bin akçe temini ile de yüz elli gemi yapılması emredilir. İşte, Osmanlı'nın bitime dek kullanacağı merkezi idare birimi Galata Tersanesi (Tersane-i Amire) meydana getirilmiş olur. Yavuz döneminde hedef, Osmanlı'ya pek çok da zararı dokunan St. Jean Şövalyeleri'nin sahibi olduğu Rodos'tur. Bu hedef, Yavuz'un oğlu Kanuni tarafından 1522'de başarıya ulaşır. Tersane-i Amire'nin geliştirilmesi gemi inşa ve tamiri için yapılan iki yüz civarında gözler, depolar vb. yapılarla birlikte XVI. yüzyılın öne çıkan tersanelerin başında gelmektedir. Kanuni karadan, Barbaros Hayreddin denizden yola çıkarak imparatorluğun gücüne güç katarlar. 1534'de Barbaros'un emrinde yüz gemiyle yola çıktığı görülüyor. Tunus üzerine gitse de İspanya kralı V.Carlos üç yüz gemiyle gelince Cezayir'e dönülmüştür. Bundan dört yıl sonra da 1538 tarihinde Preveze meydana gelecektir. Bahsi geçen senelerde Osmanlı'ya tek başına denizlerde karşı koyabilecek bir güç bulunmuyordu. Fatih döneminde gördüğümüz haçlı donanma ittifakının, 1538'de yeniden ortaya çıkması da denizlerdeki etkinliğimizi ifade eder. Venedik, Papalık, İspanya, Portekiz, Ceneviz ve Malta donanmalarından bir bütün meydana getirilir. Kumandan olarak da Ceneviz asıllı, İspanya hizmetindeki Andrea Doria seçilir. Kalyon ve kadirga ağırlıklı

üç yüz gemiden büyük bir donanma oluşturulur. Barbaros'un donanması yüz yirmi iki çekdiriden oluşuyordu. Müttefik donanmasındaki büyük yelkenli kalyonlara çekdiriler/kadirgalar ile karşılık veriliyordu. İki donanma arasındaki bu teknik fark da coğrafi özellikleri ayrıntısıyla düşünmek ile mümkündür. Orta Akdeniz'in pek rüzgâr almayışi durgun süren havalar, kalyonlar/yelkenliler için olumsuzdu. Bir de bu gemiler oldukça büyük olduklarından küçük koy/limanlarla dolu Akdeniz'i üstünkörü inceliyordu. Barbaros'un kadirgalarının birtakım tasarımları dahi kendisine aittir. Oldukça ilgili davrandığının örneği olarak, 1534 kışı boyunca İstanbul'da bir donanma teşkil ettirmesi örneklenebilir. Kadirgaların oldukça hızlı olduğunu belirtmiştik. Kalyon tekniğinin henüz o yıllarda özellikle kısa mesafeli toplara sahip olması da Preveze'nin uzun menzilli Türk kadirgaları adına büyük bir avantaj olmuştur.-Türk donanmasında Kemal Reis (1451 – 1511) ile beraber uzun menzilli toplara geçilir.-Manevra kabiliyeti olarak da bir kadirga kalyondan çok çok daha iyiydi. Söylenbilir ki; Preveze'de edinilen Türk zaferi, Akdeniz'de Türk varlığını en üstlere ulaştırdığı gibi kalyonların literatürlerde yer almalarını da XVIII. Yüzyıla ötelir.¹¹

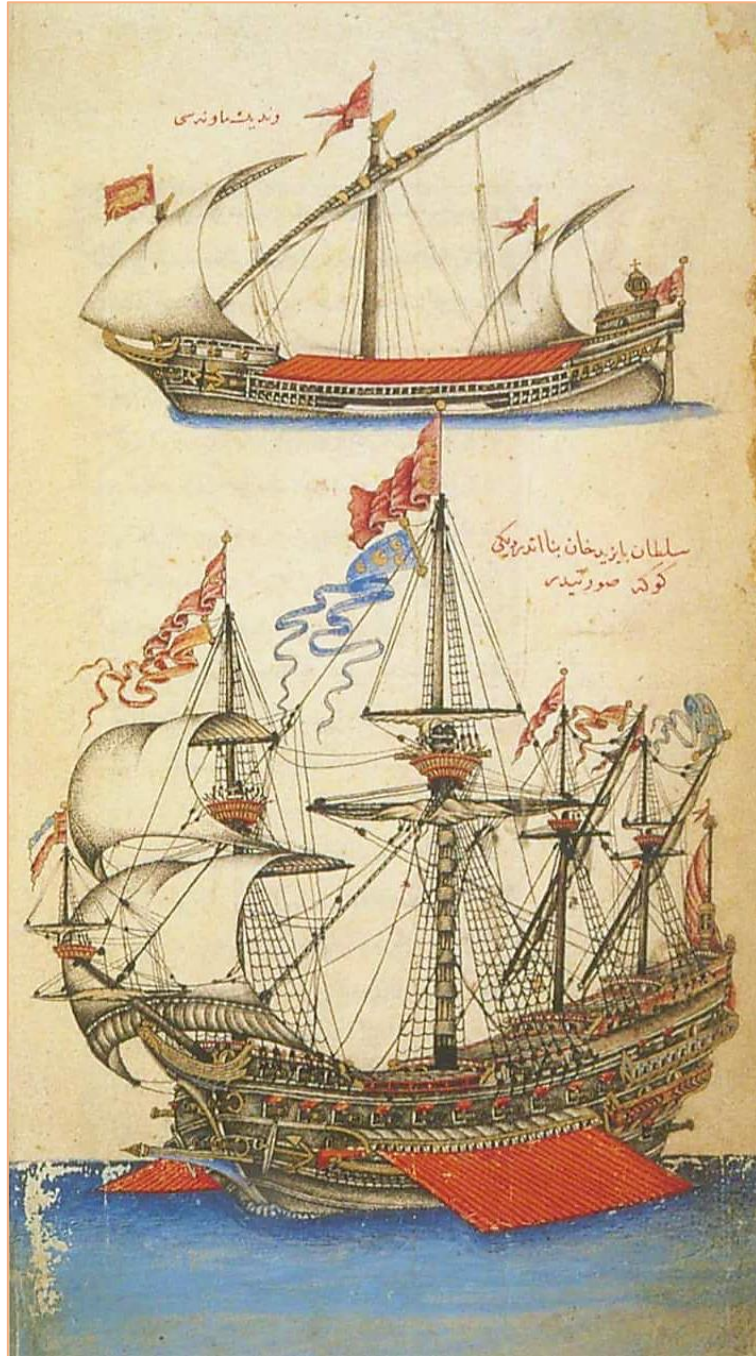
Sonuç: Osmanlı Devleti, birden bire meydana gelmiş değildir. Salt bir kara mirası da devralmamıştır. Selçuklular'dan, Çaka Bey'den, Akdeniz Uygurlukları'ndan edinilen ortak bir mirasın sonucudur denebilir. 1300'lerle beraber bağımsız olmak niyetiyle hareket eden Osmanlı denizlerde de bağımsız olmayı, Karesioğulları'nın iç mücadelesinde taraf olup kazandığı miras ile öğrenir. Menteşe, Aydın, Saruhan beyliklerinden de kazançlar sağlanır. Karamürsel Bey ilk derya beyi olarak geçer. Rumeli'ye Osmanlı akınları artmaya başlayınca da ordunun denizden iase temin ve hızlı hareket etmeleri sağlamak isteğiyle, denizlerde hareket edilir. Özellikle de; Selanik bölgesinin alınmasında donanmanın faaliyetleri önem arz etmiştir. Fatih Sultan Mehmet Han dönemine değin; bir imparatorluk olamayan Osmanlı'nın; İstanbul'u fethetmesiyle öncelik Karadeniz'e verilmek üzere; Akdeniz'de de etkinlik sağlanmıştır. Gedik Ahmet Paşa'nın Kırım'a üç yüz parçalık donanma ile demirlemesi; Fatih'in Karadeniz'i ele almaktaki en somut göstergesidir. Fatih ile imparatorluk haline gelen Osmanlı'nın denizlerdeki gücünü yayması tek başına yeterli bir mevzu olmamakla beraber başlangıç teşkil eder. Başlamanın, bitirmenin yarısı olduğunu düşünürsek; önemini daha iyi kavrayabiliriz. Yavuz'un Mısır Seferi ertesinde, donanmanın öneminin farkına varması ile beraber, Barbaroslar döneminin başlaması paralel olunca XVI. Yüzyıl Türk Yüzyılı olarak görüyoruz. Oruç Reis'in 1516'da Cezayir'i fethi 1519 gibi üç senelik kısa bir sürede Barbaros Hayreddin tarafından Osmanlı sultanına sunulması; korsanlar mevzuunu da gündeme geti-

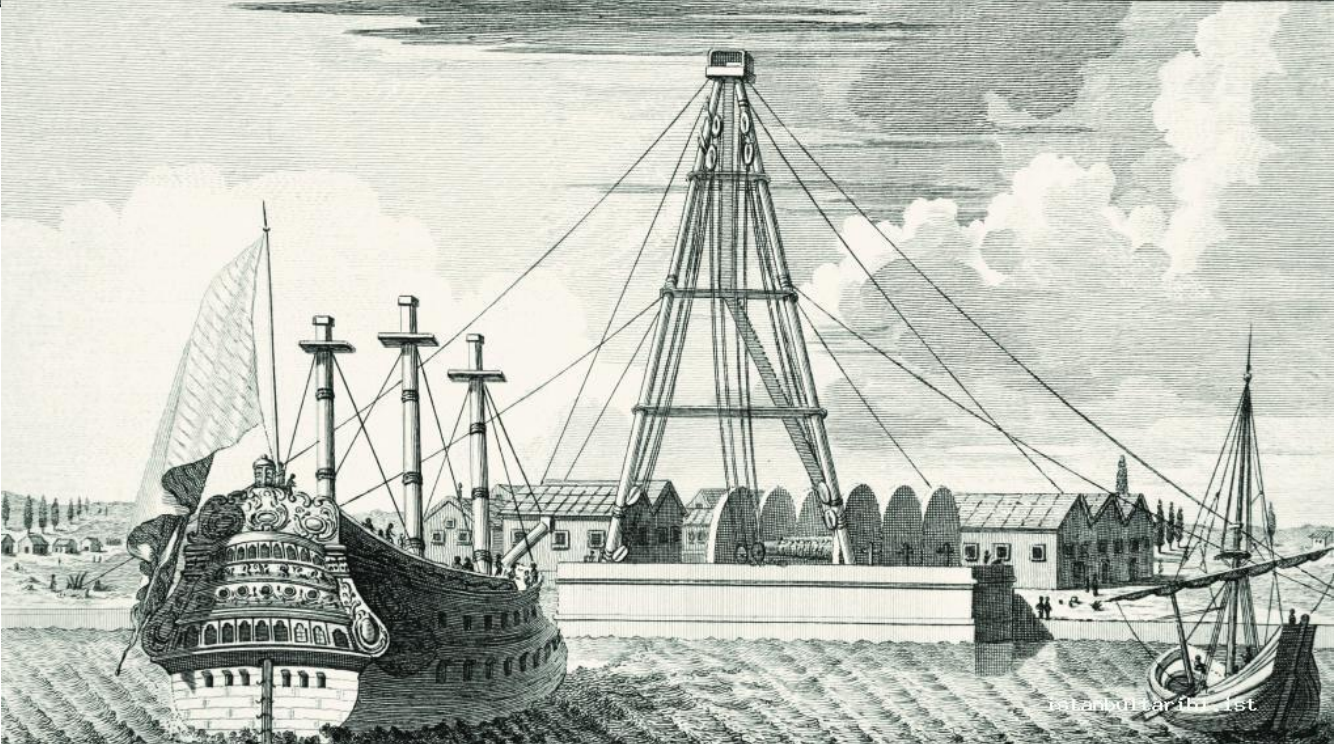
¹⁰ Hüseyin Güngör Şahin, İspanyol ve Osmanlı Kronikleri'nde Barbaros Hayreddin Paşa, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara 2018, s. 69-79.

¹¹ Bostan,a.g.e.,s.30-33.

rir. Korsanları, devletlere hizmet nispetinde onlarla ilgili düzenlemelerin yapıldığı takdirde iyi niyetli, gaza uğruna çarpışan levendler olarak görürüz. Ama devlet dışı hesaplamalar yaparlar; bireysel düşünürler ise genelde Tanrı'nın lanetinin üzerlerine olduğunu görürüz. Türk ve Müslüman korsanların Osmanlı'nın otoriter yapısına karadaki teknik ve gücüne dayanarak bir birlik olmaya çalışması da elbetteki muhtemeldir. Sonuç itibarıyla, Osmanlı Devleti salt bir kara imparatorluğu değil aynı zamanda bir deniz imparatorluğudur. En önemli sıçrama tahtalarından olan Rumeli fetihlerini gerçekleştirmeye başladıktan itibaren de deniz gücünü ciddiye almış-

lardır. Gelibolu'da üs teşkil edilmesinden İstanbul'da, Galata'dan Kâğıthane deresine dek uzanan iki yüz gözlük alan yapılmış; Karadeniz'de Kırım'a üç yüz parça ile gidilerek devralınmış; Akdeniz'de kilit olan Rodos, Girit, Kıbrıs süre gelen zarfta ele geçirilmiştir. Preveze Zaferi ile de; Osmanlı'nın XVI. yüzyılda denizlerde mutlak egemenliği yaklaşık otuz yıl boyunca sürdüğü gibi; Kadırgaların denizlerde kullanım süresi oldukça uzamış; İnebahtı'da alınan yenilgi ile geri durulmamıştır. Donanma o durumda bile yeniden ayağa kaldırılmıştır.

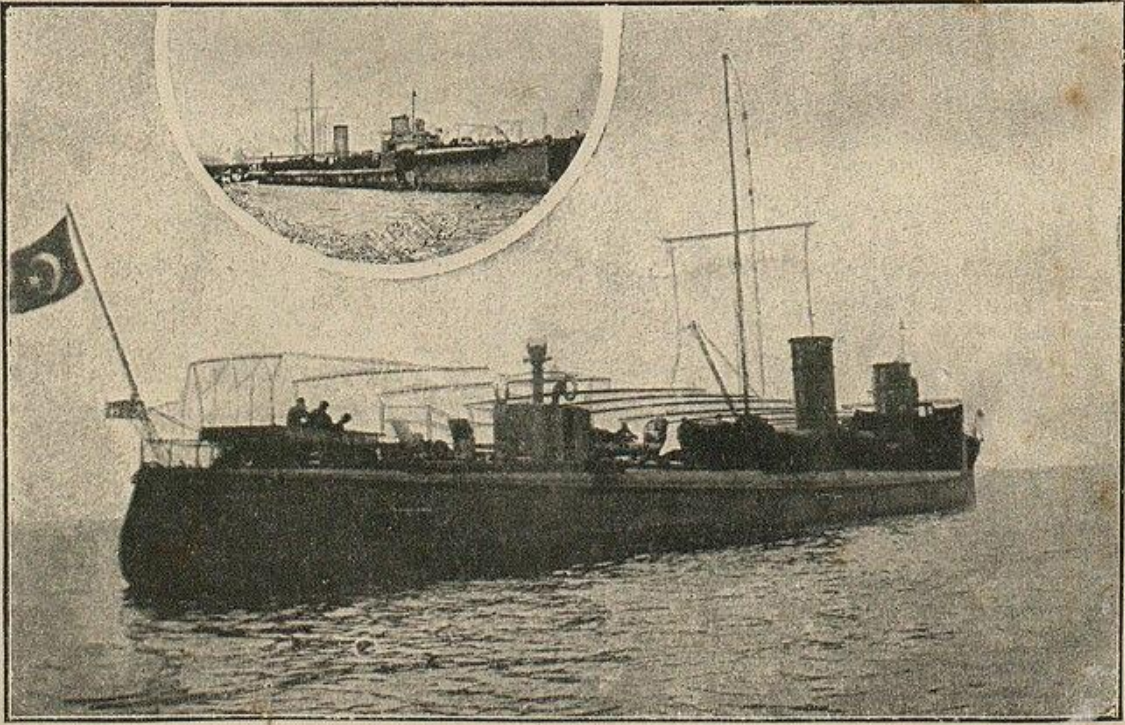
Tersane-i Amire, T. ZORLU Arşivi

درونما

اگستوس
۱۳۲۶

نومرو
۶

آیده بردفعه نشر اولنور مصور، اخلاقی، ادبی، تاریخی، فنی، مجموعه در

معاونت ملیه طورپیدو بحربی

« مطبعة خیریه » وشركاسی

OSMANLI ORDUSUNDA MODERNİZASYON VE FRANSIZ UZMANLAR (1726-1812)

Kubilayhan CEYLAN

Yıldırım Beyazıt Üniversitesi

1606 Zıttorok Antlaşması ile Osmanlı erkânı, askeri, siyasi, içtimai ve eğitim alanında bozulmaların olduğunu ve bu bozulmaların savaşların kaybedilmesine yol açtığını fark etti. Bu bağlamda devlet erkânı tarafından bozulmanın sebeplerini bulmak ve bu sorunlara çözüm önerileri için ıslahat layihaları kaleme alındı. 17. yüzyılda yazılan layihaların içeriğine baktığımızda, bozulmanın temel sebebinin Kanun-i Kadim'den sapmadan kaynaklı olduğunu ve bu bağlamda yapılan ıslahat hareketlerinin genel felsefesine bakıldığında Kanun-i Kadim'e dönülmeye çalışıldığını görüyoruz. Fakat 1683 II. Viyana Kuşatmasında alınan bozgun ve beraberindeki Kutsal İttifak Savaşı sonucunda imzalanan Karlofça (1699) ve İstanbul (1700) Antlaşmaları ile Osmanlı Devleti yöneticileri, bozulmaya artık farklı bir perspektiften bakacaktı. 18. yüzyıl'a gelindiğinde, Osmanlı devlet erkânı nihayetinde Batı'nın üstünlüğünü kabul ederek, bu durumun sebeplerini öğrenmek ve Avrupa'daki gelişmeleri yakından takip etmek amacıyla Avrupa'nın önemli devletlerinin başkentlerine elçiler gönderildi. Bunlardan en önemlisi Yirmisekiz Çelebizade Said Mehmed Efendi'dir. Orduyu Batı ordularının teknik ve fenni çerçevesinde ıslah etmek için Avrupa'dan yabancı uzman getirilmesi düşünüldü. Bu çalışmanın konusu, ordunun modernizasyonu ve ıslahı çerçevesinde 18. Yüzyılda Osmanlı'ya gelen Fransız uzmanlardır ve ordudaki Fransız Ekolü ele alınacaktır.

Comte De Bonneval: Pasarofça Antlaşması (1718) ile Batı ordularının üstünlüğünü net bir şekilde kabul eden Osmanlı Devleti, bu alanda yabancı uzmanlardan yararlanma yoluna başvurmuştur. Bunun için I. Süleyman Dönemi'nden bu yana kadim müttefiki olan Fransa ile ilişkilerini arttırmıştır. III. Ahmet, bir Hugenot olan Rochefort'u çağırılmıştır. Rochefort, ordunun durumu ve yapılması gerekenlere dair hazırlamış olduğu raporu III. Ahmet'e sunmuştur. Modern Batı ilim ve fenni çerçevesinde subay yetiştirecek bir kurum kurulması gerektiğini düşünen Rochefort'un teklifi reddedildi. Osmanlı Devleti'nde istihdam edilen yabancılar, ülkeye ya iki devlet arası ilişkiler dâhilinde

veyahut ülkelerindeki siyasi anlaşmazlıklar sonucu Osmanlı Devleti'ne iltica etmeleri sonucu gelmişlerdir. Bir kısmı ise işçi statüsünde kendi istekleri doğrultusunda gelmişlerdir. Baron de Tott'a kadar gelen yabancı uzmanlar, Osmanlı ordusunda gayrimüslimlere doğrudan söz hakkı verilmediğinden orduda istihdam edilebilmeleri için Müslüman olma şartı vardı. Buna en iyi örnek, Humbaracı Ahmet Paşa olarak bilinen Bonneval Kontu Comte Claude Alexander de Bonneval'dır.

Dokuz Yıl Harbi ve İspanyol Veraset Savaşı sırasında Fransa hizmetinde önce bahriye topçu subayı sonrasında da piyade topçu subayı olan Bonneval, daha sonraları Habsburg İmparatorluğu'na iltica etmiştir. Habsburg Ordusu'ndaki yükselişi, İtalya'da Kont Marsigli'ye karşı aldığı başarı ile başladı. Önce Avusturya Ordusu'nda Feld mareşallığına, ardından Petervaradin ve Belgrad Kuşatmasında gösterdiği üstün başarılar

sonucunda Feldzeugmeister rütbesine ulaşmış ve

Avusturya topçu birliklerinin generalliğine getirilmiştir.

Nihayetinde Avusturya Harp Şurası

olan Hofkriegsrat'a kadar yükselmiştir. Fakat

onun Osmanlı macerası, Prens Eugen ile

olan anlaşmazlıkları sonucunda Venedik'e

sürgün edilmesi ile başlayacaktı. Patrona

Halil İsyanı sonucu III. Ahmet'in tahttan

indirilmesiyle onun İstanbul'a gelmesi 1

sene gecikse de Sadrazam Topal Osman

Ağa'nın gayretleri sonucunda 1731'de İstanbul'a geldi ve burada İslamiyet'i kabul etti. İşe

ilk olarak Osmanlı askeri sisteminin Fransız ve

Avusturya modeli üzerinden ıslah edilmesi gerek-

tiğini anlattığı bir rapor hazırlamak ile başladı. Fakat bu

rapora göre ordu yapısını ciddi ölçüde değiştireceği ve bu durumun da askerin sert tepkisine neden olacağı endişesinden

ötürü vazgeçildi. Bunun üzerine Bonneval, çalışmalarına

topçu sınıfı ile devam etti. Osmanlı ordusunda Humbaracı

Ocağı vardı, Humbaracılar ise kalelerde kullanılıyordu. Bonneval, İstanbul'da Batı tarzında modern bir Humbaracı Ocağı

kurdu. Humbaracılar ve topçu sınıfı için gerekli olan cebir,

matematik ve geometri dersleri vermek ve modern subaylar

yetiştirmek amacıyla bir Hendesehane kurdurdu. Modern

* Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, SBE, Tarih Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Öğrencisi, kubi-lay74100@hotmail.com. Bu bildiri, 21-22 Ekim 2021 tarihlerinde Aksaray Üniversitesi Tarih Bölümü tarafından çevrimiçi düzenlenen VIII. Genç Tarihçiler Öğrenci Sempozyumu'nda sunulmuştur.

usullerde top ve humbara dökülmesi için yeni bir top dökümhanesi, tüfek fabrikası ve baruthane kurdurdu. Humbaracı Ahmet Paşa, 1736'da çıkan Osmanlı-Avusturya Harbi'nde topçularını ve humbaracılarını deneme şansı buldu. Fakat ordu içerisinde çıkan anlaşmazlıklar ve Silahdar Mehmed Paşa ile yaşadığı tartışma, onun Kastamonu'ya sürülmesine sebep oldu. Sürgünden döndükten sonra burada talimlerine ve çalışmalarına devam etti ve devlet erkânına Avrupa siyaseti hakkında takrirler sundu. Humbaracı Ahmed Paşa'nın bu çalışmaları, ileride Osmanlı ordusunda istihdam edilecek olan Fransız uzmanların çalışmaları için örnek teşkil edecekti.

Baron de Tott: Osmanlı modernizasyonunda hiç şüphesiz III. Mustafa çok önemli bir yer tutar. Osmanlı modernizasyonu için her ne kadar genç düşünse de yeniçeriye tam olarak güvenemediği için düşüncelerini istediği gibi ifade edememiştir. Ordunun batı tarzı ıslahı için Fransa'dan yardım talebinde bulunarak, ıslah hareketlerinde ciddi çalışmalara imza atacak Baron de Tott tayin edilmiştir. 1770'te Çeşme'de ağır bir darbe alan Osmanlı Donanması ve peşinden de Rusların Çanakkale Boğazı'nı zorlamaları üzerine Baron de Tott, boğazların tahkimi için görevlendirildi. Osmanlı devlet erkânı, 1768-1774 Osmanlı-Rus Harbi'nde ordunun Kartal ve Larga'da aldığı ezici yenilgilerin ardından dikkatini topçu sınıfına yöneltti. O sırada İstanbul'da olan Tott, 1771 yılında Kâğıthane'de 50 kişi ile yapılan gösteride dakikada 5 mermi atış yapabilmesinin ardından devlet erkânının dikkatini çekmiş ve III. Mustafa tarafından Topçu sınıfını ve tophanenin yeniden ıslah edilmesi için memur edilmiştir. Tophanede yaptığı incelemeler sonucu Osmanlıların büyük kalibreli, hantal ve dolayısıyla manevra kabiliyeti düşük olan topların envanterde hatırı sayılır oranda fazla olduğunu gören Tott, Osmanlı ordusunun savaşlarda başarısız olmasının sebebinin bu toplar olduğunu fark etmişti. Zira büyük ve hantal olan bu toplar, seri atış yapamıyor, birkaç atıştan sonra toplar pasif kalıyordu. Ayrıca, manevra kabiliyetleri çok düşük olduğundan, oldukları yerde sabit kalıyorlar ve Rus topçularının açık hedefi oluyorlardı. Nitekim Ruslar topları savaş alanında adeta birer tüfek gibi kullanıyorlardı. Tott, küçük kalibreli ve seri atış yapabilen Fransız modellenli toplar döktürmek için yeni ve Modern bir top dökümhanesi kurdurdu. Ardından, Topçu Ocağı'ndan bağımsız 1773'te 126 nefer ile kurulan Sürat Topçuları, 3 Eylül 1773'te Obert ile talimlere devam etmiştir. Ocak 1774'te III. Mustafa'nın yayınladığı hattı hümayun ile Sürat Topçuları resmîyet kazandı. Ayrıca Süratçilerin ilk nizamnamesi de aynı tarihte yayınlandı. Nizamnameye göre Süratçi Neferatı, 18 takımdan ve her takım 7 kişiden oluşuyordu. Neferatın üniforması ise, kırmızı yelek, yeşil gömlek ve mavi şalvardan oluşuyordu. Antonie Laurent Castellan, (1772-1838) "Moeurs, usages, costumes des Othomans" (1812) adlı albümünde Süratçi neferatının üniforması kırmızı

ceket, mavi gömlek ve mavi şalvar şeklinde tasvir eder. Süratçi neferatının talimleri sonucunda dakikada 15 mermi atış potansiyeline ulaşıldı. Tott, nihayetinde çalışmalarının sonuçlarını görmek için fırsat elde etti ve Obert komutasında 50 kişilik bir Süratçi grubu, 1774 yılında cepheye gönderilir. Fakat cepheden sadece Obert geri döner. Zira muharebe esnasında neferleri tarafından terk edilmişti. Bu durum üzerine Tott, çalışmalarına son hızla devam etti. Tott'un çalışmaları sadece topçu sınıfıyla sınırlı kalmaz, aynı zamanda Çeşme'de büyük bozguna uğrayan Bahriye'nin ıslahı için de çalışmalara başlar. Mühendishane-i Bahri Hümayun'un kurulmasını sağlar.

Tott Sonrası Yabancı Uzmanlar: Osmanlı Modernizasyonundaki en önemli dönüm noktası hiç şüphesiz I. Abdülhamid döneminde başlar. Nitekim kendisi orduda gayrimüslimlerin emir-komutadaki Müslüman olma zorunluluğunu kaldırmış ve bu sayede ülkeye çok fazla yabancı uzmanın gelmesinin önünü açmıştır. Doğu Akdeniz'deki çıkarları çerçevesinde Osmanlı Devleti'nin güçlü kalmasını isteyen Fransızlar, Osmanlı Devleti ile olan mevcut ilişkilerini askeri yardımlaşmayla da genişleterek Osmanlı Devleti'ne yabancı uzmanlar göndermiştir. Bu sayede bir teknoloji transferi gerçekleşmiştir. Tott'un orduda istihdam edilmesi ve gayrimüslimlerin orduda istihdamının önünün açılması, sadece Fransa'dan uzmanların gelmesini değil, aynı zamanda da diğer devletlerden de uzmanların gelmesinin önünü açtı. Ordunun ve bahriyedeki ıslahatlarda, Fransızlardan sonra İngilizlerin ve daha sonra da İsveçlilerin de istihdam edildiğini görüyoruz. Tabi bunun sebebi sadece diğer devletlerin çıkarları değil, aynı zamanda Osmanlıların ordudaki modernizasyonun tekeline tek bir devlet altında bulundurmaya istememesinden kaynaklı. Osmanlı askeri modernizasyonunda en çok paya sahip isimlerin başında hiç şüphesiz Sadrazam Halil Hamid Paşa gelir. Kırım'ın kaybedilmesi Osmanlı Devleti'ni sosyo-kültürel açıdan son derece etkilemiştir. Kırım'ın geri alınması için Halil Hamid Paşa planlı ve geniş bir ıslahat planı hazırladı. Bununla birlikte zaten kaçınılmaz olan Osmanlı-Rus Harbi için ön hazırlıklar tamamlanacak ve Ruslara önemli darbe indirilecekti. Tophane-i Amirenin ıslahı için Avrupa'dan yabancı uzmanların getirilmesi teşvik edildi. Bunlardan göze çarpan bir isim ise 1785'te Fransız hükümetinin emri doğrultusunda İstanbul'a gelen Topçu Yüzbaşı Saint-Rémy'dir. St. Remy, modern usullerde top dökümü için gerekli teknik bilgiler vererek top dökümcüleri yetiştirmek için çalışmalarına başladı. İstanbul'a gelirken beraberinde 10 kişilik bir ekip ve 4 pouche (4x27=108 mm) çapında bir top getirmiştir. Amacı, Osmanlı devlet erkânını bu modelde bir top döktürmeye ikna etmektir. Nihayetinde Kaptan-ı Derya Gazi Hasan Paşa'yı ikna etmiş ve kendisinin istediği tarzda daha büyük bir top döküm fırını inşa ettirmiştir. Fakat gerek inşanın gerekenden uzun sürmesi gerekse döküm esnasında yaşanan aksaklıklar, onun Bab-ı Ali'nin gözünden düşmesine sebep olsa da bir müddet

daha Osmanlı hizmetinde kalmaya devam etmiştir. St. Remy, Humbaracıbaşı ile yeni tip toplar dökülmesi konusunda fikir alışverişi yapmış fakat bir türlü ortak bir sonuca varılamamıştır. St. Remy'nin top çizimleri, Humbaracıbaşının çizimlerde yaptığı birkaç değişikliklerle onaylanıp yeniden döküldü. Yine de Nisan 1787'ye kadar Osmanlı hizmetinde top, tüfenk mermisi ve humbaralar dökmeye devam etti. Ocak 1787'de Rus-Fransız saldırmazlık ve dostluk antlaşması çerçevesinde Osmanlı topraklarında bulunan pek çok Fransız uzman ülkelerine geri gönderildi.

Nizam-ı Cedid ve Osmanlı Bahriyesi: III. Selim dönemi Osmanlı modernizasyonunda bir başka dönüm noktalarından. Zira onun döneminde Kanun-i Kadim'den Nizam-ı Âlem'e geçiş etkileri önemli ölçüde hissediliyor. III. Selim ordudaki reform çalışmalarının tek bir ülkenin tekelinde olmasının önüne geçmek amacıyla İngiliz, İsveç ve Alman uzmanlardan da yararlanma yoluna gitti. İstihdam edilen Fransız subayların ise önemli bir kısmının bahriyede görev aldıkları görünüyor. Osmanlı bahriyesinin ıslahı konusunda Fransa'dan 1793-1798 seneleri arasında da ikinci bir heyet daha getirildi. Bu heyet ise ünlü gemi mimarı ve mühendisi Jacques Balthazar Brun, kardeşi Brun de Saint-Hyppolite, marangoz Honore Benoit ve onun oğlu, kalafatçı Guez ve delgi ustası Deshuillier'den oluşan 6 kişilik bir heyetten meydana gelmekteydi. Ayrıca Fransa'dan Laffite-Clave, Chabaud de la Tour ve Monnier de Courtois'dir. Bu üç uzman, Osmanlı Devleti'nde istihkâm subayı olarak görev almışlardır. Coğrafya ve haritacılık eğitimi vermek için de Eynard, Kauffer ve Poirot görevlendirilmiştir. Brun, Osmanlı bahriyesi için hazırladığı raporda gemi tamir ve bakım metodunun modern olmadığını, tersanede bunun için bir havuz inşa edilmesi gerektiğini belirtmiştir. Zira modern havuzlarda yapılan gemi bakım ve tamirleri sayesinde gemilerin ömrünün 40-50 seneye kadar uzadığından bahseder. Bunun üzerine kendisinden havuz projesi için detaylı bir rapor hazırlaması istenir. O dönemde İsveç büyükelçiliğinin baş tercümanı olan Ignatius Mouradgea D'ohsson, bu proje için İsveç'ten uzman bir heyet getirilmesi ve onların da fikirlerinin alınması gerektiğini izah etmiştir. Zira her ülkenin havuz konusundaki metodları farklıydı. D'ohsson'un çalışmaları üzerine havuz inşası için İsveç'ten 1795 yılında Rhode önderliğinde on kişiden oluşan bir ekip getirildi. Ekipte, gemi mimarı olan Klintberg, Glenburg, Lokrin, Kalgram, Walson, Lungren ve Linmark gibi önemli isimler bulunmaktaydı. Brun ve Rhode'den havuz inşası konusunda detaylı rapor ve çizimler hazırlamaları istenildi. Brun'un projesi, havuzun denizde yapılması iken Rhode'n projesi havuzun kuru yapılması şeklindeydi. Her ikisi de raporları sunduktan sonra Rhode'n projesi daha makul ve maliyeti az olduğundan kabul edildi. Bunun üzerine proje İsveçlilere devredildi. Brun ve ekibi ise çalışmalarına gemi inşası ve mühendishanede eğitim vermek için devam etti. Napolyon'un Mısır'ı işgali sonrası Osmanlı hizmetindeki pek çok

Fransız uzman sınır dışı edildi. Kaptan-ı Derya Küçük Hüseyin Paşa'nın ısrarları doğrultusunda Brun, Benoit ve oğlu Osmanlı hizmetinde çalışmaya devam etmeleri sağlandı. Fakat Brun, İstanbul'daki Rus elçisi ile yaptığı görüşmeler sonrasında 1799 yılında Rusya'ya iltica etti. Brun ve Benoit, Osmanlı bahriyesinde irili ufaklı pek çok gemi inşa etmiş ve pek çok mühendis ve subay yetiştirmişlerdir.

Sonuç: Osmanlı Devleti'nin yöneticileri, 17. yüzyılda savaşlarda aldığı yenilgilerin üzerine bir bozulmanın olduğunu görmüş ve bu bozulmanın sebeplerini araştırmak ve çözüm önerileri getirmek amacıyla ıslahat layihaları yazmışlardır. 17. yüzyıl ıslahat layihalarında bozulmanın temel sebebinin Kanun-i Kâdim'den sapıldığı bozulmanın ancak Kanun-i Kâdim'e tekrar geri dönülürse düzeleceği felsefesi görülmektedir. Bu açıdan baktığımızda ıslahatların genel yapısının kendi içerisinde olduğunu ve dışarıdan bir yardımın olmadığı görülmüyor. Fakat ıslahatlar, belirli simalar üzerinden ilerlediği için, bu simalar azledildikten yahut öldükten sonra onların ıslahatları yarıda kalmış ve dolayısıyla ıslahatlar süreklilik kazanmamışlardır. 18. yüzyıla gelindiğinde, 1715-1718 Osmanlı-Avusturya-Venedik Savaşı'ndan sonra 1718'de imzalanan Pasarofça Antlaşması ile artık Osmanlı Devleti'nde bambaşka bir dönemin başladığı görülmektedir. Artık bu dönem ile değişmekte olan Batı'ya uyum sağlama zorunluluğu görülmüş ve Batı'nın üstünlüğü kabul edilmiştir. Bununla birlikte yapılması gereken ıslahatların planları buna göre hazırlanmalıydı. Bunun için de Avrupa'dan yabancı uzman getirilmeye başlandı. I. Süleyman Döneminden beri süre gelen Osmanlı-Fransız ilişkileri çerçevesinde Fransa'dan yabancı uzmanlar getirilmiş ve onların çalışmalarından sıkça yararlanılmıştır. Gelen Fransız uzmanlar genel olarak topçuluk, bahriye ve kale istihdamında görev almışlardır. Napolyon'un Mısır işgaline kadar olan süreçte gerçekleşen ıslahatların önemli bir kısmında Fransız Ekolü görülmekte olsa da ıslahatların tek bir ülkenin tekelinde kalmaması amacıyla diğer ülkelerin yabancı uzmanlarından da yararlanılmıştır.

Kaynakça

- Baron de Tott, Türkler, İstanbul 2004.
 Beydilli, Beydilli, "Mühendishane-i Bahri Hümayun", TDVİA, c. 31, s. 514-516, İstanbul 2006.
 Beydilli, Beydilli, "Halil Hamid Paşa", TDVİA, c. 15, s. 316-318, İstanbul 1996.
 Beydilli, Beydilli, "III. Selim: Aydınlanmış Hükümdar", ed. Seyfi Keenan, Nizâm-ı Kadîm'den Nizâm-ı Cedîd'e III. Selim ve Dönemi, İSAM, s. 27-58, İstanbul 2010.
 Berkes, Niyazi Türkiye'de Çağdaşlaşma, YKY Yayınları, İstanbul 2016.
 Bostan, İdris Osmanlı Bahriyesinde Modernleşme Hareketleri- Tersanede Büyük Havuz İnşası, 1794-1800, 150. Yılında Tanzimat, (Ed. H. D. Yıldız), Ankara 1992.
 Bostan, İdris, "Osmanlı Bahriyesinin Modernleşmesinde Yabancı Uzmanların Rolü (1785-1819)", Tarih Dergisi, s. 177-192, İstanbul 1994.
 David, Geza, "Baron de Tott, François", TDVİA, C. 5, s. 83-84.

Gezer, Ömer, Yeşil, Fatih, "Osmanlı İmparatorluğu'nda "Sürat" Topçuluğu I (1773-1788): Top Döküm Teknolojisi, Bürokratik Yapı ve Koşulların", *Osmanlı Araştırmaları/The Journal of Ottoman Studies*, LII (2018), 135-180.

Gezer, Ömer, Yeşil, Fatih, "Osmanlı İmparatorluğu'nda "Sürat" Topçuluğu II (1773-1807): Taktik, Talim, Muharebe Performansı ve Nizâm-ı Cedid", *Osmanlı Araştırmaları/The Journal of Ottoman Studies*, LIII (2019), 231-285.

Kaçar, Mustafa, "Osmanlı Ordusunda Görevli Fransız Subayı Saint-Rémy'nin İstanbul'daki Top Döküm Çalışmaları (1785-87)", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, V/1, 2003, 33-50.

Öğreten, Ahmet, Nizâm-ı Cedide Dâir Askerî Lâyhalar TTK Yayınları, Ankara 2014.

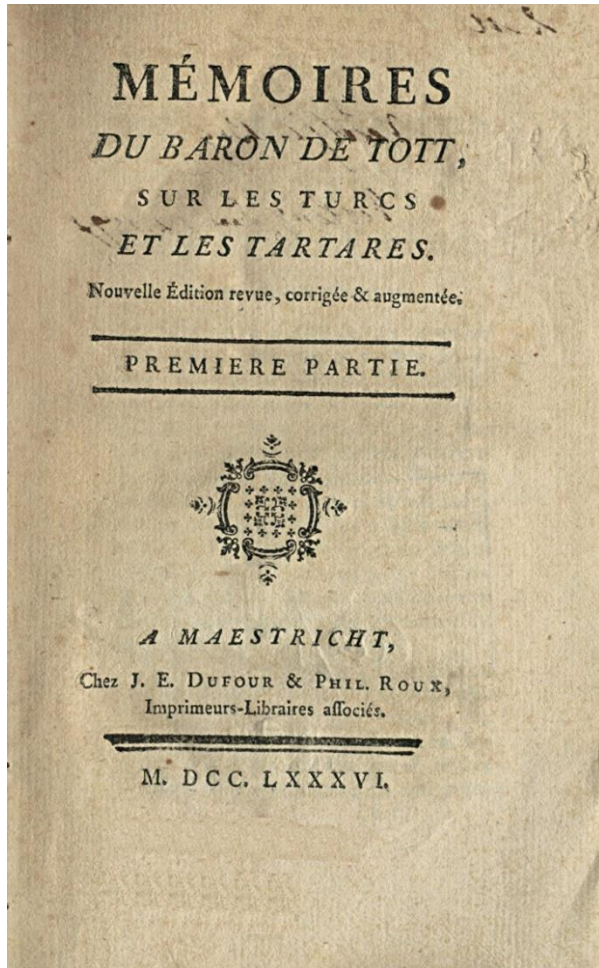
Özcan, Abdülkadir, "Humbaracı Ahmed Paşa", *TDVİA*, c. 18, s. 351-353, İstanbul 1998.

Palmer, Alan Osmanlı İmparatorluğu: Son Üç Yüz Yıl, Bir Çöküşün Yeni Tarihi, Çev., Belkıs Çorakçı Dişbudak, Bilgin Yayıncılık, İstanbul 1995.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, "Sadrazam Halil Hamid Paşa", *Türkiyat Mecmuası*, c. 5, s. 213-268, İstanbul 1936.

Yeşil, Fatih, "Bir Fransız Maceraperestinin Savaş ve Diplomasiye Dair Görüşleri: Humbaracı Ahmed Paşa'nın (Kont Alexander Bonneval) Lâyhaları", *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 2011, 205-228.

&

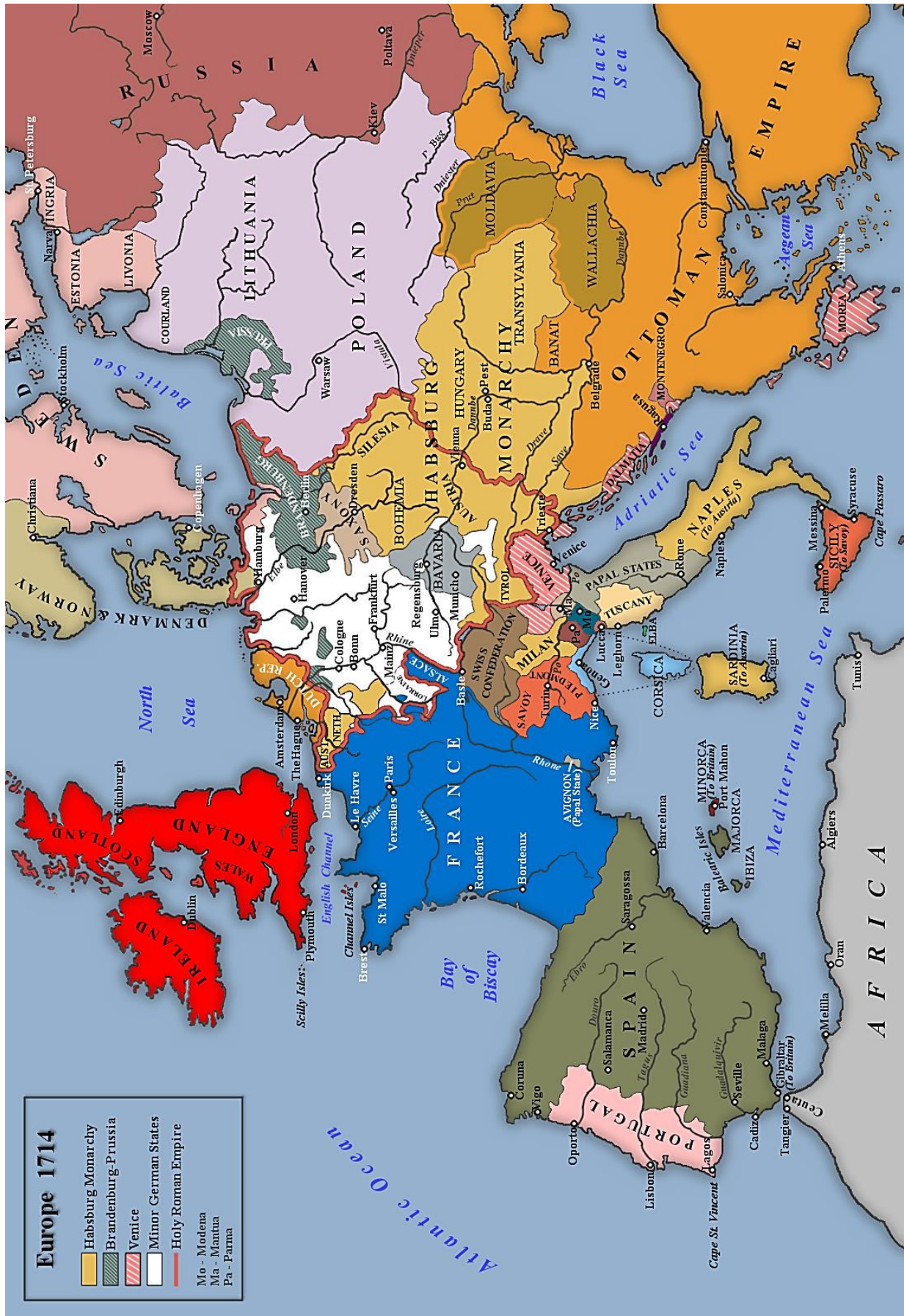

Rusların Ayarttığı Osmanlı Gemi Mühendisi Le Brun

III. Selim'in yabancı mühendisleri istihdam etmedeki yaklaşımı belirleyicidir. İhtiyaç duyulan alanlarda vasıflı olduğu anlaşılan yabancı mühendislere iyi ücretler verilerek hizmete alınır. Yerli mühendislerin ya da mimarların eğitiminde onlardan yararlanma yoluna gidiliyordu. Yabancı mühendisler arasında muhakkak ki en önemli isim, İstanbul'da inşa ettiği gemilerle, yetiştirdiği kalfalarla, geliştirdiği yöntemlerle ve Hendesehane'de verdiği derslerle ön plana çıkan Fransız Jacques-Balthazard Le Brun'du. Haziran 1793'te gemi inşa mühendisi olarak İstanbul'da göreve başladı. Onun idaresinde Osmanlı donanması için pek çok gemi inşa edildiği gibi yine donanma için birçok yerli ve yabancı gemi mühendisi de yetiştirilmiştir. Le Brun zamanının en büyük modernleşme hamlelerinden biri de donanma gemilerinin suyun altında kalan kısımlarının bakırla kaplanması uygulaması idi. Böylelikle ahşap yiyen deniz canlılarına karşı koruma sağlanacağı gibi geminin de daha süratle mesafe alması mümkün olacaktı. Bu işleme ilk defa 1761'de İngilizler başlıyor, 1770'lerde ise Fransızlar'a geçiyordu. Osmanlılar ise 1792-93'de bu yöntemi kullanıyor. Bu nedenle Osmanlılar, gemi teknolojisinde Avrupa'dan bir miktar geride, Rusya'dan ise ileridedir. III. Selim devri gemileri, bakır kaplamanın yanı sıra hacim olarak da epey büyük boyutlarda inşa edilmiştir ve yabancı uzmanlardan övgü almıştır. Nitekim donanmasını İngiliz, Fransız ve Hollandalı mühendislerce modernleştirmeye gayret eden Rusya'nın Karadeniz filo komutanı olan Uşakov, 12 Eylül 1800 tarihinde İstanbul'a yaptığı bir seyahat neticesinde Osmanlı gemilerinin inşaat malzemeleri ve tasarım açısından daha üstün düzeydeyken insan donanımlarının yetersiz olduğunu gözlemliyordu. Osmanlı gemileri son model Fransız tasarıma göre inşa edilmiş olup Rus gemileriyle aynı büyüklükteydi. Uşakov'a göre bu tarihte bütün donanma gemileri bakırla kaplı idi. Uşakov'un İstanbul'a geldiği bu esnada devrin padişahı III. Selim'in, bir gece tebdil-i kiyafet ile bir kayığa binip Rus donanmasının etrafında dolaşarak incelemeler yaptığı Rus kaynaklarında geçmektedir. Fransız Le Brun sayesinde Osmanlı donanmasının modernleşmesi, güçlenmesi Rus'un aklını başından almış görünmektedir. Derken 1800'de Le Brun'un, kızlarını İstanbul'daki Rus elçiliğine emanet ederek valizlerini toplayıp bir Rus gemisiyle İstanbul'u terk ettiği haberi alınmıştı. Habere göre, bundan böyle Le Brun Rusya için çalışacaktı. Osmanlı devlet adamları ise Uşakov'u Karadeniz ve Akdeniz'de gezerek Osmanlı tebaasının hünerli vatandaşlarını ayartmakla suçlamış olsalar da iş işten geçmişti. Ayrıntısı için bk. Tuncay Zorlu, *Osmanlı ve Modernleşme*, Timaş Yay, İstanbul 2014, s. 77, 157. Ruslar'ın Osmanlı Devleti'nden elde ettikleri Kuzey Karadeniz kıyıları ve art alanındaki sahalarda tarım, sanayi ve ticaret alt yapısını kuvvetlendirmek için Osmanlı vatandaşlarından yararlanmayı bir politika olarak belirlemesi 1730'lara kadar inmektedir. Ayrıntısı için bkz. Necmettin Aygün, *Karadenizden Osmanlı Ekonomisine Bakış*, Cilt II, Ankara 2016, s. 60.

Katip Çelebi, Cihannuma, Uppsala nüshası'ndan (Selim KARAGÖZ Arşivi)

KİTAP TANITIMI: ŞEVKET SÜREYYA AYDEMİR, SUYU ARAYAN ADAM

Fatih TUĞLUOĞLU*

Aksaray Üniversitesi

Cumhuriyetin erken dönemine ilişkin kitaplarıyla tanınan aydın ve bürokrat Şevket Süreyya Aydemir, çeşitli tarihlerde farklı dünya görüşlerine sahip olmuş ve ideallerini oto biyografik eser olan Suyu Arayan Adam adlı eserinde anlatmıştır. Rusya'da aldığı eğitimden sonra Türkiye'ye dönen ancak sosyalist olduğu gerekçesiyle bir süre hapiste kalan Aydemir, planlı kalkınma konusunda Rusya'da gördüğü eğitim ve yaptığı incelemelerle dönemin hükümetini etkilemeye çalışmıştır. 1934'de hayata geçirilen Birinci Beş Yıllık Sanayi Planının fikir babalarından biri olan Aydemir, 30'lu yıllarda Türk devrimini ideolojisini kurgulamaya çalışan bir ekibin de başında bulunacak ve bu amaçla arkadaşlarıyla Kadro dergisini 1932-1935 yılları arasında çıkaracaktır. Aydemir, 27 Mayıs'tan sonra oluşan yeni düşünce ortamında kurulan Yön ve Devrim dergilerde yazılar yazarak 1960'ların Türkiye'sinde yeni planlı kalkınmayı ve ekonomide devletin aktif rol oynamasını isteyecektir.

Aydemir'in kitabı 1959 yılında Öz Yayınları tarafından basılmış, 1967 yılındaki ikinci baskısı ve sonraki baskılar Remzi Kitabevi tarafından yayınlanmıştır. Çalışmamızda yine aynı yayınevi tarafından basılan nüsha kullanılmıştır.

Suyu Arayan Adam, yazarın çocukluğunun geçtiği Edirne'de başlamaktadır, 1900'lu yılların başında, Balkan Savaşlarının hemen öncesinde şehir, Balkanlardan, Tuna bölgesinden gelen göçmenlerin uğrak merkezi olmuştu, sınır boylarından gelen Müslüman muhacirlerin üzgün ve perişan halleri Aydemir'i etkilemiş, bu göçün nedeni anlamaya çabalamıştı.

II. Meşrutiyetin getirdiği coşkulu heyecanın halkta özellikle gayrimüslim vatandaşlardaki etkilerini gözlemleme imkânı bulmuştu. Yazar, dönemin sihirli ifadelerinden olan hürriyet, adalet, eşitlik ve kardeşlik kelimelerine her milletin farklı bir mana verdiğini ancak gayrimüslimlerin en çok hürriyet kelimesiyle ilgilendiğini anlatmaktaydı. Aydemir bu milletlerin artık bağımsızlık düşüncesinden başka bir şey düşünmediklerini ifade etmekteydi. Ayrıca 31 Mart ayaklanmasını bastırma için yola çıkan hareket ordusunda Müslüman olmayanların bulunmadığını, Rumların ve Bulgarların sadece hürriyet ile ilgilendiğini iddia etmekteydi.

Okul yıllarında Türk milliyetçiliği düşüncesini benimseyen Aydemir, Balkan Savaşlarında alınan haysiyet kırıcı mağlubiyetin neden olduğu çaresizliği ve perişanlık duygusunu unutturmuş ve geleceğe dair ümit uyandıran bir Ergenekon hayalinden bahsetmektedir. Aydemir'e göre Osmanlı Devleti yıkılsa bile Türk vatani Tuna'dan Çin Seddine kadar uzanıyordu ve Türkler, Osmanlı'dan önce de vardı. Bu düşünce ile kendini avutmaya çalışan Aydemir, Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasını ve Rusya'ya karşı savaşa girilmesini hayallerinin gerçekleşmesi için bir aşama olarak görmektedir. Aydemir, asker olan ağabeyinin Sarıkamış'ta şehit olması üzerine öğretmen okulundan ayrılarak gönüllü olarak savaşa katılmaya karar verir, kısa süren bir eğitimden sonra 1915 yaz aylarında görev yeri olan Kafkas Cephesinde bulunan 9. Kolordu, 28. Alay'a katılmak üzere yola çıkar. Aydemir ve arkadaşları İstanbul'dan trene binerler. Ulukışla istasyonu Kafkas cephesine en yakın istasyondur, burada inerler ve Niğde, Kayseri, Sivas üzerinden Erzincan bölgesine uzun süren bir yürüyüşten sonra ulaşırlar. Aydemir, cephede beraber savaştığı silah arkadaşlarıyla yaptığı sohbetleri kitabında anlatmaktadır. Askerlerin dini bilgilerinin zayıflığı, Türk ifadesi yerine kendilerini tanımlarken sadece Müslüman olduklarını söylemeleri ve yazarın çabalarına karşın öğrenmek istememelerini hayretle anlatmaktadır. Yazar, cephede bir kısmını gördükleri Anadolu insanının sefaletinin sorumlusunun yüzyıllardır onları ihmal eden aydınlar ve yöneticiler olduğunu düşünmektedir. Böyle bir ruh hali için günlerin geçtiği cepheye Bolşevik ihtilalinin haberi ulaşmış ve Turan konusundaki hayallerin gerçekleşme ihtimali, olumsuzlukların ve ümitsizliklerin üzerini örtmüştü. Kafkas cephesinde Rus ordusu dağılmış, her tarafta onun yerini Ermeni birlikleri almaya başlamıştı. Ermeniler, Rus silahlarıyla kendilerinden olmayanları imha etmeye çalışıyordu. Bu nedenle bir an önce ilerleyerek Erzincan, Erzurum, Kars ele geçirilmeli, Kafkasya kapılarına ulaşılmalıydı. Harekete geçen Kafkas Kolordusu eski Türk-Rus sınırını aşarak Aras nehrini geçmiş ve Güney Kafkasya'ya ulaşmıştı. Güney Kafkasya'nın hayallerinde yaşattığı büyük Turan'ın eşiği demek olduğunu bilen yazar bu eşikten geçince yeni bir dönemin açılacağına inanıyordu. Ona göre Turan büyük bir umut demektir, Turan ümidinin yanında imparatorluk küçük görünüyordu gözlerine.

* Doç. Dr., Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

Ancak savaş sona ermiş, mütareke yapılmış, Osmanlı orduları Kafkas cephesinde eski sınırlarına dönmek zorunda kalmıştı. Aydemir de terhis olarak İstanbul'a dönmüştü. Bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti'nden gelen öğretmen talebi üzerine gönüllü olarak Azerbaycan'a gitmeye karar verir. Aydemir, Bakü dışında bir şehirde (Şeki) öğretmen olarak göreve başlar, şehirde kendisinden önce görev yapan bir öğretmenin cenaze töreninde bir konuşma yaparak, Türk birliği düşüncesini anlatır, yazar "biz evvela Türk'üz sonra Müslümanız" ifadesiyle mezhep farklılığının birliğe engel olduğunu anlatmaya çalışır. Ona göre bu farklılık ve ayrılık nedeniyle Kafkasya'da milli birlik ve ruh doğmamıştı. Öğretmen Aydemir, Şeki'deki gönüllülerle beraber Ermeniler'in Şuşa bölgesinden temizlenmesinde aktif görev almıştı.

Zaman ilerledikçe Aydemir, hayallerinin gerçekleşmesinin önünde bazı engeller olduğunu fark etmişti. Turan hayalinin gerçekleşmesi için birçok unsur eksikti. Ortada ne yol gösterici uyarıcı bir önder ne de yazılı bir eser vardı. Buraya gelmeden önce her sorunun cevabının verilmiş olduğunu düşünen Aydemir, her gün karşılaştığı davaların çözümünü imkânsıza yakın görüyordu. Uzaktan bakınca tek bir ırk gibi görünen insanların kendi içinde sayısız parçalara ayrılmış olması yazarın milli birlik konusundaki ümidini azaltıyordu.

Nisan 1920'de Kızılordu'nun Azerbaycan'a girmesiyle Türk ülkelerinin yolları kesilmiştir artık. Burjuvaziye savaş ilan edilmekte, halkın elindeki kıymetli mallara el konulmaktaydı. Azerbaycan'ın sosyalistleştirilmesi için Bakü ve Gence'de büyük temizlikler yapılmakta, halka liderlik yapabilecek isimler öldürülmekteydi. Bu kötü gelişmeler karşın yazar, doğu toplumlarının kurtuluşuna inanmakta ve Bolşevizm'in Asya'nın yüzyıllardır devam eden uykusuna son vereceğini, mazlum milletlerin kurtulacağını düşünmekteydi. Bu beklentiye uygun bir amaçla toplanan Doğu Milletleri Kurultayına katılmış ve burada Enver Paşa'yla tanışmıştı. Paşa, kurultay için hazırladığı nutkunda doğu milletlerinin isyanından bahsetmişti.

Yazar şimdi bir dönüm noktasındadır. Turan hayaliyle çıktığı Kafkasya macerasının başarısız olması üzerine Moskova'ya gitmeye ve Bolşevizmi yerinde öğrenmek için kaynağına, merkezine yolculuk yapmaya karar verir. Kafkaslardan Moskova'ya doğru yaptığı tren yolculuğundan hareketle geçtiği yerlerde gördüğü fakirliği ve açlık manzaralarını anlat-

maktadır. Yolculukta yanında Nazım Hikmet ve Vala Nureddin de vardır. Moskova'ya ulaştıklarında diğer ülkelerden gelen öğrenciler gibi Komünist Üniversiteye başlarlar. Derslerde dünya meseleleri tartışılır, uzak bölgelerden gelen öğrenciler ülkelerindeki devrim ihtimalinden bahsederler. Çin ve Almanya gibi ülkelerden gelecek devrim haberleri beklenmektedir. Bu süreçte Aydemir, Kamenev ve Stalin gibi liderlerin yaptıkları konuşmaları dinleme imkânı bulduğunu yazmaktadır. Fakat beklenen haber Almanya'dan bir türlü gelmez bu nedenle "dünya ihtilali" projesi suya düşer, Stalin'in yönetimi ele geçirmesi araştırma ve kalkınma planları hazırlanır, üretimi artırmak suretiyle kapitalist ülkelerin seviyesine ulaşmak hedeflenir.

Aydemir 1923 yılının sonunda Türkiye'ye dönecektir. Dört yıl önce İstanbul'dan çıkarken Turancı görüşlere sahipken artık sosyalist olarak İstanbul'a girecektir. Ancak tanıdıkları bile ondan kaçmaktadır. İstanbul'da öğretmenlik yapmaya ve Aydınlik dergisinde çalışmaya başlamıştır. Ancak Takrir-i Sükûn Kanunu ile 1925 tarihinde dergileri kapanır ve gözaltına alınır, yargılanmak için Ankara'ya götürülür, İstiklal Mahkemesinde on yıl ceza verilir ancak yazar kendisini bir dava adamı olarak görmekte, bir fikir uğruna mücadele ettiklerini düşünmekte ve gelecekte başka bir toplumun kurulacağına inanmaktaydı. Aydemir yaşadığı maceralı hayatını gözden geçirme imkânı bulur Afyon cezaevinde. Moskova'dan İstanbul'a dönen makineleşmiş adam artık ölmüştü. Anadolu gerçeği onu hapishanede bile olsa rahatsız etmekteydi. Bu amaçla bir kitap yazmaya başlamıştı. "Muasır Türkiye'nin İktisadi İnkişaf İstikametleri". Bu kitap devletçilik esasına dayanan bir milli iktisat sistemini anlatmaktaydı.

Yazara göre Türkiye, milli bir düzende kanlı bir ihtilale gerek kalmadan refah içinde yaşamalıydı. Özel teşebbüse çalışma imkânı verecek fakat milletin menfaatini, hızlı bir sermaye birikimi yapmak için devletin girişimleriyle kuvvetlendirecek devletçi bir politika düzeni Türkiye'yi en kısa zamanda refaha ulaştırabilirdi. Böylece memleket içinde büyük sosyal çatışmalar doğmasının önüne geçilir ve gelir dağılımında adaletsizlikler yaşanmazdı. Bütün bu işler için gizli bir ihtilal partisine değil, normal yollarla gelişecek milli bir fikir hareketine, yapıcı bir iktisat zihniyetine ihtiyaç vardı. 1926 yılında Aydemir'in cezası kaldırılmış ve serbest bırakılmıştı. Aydemir bir süre sonra Milli Eğitim Bakanlığı'nda Yüksek ve Teknik Öğretim Genel Müdür Yardımcısı olmuştu. Artık bürokrasiye giren o dönemde Ankara'nın devlet dairelerindeki heyecanı fark eden Aydemir, birçok bakanlıkta gördüklerini kitabında canlı bir şekilde anlatmaktaydı. O'na göre bakanlıklarda ça-

lışma şevki ve heyecanı herkesin gözünde parlıyor ve yaşıyordu. Yapılacak ve arzulanan şeyler her gün artmaktaydı. Fabrikalar, madenler, vatanın demir ağlarla örülmesi, milileştirmeler gibi hamlelere bürokrasi yetişemiyordu. Söz inkılâpçınındı Ankara'da. İnkılâp ruhu hala canlıydı. Ancak inkılâp Ankara'daki bazı insanlar için anlaşılmamış bir düşünceydi.

Ekonomi konusunda kalkınma önerilerinin yanı sıra Aydemir, Türk milli kurutuluş hareketinin bütün kapsamı ile incelenmesi ve izah edilmesi gerektiğini düşünmekte, böylece yarı sömürge veya sömürgeler için Türkiye'nin bir örnek olabileceğine inanmaktaydı. Böyle bir harekette rehberlik rolünü inkılâpçı ve milliyetçi bir cumhuriyet partisinin üstlenmesi gerekmektedir. İnkılâbımızın benzer milletler için ortak esaslar taşıdığı fikri bazı insanları endişelendirmekteydi. Türk inkılâbının ideolojisinin yapılmak istenmesinde uluslararası bir nitelik seziliyor ve bundan korkuluyordu. O günlerde Ankara'da uluslararası vasıflı her şeye karşı bir şüphe vardı. Bu endişe "biz bize benzeriz" şeklinde formüle edilmişti. Fakat Aydemir'e göre inkılâbın yalnız hayatı değiştirmekle kalmayıp hiç olmazsa küçük bir grubun şuuruna inen bir fikir sistemine dayanması zorunluydu. İnkılâbın prensiplerini ortaya konulmalı ve açıklanmalıydı. Çünkü inkılâbımızın yalnız Türkiye'ye has ve onun sınırlarıyla çevrilmiş bir hadise olmadığına inanıyor, diğer memleketler için bir örnek olması gerektiğini düşünüyordu. Bu vazife Türk aydınına düşmekteydi.

1929 dünya ekonomik krizi, cumhuriyetin ilk günlerinden beri bel bağlanan liberal kalkınma modelini uygulanamaz hale getirmişti. Yeni bir yol, yeni bir ekonomi siyaseti daha doğrusu yeni bir düzen kurulmalıydı. Milli emeği ve tasarrufu koruyacak, milli esaslara dayanarak, memleketin kalkınmasını sağlayacak yeni bir modele ihtiyaç vardı. Yazara göre Türkiye'nin yapması gereken; batı tekniğinden ayrılmamak, ondan faydalanarak onun seviyesine ulaşmak için manevi bakımından Türk inkılâbının heyecanını harekete geçirmek, maddi bakımdan ise hem milli gücü seferber etmek hem de ekonomik krizin sudan ucuz hale getirdiği, teknik araçları ve personeli kendimize çekerek teknik gelişimizi sağlamaktı.

Şevket Süreyya Aydemir, Suyu Arayan Adam'da zihinsel dünyası meşrutiyet yıllarında şekillenen ve büyük felaketler gören bir gencin kurtuluş mücadelesini anlatmaktadır. Yıkılan

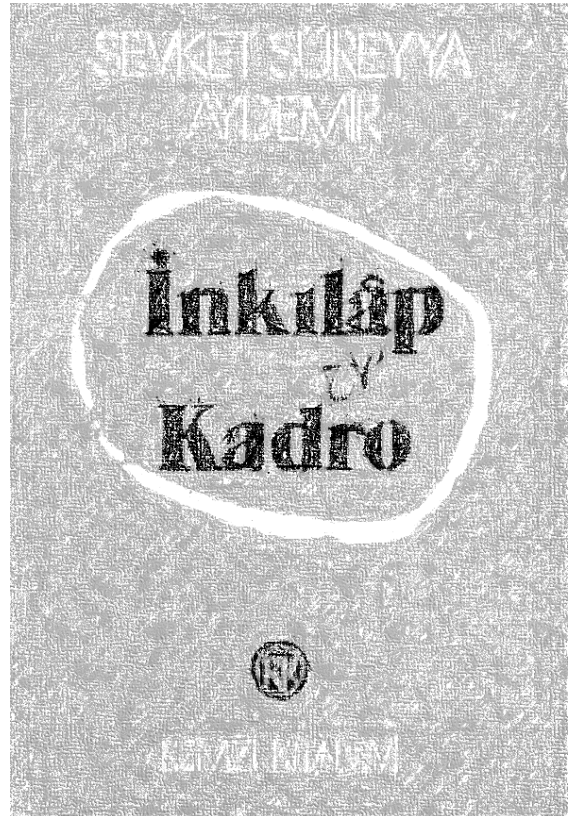
Suyu Arayan Adam

SEVKET SÜREYYA AYDEMİR

REMZİ KİTABEVİ

bir imparatorluğun kurtarılması için Türk milliyetçiliğini benimseyen ve bu amaçla Azerbaycan'a giden Aydemir, orada Bolşevizm'le karşılaşmıştı. Bolşevizm onun bütün geleceğini etkileyecekti. Moskova'da aldığı eğitime rağmen kendisini tam manasıyla sosyalist olarak görmeyecek, Türkiye'nin kalkınması için planlı kalkınma fikrini hayata geçirmek için çalışacaktı. 1929 krizini milli bir ekonomik yapı kurmak için fırsat gören Aydemir, batı tekniğinden yararlanarak ülkenin ihtiyaçlarına uygun olarak milli sanayinin kurulacağını düşünmekteydi. Türk inkılâbının dünyadaki mazlum ve sömürge milletlere örnek olacak şekilde bir ideoloji haline getirilmesi için çablayan Aydemir bu amaçla yayın faaliyetlerine girişecek ancak çabalarının yönetim tarafından uygun görülmemesi üzerine çalışmalarına son verecekti. Suyu Arayan Adam kitabının devamı gibi görülecek olan İnkılâp ve Kadro yazarın milli ekonomi konusundaki fikirlerini anlattığı diğer kitabıdır.

1113. P. Z. - MOSTAR. TÜRKENVAZARININ

MİLLİ MÜCADELEDE KADIN VE MÜFİDE FERİT TEK ÖRNEĞİ

Neslihan YILMAZ TEKİN*

Uşak Üniversitesi*

Millî Mücadele; İstiklâl Harbi, Bağımsızlık Savaşı veya Kurtuluş Savaşı olarak da anılır. Mondros Mütarekesi'nin (30 Ekim 1918) ardından başlayıp askerî bakımdan Mudanya Mütarekesi (11 Ekim 1922), siyasi bakımdan ise Lozan Antlaşması (24 Temmuz 1923) ile son bulmuştur.¹ İtilaf kuvvetlerine karşı direnmenin yollarını arayan Mustafa Kemal Paşa, 19 Mayıs 1919'da Samsun'a çıkarak yurt çapında topyekûn bir direniş gerçekleştirmek için işe girişmiştir. Kongreler düzenleyerek halkı savaşa manen hazırlamakla ve askerî direnişi örgütlemekle uğraşmıştır. Önce halktan oluşturulan silahlı müfrezelerle işgali yavaşlatmayı, böylelikle kazanılan zamanla düzenli ordunun kurulmasını planlamıştır. Kuvâ-yi Milliye adı verilen bu birlikler, Yunanlıları yenebilecek kabiliyette olmasa da onları oyalayabilmiştir.² Mütareke gereğince ülkede orduların büyük kısmı terhis edilmiş, stratejik noktalar ele geçirilmiş ve silah depoları kontrol altına alınmıştır. Uzun savaş döneminin yorgunluğu ve ümitsizliği içinde bulunan padişah ve hükümet, İtilâf devletlerinin merhametine sığınmaktan, işgallerin genişlemesini önlemek için halkı sükûnete çağırmaktan başka bir şey yapamamıştır. Halk namusunu ve vatanını savunmak amacıyla Müdafaa-i Hukuk ve Redd-i İlhak Cemiyetleri'ni kurarak mücadeleye başlamıştır.³ Bu cemiyetlerin bugünkü partilerle veya kurulmakta olanlarla hiçbir ilgisi yoktur. Tersine her türlü siyasal amaçtan tamamen uzaktırlar. Varlıklarını sadece memleket bütünlüğünü, millet ve devletin diğer haklarını korumak amacıyla borçludurlar. Bunların hepsi aynı etkiler ve sebepler altında faaliyet göstermektedirler.⁴

Mustafa Kemal Paşa, 7-8 Ağustos 1921'de yayınladığı Tekâlif-i Milliye Emirleri ile cephe gerisinde seferberlik başlatmış, Beş Numaralı Emir ile ordu nakliyatının yürütülebilmesi için alınacak tedbirleri açıklamıştır. Halk, elinde kalan her türlü taşıt aracıyla, ordu gereçlerinden bir kısmını ayda bir defa olmak üzere, 100 km'lik bir mesafeye kadar taşıma görevini ağustos ayı ortalarından itibaren yerine getirmeye başlamıştır. Oluşturulan kağnı kollarında çoğunlukla yaşlı erkekler, çocuk ve kadınlar görev almışlardır. Tekâlif-i Milliye Emirlerinin yayınlanmasından Kurtuluş Savaşı'nın sonuna kadar

cephe gerisinin yükünü kadınlar taşımışlardır. Millî Müdafaa Vekili Refet Paşa, 13 Eylül 1921 tarihli TBMM'nin oturumunda Sakarya Zaferinin kazanıldığı haberini verirken yaptığı konuşmada, kadınların savaşta gösterdiği çabaya dair şunları söylemiştir: "Arkadaşlar! Bundan birkaç gün evvel hususi tarzda huzurunuzla çıktığım zaman en büyük vazifenin bu harp dolayısıyla, bu gaza dolayısıyla köylülere düştüğünü, onların sayesinde bu harbin kazanıldığını ve bunun için köylülere medyun-ı şükran olduğumuzu söylemiş idim. Bu kati zaferi milletin alicenaplığına borçluyuz. Müdafaa-ı Milliye Vekili olarak ordunun şükranını milletin ayaklarına sererken, göz önünde kağnı arabaları ile çalışan köylülere ve köylü kadınlara bu şükranı burada bir defa daha eda etmek en mukaddes bir vazifedir. Bu zafer ferdin zaferi değil, milletin zaferidir. Kağnı arabasıyla koşan, yavrusunu kucağında taşıyan köylü kadınının zaferidir. Vatandaşlar! Bugün zaferimizi resmen ilan ediyoruz."⁵

Türk Kurtuluş Savaşı'nın her aşamasında yer alan kadınlar, özellikle cephe gerisinde ülkenin işgalden kurtuluşu için çeşitli faaliyetlerde bulunmuşlardır. Cephede askeri birlikler içerisinde savaşarak, cephe gerisinde ise; işgalleri protesto etmek için mitinglere katılmak, protesto telgrafları çekmek, cephede yaralıların bakımını yapmak, sırtında ya da kağnılarla cepheye cepheye taşımak, cephe imalathanelerinde çalışmak, askerler için dikimhanelerde giyecek dikmek, ordu için yiyecek, giyecek ve para toplamak, cemiyetler etrafında örgütlenmek gibi faaliyetlerle Millî Mücadeleye büyük destekte bulunmuşlardır. Savaş yıllarında kadın faaliyetleri içerisinde en kapsamlısı halkı bilinçlendirip Kuvâ-yi Milliye ruhunu geniş kitlelere yaymak amacıyla kurulan cemiyetlerdir. Çoğunlukla Anadolu'da görev yapan yöneticilerin ve eşraftan kimselerin eşleri olan kadınlar, pek çok cemiyet ve şubelerini kurmuşlardır. Cemiyetlerin yönetim kurullarında yer alan bu kadınlar, çalışmalarıyla diğer kadınları etkilemiş ve onları millî mücadele yararına çalışmaya ikna etmişlerdir. Özellikle Sivas merkezli Anadolu Kadınları Müdafaa-ı Vatan Cemiyeti, Millî Mücadele döneminin en etkin kadın hareketi olmuştur. Müdafaa-ı Hukuk ve Hilal-i Ahmer Cemiyetleri'nin kadınlar

* Uşak Üniversitesi, SBE, Yüksek Lisans Mezun, nesli.yilmaz35@gmail.com. Bu bildiri, 21-22 Ekim 2021 tarihlerinde Aksaray Üniversitesi Tarih Bölümü tarafından çevrimiçi düzenlenen VIII. Genç Tarihçiler Öğrenci Sempozyumu'nda sunulmuştur.

** Teşekkür: Bu çalışmaya hazırlamaya teşvik eden, bilgi ve desteğini esirgeme yen, çok kıymetli danışmanım Dr. Öğr. Üyesi Selcen ÖZYURT ULUTAŞ'a teşekkürü bir borç bilirim.

¹ Cevdet Küçük, "Millî Mücadele", TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt:30, İstanbul 2005, s.76-77.

² https://tr.wikipedia.org/wiki/Türk_Kurtuluş_Savaşı, (28.08.2021).

³ Küçük, a.g.m., s.77.

⁴ <https://www.atam.gov.tr/duyurular/milli-mucadele>, (28.08.2021).

⁵ Nuray Özdemir, "Sakarya Meydan Muharebesi'nde Kadınların Yürüttüğü Faaliyetler", Sakarya Meydan Muharebesi ve Haymana Uluslararası Sempozyumu, Ankara, 2017, s.230-231-232.

şubeleri de ordu için yardım toplama faaliyetleri ile öne çıkmışlardır. Anadolu kadınları söylediği şiirler, yazdığı mektuplar ya da cephede savaşmak isteğiyle TBMM'ye verdiği dilekçelerle vatanın kurtuluşu için ellerinden geleni yapmaya hazır olduklarını her fırsatta göstermişlerdir. Örneğin Bolu Müdafaa-ı Vatan Gazi Kadınlar Cemiyeti üyeleri Bolu Mutasarrıflığına TBMM'ye ulaştırılmak üzere, Temmuz 1920'de bir dilekçe vererek ülkede yaşanan işgaller karşısında artık tahammüllerinin kalmadığını bildirmişlerdir. Bu dilekçe ile erkekleri cephede savaşmaya teşvik etmeyi amaçlayan kadınlar gerekirse cepheye gideceklerini ifade ederek bunun için izin istemişlerdir. Kadınların bu girişimine dikkat çeken gazeteler "Erkeklerimiz Okusun ve Utansın" başlığı ile haberi duyurmuştur. Asker kaçağı oğlunu evine almayan analar, eşlerini savaşmak için cesaretlendiren kadınlarla ilgili haberler İstanbul ve Anadolu gazetelerinde özellikle propaganda amaçlı geniş yer bulmuştur. Bu yolla, erkeklere savaşa gitmek ve mutlaka kazanmak için telkinde bulunulmuştur.⁶

Millî Mücadele'de kadın denildiği zaman akla gelen ilk isimlerden biri Halide Edip Adıvar'dır. Balkan Savaşı yıllarından itibaren Türkçü kimliğiyle tanınan bir yazar olmuştur. Adeta millî mücadele dönemi mitingleri ile ismi özdeşleşen Halide Edip Hanım, büyük kalabalıklara yönelik yaptığı heyecanlı konuşmalarla Türk ruhunu yeniden canlandırmak ve millî kimlik inşası için çalışmıştır. Millî duygulara hitap eden konuşmalarla halkın vatanseverlik duygularını kabartmıştır.⁷ Nezahat Onbaşı, Şerife Bacı, Fatma Seher, Halime Çavuş, Emir Ayşe ve ismi kayıtlara geçmemiş nice kadın kahramanlarımız Kurtuluş mücadelesinde ön safhalarda yer almış, korkusuzca vatani müdafaa etmişlerdir. Millî Mücadele döneminin etkin kadın isimlerinden biri de Müfide Ferit Tek'tir. Kendisi hem düşünce hem de eylem kadını olarak ön plana çıkmaktadır. Ancak Millî Mücadele ile ilgili yapılan araştırmalar neticesinde, incelenen kaynaklarda Müfide Ferit Tek ismine neredeyse hiç rastlanmamıştır. Müfide Hanım'ın babası, Kербela Mutasarrıfı Kemahlı Mazhar Paşa'nın oğlu Şevket Bey, annesi Plevne şehitlerinden Zaimzâde İsmail Bey'in kızı Feride Hanım'dır. Kaynaklara göre Şevket Bey, meşrutiyet taraftarı olduğu için saray muhitlerinde iyi görülmemiş, taşrada bırakılmak suretiyle zabıtlık yapmıştır. Müfide Hanım, babası Kastamonu'da görevli iken 1892 yılında burada doğmuştur.⁸ Şevket Bey'in görevi nedeniyle sırası ile Bağdat ve Trablusgarp'a gitmişlerdir.⁹

Müfide Ferit, üç yaşından itibaren babasının gözetiminde eğitim görmeye başlamıştır.¹⁰ Trablusgarp'ta kızlara mahsus Türkokulu olmadığı için Şevket Bey kızlarını St. Joseph rahibe mektebine vermek zorunda kalmıştır. Müfide Hanım burada Fransızca ve İtalyanca öğrenmiş, evde de babasından

<https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/19542>

Türkçe, Arapça, Farsça ve Fen dersleri almıştır. Bu sırada henüz yedi yaşındadır. Kardeşleri ve kendisi, o devrin tüm Türk kızları gibi sıkı bir şekilde yetiştirilmişlerdir. Şevket Bey, kızlarının musiki eğitimi almasına ayrıca önem atfetmiştir. Zira Müfide Hanım küçük yaşlardan itibaren piyano çalmayı öğrenmiş hatta İtalyan operalarından parçaları piyanoda çalmıştır. Kum çöllerinde ata binmiş, denizde yüzmüştür. Ancak bu hayat 11 yaşına gelince durmuş, pembe canfesten bir çarşaf giymiştir. Yabancı okullarında büyüyen ekseri Türk kızları gibi, peçenin arkasından dünya ona da karanlık gelmiş ve mahzun olmuştur. Şevket Bey, Müfide Hanım'ın tıp tahsil etmesini ve o zaman kendini erkek doktora göstermeyen, Anadolu'daki köylü kadınlarla alâkadar olmasını ümit etmiştir. Bu arzusunu gerçekleştirebilmek için de kızını gizlice Fransa'ya, Versailles Lisesi'nde okumaya göndermiştir. Şevket Bey, Fransa'daki İttihatçı arkadaşlarından Ahmet Rıza Bey'i kızına veli tayin etmiştir. İlgili devirde Avrupa'ya gitmek yasak olmasına rağmen Şevket Bey tüm zorluklara karşın kızını Fransa'ya gönderebilmiş ve böylece Müfide Hanım'ın Avrupa'ya eğitim için gönderilen ilk Türk kızı olmasını sağlamıştır. Fakat 1905 yılında, babası Şevket Bey'in verem olması üzerine Versailles Lisesindeki eğitimine ara veren Müfide Hanım Trablusgarp'a dönmüştür. Babasını ağır hasta bulan Müfide Hanım kısa bir süre sonra da babasını kaybetmiştir. Ve-

⁶ Özdemir (2017), a.g.m., s.224-225.

⁷ Nuray Özdemir, "Millî Mücadele Dönemi Mitinglerinde Türk Kadını", Belgi Dergisi, S.21, Kış 2021/I, s.7.

⁸ Emel Esin, "Müfide Ferit Tek (1982-24.03.1971)", Türk Kültürü, C-S: IX-103(1971a), s.640.

⁹ Emel Esin, "Annem Muharrir Müfide Ferit Tek I-Gençlik Yılları", Yeni Asya Gazetesi, 9 Haziran 1971b, s.2.

¹⁰ Müfide Ferit Tek, "Hayat Hikâyesi", In Memoriam Müfide Ferit Tek Türk Soroptimisti, S: Özel Sayı, 1972a, s.11.

fattan sonra ise Fransa'daki okulu bırakmak zorunda kalmıştır.¹¹ Müfide Ferit, "Gecelerimden" isimli hatıra yazısında babasını anlatırken, vatana olan bağlılığı ile alakalı şu satırları kaleme almıştır: "Fakat o sıhhatini kurban ettiği vatanına, hayatını da fedaya hazırlanıyor. Yaşayabileceği birkaç seneyi de eksiltmekten hiç çekinmiyor. Memleketini müstefid edebilmek için mütemadiyen çalışıyor. Çok çalışmaktan maada hiçbir düşüncesi yok. (...) O hayatını feda etmekte olduğu vatan için ağlıyor, ben de ihtimal ki ilk vatan muhabbetini babamdan öğrendiğimden. İhtimal vatan muhabbetinin en derin, en ulvî en fecii bir timsalini onda gördüğümünden, ihtimal ki dünyada en ziyade vatanımla babamı sevdiğimden ve her ikisine olan hürmetkâr ve derin muhabbetimi hiç birbirinden ayıramadığımdan her ikisi için birden ağlıyordum. (...) Babamla ben yalnız hayatımın saadetini, istinadgâhımı kaybetmiş olmadım. O, benim için her şeydi. Onun büyük ve merhametli kalbi bende ulvî hisler uyandıran mabedimdi. Onun titiz, sert vicdanı bana doğru yolu gösteren lahuî bir meşalemdi. Onun geniş ve parlak zekâsı beni daima büyük vazifelere çeken yıldızımды".¹²

Şevket Bey'in 1905'te Trablusgarp'ta vefatından iki yıl sonra Müfide Hanım, annesi ve kardeşleriyle birlikte Malta'ya nişanlısı Ahmet Ferit Bey'in yanına gitmiştir. Müfide Hanım Şevket Bey'in ölmeden evvelki arzusunu yerine getirerek 1907'de Ferit Bey ile İskenderiye'de evlenmiştir.¹³ 24 Temmuz 1908'de Meşrutiyetin ilan edilmesi onların hayatlarını da etkilemiştir. Siyasî nedenlerle uzun süredir sürgün hayatı yaşayan Ferit Bey, vakit kaybetmeden İstanbul'a dönmüş ve yeniden açılan Mecliste Kütahya mebusu olarak yer almıştır.¹⁴ Ferit Bey'in vekil olmasıyla Müfide Hanım da kendisini Türk siyasî hayatının merkezinde bulmuştur. Eşiyle birlikte siyasî faaliyetlerde bulunan Müfide Hanım, bir yandan İfham Gazetesinde siyasî vaziyete dair yazılar kaleme alırken o dönem başkanlığını Ferit Bey'in yaptığı Türk Ocağı'nın da üyesi olmuştur.¹⁵ Müfide Ferit'in siyasî ve edebî biçimlenişinde İfham, Hâkimiyet-i Milliye, Türk Kadını ve Türk Yurdu gibi yayın organları ile Türk Kadını ve Türk Ocağı Cemiyetleri etkili olmuştur.¹⁶

Müfide Ferit'in Hâkimiyet-i Milliyedeki ilk yazısı "Türk Askeri" isimli makaledir. Bu makale askerleri yüreklendirmesi amacıyla çoğaltılarak cepheye gönderilmiş ve dağıtılmıştır: "(...) Herkesin ölü dediği, kurak, yanık ve boş Anadolu'da Hazret-i Musa'nın asası dokunmuş gibi billur bir kaynak halinde fıskırdın, sel oldun, muazzam ve mübarek bir nehir oldun. Yoluna çıkan bütün hain ihtirasları, melun kuvvetleri,

meşum firarları akıp gürleyerek denize götürüyorsun. Memleketi serbest, pak ve saf yapıyorsun!"¹⁷ Hâkimiyet-i Milliye gazetesi, 2 Mart 1337/1921 tarihli nüshasında Müfide Ferit'in, İzmir'in 15 Mayıs 1919 tarihinde işgal edilmesinden 1921 yılına kadar İstanbul'un işgal altındaki hayatını anlatacağını duyurur: "İzmir'in işgali tarihinden bu seneye kadar İstanbul hayatının ecnebi işgali altındaki elim levhalarını musavver hatırat ve ihtisasatını kendilerinden vaki olan ricamız üzerine Müfide Ferit Hanımefendi gazetemize lütfetmişlerdir". Bahsedilen hatıra serisi, "Kara Günler" başlığı altında sadece iki kere "Kara Haber" ve "Hayret" isimli yazılarla devam etmiş, sonraki sayılarda serinin devamı gelmemiştir. "Kara Haber'de İzmir'in Yunanlılar tarafından işgali üzerine gelişen duygularını kaleme almıştır. Müslümanların kandil gününe rastlayan işgali Müfide Ferit, hilal-haç kavgasının devamı olarak görmüştür. "Ebedî hilal ve salıp harbinde yenildik. Bizden ezeli intikam alıyorlar. Galebe tam olsun diye galipler kendileri bile gelmiyorlar. Kölelerini gönderiyorlar". "Hayret" isimli yazısında ise İzmir'in işgali dolayısıyla yapılan Sultanahmet mitinginden bahsetmiştir. 4 Mart 1337/1921 tarihli "Vilson" başlıklı yazısında Wilson Prensiplerini değerlendirmiştir: "(...) Hıristiyan olmayan yerler için verdiği hükümler, herhalde kırmızı cildlileri vahşî hayvan gibi merhametsizce öldüren, siyah köleleri ehli hayvanlardan daha aşağı ve daha zalimcesine idare eden vahşî ecdadının hükümlerinden çok korkulu değildir. (...) her hak, hakkı-ı hayat, hakkı-ı istiklâl, hakkı-ı beka, hakkı-ı inkişaf Hıristiyanlarını ve onun haricinde kalanlar, beşeriyet ve insaniyet haricinde kalmış oluyorlardı. (...) Bu muvazenesizliklerin ilk kurbanı, Vilson'un prensipleri, ikinci kurbanı da Vilson'un kendisi oldu". 3 Nisan 1337/1921 tarihli "Zafer" başlıklı yazısında, 1 Nisan 1921 sabahı Yunan kuvvetlerine karşı kazanılan II. İnönü Zaferinden bahseder. Müfide Ferit'in Hâkimiyet-i Milliye gazetesindeki son yazısı, 9 Mayıs 1337/1921 tarihli, hatıra türündeki "Geçen Seneki Ramazan" başlıklı yazıdır. İşgal altındaki İstanbul'da Ramazan dolayısıyla teravîh namazına giden Müfide Ferit, Şehzadebaşı'nda eğlenen kesim ile Şehzade Camiinde ibadet eden halk hakkındaki düşüncelerini belirtmiştir. Birbirinden habersiz yaşayan bu insanların aynı toplumda nasıl yaşadıklarını, kendisinin ve diğer aydınların yerini sorgulamıştır.¹⁸ Müfide Ferit Hanım'ın zamanının okunan ve dikkate alınan bir ismi olduğuna dair en çarpıcı örnek ise Hâkimiyet-i Milliye gazetesinde kaleme aldığı "Gazi Antep" makalesidir. Zira söz konusu yazı yayımlandıktan sonra derhal B.M.M.'nin dikkatini çekmiştir. "Gazi" isminin şehrin geçmişiyle örtüştüğüne kanaat getiren vekiller vakit kaybetmeden Antep şeh-

¹¹ Esin (1971a), a.g.m., s.640; Melahat Mansuroğlu, "Özgürlük Savaşı'nda Türk Kadını", In Memoriam Müfide Ferit Tek Türk Soroptimisti, S: Özel Sayı, 1972, s.42.

¹² Cemal Demircioğlu, Müfide Ferit Tek ve Romanlarındaki Milliyetçilik, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, 1998a s.5-6.

¹³ Esin (1971b), a.g.m., s.2.

¹⁴ Esin (1971b), a.g.m., s.2.

¹⁵ Esin (1971a), a.g.m., s.640.

¹⁶ Demircioğlu (1998a), a.g.t., s.iv.

¹⁷ Demircioğlu (1998a), a.g.t., s. 17.

¹⁸ Demircioğlu (1998a), a.g.t., s. 17-18-19.

rine Gazi unvanı verilmesine dair bir teklif hazırlamış ve meclise sunmuşlardır. Teklifin mecliste oybirliği ile kabul edilmesiyle Antep şehri “Gazi” unvanını almıştır. ¹⁹ Gaziantep şehir yöneticileri de Müfide Hanım’a, isminin verildiği “Müfide Ferit Caddesi” ile teşekkür etmiştir. ²⁰ Daha çok bir düşünce ve eylem kadını olarak öne çıkan Müfide Ferit’in edebî faaliyetleri, 1913 yılında Türk Yurdu’nda Süyüm Bike müstear adıyla yayımlanan “Hayat Hanım” isimli hikâyesi ile başlamıştır. Her ne kadar hikâyeler, romanlar kaleme alsada devrin siyasi atmosferinden kopmamış ve eserlerinde milliyetçi duygu ve düşüncelere yer vermiştir. Yazarın siyasi kişiliğinin edebiyatçılığını etkilemesinde eşi Ahmet Ferit Tek’in, kız kardeşlerinin eşleri Yusuf Akçura ve Profesör Zühdü İnhan’ın, Versailles Lisesi’ndeki velisi Ahmet Rıza’nın, Türk Ocağı başkanlarından Hamdullah Suphi Tanrıöver’in etkileri olmuştur. ²¹ İfade edildiği üzere Müfide Hanım zamanla siyasi içerikli yazılardan ziyade edebî yönü ağır basan eserler kaleme almaya başlamıştır. Bu kapsamda ilk dikkat çeken çalışması ise Aydemir isimli romanı olmuştur. Bilindiği üzere Türk edebiyatında Halide Edip Adivar’ın Yeni Turan isimli eseri ilk milliyetçi roman olarak kabul edilmektedir. Türkiye dışındaki Türkler de bizim kardeşlerimizdir temasını işleyen ²² bu eserden sonra Müfide Hanım tarafından kaleme alınan Aydemir bu minvalde yayınlanmış bir diğer önemli romandır. Müfide Hanımın yirmili yaşlarında kaleme aldığı romanının meydana çıkmasında Yusuf Akçura’nın çok önemli desteği ve etkisi olmuştur. Bu nedenle romanın başkarakteri de Yusuf Akçura’dır. ²³ Romanını yazdığı sıralarda Sinop’ta ikâmet eden Müfide Hanım, Yusuf Akçura sayesinde soydaşlarının kaderini yakından öğrenmiş, onlara merhamet duymuştur. ²⁴ Söz konusu eser 1918’de Türk Kadın Mecmuası tarafından kitap halinde neşredilmiştir. ²⁵ Yayınlandığı ilk dönemde okurlarını etkileyen ve onlara ciddi manada manevî destek olan eserden esinlenen Şevket Süreyya “Aydemir” soyadını bu romandan mülhem almıştır. ²⁶ Kendi kaleminden Şevket Süreyya, kitapla ilgili fikirlerini şöyle paylaşmıştır: “Aydemir, harp içinde İstanbul’da basılan bir romanın ismiydi. Bir kadının kaleminden çıkmıştı. Beni daha ilk okuduğum gün büyüledi. Cephede en kıymetli varlığımız bu kitaptı. En mühimi bu eserin bizim nesle bir misyon vermiş olmasına inanmamızdı”.²⁷

Müfide Ferit’in bir diğer romanı Pervaneler ise 1925 yılında basılmıştır. ²⁸ Kızı Emel Esin tarafından bir önsözle 1974 yılında Latin harfleriyle yeniden basılmıştır. Daha evvel hiç gün yüzüne çıkmamış olan “Leyla İşgal İstanbul’unda Aşk” romanı ise Latin harfleri ile ilk kez TEK-ESİN Vakfı tarafından 2019 yılında yayımlanmıştır. Müfide Ferit’in eserlerinin, kadın bakış açısından okunması, milli mücadele döneminde “milliyetçi feminist” yaklaşımının tesbit edilmesi açısından önemli veriler sağlayacaktır. ²⁹ Sovyetlerdeki Ekim Devrimi’nin ardından 21 Şubat 1335/1919 yılında Kiev’den (Ahmet Ferit Bey burada başkonsolos olarak görev yapmıştır) İstanbul’a dönen Tek ailesi, silahlarını bırakmış bir memleketle ve işgal altındaki İstanbul ile (3 Kasım 1918) karşılaşmıştı. 15 Mayıs’ta Yunanlıların İzmir’e girmesi üzerine İstanbul’da protesto mitingleri düzenleniyordu. Bunlardan Sultanahmet Meydanında yapılacak toplantıyı müttefik ordular kumandanlığı engellemek isteyince Sultanahmet Camiinde bir mevlid düzenlendi. Müfide Ferit Hanım da bu mevlide gitmiştir. ³⁰ Müfide Hanım’ın milliyetçiliği hiçbir zaman dar görüşlü, kendi tabiriyle hodbin olmamıştır. ³¹ Türklük söz konusu olduğu zaman en küçük ihmal ve kayıtsızlığa tahammül etmemiştir. Türklerin tarih boyunca kurdukları devletleri ve elde ettikleri başarıları gururla anlatmış, bu konuda daima hassasiyet göstermiştir. ³² En kritik zamanlarda dahi ön saflarda yer almaktan çekinmeyen Müfide Hanım, Türkiye’nin kurtuluş mücadelesinde çetin şartlarda elinden geleni ifa etmiştir. Bunlardan en önemlisi ise İzmir’in işgalini protesto için düzenlenen Sultan Ahmet Mitinginde yer almasıdır. Ateşli bir konuşma yapan Müfide Hanım, Halide Edip Hanımla birlikte milletin vicdanına tercüman olmuştur. ³³ Emel Esin, annesinin de parçası olduğu o anı ve yaptıklarını şöyle anlatmıştır; “İzmir’in düşman tarafından işgal edildiği gün, İstanbul câmilelerine mâtem işareti olarak siyah bayraklar asılıp, halk Allâh’dan meded dilemek için duâ ederken, Müfide Hanım, diğer Milliyetçiler ile, Sultan Ahmed meydanında, halka hitâb ederek, vatan müdâfasına çağırıyordu.”³⁴ Türkiye Cumhuriyeti’nin kurulmasını müteakip Müfide Hanım’ın eşi Ahmet Bey Paris’e büyükelçi olarak tayin edilmiştir. Bu süre zarfında Müfide Hanım boş durmamış, 1928’de Paris Ecole des Sciences Politiques’den mezun olmuştur. ³⁵ Hatta Paris’te birkaç siyasi konferans vermiş, makaleler yazmıştır. Avrupa diplomasi çevrelerinde Türkiye’yi en iyi şekilde temsil etmiştir.

¹⁹ Tek (1972a), a.g.m., s.11.

²⁰ Nesterin Dirvana, Nihal Uluocak ve Sabahat Kazancıgil, “Müfide Ferit Tek Hanımefendi ve Gaziantep”, In Memoriam Müfide Ferit Tek Türk Soroptimisti, S: Özel Sayı, 1972a, s.31.

²¹ Demircioğlu (1998a), a.g.t., s.iv; Cemal Demircioğlu, “İmparatorluktan Cumhuriyete Aydemir Müellifi Müfide Ferit Hanım”, Toplumsal Tarih, S:59, 1998b, s.14.

²² Behçet Necatigil, “Aydemir”, Edebiyatımızda Eserler Sözlüğü, Dördüncü Baskı. Varlık Yayınları, İstanbul 1992), s.42.

²³ Mehmet Kaplan ve İnci Enginün, “Emel Esin ile Mülâkat”, Kaynaklar, S.3, Bahar 1984, s.58.

²⁴ Emel Esin, “Annem Muharriir Müfide Ferit Tek”, In Memoriam Müfide Ferit Tek Türk Soroptimisti, S: Özel Sayı, 1972a, s.16.

²⁵ Nesterin Dirvana, Nihal Uluocak ve Sabahat Kazancıgil, “Aydemir’den”, In Memoriam Müfide Ferit Tek Türk Soroptimisti, S: Özel Sayı, 1972b, s.32.

²⁶ Ömer Özcan, “Dr. Emel Esin’in Perihan Arıburun’a Mektupları”, Türk Yurdu, S: 315, Kasım 2013, s.74.

²⁷ Mansuroğlu, a.g.m., s.43.

²⁸ Nesterin Dirvana, Nihal Uluocak ve Sabahat Kazancıgil, “Pervaneler’den”, In Memoriam Müfide Ferit Tek Türk Soroptimisti, S: Özel Sayı, 1972c, s.34.

²⁹ Demircioğlu (1998a), a.g.t., s. 11.

³⁰ Demircioğlu (1998a), a.g.t., s.11.

³¹ Dirvana, Uluocak ve Kazancıgil (1972a), a.g.m., s.8.

³² Beraet Zeki Üngör, “I. Yıldönümü’nde Anarken”, In Memoriam Müfide Ferit Tek Türk Soroptimisti, S: Özel Sayı, 1972, s.40.

³³ Mansuroğlu, a.g.m., s.43.

³⁴ Esin (1971a), a.g.m., s.640.

³⁵ Esin (1971a), a.g.m., s.640.

Rochefort'da hasta yatan Türk dostu Pierre Loti, Türkler lehine son bir eser yayınlayınca T.B.M.M. kendisine teşekkürlerini iletmek için Müfide Hanım'ı görevlendirmiştir.³⁶ İfade edildiği üzere Avrupa'daki yüksek sınıf mensuplarıyla yakın irtibat halinde olan Müfide Hanım Bergson, Einstein, Anatole France gibi isimlerle şahsi dostluklar tesis etmiştir.³⁷

Müfide Ferit tüm siyasi ve edebi faaliyetlerinin yanında, 1948'de Türkiye Soroptimist Kulübü'nü kurmuş³⁸ ve 23 sene boyunca bu kulübün faaliyetlerini sürdürmüştür. Müfide Hanım Soroptimist hareketinden henüz hiç haberi yokken gençliğinde yazmış olduğu Aydemir romanında, Türk kadınının artık cemiyette bulunmasının bir mecburiyet olduğu fikrini ileri sürmüştü, aslında ilk kıvılcımı burada ateşlemiştir. ³⁹ Ayrıca yine uluslararası bir kuruluş olan Anneler Birliği'nin Müslüman Merkezi başkanlığını da yapmıştır. Öte yandan çeşitli hayır işleri de yapan Müfide Hanım 50-60 civarında yardıma muhtaç çocuk ile kadını Yeni Cami, Sirkeci önlerinden toplayarak hepsini yetimhane, Darülaceze ve iş yerlerine yerleştirmiştir.⁴⁰ Müfide Hanım, hayatının son yirmi yılında sık sık ölümü düşünmüştür. 1956'da geçirdiği hastalıktan sonra İslamiyet'e olan bağı gündelik hayatına da tezahür etmiştir. 1960 ve 1961 yıllarında iki defa olmak üzere Hicaz'a gitmiştir.⁴¹ Müfide Ferit, 24 Mart 1971'de, saat 22: 45'te Moda'daki evinde vefat etmiştir.⁴² Emel Esin annesinin ölümünden sonra yazdığı bir yazıda şu sözleri kaleme almıştır: "(...) Dâimî şefkatli, vefakârdı. Aile dostlarını ziyâret eder, muhtaçların imdadına koşardı. Merhameti hayvanlara da uzanırdı(...). Gönül kırmaktan çekinirdi."⁴³ Müfide Ferit, dönemin şartlarına göre iyi eğitim almış ve ömrünü idealleri doğrultusunda yaşamıştır. Münevver bir kadın olan Müfide Hanım ülkesine canhıraş hizmet etmiştir. Kısaca izah edilmeye gayret edildiği üzere, Müfide Ferit Tek, Türkiye Cumhuriyeti tarihinin en önemli devirlerine şahit olmuş ve olayların merkezinde yer almıştır. Milletini ve devletini tarifsiz bir duygu ile sevmiş ve sahiplenmiştir.

&

Yazı,

Halide'nin yaşamının ayrılmaz bir parçasıydı. Her kitabını bitirdikten sonra artık yeni bir şey yazamayacağı hissine kapılır, bütün kelimelerini ve yaratıcılık kudretini harcaıyp bitirdiğini düşünürdü. Ancak yenisine başladıktan sonra yine onu sürükleyecek bir humma gelirdi.

Ruşen Eşref 1917 yılında ona, "Yazmaktan bir gayeniz oldu mu? diye sormuştu.

"Hiçbir gayem olmadı. Yazmayı yazmak için sevdim. Bir insanın, nasıl sesi olur da söylerse, ben de bir kuş öter gibi yazdım. Yazmak hayatımın en büyük hazzıdır. Ve katiyyen şöhret düşünmezdim... Eserlerimi de yazıp bitirdiğim andan itibaren, artık onlar bence bir değer taşıyamaz hale gelmişlerdir. Çünkü içimdeki ruhi mahiyette olan ihtiras mad-dileşince artık ehemmiyeti kalmıyor. Kabuğunu değiştiren bir yılan gibi, eskisine bakmıyorum bile; o kadar onlara yabancı kalmak isterim. Yazılarımın epey bir kısmı böyle mahvolup gitmiştir...

Daima ince ve uzun kâğıda yazardım, yazdığım yer de, alış-tığım yer olmalı. Masam, hokkam, kalemim falan... Konuş-tuğumdan daha kolay yazardım. Sonra pek az okur düzeltti-rim." İ. Çalışlar, Halide Edib, s. 439.

<https://archives.saltrese-arch.org/handle/123456789/24139>

³⁶ Tek (1972a), a.g.m., s.11.

³⁷ Tek (1972a), a.g.m., s.11.

³⁸ Esin (1971a), a.g.m., s.640.

³⁹ Dirvana, Uluocak ve Kazancıgil (1972a), a.g.m., s.7.

⁴⁰ Mansuroğlu, a.g.m., s.43.

⁴¹ Esin (1972a), a.g.m., s.18.

⁴² Esin, (1971a), a.g.m., s.640.

⁴³ Esin, (1972a), a.g.m., s.19.

H. İnalok, Studies in the History of Textiles in Turkey, p. 48

Late 17th/early
18th century
Konya prayer rug
depicting the
Kaa'ba, TIEM 287.

SADRI MAKSUDİ ARSAL VE MİLLİYET DUYGUSUNUN SOSYOLOJİK ESASLARI ADLI ESERİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

Yağmur DERİN ÜKTEN*

Aksaray Üniversitesi

1552'de Kazan'ın işgalinden sonra Rusya, İdil-Ural sahasını sömürmeye ve Türk illeri üzerinde yayılmaya başlamıştı. İşgal ettiği bölgelerde Ruslaştırma ve Hristiyanlaştırma politikası sürdürmüş, yerli halkın kültürünü yok etmeye yönelik amaç gütmüştü. 17. asırda Rusya, Müslümanlar üzerinde baskısını gevşetse de Türk topraklarını sömürmeye devam etmişti. Daha sonra II. Katherina döneminde Çariçenin politikası gereği uygulanan baskılarda azalma olmuş, Türk halklarına çeşitli haklar tanınmıştı. II. Katherina'nın Türklere verdiği imtiyazlar, Türklerin dini eğitiminin ve Rusya'daki Türk-İslam kültürünün gelişmesinin önünü açmıştı. Türkler, Türkistan ticareti ile maddi birikim elde etmeye başlamış ve yavaş yavaş Rusya'da bir Türk burjuvazisi ortaya çıkmıştı.¹ Ve Türk burjuvazi sınıfı maddi birikimini, Rusya'nın gerisinde kalmamak için eğitim ve kültür faaliyetlerine harcamıştı. İşte böyle bir ortamda dünyaya gelen ve Türk-Tatar aydınlarının önemli bir ismi olan Sadri Maksudi Arsal, gerek İdil-Ural sahası gerekse de bütün Türk dünyasının aydınlanması ve gelişimi için sunmuş olduğu fikirlerle önemli bir sosyolog ve aydın olarak karşımıza çıkmaktadır. Ünlü Tatar âlim, 1880 yılında Kazan Hanlığı'na yakın bir bölgede bulunan Taşsu Köyü'nde dünyaya gelmiştir. Abisinin Kazan'ın Allamiye Medresesi hocası olması nedeniyle evlerinin İstanbul'dan gelen gazete ve dergilerle dolması, Maksudi'nin henüz genç yaşta fikir dünyasının şekillenmesinde oldukça etkili olmuştur. İlköğrenimini cami okulunda, orta öğrenimini medresede yapan Maksudi, tahsiline bir Rus okulunda devam etmek istemiş, bu doğrultuda bir Rus Öğretmen Okulu'na kaydolmuştur. Bu okulda Rus dili ve edebiyatını iyi bir şekilde öğrenmiş ve Rusların karşısına eşit kültür seviyesinde, onların dilini kullanarak çıkabilme imkânı elde etmiştir. Rus okulu ile Avrupa kültürünü bir miktar tanıyan Maksudi daha sonra o dönemin Rusya'sındaki Fransız hayranlığından etkilenmiş, Fransız düşünürler ve yazarlarla tanışıp Fransızca öğrenme gayesi kafasında şekillenmiştir.²

1. Siyasi Hayatı: 1901 yılında Öğretmen Okulu'ndan mezun olan Maksudi, ağabeyinin tavsiyesi ile İstanbul'a gitme kararı aldıysa da öncesinde Yasnaya Polnaya'da tanınmış Rus yazar Lev Tolstoy'u ve daha sonrasında Kırım'da Türkçülüğün önemli isimlerinden İsmail Gaspıralı'yı ziyaret etmiştir.³ Bu bağlamda belirtilmesi gereken önemli bir nokta şudur ki, aydınlanma çağının Türk büyükleri, dünyaca tanınmış Avrupalı yazarlar ile bir fikir alışverişi halindeydi ve Sadri Maksudi Arsal bu isimlerden sadece bir tanesiydi. Sadri Maksudi İstanbul'a geçtikten sonra buradan Paris'e ulaşmış ve aynı dönemde Paris'te bulunan Yusuf Akçura, Yahya Kemal ve Ferit Tek gibi Türk dünyasının ünlü aydınlarıyla fikir alışverişinde bulunmuştur. Bu isimler o dönemde Jön Türk hareketi adı altında birleşmiş ve çeşitli faaliyetler sürdürme gayesinde olmuşlardı. Maksudi, Paris'te tahsilini tamamladıktan sonra 1906 yılında Kazan'a dönmüş, buradaki karmaşık ortam onun hayatının bir sonraki safhasının şekillenmesinde etkili olmuştur.⁴ Rusya'daki karışık ortamın sebebi 1905 yılında Çarlık hükümetine karşı yapılan ihtilalden kaynaklanmıştı. Rus kuvvetleri aynı yılda vuku bulan Mançurya'daki savaşta yenilince ülkedeki burjuva sınıfları ve insanlar çarlık yönetiminden memnun olmadıklarını dile getirmiş, bunun üzerine Çar ortamı yumuşatma amacı ile bir Duma meclisi kurduğunu açıklasa da Lenin önderliğindeki ihtilalci grup, Rusya'nın Japonya'ya mağlubiyeti üzerine bir direniş hareketi başlatmış ve grev faaliyetlerine katılan işçiler ülkenin genelinde kendilerini göstermişlerdi. 1905 ihtilalinin Rusya'daki Tatarlara da tesiri olmuştu.⁵ Tatarlar 1905 devrimi ile Rusya'da oluşan özgürlük ortamından yararlanmak istemişler, Türklük bilincinin oluşma kıvılcımları onları böyle bir kaos ortamında harekete geçirmişti. Abdürreşid İbrahim, Rus aydınlarını izleyerek Rusya Müslümanlarının ihtiyacına yönelik talepleri tespit etmiş ve Tatar ileri gelenleriyle bir toplantı düzenleyerek Rusya Müslümanlarını bir idare altında toplamayı kararlaştırmışlardı. Böylece Tatar aydınlar 1905'te

* Aksaray Üniversitesi, SBE, Tarih Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Öğrencisi, derin1yagmur@gmail.com. Bu bildiri, 21-22 Ekim 2021 tarihlerinde Aksaray Üniversitesi Tarih Bölümü tarafından çevrimiçi düzenlenen VIII. Genç Tarihçiler Öğrenci Sempozyumu'nda sunulmuştur.

¹ Serge A. Zenkovsky, Rusya'da Pan-Türkizm ve Müslümanlık, çev. İzzet Kandemir, Dede Korkut Yayınları, İstanbul, 1971, s. 22-30.

² Adile Ayda, "Sadri Maksudi'nin Hayat Hikayesi", Ölümünün 20. Yılına Or. Prof. Sadri Maksudi Arsal 1880-1957, Kültür Bakanlığı Türk Büyüklerini Anma Serisi 4., Ayyıldız Matbaası, Ankara, 1977, s. 3-4.

³ Gönül Pultar, "Dedem Sadri Maksudi Arsal (1878-1957)", İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası Ord. Prof. Sadri Maksudi Arsal'a Armağan Özel Sayısı, S. 75, 2017, s. 3.

⁴ Ayda, "Sadri Maksudi'nin Hayat Hikayesi", s. 5-6.

⁵ Akdes Nimet Kurat, Rusya Tarihi, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1987, s. 382, 390.

ilk kez bir kongre gerçekleştirmişler ve siyasi bir parti kurmaya karar vermişlerdi. Bu partinin amacı Rusya Müslümanlarını Ruslar ile uzlaştırmak ve onlarla eşit haklara sahip olmak, Tatarların siyasi, sosyal ve eğitimle ilgili yenilikler için birlikte hareket etmek ve Rusya hükümetinin Tatarlara karşı kısıtlamalarında barışçıl bir şekilde mücadele etmektir. Rusya Müslümanlarının ikinci kongresi Ocak 1906'da gerçekleşmişti.⁶ Kongre toplandığında Sadri Maksudi Arsal henüz Paris'ten yeni dönmüş, kongrenin bir kararı sonucu kurulan "Kadet" isimli siyasi partinin yönetim kuruluna alınmış, yapılan ikinci дума seçimlerinde bu partiden milletvekili olarak seçilmişti.⁷

Daha sonraki yıllarda 1917'de Rusya'da gerçekleşen Şubat Devrimi Rusya Müslümanları için yeniden bir umut olmuştu. Çarlık rejiminin devrildiği ortamın biraz daha özgürleştiği günlerde Rusya Müslümanları tekrar bir araya gelmişler gerçekleştirdikleri en büyük kongrede ortak talepleri dile getirmişlerdi.⁸ Çarlık Rusyası'nın yıkılmasıyla Sadri Maksudi Arsal da siyasi hayatında daha aktif bir rol edinmişti. Sadri Maksudi'nin kızı eserinde, Maksudi'nin Türk kimliğini ön planda tutma hassasiyetinden bahsedip taraftarlarının amacının Rusya'daki 30 milyon Türk'ü bir arada toplayarak yeni kurulum üzere olan Rusya'da bir muhtariyet sağlamak için teşkilatlandırmak olduğunu işaret etmiştir.⁹ Zeki Velidi Togan'ın bu noktada bulunduğu yorum ise şu şekildedir: "Ayaz¹⁰ ve Sadri efendiler ve avanesi yalnız Kazan Türklerinin değil, tek mil Rusya Türklerinin mazi, hal ve istikballerini böyle bir dini mücadele şeklinde tasavvur ederler... milli harekete esas tanıdıkları "din" de Rusya tabiiyeti zihniyetiyle birleşen bir din, yani "Rusya İslamı"dır."¹¹ Sadri Maksudi'nin Çarlık rejimi çöktükten sonra bulunduğu ilk siyasi görevlerden biri Türkistan Umumi Valiliği olmuştur. Maksudi bu görev için Türkistan'da bulunduğu sırada Moskova'da Rusya Müslümanları Kurultayı düzenlenmişti. Kurultaya katılmaması onun önemli bir vazifeye getirilmesine engel olmamış, kurultay kararı ile meydana getirilen teşkilatın Merkez Şurasına seçilmişti. Türkistan'dan ayrılıp Rusya'ya geldiğinde ikinci bir kurultay düzenlenmesi için faaliyetlerde bulunmuş, amacına ulaşarak Kazan'da bir kurultay düzenlemiş ve açılışa Rusya Türklerinin muhtariyetini ilan eden bir konuşma yapmıştı. Daha sonra muhtar devletin başkenti Ufa olarak belirlenmiş, devlet meclisinin yaptığı toplantılarda da devlet başkanlığına Sadri Maksudi Arsal seçilmişti.¹²

Rusya Türklerinin milliyetçi faaliyetleri giderek artsa da bu dönemde 25 Ekim Bolşevik Devrimi ile Lenin'in insanlara özgürlük, milletlere istiklal sözünün karşılığını bulamamışlardı. Bolşevikler çok geçmeden verdikleri umutların fazlasını geri almak için harekete geçmiş Türkistan, Alaş Orda, Başkurt, İdil-Ural hükümetleri ve diğerleri beş aylık bir süre içerisinde Kızıl Ordu tarafından kanlı bir şekilde dağıtılmıştı.¹³ Hükümet dağıtılınca Sadri Maksudi Arsal kızıl Rusların tehlikesinden korunmak için köylü kılığına girerek Finlandiya'ya oradan da Paris'e geçmişti. Paris'e geçtiğinde zamanının çoğunu Türk tarihi hakkında araştırmalar yaparak geçirmiştir. Türk tarihini öğrenme isteği kadar öğretme isteği de fazlaca olmuştu ki batıda Türk tarihine ait gerçekler kültür bilgileri sınırları içine alınmamıştı. 1923 yılına gelindiğinde Sadri Maksudi'nin bu isteği gerçekleşmiş, Sarbon'da "Türk Kavimleri Tarihi" adlı bir derse profesör unvanı ile girmeye başlamıştı. Aynı yılda Türkiye'de Cumhuriyet ilan edilmiş, Sadri Maksudi Arsal Türk milletinin bağımsız bir rejime sahip oluşunun heyecanı içerisine girmişti.¹⁴ Bir süre sonra Maarif Vekili Hamdullah Suphi Tanrıöver tarafından 1925 yılında Türkiye'ye davet edilmiştir. Önce Telif ve Tercüme Heyeti üyeliğine daha sonra yeni açılan Ankara Adliye Hukuk Mektebi'ne profesör tayin edilmiş, aynı zamanda Türk Ocakları Hars Heyeti üyesi olmuştu. Adliye Hukuk Mektebi daha sonra Hukuk Fakültesi olunca uzun yıllar burada umumi hukuk tarihi Türk hukuk tarihi ve hukuk felsefesi dersleri okutmuştur. Ayrıca Türk Ocakları'nın 1930 yılı kurultayında yalnız tarihle uğraşacak bir tarih encümeni veya tarih akademisi kurulması gereği hakkındaki bir konuşması üzerine Afet İnan'ın bu görüşü desteklemesiyle bugünkü Türk Tarih Kurumu'nun temeli atılmıştır.¹⁵

Hayatı boyunca Türk aydınlanması için hizmet etmeye gayret gösteren Sadri Maksudi Arsal, pek çok alanda bu şuru başkalarına da aşlamaya gayret etmiş ve profesörlük yıllarında girdiği son derslerde öğrencilerine verdiği öğütler ailesinden temin edilerek Türk Kültürü adlı dergide yayınlanmıştır. "Türk ırkının tarihini iyi bilen yabancı âlimler bu ırkın vasıflarına, büyüklüğüne hayran olmaktan kendilerini alamıyorlar. Onun için Türk olmaktan dolayı hepimizin gurur duymamız yerindedir. Bu gurur sizlere, genç nesillere Türklüğü yaşatmak ve yükseltmek arzusunu ve aynı zamanda onun için her türlü fedakârlığı göze almak kuvvetini verecektir. Aranızdan Türklüğü yükseltecek kimseler çıkacağından katiyetle

⁶ Ahmet Kanlıdere, "Rusya Türklerinde Fikir Hareketleri", XIX. Yüzyıl Türk Tarihi, Eskişehir, 2014, s. 174-175.

⁷ Almaz Miftahov, From Russia to Turkey: an Intellectual Biography of Sadri Maksudi Arsal (1878-1957), Bilkent Üniversitesi Ekonomi ve Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2003, s. 27.

⁸ Kanlıdere, "Rusya Türklerinde Fikir Hareketleri", s. 175.

⁹ Ayda, "Sadri Maksudi'nin Hayat Hikâyesi", s. 10.

¹⁰ İdil-Ural Türkleri'nin milli uyanış ve kurtuluş mücadelesi öncülerinden gazeteci-yazar. Ayrıntılı bilgi için bkz. Mustafa S. Kaçalın, "İdilli Muhammed Ayaz İshaki", Diyanet İslam Ansiklopedi, c. 21, İstanbul, 2000, s. 474.

¹¹ Zeki Velidi Togan, On Yedi Kumaltı Şehri ve Sadri Maksudi Bey, Burhaneddin Matbaası, İstanbul, 1934, s. 9.

¹² Aydıle Ayda, Sadri Maksudi Arsal, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1991, s. 94-101.

¹³ Abdullah Gündoğdu, "Türklerin Tanıklığında Rusya'da Devrim Süreci", 100. Yılında Sovyet İhtilali ve Türk Dünyası, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Ankara, 2018, s. 29.

¹⁴ Ayda, "Sadri Maksudi'nin Hayat Hikâyesi", s. 11-13

¹⁵ Turgut Akpınar, "Sadri Maksudi Arsal", Diyanet Ansiklopedisi, c. 3, İstanbul, 1991, s. 397.

eminim”¹⁶ cümleleri, onun Türklük şuurunun yüceltilmesine verdiği önemi apaçık göstermektedir.

1946 yılında Demokrat Parti'nin kuruluşundan sonra siyasi hayatına devam eden Sadri Maksudi, 1950 seçimlerinde Ankara milletvekili olarak seçimlere girmişti. Avrupa Konseyi kurulduktan sonra Heyet Başkanı sıfatıyla katılmış, 1953'ten sonra ise seçimlere adaylığını koymamış ve yine aynı yılda “Milliyet Duygusunun Sosyolojik Esasları” adlı eserini kaleme almıştı. Sadri Maksudi Arsal'ın diğer eserleri arasında “Umumi Türk Hukuk Tarihi”, “Hukuk Felsefesi Tarihi”, “Türk Dili İçin”, “Türk Tarihi ve Hukuk” bulunmaktadır.¹⁷

2. Milliyet Duygusunun Sosyolojik Esasları Değerlendirilmesi: Siyasi olarak önemli faaliyetlerde bulunmuş Sadri Maksudi Arsal'ın tarih ve hukuk alanlarında vermiş olduğu eserler kuşkusuz oldukça kıymetlidir. Bununla birlikte bir sosyolog gözüyle mensup olduğu ideolojiyi, yani Türk milliyetçiliğini sosyolojik, psikolojik ve tarihi temeller üzerinde milli bir duygu ve hassasiyetle incelediği eseri Milliyet Duygusunun Sosyolojik Esasları aydının en değerli eseri olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu eser, milli bilincin ve milli duygunun bir ulusu nasıl ayakta tutabildiğini, o ulusun asimile olmasını nasıl önleyebileceğini ve emperyalist zihniyete karşı nasıl direnebileceğini örnekleriyle göstermesi açısından önemlidir. Eser 9 bölümden oluşmaktadır.¹⁸ İlk bölümde ırk meselesini ele alan Arsal, ırkların nasıl tasnif edildiğini ve tasnif şeklinin zaman içerisinde nasıl geliştiğini anlatmış, dünyada tüm fertleri aynı somatik özelliğe sahip olan bir milletin olamayacağını savunmuştur. ırk meselesini etnolojik anlamda ele alarak “birbirine yakın dilleri konuşan ve bazı müşterek ruhi temayüllere malik olan milletlerin mecmuudur”¹⁹ diyerek açıklamıştır. Etnolojik manada Türk ırkından ise “mazide ve bugün Türk lehçelerinden birini konuşan örf ve adetleri ruhi temayülleri bakımından birbirine benzeyen kavimlerin mecmuudur”²⁰ olarak bahsetmiştir. ırk ve millet kavramını dikkatlice birbirinden ayırmış, milleti aynı dili konuşan, aynı milli seciyeye, müşterek tarihe, müşterek milli emellere malik olan bir kütle olarak açıklayarak ırk kavramı arasındaki farkı belirtmiştir. ırk ve millet ayrımını yaptıktan sonra ırkların eşitliği veya birbirlerinden üstün olup olmadığını tartışmış, Avrupa'da ırk müsavatı olduğunu savunanlardan Fransız yazar Gobineau'nun “Beşerî Irkların Müsavatsızlığı Hakkında Deneme” adlı kitabını eleştirmiştir. Kitabında yüksek bir ırkın varlığını ve bu ırkın en saf torunlarının Cermenler olduğunu savunan Gobineau'ya karşı Arsal, yüksek ırk konusunun hiçbir ilmi esasa dayanmadığına ve bu teoriyi çürüten birçok eserin varlığına işaret etse de Avrupalıların bir kesiminin kendi mensup olduğu ırkların en yüksek ırk olduğuna, diğer

ırklardan yaratılış, mahiyet ve zekâ olarak daha üstün olduklarına inandıklarını ilmi eserlerinde açıkça görebileceğimizden bahsetmiş ve bu üstünlüğün ilmi, sosyolojik kıymetten yoksun olduğunu savunmuştur.²¹

Eserin ana bölümü teşkil eden 2. bölümünde “millet ve milliyet” kavramları işlenmiştir. İnsan camialarının menşinin aile olduğunu vurgulanmış, ailelerin çoğalmasıyla soyların oluşumu ve buna takiben bu soyların farklı coğrafyalara yayılıp birbirlerini tanımaz duruma geldikten sonra aralarında başlayan mücadeleler ve bu bağlamda yakın sahalarda yaşayan soyların birleşme ihtiyacının kabileleri oluşturduğu ele alınmıştır. Kabileler oluştuğundan sonra mücadeleler azalsa da kabile ittihatlarının oluşması ile birlikte tekrar vukuu bulan mücadelelere karşı tek bir merkezi hâkimiyet ihtiyacı devletin oluşmasını sağlamıştır. Yazar, devletin oluşmasını sağlayan kabilelerin ve zümrelerin başka kabileler ile mücadelelerinin özünde aynı zümre içinde yaşayan fertler arasında insanın ruhunda tabiatı gereği var olan toplumsal olarak bir tarafa eğilme, insani dayanışma, merhamet, yardım etme duyguları, karşılıklı bağlılık ve sadakat hislerine bağlamıştır. Fertlerin mensup olduğu kütleye olan sadakatının önemini üzerinde sıkça durmuş, milliyet duygusunun özünü sadakat ile açıklamıştır.²² Millet olmayı kavimlerin bir devlet idaresi altına alınmasıyla gerçekleştiğini açıklayıp, millet mahiyetine bürünmek için de gerekli şartları şu şekilde belirlemiştir:

1. Aynı hâkimiyete, aynı hukuka tabiilik, 2. Kalabalık nüfus, 3. Saha birliği, 4. Aynı sahada uzun istiklal devri, 5. Lisan birliği, 6. Örf ve adetlerin birleşmesi, 7. Dini inançlar, 8. Milli seciyenin yaratılması, 9. Irki maya. Sonraki bölümde milletin oluşumunun çeşitli yönlerini ele alan Arsal, milli seciyeyi bütün millet efradını kapsayan umumi ve müşterek temayül olarak açıklamış, milli seciyenin belirli sahalarda aynı şekilde düşünme, belirli durumlarda aynı şekilde hareket etme, belirli olaylarda aynı şekilde hissetme, belirli şeylere aynı şekilde kıymet verme temayüllerinde görüldüğünü belirtmiştir. Milletlerin oluşumunda rolü olan unsurlar üzerinde durmuş, bu unsurların başında, şair, edip, alim ve mütefekkirler gibi yenilik getiren yaratıcı şahsiyetlerin rolünü ele almıştır. Bir diğer önemli rol olarak bir devlet içerisinde birlikte yaşayan fertler arasında aynı lehçenin, aynı örf ve adetlerin aynı ruhi temayüllerin yayılmasının sosyolojik bir kanun olan “taklit kanunu”na bağlamıştır.²³ Millet ve milliyetin mahiyeti hakkında fikir ve nazariyeleri topladığı bölümde ilk olarak Milliyet Hakkında Metafizik nazariyeyi ele almış, bu nazariyede Hegel'in görüşlerinden bahsederek ona göre her milletin o millete bağlı bir milli ruhu olduğunu ve milletlerin yüksel-

¹⁶ Sadri Maksudi Arsal, “Son Ders Öğütleri”, Türk Kültürü, Yıl: V, S 53, Mart, 1967, s. 53.

¹⁷ Ayda, “Sadri Maksudi'nin Hayat Hikâyesi”, s. 19, 24.

¹⁸ Sadri Maksudi Arsal, Milliyet Duygusunun Sosyolojik Esasları, haz. Gönül Pultar, Ötüken Yayınevi, İstanbul, 2018.

¹⁹ Arsal, “Milliyet Duygusunun Sosyolojik Esasları”, s. 39.

²⁰ Arsal, “Milliyet Duygusunun Sosyolojik Esasları”, s. S. 40.

²¹ Arsal, “Milliyet Duygusunun Sosyolojik Esasları”, s. 54-64.

²² Arsal, “Milliyet Duygusunun Sosyolojik Esasları”, s. 67-75.

²³ Arsal, “Milliyet Duygusunun Sosyolojik Esasları”, s. 103- 111.

mesi, çökmesi, zafer ve muvaffakiyetleri, mağlubiyet ve felaketleri hep cihan ruhunun iradesi neticesinde olduğundan bahsetmiş ve eserinde Hegel'in bu görüşünü açıkça reddetmiştir.²⁴ Millet ve milliyetin esası hakkında sosyalistlerin fikirlerine de yer vermiş, sosyalistlerin milliyet esası hakkında birbirinden farklı iki görüşünü açıklamıştır. İlk görüş olarak milliyeti özellikle iktisadi şartların ve kapitalizmin mahsülü olduğunu telakki eden, milletleri ileride yok olacak insan birleşmeleri olarak addeden görüştür. İkincisi ise milletlerin mevcudiyetinin tarihi bir gerçeklik, milletlerin ortaya çıkması da doğal bir hadise olduğunu kabul eden ve mevcudiyetleri gerçek ve doğa olan bu milli varlıklara hürmet etmenin zaruri olduğunu ileri süren görüştür. Millet ve milliyet hakkında hukuk tarihi ve sosyoloji alimlerin fikirlerinde ise Durkheim'in milleti nasıl tasvir ettiğini üzerinde durmuştur. Durkheim'e göre millet, etnolojik veya tarihi esaslara istinaden, aynı kanunlar altında ayrı bir devlet olarak yaşamak arzu ve iradesini besleyen fertlerden mürekkep bir beşerî zümredir.²⁵ Ve görülmektedir ki yazarın millet tanımı Ziya Gökalp de olmak üzere diğer bazı Türkçüler gibi Durkheim'a yakındır.

Yazar, milliyet konusunu ayrıntılı olarak ele aldıktan sonra milliyet esasını inkâr eden bir cereyan olarak kozmopolitliği incelemiştir. Kozmopolitliğin Avrupa'da iki farklı şekilde açıklandığından bahsetmiştir. İlki bir ferdin milletine candan bağlı olduğu halde diğer milletlere kurduğu sempati manasında, diğeri ise ilk açıklamının aksine, milliyet aleyhtarı, milletlerin ve milliyet esasının düşmanı olan cereyan manasında kullanılmaktadır. Marksistlerin ve komünistlerin kozmopolit olduğunu savunan yazar, kozmopolitliğin sosyolojik bakımdan yanlışlığına vurgu yaparak milliyetsiz cihanşümul devlet anlayışı incelemiştir.²⁶ Bu haliyle Maksudi'nin Marksist düşüncenin milliyet tanımını net bir şekilde reddettiği görülmektedir. Milliyet duygusunun tarihteki yerini inceleyen Arsal, milattan önce on yedinci yüzyılda Mısır'ı istila etmiş Hyksos kavmine karşı Mısırlıların mücadelesini milliyet fikrine bağlamış, daha da geriye giderek Sümerler ve Akadlar arasındaki mücadeleyi de bu fikirle bağdaştığını savunarak çeşitli örneklerle tarihteki milliyet duygusunu ortaya koymayı amaçlamıştır. Daha sonra on dokuzuncu ve yirminci asırları ele almış, milli birliğini kaybetmiş milletlerin, milliyet duygusu ile tekrar birlik sağlama ve canlanma evrelerine girdiğinden bahsetmiştir.²⁷ Milli ve siyasi uyanışta milli kültür eserlerinin ve milliyet duygusunun önemini Çekler, Finler ve Yahudiler örneği ile açıklamış, eski tarihlerini ve eski devirlerin kültür eserlerini unutmuş olan milletlerin yavaş yavaş milliyet şuurlarını kaybedeceğinin altını çizmiştir. Maksudi'nin verdiği örneğe göre, 1620'de Almanlara yenilen Çeklerin bütün asileri ve aydınlarının imha edilip Çek dilinde yazılmış bütün kitapların yakıldığını kütüphaneler yıkılmış ve

Çek dilinde eser neşretmek yasaklanmıştı. 40.000 Çek aydını vatanını terk etmek zorunda kalmasıyla birlikte resmî dil ve öğretim dili Almanca olmuştu. Şehirlerde yaşayan Çekler Çekçeyi unutmuşlar, Almanca konuşmaya ve Almanlaşmaya başlamışlardı. Fakat Maksudi'nin düşüncesine göre, dilin yasaklanması veya bir millete uygulanan kültür emperyalizmi dahi o milletin tamamen asimile olacağı anlamına gelmemektedir. Yazara göre, uzak tarihlerde bir devlet hayatı içinde uzun süre yaşayan bir ulus sonradan başka bir milletin egemenliği altına girse bile, eğer bir bölgede yeterli nüfusa sahipse, bu biyolojik ve sosyolojik kanun gereğince asla kimliğini kaybetmez. Neticede gerçekten de 19. asırda Çek milleti yeniden doğmuş, Çekçeyi unutan Çek münevverleri kendi dillerini yeniden öğrenmişlerdir. Halk edebiyatından ve atasözlerinden Çekçe, yeniden bir edebî dil hâline getirilmiş ve zamanla bütün münevverleri saran Çek olma şuru, bugünkü Çekoslovakya'yı meydana getirmişti.²⁸

Sonuç ve Değerlendirme: İdil-Ural sahasının en değerli aydınlarından biri olan Sadri Maksudi Arsal, Rusya Türklerinin milli mücadeleleri döneminde yapmış olduğu faaliyetlerle birlikte, bir sosyal bilimci olarak kendi ideolojik düşüncelerini temellendiren önemli eserlerle de dikkat çekmektedir. Onun Türk ulusunun aydınlanması ve çağa ayak uydurması için, uzun soluklu çalışmaları, diğer aydınlar gibi kuşkusuz Türk modernleşmesine önemli derece katkıda bulunmuştur. Bu noktada İdil-Ural sahası veya Azerbaycan aydınlanması her ne kadar Sovyetler Birliğinin kurulmasıyla kendi bölgeğinde amacına ulaşmasa da, bağımsız Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulması, Türk dünyası aydınlarının yıllar süren birikimlerini büyük bir heyecanla genç cumhuriyet için paylaşmasıyla sonuçlanmıştır diyebiliriz. Sadri Maksudi Arsal da bu aşamada modern Türk hukukunun ve tarih bilincinin gelişimi için kuşkusuz katkı sunmuştur. Diğer taraftan onun kendi milliyetçi ideolojisini yansıtan eseri Milliyet Duygusunun Sosyolojik Esasları da, milliyet kavramını oluşturan dil, kültür ve beraber yaşama geleneğinin önemine vurgu yaparak, milli benliğine sahip bir ulusun yok olamayacağı bilincini okuyucuya aşılamaktadır. Bu açıdan yazar, yıllarca Rus esareti altında muhtelif asimilasyon politikalarına maruz kalmış, mensubu olduğu Rusya Türklerinin, milli duygularıyla ayakta kaldığını kanıtladığı gibi yeni neslin de milliyet duygusunun bilinciyle hareket etmesi gerektiğini okuyucuya sunmuştur.

²⁴ Arsal, "Milliyet Duygusunun Sosyolojik Esasları", s. 121.

²⁵ Arsal, "Milliyet Duygusunun Sosyolojik Esasları", s. 124-131.

²⁶ Arsal, "Milliyet Duygusunun Sosyolojik Esasları", s. 135-149.

²⁷ Arsal, "Milliyet Duygusunun Sosyolojik Esasları", s. 159-169.

²⁸ Arsal, "Milliyet Duygusunun Sosyolojik Esasları", s. 14, 215-223.

19. YY'DA TÜRKİSTAN'DA YÜKSELEN KADIN MİLLİ KAHRAMAN “KURMANCAN DATKA”

Fatih KALAYCI*

Kırklareli Üniversitesi

Kurmancan Datka, 1811 yılında Kırgızistan'ın Oş kentinin güneybatısındaki Orke köyünde dünyaya gelmiştir. Kurmancan kaynaklarda Türk-İslam terbiyesi olarak büyümüş, akıllı, cesur, mücadeleci, olgun ve dik duruşlu biri olarak geçmektedir. Kurmancan'ın hayatını belirleyen üç kırılma noktası olmuştur. Bunlar; Dul Seyit ile zoraki olarak yaptığı ilk evliliği ve sonrasında otağını terk etmesi, boşandıktan sonra Âlim Bek ile evlenerek eşinin Hokand Hanlığı görevinde ona yaptığı gözlemlerle yardım etmesi, eşinin ölümü sonrasında Datka unvanını alarak Çarlık Rusya'ya karşı Alay Vadisi'nde yaptığı direniş hareketi ve Ruslar ile yaptığı barış antlaşması ile Alay kraliçesi unvanını almasıdır. Makalenin ilk kısmında Hokand Hanlığı'nın Türkistan'daki kuruluş ve gelişim sürecinden, Kırgız Türklerinin ve hanlıklarının durumlarından bahsedilmiştir. Bu kısımda Kırgız Türklerinin tarihsel serüveninde aldıkları rolleri, Hokand Hanlığı'nın Kırgızistan üzerindeki önemi ve Rus işgali öncesindeki görünümünü üzerinde durulmuştur. İkinci kısımda ise Kurmancan'ın ve Kırgız halkının dönemsel yapısını incelenmiştir. Kurmancan'ın hayatındaki dönüm noktalarına değinerek karşılaştığı durumlarda gösterdiği hayati reflekslerin öneminden bahsedilmiştir. Kurmancan'ın Âlim Bek ile olan evliliği, sonraki dönemlerde ona yaptığı gözlemler ile Âlim Bek'in Hokand Hanlığı'nda rütbe atlaması ve üst makamlara gelmesindeki süreç ele alınmıştır. Âlim Bek'in ölümünün ardından Kurmancan'ın “Datka” unvanı almasındaki temel sebepleri, Türk tarihindeki yeri ve o dönemde kendisine duyulan saygıya dikkat çekilmiştir. Üçüncü ve son kısımda ise Kurmancan Datka'nın 19. yüzyılın ikinci yarısında Rus işgali karşısındaki direniş hareketini, tutumunu ve stratejik hamleleri ile “Alay Kraliçesi” unvanını alma serüveninden bahsedilmiş, ölümüne kadar olan süreç ile çalışma tamamlanmıştır.

1. Rus İşgalleri Öncesi Hokand Hanlığı: “XVI. Yüzyılın başından beri varlığını devam ettiren Hıve ve Buhara (Özbek) Hanlıklarına ilaveten, XVIII. Yüzyılın başında Hokand (Fergana) Hanlığı'nın da bağımsızlığını ilan etmesiyle birlikte Batı Türkistan'da üç ayrı devlet kurulmuştur”.¹ Hokand Hanlığı'nın

kurulma süreci ise bu iki hanlığın birbirleriyle olan mücadelesi sebebiyle olmuştur. Çünkü Asya'da hanlıklar arasında her dönem meydana gelen çekişmeler 19. yy'da da cereyan etmiş Buhara ve Hıve Hanlığı'nın çekişmelerinden bıkan bir kısım halk, Fergana Vadisi'nde toplanarak Özbeklerden Şahrüh liderliğinde Hokand Hanlığını kurmuştur.² “167 yıl hüküm süren ve Orta Asya'daki güçlü hanlıklardan biri olan Hokand Hanlığı'nın tarihini üç devre bölerek inceleyebiliriz: I. dönem 1709-1800 yılları hanlığın kuruluş dönemidir. Hokand Hanlığı'nda bu dönemde devlet olmanın gereği olan siyasi ve idari organlar oluşmaya başlamıştır. II. Dönem ise 1800-1840 yılları arasındaki hanlığın gelişme ve yükselme dönemidir. Bu dönem aynı zamanda hanlığın iç ve dış siyasetinin sağlamlaştığı dönemdir. 1842-1876 yılları olan III. Dönem ise Hokand Hanlığı'nda siyasi-sosyal krizlerin derinleşmesi ve hanlığın yıkılışını içine alan dönemi kapsamaktadır³”. “Fergana vadisi merkez olmak üzere geniş bir sahayı içine alan bu hanlık, doğuda Issık Gölü'nden batıda Sir Derya'ya, güneyde Pamir Dağları'ndan kuzeyde Kazakistan bozkırlarına kadar uzanmaktadır. Belli başlı şehirleri ise Hokand, Taşkent, Margilan, Evliya-Ata, Pişpek (Bişkek), Namangan, Oş, Türkistan ve Akmescit'tir”.⁴ Hokand hanlığı bünyesinde Kırgız, Kazak ve Tacik gibi boyları da barındırmasıyla kozmopolitlik bir boy yapısındadır. Bu durum Hokand Hanlığı'nın kendi çatısı içerisindeki boylarla akrabalık ilişkisi kurarak boylardan birlik ve güç sağlamaya çalıştığı görülmektedir. Hokand Hanlığı'nın siyasi olarak güçlenmesi ve sınırlarını genişlemesi ise Âlim Han, Ömer Han ve Madalı Han (Muhammed Ali Han) dönemlerinde olmuştur. Özellikle Âlim Han döneminde zengin Buhara topraklarına yapılan seferlerde elde edilen ganimetler Buhara ve Hokand Hanlığı'nı karşı karşıya getirmiştir. Sonraki dönemlerde Hokand Hanlığı'na Hudayar Han'ın geçtiği görüyoruz. Bu dönemde aynı zamanda Rusların Hokand Hanlığı üzerindeki politikasının doğduğu dönemdir. Hudayar Han'ın III. Hanlık dönemi olan 1875 senesi onun hanlık üzerindeki kötü yönetiminin ve iç karışıklıkların yaşandığı dönemdir. Hanlık içerisinde cereyan eden bu gelişmeler karşısında Hudayar Han çareyi Rus yardımında

* Kırklareli Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Lisans Mezunu, (2021), kalaycifatih97@gmail.com. Bu bildiri, 21-22 Ekim 2021 tarihlerinde Aksaray Üniversitesi Tarih Bölümü tarafından çevrimiçi düzenlenen VIII. Genç Tarihçiler Öğrenci Sempozyumu'nda sunulmuştur.

¹ Mehmet Saray, Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti ve Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasî Münâsebeler. (1775-1875), TTK, Ankara 1994, s.13.

² Mehmet Saray, Modern Kırgızistan'ın Doğuşu, Detamat Tanıtım, Tasarım Matbaacılık, Ankara 2004, s. 41.

³ Alimbayev Ceenbek, “19. Yüzyılda Kırgızlar”, Asya Araştırmaları Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi, C. II, 2019 s. 114.

⁴ Saray, a.g.e., s. 2.

https://tr.wikipedia.org/wiki/Kurmancan_Datka#/media/Dosya:Маннергейм_в_юрте_Курманджан_Датки.jpg

bulmuş ve Ruslarla yaptığı anlaşma ile Rusların hanlığın iç işlerine müdahale etmesine sebebiyet vermiştir. Halkın tavırlarından rahatsız olan Hudayar Han, iktidarını oğlu Nasuredin'e bırakarak Ruslara sığınmıştır. Hudayar'ın bu hamleleri Rusların hanlık üzerindeki gücünü arttırmıştır. "Ruslar, Nasuredin ile yaptıkları antlaşmaya dayanarak ülkenin bir kısmını ilhak edince, halk Polat Bey'i (1875-1876) Han ilan etmiştir. Polat Han, 1875'te Hokand'ı geri almayı başarmasına rağmen 8 Ocak 1876 tarihinde, Rusların Andican'ı işgal etmesine engel olamamıştır. Şubat 1876'da Polat Han Margilan'da öldürülünce, Hokand Hanlığı, Fergana Eyaleti adıyla Rusya'nın Türkistan Genel Valiliği'ne bağlanmıştır.⁵

2. Kurmancan Datka'nın Sıradışı Hayatı: "Mamatbay kızı Kurbanca 1811 yılında Oş'un güneybatısında bulunan Orke Köyü, Munguş boyuna (Capalak uruğu) mensup Mamatbay'ın ailesinde dünyaya gelmiştir. O zamanlarda Kırgızlar arasında yaygın olan dünya anlayışına göre Ramazan ve Kurban bayramlarında doğan çocuklara Kurbanali, Kurbanca,

Kurban Bek, Kurbanbay gibi isimler verildiği takdirde çocukların daha sağlıklı olduğuna ve daha uzun hayat süreceğine inanılmıştır.⁶ Makalenin konusu olan karakterimiz Kurmancan, ismini bu neticeden ötürü almıştır. Hokand Hanlığı'nı idare ettiği dönemde ise general anlamına gelen "Datka" ismini alacaktır. Kurmancan'ın karakter özelliklerine bakacak olursak o, Türk-İslam terbiyesi ile yetişmiş, zeki, cesur, mücadeleci ve açık sözlü bir kadın profili ile karşımıza çıkmaktadır. Aslında onun bu özelliği ilerleyen dönemlerde Hokand Hanlığı'nın üst rütbesindeki görevlisi Âlim Bek Datka'nın dikkatini çekecektir. Kurmancan'a dönecek olursak yukarıda da bahsini geçirdiğimiz üzere Hokand Hanlığı içerisinde yönetim tabakasında olan boylar diğer boylar ile akrabalık bağı kurarak kendilerine ittifak aramakta ve güçlenmek istemişlerdir. Kurmancan'ın babası Mamatbey'de 17 yaşına gelen kızını yakın arkadaşı olan Törökül'un oğlu Kul Seyit ile evlendirmek istemektedir. Kul Seyit, kaynaklarda anlatılanlara göre Kurmancan'a göre 2 yaş büyük olmasına karşın zayıf ka-

⁵ Ramazan Keserci, "Türkistan Tarihine Damga Vuran Bir Kadın Lider: Kurmancan Datka (1811-1907)", Uluslararası Türk Dünyası Bilimsel Araştırmalar Dergisi, Cilt:1, Sayı:1, 2020, s.45.

⁶ Gülnisa Aynakulova, "Alay Dağlarının Melike'si Kurbanca Datha (1811-1907)" Sayı:8, 2011, s.219. (Dergi Adı yok)

rakterde, ciddiyetsiz ve gevşek biridir. Yapılan evlilik sonucunda bu iki zıt karakterdeki insan bir yıllık mutsuz bir evliliğin ardından Kurmancan eşi olan Kul Seyit'i otağından terk ederek baba ocağına dönmüştür. Aslında Kurmancan'ın bu davranışı o dönem için şaşkınlık verecek bir davranıştır. Zira Türk-İslam töresine göre bu davranışın toplumsal, dini, siyasi ve kanuni birçok cezaı da beraberinde getireceği açıktır. Ancak Kurmancan kendisinin dengi olmadığını düşündüğü ve çok sıkıntıya düşeceğini bilmesine karşın cesaret gösterip, otağını terk ederek kaçmış ve sonrasında ise kanunların getirdiği baskıya karşı mücadele etmiştir. Onun bu dik tutumu ne kadar mücadelecı bir insan olduğunu göstermekle birlikte hayatındaki ilk dönüm noktalarından biri olmuştur. Kul Seyit gelenekler gereğince arkasından adamlar göndermiş ancak adamlar Kurmancan'ı geri getirememiştir. Bunun üzerine adamlara kalın parasının karşılığınca at sürüsü verilerek olay 2 aile arasında kapanmıştır.⁷ Ancak Kurmancan'ın yaptığı bu hareket ise kanunlarca cezaya çarptırılmıştır.1831 yılına gelindiğinde Kurmancan, Alay bölgesinin hâkimi olan Âlim Bek Datka ile tanışmıştır. Âlim Bek, 1779 senesinde Altay bölgesindeki Kurguşa denilen bölgede doğmuştur. Âlim Bek ile Kurmancan'ın nasıl tanıştıklarına dair birçok rivayet bulunmakla birlikte asıl önemli noktası Alimbek'in, Kurmancan'ı içinde bulunduğu hukuki durumdan kurtararak onunla evlenmesi olmuştur. Âlim Bek aynı yıl senede bir kere toplanan kadılar mahkemesinin toplanmasını sağlayarak şeriata göre Kurmancan'ın, eşinden boşanması gerektiğini dile getirmiştir.⁸ Bu kararı gerçekleştirdikten sonra Kurmancan, Âlim Bek'in, Kurmancan'ın hayatından etkilenerek bu davranışı yaptığı açıktır. Kırgız bozkırlarında bir kadın olarak onun mücadelecı yapısı, cesareti ve dik duruşu alışıldık bir durum değildir. Bu iki liderin yönetimi, aile yaşamları ve hayatları ise Türk töresine örnek olacak niteliktedir. Çünkü Âlim Bek, Kurmancan ile yaptığı evlilikten sonra onu geri planda tutmamış bilakis iyi bir gözlemci olan eşi Kurmancan ile hanlığa olumlu ve olumsuz şekilde gelebilecek etkileri danışarak yönetimde istişare etmiştir. Âlim Bek ve Kurmancan'ın bu dayanışması Âlim Bek'in Hokand Hanlığı'nda danışmanlığa kadar yükselmesini sağlamıştır. Datka çiftinin evliliğinden 5'i erkek 2'si kız olmak üzere toplam 7 çocuk olmuştur. Ayrıca Âlim Bek'in ilk eşinden olan Cankırbey adında bir de erkek çocuğu bulunmaktadır. "Alimbek Datha, Hokand Hanlığı'nda hâkim, pervaneci, baş vezir gibi kilit mevkilerde görev yapmış ve bunun yanı sıra şerefli datha unvanına nail olan Hokand Hanlığı'nın yüksek erkânından idi".⁹ "Alimbek Datha'nın kendi devrinin önemli maarifçilerinden olup XIX. yüzyılın ortasında Oş şehrinde, Buhara mimarisi örneğinde görkemli bir

medrese inşa ettirdiğini, aynı zamanda pek çok mektep yaptırdığını da belirtirsek yerinde olacaktır".¹⁰ "Alimbek Datka, 1850-1876 yıllarında hanlığın yürüttüğü siyasette de büyük bir rol oynamıştır. Rusların Çernyayev komutasında Hokand'a yürümleri üzerine Kanesarı Kasım Bey önderliğinde bir kuvvet yollamış, yetmeyince de kendisi askerleriyle birlikte Rus ordularını geri püskürtmüştür ve ağır yaralanarak Taşkent'te 1865 yılında ölmüştür".¹¹ 1857-1862 yılında Malla Han'ı sonrasında da yeğeni Şah Murat'ı 1862'de tahta çıkarıldığını görüyoruz. Bu tarihten sonra ise Alimbek'te suikast sonucu ölmüştür. Alimbek Datka'nın ölümünün ardından onun ilk eşinden doğan erkek çocuğu olan Cankırbey'in Hokand Hanlığı'nın başına geçmesi gerekmektedir. Ancak Cankırbey'in hanlığın başına geçmediği görülmektedir. Bu durumun sebepleri arasında Cankırbey'in yönetici olabilecek kabiliyetinin olmaması, halkın büyük çoğunluğunun Kurmancan Datka'yı desteklemesi, hanlığa geçmek için rakibi olan Kurmancan Datka'ya göre güçlü bir askeri destek bulması gösterilebilir. Sonuç olarak Kırgız Türklerinin "Altay Kraliçesi" dedikleri Kurmancan'a Buhara şeyhülislamının fetvası ile 1876'da "Datka" unvanı verilmiştir. Kurmancan'a verilen "Datka" unvanı, Hokand ve Buhara Hanlıkları zamanında yönetimin en üst kademesini ifade etmektedir. Kelime anlamı "gerçek bağılılık" demek olan bu unvanın bulunduğu vilayetin idare amiri, siyasi ve dini lideri, adli ve askeri yetkilisidir".¹² "Alimbek Datka ise sadece Kırgız Türkeri'nin değil, bütün Türklerin birlik ve beraberliğini hedef edinmiş; o sebeple Doğu Türkistan Türklerinin hürriyeti uğruna Hokand Hanlığı'nın askerlerini seferber etmiştir".¹³

3. Kurmancan Datka ve Alay Bölgesinin Rus İşgallerine Karşı Direnişi: II. Aleksander'ın iktidarındaki Çarlık Rusya'nın, 19.yüzyılın ikinci yarısında Asya topraklarındaki yayılmacı ve istilacı politikasından Kırgızistan'da nasibini almıştır. Çarlık Rusya'sının işgal ettiği bölgelere Rus Genel Valilerini atması sonrasında Fergana bölgesi de Türkistan Genel Valiliği bünyesine girmiştir. Bu bölgeye birinci derecen rütbeli General M. İ. Skobelev atanarak Kırgızistan topraklarını işgale başlamıştır. İşgallerin öncesine bakacak olursak Hudayar Han'ın üçüncü hanlık döneminde hanlıktaki iç karışıklıklar sebebiyle Rusların bu hanlığın iç işlerine karışmasına kadar birçok taviz verilmiştir. Hudayar Han'ın iktidar mücadelesi amacıyla Ruslarla yaptığı antlaşmalar Hokand Hanlığı'nın sonunu getirdiği gibi Kırgız halkı topraklarının da Rus işgaline uğramasına zemin hazırlamıştır. Öte yandan Kurmancan Datka'da eşinin ölümünden sonra Alay Vadisi'ndeki boyların yönetimini üstlenmiştir. Çarlık Rusya'sı elinde bulundurduğu modern silahlar neticesinde Kırgızistan topraklarında hızlıca

⁷ İlknur Bayrak İşcanoğlu, "Kırgız Aile ve Sosyal Kültürel Alanında Kadın", Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi, C.II, 2018, s. 360.

⁸ Aynakulova, a.g.m., s. 219.

⁹ Aynakulova, a.g.m., s. 220.

¹⁰ Aynakulova, a.g.m., s.221.

¹¹ Tuğçe Asena İĞDE, "Türkistan'ın Efsanevi Kadın Kahramanı: Kurmancan Datka", Ülkü Ocakları Vakfı Dergisi, 2020, s. 47.

¹² İğde, a.g.m., s. 49.

¹³ İğde, a.g.m., s. 48.

ilerlemiştir. Bunun yanı sıra bu bölgedeki boylarında tam anlamıyla bir birlik içerisinde olduğunu söyleyemeyiz. Böyle bir durumda düzenli Rus birlikleri önüne kattığı boyları kısa sürelerde imha etmekte ve ilerlemektedir. Ancak bu ilerleyiş Güney Kırgızistan topraklarına geldiğinde Alay Vadisi'ndeki Kurmancan Datka ve ona tabii olan boyların direnişi ile karşılaşmıştır. Bu direnişlerin Kurmancan liderliğinde yapıldığını bildirmekle birlikte özellikle Alay bölgesinin Alay halkı tarafından iyi bilinmesi, buna göre stratejik savunma ve saldırı planları yapılarak zafer elde edilmesi harp coğrafyasının iyi kullanılmasının meyveleridir. Dönemin silahlarına bakacak olursak Rusların modern top ve silahlar kullanarak savaştığını buna karşın Kırgız Türklerinin atlı ok ve yay birliklerinin ağırlıklı kullanıldığını söylemeliyiz. Bu direnişler her ne kadar Kırgız Türklerine ağır kayıplar verdirse de özellikle Rusların bu beklenmedik direniş karşısında duraklamaları Çar'ı ve Rus generallerinde kaygı uyandırmıştır. Kurmancan'ın Kırgızistan ve çevresinde saygın bir kişilik olması bu kaygının sebepleri arasında gösterilebilir. Kurmancan savaş devam ederken oğullarının savaşı devam ettirme teklifine karşın, savaşın kayıplarını da göz önünde bulundurup halkının Rus savaş gücüne daha fazla dayanamayacağını düşünerek Ruslarla anlaşmayı uygun görmüştür. "Fakat Datha, Ruslardan gelen barış teklifini hemen kabul etmeyerek uzun uzun düşündükten sonra 'eğer Rus Generali Kurbancan Datha'nın itibarını kırmadan onunla eşit bir seviyede konuşursa görüşmeye geleceği' talebini koymuştur. Görüşme resmi şartlarda gerçekleşmiştir. Kurbancan Datha'yı, doğu kültürüne göre üzerine çüppe ve özel hazırlanan armağanlar sunarak, önüne şartlara göre sofraya kurarak büyük tören ve itibarla kabul etmiştir. Görüşme sırasında Rus Generali Kurbancan'a, bir ana olarak oğullarının cesareti, vatanseverliğiyle gurur duyabileceğini, Abdulla-bek ancak karşı koymanın fayda getirmeyeceğini anladıktan sonra savaş alanını terk ettiğini vurgulayarak "Ruslar düşmanlarının cesaretini takdir ederler" diyerek iltifatta bulunmuştur. General görüşme esnasında Kurbancan'dan oğulları ve tabii Kırgızları Rusya'nın uyrukluğuna geçmeleri için ikna etmesini istemiştir. Yüzbaşı İonov' ile Kurmancan arasında yapılan görüşmeler sonucunda Kurmancan'ın bulunduğu Alay Vadisi köyünde 9 maddelik bir şartname imzalanarak Kurmancan halkının yok olmasını engellemiştir".¹⁴ Bu maddeler şunlardır;

1. Rus ordusuna karşı isyana iştirak eden Kırgızlar cezalandırılmayacak.
2. Savaş esirleri serbest bırakılacak.
3. Memleketlerine dönmelerine müsaade edilecek.
4. Mal mülkleri müsadere edilmeyecek.

5. Savaşta zulüm gören halktan alınacak vergi miktarı daha aza indirilecek.

6. Yerli halkın hukukları sınırlandırılmayacak.

7. Dini inanç ve ibadetleri sınırlandırılmayacak.

8. Bölgedeki cami ve medreseler yıkılmayacak.

9. Yerli halkın örf ve adetlerine müdahale edilmeyecek.¹⁵

Skobelev, Kurbancan Datha'ya "Alay Dağlarının gerçek Çaricesi (Melike'si)" diyerek şahsiyetini layıkıyla takdir etmiştir.¹⁶ "1881'de İmparator II. Aleksander özel bir kararla Kurbancan'a taş kakmalı altın saat armağan etmiş ve 300 ruble emekli maaşı bağlayarak Datha'yı onurlandırmıştır. İsyancıların hezimetini kabul eden Kurbancan Datha Rus Çarı'na hizmet etmek mecburiyetinde kalmış ve oğullarıyla birlikte bütün Alay Dağları Kırgızlarının Rusya İmparatorluğu'nun hâkimiyetinin tanınmasında önemli rol oynamıştır. Burada beş boluşluk teşkil edilmiş ve Kurbancan'ın oğulları Ömerbek, Kamçı-bek, Hasan-bek, Batır-bekler bu boyların hâkimleri olarak tayin edilmişlerdir".¹⁷ Rusların 19. yy'ın 2. yarısında derinleştirdiği yayılcı politika sonucunda birçok hanlık ve devleti işgal ederek hâkimiyetine katan Çarlık Rusya'sı kısa sürelerde hâkimiyetini kabul ettirmesine karşın Güney Kırgızistan'ın Alay Vadisi'nde bir kadın generalle barış imzalayarak askerî harekâtı sonlandırmıştır. Anlaşma metninden sonra bu kararı doğru bulmayıp bağımsızlığın savaş ile kazanabileceklerine inanan Alimbek ve Kurmancan'ın en büyük oğlu Abdullah Bey, kardeşi Mamıtbek'i de yanına alarak Pamir Dağlarının olduğu bölgeden asker temini için hazırlığa girişmişlerdir. Abdullah Bey, hayatının sonuna kadar Pamir Dağlarının olduğu bölgeden asker temini için hazırlığa girişmişlerdir. Abdullah Bey, hayatının sonuna kadar Çarlık Rusya'sının işgaline karşı savaşmış ve 1877 yılında Afganistan'da kendi sürgünü sırasında ölmüştür.¹⁸ "Kurmancan Datka, yaşadığı Alay Vadisi'nin dışındaki Çon-Alay, Karakulca, Özgön, Nookat, Kara-Suu gibi geniş bir coğrafyayı içine alan bölgeleri, Alimbek Datka'nın 1862 yılında öldürmesinden sonraki on yıldan fazla, yani Hokand Hanlığı'nın 1876'da Rusya İmparatorluğu tarafından işgal edilmesine kadar yönetmiştir".¹⁹ Abdıldabek ise Mekke'ye gittiği sırada vefat ettiği yönde haberlerin gelmesiyle Kurmancan Datka büyük üzüntü duymuştur. Kırgız halkını üzen son hadise ise Kamçıbek'in ölümüne sebebiyet veren kervan olayıdır. Kervan olayı, Kaşgar bölgesinden öz yurtları olan Alay Vadisi'ne giderken Kamçıbek'in eşinin de yer aldığı bir kervanın yolda Rus memurlarca durdurulması üzerine yaşanan bir olaydır. Arama sırasında direnme üzerine Rus memur Kamçı Bey'in eşinin saç örgüsünü keserek cezalandırmıştır. Saç örgüsünün kesimi Kırgız geleneğinde kadınların

¹⁴ Aynakulova, a.g.m., s. 227.

¹⁵ Tursunay Ömürzakova, Kurmancan Datka Door, İnsan, İşmerdüülük, Bişkek 2002, s. 141.

¹⁶ Aynakulova, a.g.m., s. 227.

¹⁷ Aynakulova, a.g.m., s. 228.

¹⁸ Tchorev Tyntchtykbek, Kurmancan Datka Anısına Türkiye Ve Türk Dünyası Araştırmaları- IV, İKSAD Yayınevi, 2010, s. 8.

¹⁹ Keserci, a.g.m., s.47.

namuslarına dokunmakla eş değerdir. Bu olay üzerine askerler memurları kılıçla öldürmüş, olayın duyulmasıyla da Rus askerleri memurların intikamını almak için Kamçı Bek'i hapse atmışlardır. Olayı öğrenen Kurmancan Datka, oğlu Kamçıbek'in olayda olmadığını savunarak serbest kalmasını istese de Rus yetkililer bu isteği geri çevirmiştir. Kurmancan'a Kırgız halkından ileri gelenler oğlunu kaçırma teklifini sunsa da Rusların, Alay halkına yapabileceği olası bir kanlı bastırma olayını da düşünerek bu teklifi reddetmiştir.

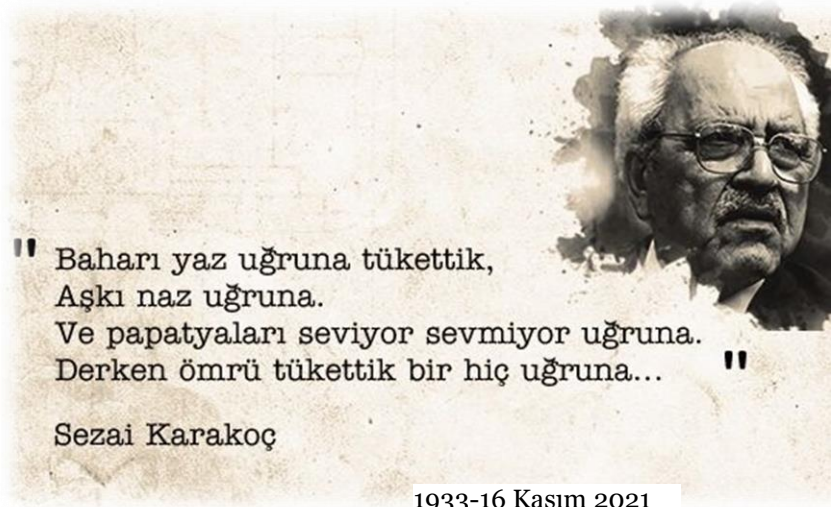
Kamçı Bek, 1895 yılında Kırgız halkı ve Kurmancan'ın gözleri önünde idam edilmiştir. Kurmancan, Türkistan'da "Datka" unvanını hem Hokand Hanlığı'ndan hem de Fergana Vadisi'ndeki Hokand Hanlığı'nı geçici olarak ele geçiren Buhara Emirliği'nden alan tek kadındır. Bu unvan İl'deki yönetimin en üst kademesini ifade eden bir kavramdır.²⁰ "Alai Kraliçesi" Kurmancan yönetimde alınan kararlarda, halkın menfaatini üst düzeyde tutmuştur. Çadırının önünde sürekli et kaynayan bir kazan olmuş, bu yemek misafirlere ve ihtiyacı olanlara ikram edilmiştir. Alay bölgesine okullar yaptırarak, çocukların ve gençlerin, ilim yolunda aydınlatılmasını sağlamıştır.²¹ "15 yıl iç ve dış işlerinde serbest, 30 yıl dış işlerinde Rus Çarlığı idaresine bağlı olmak üzere toplam 45 yıla yakın bir süre Alay bölgesindeki Kırgızlara liderlik yapmış olan Kurmancan Datka, 1907 yılında 96 yaşındayken Madı köyünde vefat etmiştir. Mezarı, Kırgızistan'ın Oş şehrindeki Sermazar mezarlığında (Madı köyünden yaklaşık 9 km uzaklıkta bulunan bu mezarlığın adı "Ana mezar" veya "Ana sığınak" anlamına geliyor).²²

Sonuç: Kırgızistan ve Türk Dünyası'nın önemli kadın şahsiyetlerinden biri olan Kurmancan, Kırgızistan'ın Oş kentinin güneybatısındaki Orke köyünde 1811 yılında Dünya'ya gelmiştir. Hayatındaki ilk kırıma anı Kul Seyit ile olan zoraki evliliğinden kısa bir süre sonra otağını terk ederek baba ocağına dönmesi olmuştur. Bu hareketi Türk-İslam kanunlarına göre eşi ve benzeri görülemeyecek kadar zor olan bir durumdur. Kurmancan, kendisine uygulanacak ağır cezalar ve toplumsal baskıların olacağına bilmesine karşın dik bir duruş sergileyip cesur hareket etmesi ile ileride evleneceği Alimbek Datka'nın da ilgisini çekmiştir. İkinci dönüm noktası ise Alimbek ile evlenerek onunla birlikte Hokand Hanlığı'nı idare ettiği dönem olmuştur. Alimbek Datha o dönemde zeki eşi Kurmancan'ın tavsiyelerini göz önünde bulundurmuş yaptığı hamleler ile de Hokand Hanlığı'nın en üst askeri ve siyasi makamına kadar yükselmiştir. Alimbek'in suikaste uğradığı 1862 yılına kadar başarılı bir şekilde görevini yaparken

Hokand Hanlığı tahtına Murat Han gibi birkaç idareciyi geçirdiği görülmüştür. Yani Hanlıkta iktidar değişikliğini sağlayacak kadar önemli bir görevde bulunmaktadır. Âlim Bek'in ölümü sonrasında da onun üvey oğlu Cankırbey'in tahta geçmesi gerekirken Kurmancan'ın "Datka" unvanını alarak bir kadın general olarak başa geçmesi de Kurmancan'ın ne kadar önemli ve saygı duyulan biri olduğunu bizlere göstermektedir. Kurmancan'ın tarihteki önemini aldığı ve Türk dünyasında ismini duyurduğu son kırıma anına gelecek olursak Rusların 19. yy'ın ikinci yarısında fiilen işgal etmeye başladığı Türkistan coğrafyasındaki Kırgızistan'ı bilhassa Güney Kırgızistan Alay bölgesinde halkıyla birlikte bu işgale karşı başlattığı direniş hareketi olmuştur. Hareketin belki de en önemli kısmı Çarlık Rusya'sının kısa sürede birçok hanlık ve boyu yok edercesine geçtiği bir dönemde Alay bölgesinde Kurmancan ile antlaşma yapmak suretiyle bölgeyi hâkimiyet altına alması olmuştur. Yapılan 5 maddelik antlaşma ile Kurmancan "Alay Kraliçesi" unvanını alarak ve tüm Rus ve Türkistan bölgesinde bir kahraman olarak anılmıştır. Çarlık Rusya'sı bu antlaşmadan kısa süre sonra sert politikasına geri dönerken Kurmancan'ın oğlu Afganistan bölgesinde Ruslarla savaşmak isterken ölmüş, annesi ve halkı da yok olmaktan Kurmancan'ın politikası sayesinde kurtulmuştur.

&

" Baharı yaz uğruna tükettik,
Aşkı naz uğruna.
Ve papatyaları seviyor sevmiyor uğruna.
Derken ömrü tükettik bir hiç uğruna..."

Sezai Karakoç

1933-16 Kasım 2021

²⁰ Tyntchtykbek, a.g.e., s. 7.

²¹ Tyntchtykbek, a.g.e., s. 8.

²² Tyntchtykbek, a.g.e., s. 9.

HARBORD ASKERİ HEYETİ RAPORU HAKKINDA İÇERİK, YORUM VE YANKILARI ÜZERİNDEN BİR DEĞERLENDİRME

Şavgu AYDIN*

Dokuz Eylül Üniversitesi

Birinci Dünya Savaşı sonrasında, çok uluslu Avrupa İmparatorlukları (Osmanlı, Avusturya-Macaristan ve Almanya) tarih sahnesinden çekilirken, yaşlı kıta üzerinde şekillenecek yeni dünya düzeninde; galip devletler arasında Nisan 1917’de katılan ve savaşın seyrinde etkili olan Amerika Birleşik Devletleri, belirleyici bir rol üstlenmek istiyordu. ABD Başkanı Woodrow Wilson’ın 8 Ocak 1918 günü ABD Kongresi’nde yaptığı konuşmayla açıkladığı “14 İlke”, bu doğrultuda üretilen siyasetin temelini oluşturmaktadır.

İlkeler içerisinde yer alan “Devletlerarası eşitlik” vurgusu, İttifak Devletleri’nin savaştan çekilmesini hızlandırırken, doğrudan Osmanlı’yı ilgilendiren 12. Madde’de “Bugünkü Osmanlı İmparatorluğu’ndaki Türk kesimlerine güvenli bir egemenlik tanınmalı, Türk yönetimindeki diğer uluslara da her türlü kuşkudan uzak yaşam güvenliğiyle özerk gelişmeleri için tam bir özgürlük sağlanmalıdır. (...)” denilmekteydi. Bu madde ulusların kendi geleceklerini kendilerinin belirlemesi (self-determination) ilkesini düzenleyen beşinci madde ile birlikte yorumlandığında, Osmanlı’nın parçalanması yönünde azınlıklara ve dış güçlere ilham ve imkân zemini açmıştır.¹ Savaş yorgunu imparatorluğun yöneticileri ve aydınları tarafından başlarda görmezden gelinen bu durumun altını Mustafa Kemal şu ifadeyle çizmiştir: “... Prensiplerin 14 maddesinden Türkiye’ye taallük edenleri vardı. Zaten mağlup olan ve akdi mütareke eden Osmanlı Devleti, bu prensiplerin gönül okşayıcı manzara-i serabi ile bir zaman oyalandı.”² Dönemin önde gelen aydınları Wilson İlkeleri çerçevesinde kurtuluş hayalleri ummaktaydı. 5 Aralık 1918’de ABD Başkanı Wilson’a yazılan mektup bu doğrultuda bir örnektir. Ayrıca; Halide Edip, Celaleddin Muhtar, Hüseyin Hulusi ve Ali Kemal öncülüğünde, 4 Ocak 1919 tarihinde kurulan “Wilson Prensipleri Cemiyeti” de yine Osmanlı aydınlarının bir diğer adımıydı.³ Osmanlı siyasetçileri de aydınlar gibi ümitvar idiler. Ahmet İzzet Paşa Mondros’a, Damat Ferit de Paris Barış

Konferansı’na giderlerken, İmparatorluğun varlığını sürdürmeyeceğine inanıyorlardı. Paris Barış Konferansı’nda Damat Ferit Hükümeti’nin gördüğü muamele ve sonuç olarak “ülkesine dönmesi” yönündeki tavsiye, İtilaf Devletleri’nin Osmanlı toprakları üzerindeki siyasetinin İstanbul’da hâkim olan beklentilerden farklı olduğunu göstermeye yeterlidir. İmparatorluğu parçalanmaya götüren bu yeni siyasetin kilit kavramlarından birisi “manda / himaye yönetimi”dir. Bu kavram yukarıda zikredilen Osmanlı aydınları tarafından tepki değil, kabul görmüştür. Sivas Kongresi riyasetine, yani Mustafa Kemal’e de bu yönde bir mektup kaleme almışlardır. Oysaki “manda / himaye” kavramı üzerinde şekillendirilen sistem, “... kapitülasyonların günün koşullarına uyarlanmasından başka bir şey değildi. Mandat yöntemini formüle eden Güney Afrikalı General Jan Christian Smuts’a göre, Osmanlı İmparatorluğu’ndan ayrılan topraklar ilhak edilmeyerek Milletler Cemiyeti tarafından görevlendirilecek bir mandataire gücün himayesi altına konmalıydı.”⁴ Manda tartışmalarındaki taraflardan birisi de Ermeni diasporasıdır. Savaş döneminde zirve yapan Türk aleyhtarı propaganda nedeniyle Amerikan kamuoyunda bağımsız bir Ermenistan fikri zaten kabul görmüştü. Yakın Doğu Yardım Komitesi ve Ermenistan’ın Bağımsızlığı İçin Amerikan Komitesi gibi lobi grupları Karadeniz’den Akdeniz’e ulaşan bir Ermenistan için aralıksız çalışıyordu. 1878 Berlin Mutabakatı ile “Ermeni Meselesi” resmi olarak uluslararası ilişkilerin ve “Doğu Sorunu”nun bir parçası haline gelmişti. 1880-1890 yılları arasında Doğu Anadolu’daki kaotik ortam, Avrupa’nın yakın takibindeydi. Bölgedeki Amerikan misyonerliğinin en çok etkilediği kitleyi teşkil eden Ermeniler, 1895 yılında, ABD donanmasının Osmanlı’ya müdahalesini gündeme getirmeyi başarmıştı.⁵ 27 Mayıs 1915 tarihinde çıkartılan “Muvakkat Sevk ve İskân Kanunu”yla Doğu Anadolu’da yaşayan Ermenilerin, ülkenin diğer bölgelerine sevk ve iskânı, Osmanlı ve ABD ilişkilerini daha da kötüleştirdi.

* Dokuz Eylül Üniversitesi, SBE, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Yüksek Lisans Öğrencisi, savguaydin@gmail.com. Bu bildiri, 21-22 Ekim 2021 tarihlerinde Aksaray Üniversitesi Tarih Bölümü tarafından çevrimiçi düzenlenen VIII. Genç Tarihçiler Öğrenci Sempozyumu’nda sunulmuştur.

¹ Doç. Dr. İhsan Şerif KAYMAZ, “Wilson Prensipleri ve Liberal Emperyalizm”, <https://www.atam.gov.tr/wp-content/uploads/67-68-69.-Say%C4%B1lar-Makaleler-145-174.pdf> (son erişim 18.05.2020).

² Mustafa Kemal Atatürk, Nutuk, C. I, TTK Yayınları, 1981, s. 478.

³ Refik Halit (Karay), Ragıp Nureddin (Ege), Celâl Nuri (İleri) (İkdam Gazetesi başyazarı), Necmeddin (Sadak) Bey (Akşam Gazetesi başyazarı), Cevat Bey

(Zaman Gazetesi başyazarı), Mahmut Sadık (Yeni Gazete başyazarı), Ahmet Emin (Yalman) (Vatan Gazetesi başyazarı), Yunus Nadi (Abaloğlu) (Yeni Gün Gazetesi başyazarı) bu cemiyetin içinde yer alan isimler arasındadır. Bkz. Tarık Zafer Tunaya, Türkiye’de Siyasi Partiler, 1859-1952, Doğan Kardeş yayınları, İstanbul, 1952, s. 445-446.

⁴ İ. Ş. Kaymaz, agm.

⁵ 1894-1896 arasındaki olaylar esnasında 1895 yılında ABD Senatosu’nda Ermeniler lehine karar çıkmış fakat müdahale talebi kabul edilmemiştir.

ABD Büyükelçisi Morgenthau ve dönemin ABD Başkanı Wilson, Ermeni yanlısı tutumlarını dönem boyunca gizlememişlerdir.

Bu kısa değerlendirmenin ardından Paris Barış Konferansı'na ve "manda" meselesine yeniden dönecek olursak; üç ana modelin tartışıldığını görürüz: 1915 yılından beri dillendirilen ilk model, bağımsız Ermenistan'ın ABD tarafından tanınmasını ve kendi ayakları üstünde durana kadar kısa bir süre ABD himayesini öngörüyordu. İkinci model, büyükelçi Morgenthau'nun ve ABD misyoner çevrelerinin desteklediği, Boğazlar, Anadolu ve Ermenistan için üç ayrı bölgede ayrı ayrı manda yönetiminin oluşturulması fikriydi. Üçüncü model ise bütün Osmanlı'nın tek parça olarak ABD mandası altında tutulmasını içeriyordu. Ki bu son model yukarıda adı geçen Osmanlı aydınlarının da desteklediği seçenektir.⁶ Barış Konferansı'nda istediği üstünlüğü kuramayan ve inisiyatifi Lloyd George ile Clemenceau'ya kaptıran Başkan Wilson, tahkikat heyetleriyle zaman kazanma yönünde bir tutum benimsedi. Zaten birçok Amerikan heyeti hem savaş esnasında hem de savaş sonrasında sorunlu bölgelerde hep ortaya çıkmıştır.⁷ Bu kapsamda Başkan Wilson'ın 29 Temmuz 1919 tarihinde "Türkiye'de Manda idaresi ve Ermeni Meselesi"ni araştırarak bir heyet göndermeye karar vermesi, bu çalışmada ele aldığımız heyetin oluşturulmasını sağlamıştır. Heyetin başına o sırada Fransa'daki Amerikan Silâhlı Kuvvetleri Başkomutanı General Pershing'in Kurmaybaşkanı olan ve daha önce Filipinler'de Amerikan mandası idaresinde başarılı hizmetlerde bulunmuş Tümgeneral James G. Harbord⁸ atandı. Görevlendirme 2 Ağustos'ta yapıldı. Başlangıçta heyetten istenen sözde Ermenistan bölgesinde tesis edilecek manda için araştırma yapılmasıydı, fakat görevlendirme belgesinde tüm Osmanlı topraklarını kapsayan bir araştırma talep edildi.

General Harbord bu görevi aldıktan sonra, Amerika'nın Fransa'da bulunan askerî kuvvetlerine mensup subaylardan bazılarını, sivil kişilerle birleştirerek; on beşi asker, otuz biri sivil 46 kişiden oluşan bir heyet kurdu. Heyetteki 5 Amerikalı; Mühendis Binbaşı Şekerciyen, Mühendis Üsteğmen H. H. Kaçadoryan, Yardımcı Aram Kojassar, Tercüman Dikran Serjanyan ve Tercüman Dik Ohanesyan, Ermeni asıllıdır. Bu durum, İstanbul'da bir de Türk tercümanın heyete dâhil edilme-

siyle dengelenmeye çalışılmıştır. 20 Ağustos'ta Paris'ten ayrılan heyet, 2 Eylül 1919 tarihinde İstanbul'a gelmiştir. 7 Eylül'e kadar İstanbul'da kalan heyete, Wilson Prensipleri Cemiyeti kurucularından Hüseyin Bey, tercüman olarak katıldı. Heyete katılmasını Hüseyin Bey şöyle anlatmıştır: "General Harbord, Anadolu'da yapacağı gezi ve araştırmasında Ermeni tercüman ve kılavuzları yanında istemediğini bildirerek, güvenilir, dürüst ve Türk asıllı bir tercüman ve kılavuz bulunmasını İstanbul'daki temsilcilerinden istemiş. Amerikan Büyükelçisi de Kolej Müdürü ile temas ederek beni seçmişler ve tavsiye etmişler. Generalle ilk görüşmemde son derece tarafsız, dürüst, hak ve hukuk arayan bir zat olduğuna kanaat getirdim. Göreceğim vazifenin önemini de takdirle tekliflerini kabul ettim."⁹ 7 Eylül'de iki gruba ayrılan heyetin ana grubu Haydapaşa'dan trenle Anadolu'ya hareket etti. 8 Eylül'de Konya, 10 Eylül'de Adana, 11 Eylül'de Tarsus ve Mersin, 12 Eylül'de Halep 13 Eylül'de Mardin 15 Eylül'de Diyarbakır 18 Eylül'de Malatya, 20 Eylül'de Sivas, 22 Eylül'de Zara, 23 Eylül'de, Erzurum, 25 Eylül'de Erzurum, 26 Eylül'de Hasankale, 27 Eylül'de Sarıkamış, Kağızman ziyaret edildi. 28 Eylül'de Kulp güzergâhından (Tuzluca / Iğdır) Erivan'a hareket eden heyet, 29 Eylül'de Eçmiyazın'e (Ermeni Gregoryan Kilisesi'nin merkezine) vardı. Aynı gün Erivan'a geçildi. 2 Ekim'de Erivan'dan ayrılan heyet Tiflis'e geçti. 5 Ekim'de Bakü'yü ziyaret eden heyet, 6 Ekim'de yeniden Tiflis'e geldi. 7 Ekim'de Batum'da "USS Martha Washington" gemisine yerleşen heyet, 11 Ekim 1919'da İstanbul'a geri döndü.

Harbord Raporu'nda Ermeniler ve Türkler: Bu ziyaretlerde Harbord Askeri Heyeti'nin ilgi odağında Ermeniler yer aldı. Rapora; "Uygar dünyanın ilgisi, korkusu ve sempatisi Ermenistan üzerinde öyle yoğunlaşmıştır ki bu görevin amacı ve çalışması, kan içindeki bölgeye ve Hıristiyan nüfusun trajik kalıntısına odaklanıyor" denilerek başlanması, bunu açıkça ifade ediyor ve raporun göz önünde bulundurduğu başlıklar ise şu şekilde sıralanıyordu: "(a) Ermeni halkının tarihi ve bugünkü durumu; (b) siyasi durum ve yeniden düzenleme önerileri; (c) zorunlu bir durumun neden olduğu koşullar ve so-

⁶ Dr. Hulusi Akar, Harbord Askeri Heyeti Raporu, ATASE Daire Başkanlığı yayını, Ankara, 2019 s. 32 - 33.

⁷ Akar, age., "... sekiz farklı heyet Temmuz 1919 itibarıyla tahkikat yapmakla meşguldü." s. 34.

⁸ James Guthrie Harbord, 21 Mart 1866'da Bloomington'da doğdu. 1886'da Kansas Eyaleti Ziraat Koleji mezunu olup 1899'da gönüllü olarak 4. Piyade birliğine katıldı ve 1891 yılında süvari birliklerine atandı. 1903- 1914 yıllarında Filipinler'de görev yaptı. Orduda hızla yükseldi ve ABD. I. Dünya Savaşına girdikten hemen sonra 1917'de Fransa'daki Amerikan Hudut Birlikleri kumandanlığına atandı. Orada Tugay komutanlığına yükseltildi. 1917, 1918 ve tekrar 1919 yıllarında Fransa'da yaptığı görevlerinde önemli başarılar elde etti. Daha sonra. 1921-22 yıllarında Genel Kurmay Başkan Yardımcılığı da yapan Harbord, 1922'de Korgeneral olarak emekli oldu. Ordudan ayrıldıktan sonra 1923'te Amerikan Radyo şirketinin başkanı ve 1930'da da yine aynı yerin Yönetim Kurulu Başkanı oldu. 20 Ağustos 1947'de Remyen'de öldü. Bkz. Englyopedia Britannica.

⁹ Dr. Fethi Tevettoğlu, "Mustafa Kemal Paşa, General Harbord Görüşmesi Tanık ve Tercümanı: Prof. Hulusi Y. Hüseyin (Pektaş)", Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, Cilt IV, Kasım 1987, Sayı 10'dan ayrı basım. <http://www.atam.gov.tr/dergi/sayi-10/mustafa-kemal-pasa-general-harbord-gorusmesi-tanik-ve-tercumani-prof-dr-hulusi-y-huseyin-pektas> (son erişim: 18.05.2020) Hüseyin (Pektaş) Bey ile söyleşi yaparak bu bilgileri bize aktaran Tarihçi Fethi Tevettoğlu da, tıpkı Hüseyin Bey gibi General Harbord'ı; "iyi niyetli", "dürüst" ve "tarafsız" bulmakta, heyete Ermenilerin "so-kulduğunu, sızdırıldığını" düşünmektedir. Tevettoğlu: "General Harbord'ın konu ile ilgili, Washigton'a Kongre Kütüphanesi'nde bulduğum yazma ve basılı hatıra, rapor ve makalelerinde, Türkiye'deki temaslarında tarafsızlığı sağlamak için, heyetine yerleştirilmiş Ermenileri çevresinden uzaklaştırdığı, gerçeklerin değiştirilmesine fırsat vermemek için mühim tedbirler aldığı belirtilmektedir." Bu değerlendirmeler, Türk tarihçiliğine hâkim olduğunu gördüğümüz Harbord sempatisine bir örnek teşkil etmektedir.

runlar; (d) bir mandanın girişimi ve bu girişime karşı düşünceler. Rapor buna göre sunulmaktadır.”¹⁰ Ermeni lobilerinin gezi öncesinde başlayan heyet üzerindeki etkisi, tarihsel verileri şekillendirmiştir. Raporun ilk sayfalarında Ermeniler için; “MS 33 gibi erken bir tarihte bir ulus olarak Hıristiyanlığı kabul ettiler ve MS 301’de günümüz için hayati önem taşıyan Ulusal Kilise’lerini kurdular. Ermenistan, Hıristiyanlığı resmen kabul eden ilk ulustu” denilerek; “(...) coğrafi konumu nedeniyle... Hıristiyanlığın en uç noktası olarak görülüyorlar. Persler, Partlar, Suriyeli Müslümanlar, Tatarlar ve Türkler, Ermeni kilisesinden sayılarıyla orantılı olarak diğer halklardan daha fazla insanı öldürdüler.” denilmektedir. Rapora göre Doğu hristiyanlığının unutulmuş halkı, aslında 16 Bizans imparatoru çıkarmıştı ve değişik yerlere giden Ermeniler de yetenekli insanlardı. “1876’da reformcu Midhat Paşa’nın sekreteri Ermeni Krikor Odian tarafından Türkiye için bir anayasa hazırlandı”ğı bile kaydedilmiştir.¹¹ II. Abdülhamit’in tahta çıkışıyla birlikte Ermeniler’in sık sık katliama maruz kaldığını öne süren raporda; 1895’te 100 bin, 1908’de Van’da, Adana’da ve başka yerlerde, 1909’da ise Kilikya’da, 30 binden fazla Ermeni’nin öldürüldüğü belirtilerek şöyle denilmektedir: “Bu trajedilerin sonucusu ve en büyüğü 1915’teydi. Bazıları daha yüksek olmasına rağmen muhafazakâr tahminlere göre, 1914’te Asya’daki Ermenilerin sayısı 1 milyon 500 binin üzerindedir. 1915 baharında askerler tarafından sistemli katliamlar ve sürgünler düzenlendi. Türk Hükümeti’nin resmi raporlarında 1 milyon 100 bin kişinin sınır dışı edildiği görülüyor. (...) Kadınlar, yaşlı erkekler ve çocuklar, (...), Ermenistan’ın yüksek, serin, esintiyle süpürülmüş platosundan Talat Paşa’nın ‘tarım kolonileri’ dediği, Fırat’ın sıtmalı düzlüklerine ve Suriye ve Arabistan’ın yanan kumlarına, sürüldü. (...) bu toptan girişimin ölümleri 500 bin ile 1 milyondan fazlaya kadar tahmin ediliyor, olağan rakam yaklaşık 800 bin...”¹² Raporda Ermeni ölümleri hakkında büyük rakamlar dile getirilmiş olsa da aslında Ermeni nüfusunun Anadolu’da hiçbir yerde çoğunlukta olmadığı da belirtilmiştir. “Savaşın önce bile Ermeniler, birkaç yer hariç Türk Ermenistanı olduğu iddia edilen bölgede çoğunlukta olmaktan uzaktı. Günümüzde, katliamlardan ve sürgünlerden kurtulanlar topraklarına dönseler bile, tek bir toplulukta çoğun-

lukta olup olmadıklarından şüphe duyuyoruz.” denilen raporda, Türklerin savaşlarda verdiği büyük kayıplar da hatırlatılarak, Ermeni kayıpları ile farkın benzerliği aktarılmıştır. “Türkiye Ermenistanı’nda bugün muhtemelen 270 bin Ermeni olduğunu tahmin ediyoruz” denilen raporda, yaklaşık 75 bin Ermeni’nin Suriye ve Mezopotamya kıyılarından ülkelerine geri döndüğü, yavaş yavaş başka bölgelerden de geri dönüşler olduğu ifade edilmiştir. Gittikleri yerlerde kalan Ermeniler ve “Transkafkasya’da muhtemelen 300 bin mülteci” bulunduğu, başka topraklarda binlercesi olduğu da eklenilerek belirtilmiştir.¹³

Doğu Anadolu’daki Türklerin durumu hakkında verilen bilgilerin de Ermeniler hakkında söylenenlerden aşağı kalır yanı yoktur. “Aynı bölgedeki Türkler için de çok az gelişme oldu (neredeyse hiç). Onlar kış şartlarına karşı neredeyse kölelerle eşit derecede yoksul ve savunmasızlar. Doktor ya da alacak ilaç yok. Ruslar ilerlerken, (Rus) İmparatorluk yıkıldıktan sonra Ermeniler’in plansız geri çekilmesiyle; Ermeniler kaçarken veya sınır dışı edildiğinde olduğu gibi, bazı köyler yıkılmış, bazıları da yok edilmiştir. Savaşa giden Türklerden dönenlerin sayısı yüzde 20’den fazla değildi.” denilerek; Türk köylerinde 20 ila 35 yaş arası erkek olmaması çok dikkat çekici bulunmuştur. Raporda kaydedildiğine göre; “Yalnız tifüsten ölen Türk askerlerin sayısı 600 bindir. Yetersiz hastane ve tedarik sorununun ölüm listesini büyük ölçüde şişirdiği belirtildi.”¹⁴ Türkler hakkında raporda yer alan olumlu satır-

¹⁰ Conditions In The Near East Report Of The American Military Mission To Armenia, s. 4 (Yapılan çevirilerde ve verilen sayfa numaralarında <http://armenianhouse.org/harbord/conditions-near-east.htm> bağlantısında yer alan metin kullanılmıştır. (Son erişim 24.05.2020) 44 sayfalık raporun ilk 28 sayfası; “Kapak”, “İçindekiler”, “Ermenistan’a Giden Amerikan Askeri Heyeti’nin Devlet Sekreterliğine Sunduğu Mektup”, “Ermeni Halkının Tarihi ve Konumu”, “Politik Durum ve Düzeltme Önerileri”, “Türkiye ve Transkafkasya ile İlgili Manda Durum ve Problemleri”, “Askeri Problem”, “Sonuç” başlıklarını içermektedir. “Misyonun Dolaştığı Yörelere ve Uzaklıkları Kapsayan Harita”, “Ermeni Patriği, Katolik Ermeni Patriği ve Ermeni Protestan Cemaatleri Vekilininin 15 Ekim 1919 Tarihiyle General Harbord’a Yazdıkları Mektuplar”, “Mustafa Kemal Paşa’nın Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti’nin Amaç ve Hedeflerini kapsayan Bildirisi”, “General Harbord’un

Mustafa Kemal Paşa’ya 9 Ekim 1919 Tarihli Mektubu”, “Sivas Kongresi Bildirisi”, “Sivas Kongresi Tarafından Alman, ABD Senatosu’nun Osmanlı Devleti’nde Durumun İncelenmesi İçin bir Senato Heyetinin Gönderilmesini İçeren Karar Mektubu”, “Nüfus ve Kaynaklar” kalan 16 sayfayı oluşturmaktadır. Ayrıca heyet üyelerinin hazırladığı 12 ayrı başlık altında ek raporlar da mevcuttur. Ayrıntılı bilgi için bkz. Akar, age.

¹¹ Conditions ..., s. 6.

¹² Conditions ..., s. 7.

¹³ Conditions ..., s. 7.

¹⁴ Conditions ..., s. 8.

lar içerisinde “Türkiye'nin eline geçen kısımda haydutluk olduğunu duyduk, ama hiçbir rahatsızlık yaşamadık. Görünüşe göre Türk Hükümeti, bazen (...) verimsiz ve kötü olsa da halkını kontrol edebiliyor ve yönetiyor” denilen kısım dikkat çekicidir. Çünkü diğer birçok bölgede yaşam ve mülk güvensiz ortamda kalmıştır. Heyete Ermenistan'da saldırı olduğu da raporda anlatılmaktadır.¹⁵ Kürtlerin açtığı ateş sonucunu araçlarının isabet aldığı kayda geçiren heyet, bir gece de kendilerini Ermeniler'in köylerinden sürdürdüğü müslümanlar olarak tanıtan köylüler tarafından alıkonulmuştur.

Raporda beş ülkenin aynı topraklarda yan yana varolmasını bağımlılıkların ve karşılıklı çıkarların belirleyeceği ifade edilerek Türklerin ve Ermenilerin kendi hallerine bırakıldıklarında birlikte yaşayabileceklerini gösteren çok şey olduğu da Erzurum Valisi'ne de atıf yapılarak vurgulanmıştır.¹⁶ “Türkiye'de evlerine dönen Ermenilerin hayatları için tehlike altında olduklarını kanıtlayacak hiçbir şey görmedik” denilen raporda altı çizilen gelişmeler arasında; İzmir'in işgalinin, Türkler tarafından müttefiklerin ateşkes koşullarını kasıtlı olarak ihlali şeklinde görüldüğü ve tepkiyle karşılandığının söylenmesidir. Anadolu'da Hristiyan nüfus için bu durumun yarattığı tehlikeye dikkat çekilmiştir. Tehcir dönemi hatırlatılarak şunlar da kayda geçirilmiştir; “Bu arada tehcir ve katliam sırasında Ermeniler silahsızdı, (...) kendisi hariç herkesin tüfeğinin olduğu bir ülkede silahsızdı.”¹⁷ Raporun diğer kısımları ve ekleri, bu çalışmada kapsam dışı tutulmuştur. Burada raporun sonuç bölümünde yer alan birkaç tespiti paylaşmakla yetineceğiz.

Sonuç bölümünde; Fransa'dan ayrılmadan önce, aylar boyunca Türk ordusunun Rusya sınırında organize saldırıları konusunda uyarılar, haberler alan heyet bu durum hakkında şu tesbitlerde bulunmuştur: “Türkiye'nin sınırını neredeyse Karadeniz'den İran'a kadar inceledik ve raporları haklı çıkaracak hiçbir şey bulamadık. Türk ordusu sınır boyunca toplanmış değil; örgütleri iskelete indirgenmiş ve ülke askeri ya da sivil olmak üzere insan sayısında yetersizlik gösteriyor.” Gittikleri her yerde heyetin “Hristiyan topluluğuna ilişkin sorgulama yapıldığı” kaydedilen raporda; “Amerika'nın kendi misyonerlerine ve yerli Hristiyanlara olan ilgisi her zaman vurgulanırken; Ermeni tehcirleri, katliamlar ve hayatta

kalanların geri dönüşleri ve bunun yanı sıra Türk yetkilileri ülkelerinin dünyanın önünde yargılanmaya ikna etmeyi amaçlayan diğer konular tartışıldı” denilmiştir. Heyetin ziyareti için, “Barış Konferansı tarafından beklenen hristiyan yaşamlarını ve mülklerini güvence altına almada önemli bir ahlaki etkisi olduğuna” inanılmaktadır.¹⁸

Harbord'ın Mustafa Kemal Paşa İle Görüşmesi: Amerikalı Heyet raporda; “Misyon (Heyet), Sivas'tayken, Temmuz ayında Erzurum'da, Eylül ayında da Sivas'ta bir kongre düzenleyen partinin (Anadolu ve Rumeli Müdafayı Hukuk Cemiyeti'nin) şefleriyle bir görüşme yaptı” denilerek Mustafa Kemal ve arkadaşları hakkında bilgilere yer verilmiştir. “Ermenilerin kaderiyle ilgilenenlerin çok endişe etmesine neden” olan Anadolu ve Rumeli Mudafaa-i Hukuk Cemiyeti ve Heyeti Temsiliye oluşumundan bahisle Mustafa Kemal'in şu sözleriyle endişeleri gidermeye çalışmıştır: “Yayılmacı planlarımız yok, ancak iyi bir hükümete kavuşması durumunda Türkiye'nin zengin ve müreffeh bir ülke haline gelebileceğine inanıyoruz. Hükümetimiz yabancı müdahaleler ve entrikalarla zayıfladı. Tüm deneyimlerimizden sonra, Amerika'nın bize yardım edebilecek tek ülke olduğundan eminiz. Ermenilere karşı yeni Türk şiddetlerinin olmayacağını garanti ediyoruz.”¹⁹ General Harbord'un Mustafa Kemal ile yaptığı görüşme, başta Atatürk tarafından Nutuk'ta olmak üzere, pek çok tarihsel metinde ve hatıratlarda yer almıştır.²⁰ Mustafa Kemal'in ve dönemin tüm tanıklarının büyük önem attığı bu görüşme, örneğin Atatürk'e yakınlığıyla bilinen Kılıç Ali'nin anılarında şu şekilde vurgulanmıştır: “Denilebilir ki, yüzyılımızda hiçbir gizli konuşma, 22-24 Eylül 1919 gün ve gecelerinde devam eden Sivas Mülakatı kadar, olayların akışını değiştirmemiştir. Bir yanda Mustafa Kemal Paşa ve Rauf Bey, karşılarında ise Amerikan Major Generali James C. Harbord vardı. Bir gün gelirdi, Ulusal Kurtuluş Mücadelesinin ilk günleri hislerden arınmış ve gerçek değeriyle yazılırsa, bu buluşma, Türkiye Cumhuriyeti'ne imkân veren temel olaylardan biri olarak yerini koruyacaktır.”²¹ Yukarıda da değindiğimiz gibi Mustafa Kemal, Nutuk'ta görüşmeye değinmiştir.²² Görüşmenin diğer tarafı General Harbord ise 1920 tarihli bir makalesinde görüşme hakkında açıklamalarda bulunmuştur.

¹⁵ Conditions ..., s. 9.

¹⁶ Conditions ..., s. 10.

¹⁷ Conditions ..., s. 11.

¹⁸ Conditions ..., s. 24.

¹⁹ Conditions ..., s. 17.

²⁰ Bu hatıratlardan birkaçı şunlardır: Yay. Haz. Osman Selim Kocahanoglu, Rauf Orbay'ın Hatıraları, Temel Yayınları, İstanbul, 2005. Mazhar Müfit Kansu, Erzurum'dan Ölümine Kadar Atatürk'le Beraber, Cilt II, TTK Yay., Ankara 2019. Osman Selim Kocahanoglu, Ali Fuat Cebesoy'un Arsivinden Askeri ve Siyasi Belgeler, Temel Yayınları, İstanbul, 2005.

²¹ Hulûsi Turgut, Atatürk'ün Sırdaşı Kılıç Ali'nin Anıları, İş Bankası Kültür Yay., İstanbul, 2005.

²² Mustafa Kemal Nutuk'ta görüşmeye şöyle değinmiştir: “Efendiler, hatırlarınızda olsa gerekir ki, memleketimizde ve Kafkasya'da incelemeler yapmak üzere Amerikan Hükümeti General Harbord'un başkanlığında bir heyet göndermişti. Bu heyet Sivas'a geldi. 22 Eylül 1919 günü General Harbord ile uzun uzadıya görüştük. General'e, Millî Mücadele'nin maksat ve gayesi, millî teskilât ve birliğin ortaya çıkış sebebi, Müslüman olmayan azınlıklara karşı gösterilen duygular, yabancıların memleketimizdeki yıkıcı propaganda ve ey-

Harbord makalesinde; Mustafa Kemal'in kendisine Milli Mücadele'nin İzmir'deki Yunan vahşetine tepki olarak başladığını, Sivas Kongresi'nde Müdafayı Hukuk'un tek çatı altında birleştirildiğini söylediğini, sıtma nöbeti geçirdiğini sonradan öğrendiği Mustafa Kemal'in elindeki tesbihi sertçe çekmesinin ve çevresindekilere hâkimiyetinin dikkat çekici olduğunu, Paşa'nın padişaha bağlı ama Damat Ferit Hükümeti'ne tepkili olduğunu kaydetmiştir. Buna rağmen Mustafa Kemal'in Damat Ferit Hükümeti'ne Barış Konferansı'nda takınılan tutuma ve Clemenceau'nun 1919 Haziran'ında Paris'teki Osmanlı delegelerine söylediklerine de tepkili oluşunu eklemiştir. Mustafa Kemal, Harbord'a; "Amerika, Fransa ve İngiltere'de de adam öldürülüyor, cinayetler işleniyor ve hiçbir millet itham edilmeyip yalnız Türkler kendi halkından sekiz yüz bin kişinin katledilmesinden sorumlu tutuluyor" demiştir. Harbord makalesine şöyle devam etmiştir: "Ermeni kıtâlini o da kınıyor fakat buna karşı İzmir'de Yunanlıların yaptığı katliam ve başka vahşetleri ileri sürerek, bu cinayetlerin müttefik temsilcilerinin gözleri önünde ve savaş gemilerinin ülkeye çevrilmiş topları karşısında yapıldığını ve Ermeni tehcirinin hükümeti ele geçiren küçük bir komitenin eseri olduğunu söyledi. Türkiye'de meydana gelen bu felaketlerin yabancı entrikaları olduğunu tekrar ve ısrarla söyledi ve iktidarda bulunan Damat Ferit Paşa kabinesinin mesul olduğunu ve onun İngiliz taraftarlığı yaptığını ileri sürdü." Mustafa Kemal, Barış Konferansı'nda imparatorluğu parçalamaya çalışmakta ısrar edilirse "bu aşağılanmayı kabul etmeyen milli şeref uğruna ölmeyi tercih ederek karşı duracaklarını" söylemiştir. ABD'li generalin cevabı ise "... fertlerin yaptığı gibi milletlerin de intihar edebileceğini ileri sürdüm..." olmuştur. İzmir'in işgali sonrasında yaşananların, (Harbord'a göre "aşırı tecavüzler ve cinayetler") Anadolu'daki Hıristiyanların hayatını tehlikeye attığı inancında olan General; "... Mustafa Kemal Paşa bu milli hareketin Gayrimüslimlere karşı asla tecavüz ve şiddet göstermeyeceğini bana kesin bir dille söyledi ve Ermeni yurttaşların bu yüzden düştükleri korku ve telaşı gidermek için bir beyanname yayınlayacağını söyledi ve sözünü de yerine getirdi. Heyetimizin hükümetimize vereceği resmi rapora ilave edilmek üzere bütün söylediklerinin bir

muhtıra şeklinde kısaca yazılıp verilmesini rica ettim. Birkaç hafta sonra Kafkasya'dan dönüşümde Samsun'a uğradığım zaman istediğim muhtırayı oraya göndereceğine söz verdi ve bu sözünü tamamıyla yerine getirdi" demektedir. Fethi Tevetoğlu, "Millî Mücadele başlangıcındaki en önemli dış ilişkilerden, diplomatik ve askerî müzakerelerden biri" olarak gördüğü 20 Eylül 1919 Cumartesi günü Sivas'ta gerçekleşen ve üç saat kadar süren Mustafa Kemal Paşa-General Harbord Görüşmesi hakkında, Harbord'un sonradan kaleme aldığı bu yazıyı, görüşmede tercümanlık yapan Robert Kolej Tarih Öğretmeni Hüseyin Pektaş'a teyit ettirmiştir. 1969 yılında, Pektaş'ı evinde ziyaret eden ve Harbord'un yazısını okuyan Tevetoğlu; olayın tanığından yıllar sonra şu yorumu paylaşmıştır: "(...) şu hatıramı söylemeliyim: General Harbord, Atatürk'le konuşurken elektrik cereyanına tutulmuş gibi sinirlenmiş, onun cazibesine kapılmıştı. Tesbihini çekerek ve devamlı yere bakarak ve sıtma nöbeti içinde tane tane konuşan Mustafa Kemal Paşa, 'neden hiç yüzüme bakmıyor, bana bakmadan konuşuyor?' diye General Harbord'ın soruşunu ve İngilizler için: 'Buradaki ahaliyi birbirine boğazlatmak için neler yapmamışlar?' diye verilen bilgiler üzerindeki olumlu hükmünü şimdiki gibi hatırlıyorum." ²³

General Harbord'un, Samsun'da teslim aldığı söylediği Mustafa Kemal imzalı muhtıradaki "Erivan merkezli Ermeni Cumhuriyeti'ne karşı düşmanca hiçbir niyetimiz yoktur" denilerek, özellikle İngilizler'in kışkırtmalarıyla Ermeniler tarafından sürdürülen tahrik ve tehdit içeren saldırılar hatırlatılmıştır. ²⁴ General Harbord, Sivas'taki görüşmede Mustafa Kemal'e '40 bin kişilik bir kuvvetin Erzurum'da birleşerek Ermenistan'a taarruz edeceği, böylelikle Turancılık amacına ulaşılmasının hedeflendiği' şeklindeki söylentileri sormuş, Mustafa Kemal Paşa bu söylentileri yalanlayarak, Şark vilayetlerindeki kuvvetin ancak on bin kişi olduğunu, General Harbord'dan bu konuyu Erzurum'da Kâzım Karabekir ile konuşmasını istemiştir. ²⁵

lemleri üzerinde ayrıntılı ve belgelere dayanan açıklamalarda bulundum. General'in bazı garip soruları ile de karşılaştım. Söz gelişi: "Millet, tasarlanıp yapılabilecek her türlü teşebbüs ve fedakârlığa başvurduktan sonra da başarı sağlanamazsa ne yapacaksınız?" gibi. Yanlış hatırlamıyorsam, verdiğim cevapta demiştim ki: Bir millet varlığını ve istiklâlini kurtarabilmek için düşünülebilen her türlü teşebbüs ve fedakârlığı yaptıktan sonra başarıya ulaşır. Ya başaramazsa demek, o milletin ölmüş olduğu hükmüne varmak demektir. Öyle ise, millet yasadıkça ve fedakârcı teşebbüslerine devam ettikçe başarı-

sızlık da söz konusu olamaz. General'in bu sorusunun altında yatan asıl maksadın ne olabileceğini araştırmak istemedim. Ancak, verdiğim cevabın kendince takdirle karşılandığını bugün yeri gelmişken belirtmek isterim." Atatürk, age., s 126.

²³ Tevetoğlu, agm.

²⁴ Akar, age. (Ekler Bölümü).

²⁵ Kazım Karabekir, İstiklal Harbimiz, YKY Yayınları, İstanbul, ss. 247-248 (Mustafa Kemal Paşanın 21 Eylül 1919'da 15. Kolordu Kumandanlığına gönderdiği görüşmelere dair telgrafi).

Harbord'un Karabekir Paşa İle Görüşmesi: Harbord Askeri Heyeti, bu öneriye uyararak 25 Eylül'de, Erzurum'da Kazım Karabekir'le de bir araya geldi. Karabekir; "1. Kafkas Kolorodusu'nun 1918 Yılındaki Harekâtı Hakkında" Amerikan Heyetine bir rapor sundu. Ermeni çetelerinin faaliyetlerine yer veren rapor dışında, Erzurum'da folklor gösterileri, spor müsabakaları ile karşılanan ABD Heyeti'ne, Selçuklulardan kalan, Osmanlı öncesi Türk varlığına delil teşkil eden tarihi eserler gösterildi. Müdafai Hukuk'tan Necati Bey, Ermeni tarihi ve memleketteki sosyal durumlarına dair bilgiler verdi. Ayrıca Birinci Meclis'in Kars Milletvekili Fahreddin Bey (Erdoğan), General Harbord'a Elviye-i Selâse'de (Kars, Ardahan ve Batum) Ermeni mezalimini anlatan 36 sayfalık bir rapor sundu. ²⁶ Erzurum'da Ermeni ve Türk nüfusu hakkında çok bilinen bir anekdot, Harbord Heyeti'nin şehirdeki ziyaretleri esnasında yaşanmıştır: Valiliği de ziyaret eden ABD heyeti, vilayet konağından ayrılırken General Harbord'un: "Erzurum'da Ermeniler Türklerden ziyade imiş, şimdi hiç Ermeni kalmamış" demesi üzerine, Belediye Reisi Zakir Bey: "İşte mezarlıklar burada. Erzurum'un ölüsü de Türk dirisi de!.." yanıtını vermiştir.²⁷ Kazım Karabekir, General Harbord'un Erzurum gezisi üzerine çok şey yazmış ve heyetin Erzurum'daki ordudan etkilendiğini öne çıkarmıştır. Tarihçi Fethî Tevetoglu'nun konuştuğu, heyetin tercümanlarından olan Hüseyin Pektaş da Karabekir Paşa'nın, General Harbord üzerinde pek müspet ve derin bir intiba bıraktığını doğrulamıştır. Erzurum'dan ayrılan heyet, Anadolu'nun ardından Kafkasya'ya geçerek, Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan'da ziyaretler gerçekleştirdi. Harbord Askeri Heyeti, Paris'e dönmeye önce yeniden geldiği İstanbul'da basın ve kamuoyunun büyük ilgisiyle karşılaştı. Yayınlanan haberler, heyetin raporu aksine, Türkiye'deki temasların güzelliği ve Türk tezlerinin doğruluğu ekseninde çıktı.²⁸ Harbord'un basına yanışın açıklamalarında şu ifadeler yer alıyordu: "...İstanbul'dan Mardin'e kadar bütün bölgeleri gezdik. Milliyetçi hareketin amacı Türklüğün şerefini kurtarmaktır. Türkiye hastalık ve savaşlardan nüfusunun yüzde yirmisini kaybetmiştir. Yerlerinden çıkarılan Ermeniler yavaş yavaş ve hiçbir korku duymadan geri dönüyorlar. Bütün seyahatimiz boyunca Türklerin Ermenileri öldürmek istediklerine dair bir işaret görmedik. (...)"²⁹

²⁶ Karabekir, age. ss. 327-350.

²⁷ Karabekir, age. s. 334.

²⁸ Örneğin Vakit Gazetesi'nde, 14 Tesrin-i Evvel 1335 (Ekim 1919) tarihinde çıkan "Harbord Heyeti" başlıklı haber şöyledir: "Haber aldığımız göre General Harbord'un vasi" miktarda mütehassislere mürekkep olan heyeti Anadolu ve Ermenistan'daki seyahatlerinden muayyin-i fikir ve tahsislerle avdet etmişlerdir. Heyet Anadolu'daki Hareket-i Milliye ile her sınıf halkla temasta bulunmuş ve gerek Mustafa Kemal Paşa'nın şahsı ve gerek Hareket-i Milliye'nin mahiyeti hakkında pek iyi fikirler peyda etmişlerdir. Hareket-i Milliye'nin ittihatçılık mahiyetini haiz olmadığına, Hıristiyanlar hakkında hiçbir fikir-i husumet beslemediğine ve Anadolu'nun sark cihetlerinde şimdiye kadar misli görülmemiş bir asayiş mevcut bulunduğuna kesb-i kanaat etmişlerdir. Erzurum ve Erzincan cihetleri müstesna olmak üzere her tarafta rıza hal-i âsar görülmüştür. Kafkasya'da asayiş bilakis pek mühim olup her ta-

Sonuç: "Yakın Doğu'da Durum" başlığını taşıyan "Harbord Askeri Heyeti Raporu", Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılma sürecinde, Anadolu'ya gelen Batılı heyetlerin hazırladığı onlarca rapordan birisidir. Paris Barış Konferansı sürecinde, Doğu Anadolu'ya gönderilen heyet, Sivas'ta Mustafa Kemal ve Erzurum'da Kazım Karabekir Paşalar ile de bir araya gelmiştir. Bu görüşmeler, yani heyetin sadece Türk aleyhtarları odaklarla ya da İstanbul'daki hükümetle yetinmeyerek, Kuva-yı Milliye'yi de dinlemesi; Wilson Prensipleri'nin yarattığı iyimser beklentiler, General Harbord'un basında geniş yer bulan Türkler hakkında adilane tutumu, rapor sonrasında Amerikan Senatosu'nda yaşananlarla birleşince; Amerikan Heyeti'nin hazırladığı raporun, tarihçiliğimizde diğer raporlardan farklı bir şekilde önem ve değer görmesi, olumlu yönde yorumlanması sonucunu ortaya çıkarmıştır. Üzerine çok sayıda çalışma yapılan, pek çok yazıda kendine yer bulan Harbord Askeri Heyeti'nin hazırladığı rapor, gerek basında gerek akademik çevrelerde ağırlıklı olarak "manda tartışmaları" kapsamında gündeme getirilmiş ve ele alınmıştır. Raporun ABD Senatosu'na geliş sonrasında yapılan oylamada, Ermeni Mandası'nın reddedilmesi, Türk kamuoyundaki olumlu algıyı besleyen yönlerden biri olmuştur. Oysaki Barış Konferansı'na ve ABD Senatosu'na gönderilen rapor; mandacılık meselesinde İstanbul ve Anadolu'nun tek bir ülke himayesinde tutulmasını, mümkünse ayrılmamasını, ayrılırsa bile aynı ülkenin himayesinde kalmasını önermiş, Türkiye'deki herkesin Amerikan mandasına taraftar olduğu iddiasını içermektedir. Öncelikle; Ermeni propagandası etkisi altında kalmış olsa da, bölgedeki gerçekleri gören ve Anadolu'da Türk tezlerini ilk ağızdan dinleyen General Harbord, verdiği demeçlerde ve sonrasında kaleme aldığı yazılarında objektif bir tutum takınmış olmasına rağmen, iş raporun kaleme alınmasına geldiğinde, aynı iradeyi koruyamamıştır. General Harbord'un tarafsız ve adilane olarak görülmesi, hazırlanan rapordan ziyade, döneme ilişkin tanıklıklara dayanmaktadır. Harbord Askeri Heyeti Raporu, Ermeni Meselesi'nde Türkleri suçlayan bir dil benimsemiş, İttihat ve Terakki dönemini hedefe koymuş ve tehcir konusunda Ermeni tezlerini öne çıkarmıştır. Türklerle ilgili olarak yoksulluk ve Anadolu'da çoğunluk vurgularıyla, bir anlamda denge sağlanmaya çalışılmış ise de özellikle nüfusla ilgili konularda, manipülatif veriler raporda yer almıştır. ³⁰ Satır aralarındaki denge arayışı,

rafta muhasamat mevcut bulunmaktadır. Serâit-i iktisiyede pek fena bir şekildedir. İstihbaratımıza göre heyetin kanaati sark meselesinin ciddi bir surette hal ve bütün akvama imkân-i inkisafe verilmesi için Amerika'nın yalnız Ermenistan ve Türkiye'ye değil, Azerbaycan ve Gürcistan'a Amerika tarafından müzaheretde bulunulması lazım geleceği zeminindedir." Bkz. Muammer Özçelik, Milli Mücadele'de Amerikan Mandası Meselesi ve General Harbord Heyeti, Erciyes Üni. SBE., Kayseri, 2011. (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi), ss. 222 - 226.

²⁹ Özçelik, agt., s. 224.

³⁰ Ermenilerin birkaç yer dışında hiçbir ilde çoğunluk olmadıkları rapor metninde yer alsa da raporun ekleri arasında yer alan (EK F) "Avrupa, Ön Asya ve Transkafkasya'daki Türkiye Halkları" adını taşıyan belgede, metni kaleme alan Yarbay John Price Jakson, değişik kaynaklardan toparlanmış 11 farklı

çelişkili ve ikircikli anlatımlar, raporun tutarlılığını inandırıcılığını zedelemiştir. Harbord Askeri Heyeti Raporu'nun önemi, içeriğinden ziyade hazırlandığı dönem ve süreç ekseninde denk düştüğü gelişmelere yansıyan dolaylı etkisinden kaynaklanmaktadır. Mustafa Kemal, Anadolu ve Rumeli Müdafayı Hukuk hareketi ile Heyeti Temsiliye'nin gücü ve meşruluğu yönünde General Harbord ve beraberindekilerin ziyaretlerinden yararlanma yoluna gitmiş, İstanbul'a karşı ilk psikolojik üstünlüğü bu süreçte sağlamıştır. Kazım Karabekir de benzer bir tutumla heyeti ağırlamış ve süreci daha sonra kendi kolordusu merkezinde kaleme almıştır. ABD basını ve kamuoyu, bu rapor ekseninde çıkan haberlerle Mustafa Kemal başta olmak üzere, Anadolu'da ortaya çıkan yeni kadroyu tanıma imkânı bulmuştur. Her ne kadar rapor, içerik olarak Türkiye'yi memnun etmekten uzak olsa da, Ermeni tezlerinin ABD kamuoyunda tartışılmasının önünü açarak, tek taraflı Ermeni propagandasının da kırılmasına vesile olmuştur. Birinci Dünya Savaşı'ndan galip çıkan İtilaf Devletleri'nin Avrupalı üyeleri, uzlaşmadan yoksun, tepeden bakan tutumları sebebiyle Anadolu'da güven kaybettiği, tepki topladığı bir dönemde, Atlantik ötesinden yükselen yeni güce güvenmeyi is-

teyen Türk halkı, Harbord'un Anadolu'daki direnişi yok saymayan, ön yargı taşımayan tutumundan kaynaklanan ziyaretleri ile beklentilerine bir ölçüde karşılık bulmuştur. Çalışmamızda genel olarak "Amerikan Mandası" ekseninde ele alınan raporun, içeriği irdelenmeye ve raporun tarih yazınımızda yukarıda sıralanan nedenlerden dolayı kabul gören olumlu yeri sorgulanmaya çalışılmıştır.

&

*Üslub-ı beyan aynıyla insan
Ziya Paşa (1829-1880)*

nüfus istatistik tablosu kullandı ve şu düşüncede: "her bir Müslümün bölgesel ve kültürel grubu ayrı ayrı saymaya çalıştı. Ona göre Kürtler, Lazlar, Çerkezler ve Aleviler ayrı etnik gruplardı ve Osmanlı idaresi sona ererse herkes kendi yoluna gidecekti." Bknz. Hulusi Akar, age., s. 107 "Raporda yer verilen 1915 yılıyla ilgili verilen Ermeniler hakkındaki istatistiksel veriler hiçbir

tarihsel gerçekliğe dayanmamakta ve Osmanlı Devleti'nin raporları ile tamamen çelişmektedir. Bu verilerin doğruluğu konusunda raporda hiçbir kaynak gösterilmemesi de ilginç noktalardan biridir." Özçelik, agt.

SERÇE LİMANI CAM BATIĞI MS 11. YÜZYIL GEMİ KONSTRÜKSİYONU

Gemi, çift direkli latin yelkenli olup, tam boyu 15.6 metre (50 Bizans Fiti) uzunluğundadır ve yaklaşık 30 ton kapasiteye sahiptir. Ebatları itibarıyla mütevazı bir gemi gibi görünse de o dönemdeki Bizans gemilerine göre gövdesi daha geniştir. Gemi kaplamasına başlanmadan önce, omurga ve ana döşeklerin (kaburga) konularak yükseltilmesiyle gövde şekli belirlenmiştir. Bu gemi yapım tekniği modern gemi inşası ile benzerlik göstermektedir ve gemi inşa metodolojisi bakımından erken bir örnektir. Bu metot, geminin vasatını daha fazla kutu biçimli hale getirerek kargo taşıma alanını en üst düzeye çıkartmakta ve geminin inşası için daha az sayıda nitelikli gemi yapım ustası gerektirmektedir. Dolayısıyla birkaç gemi ustası ve daha çok işçi tercih edilmiştir. Bu durum, daha erken dönemde Kabuk-İlk tekniği kullanılarak inşa edilmiş olan gemiler ile arasındaki en büyük farktır.

Gemi; kullanıma hazır ahşap çipolu 4 adet demir çapa ve güverte üzerinde tonoz demirinin yanı sıra dört tane daha yedek çapa, gövde boyunca ağırlığı uygun biçimde dağıtacak çeşitli türlerde safra ve malzeme taşımaktaydı. Uçları hasarlanmış çapa kolları daha fazla hasar almamaları için törpülenmiştir. Çapaların hepsi seri üretim olup, standart ağırlık ve ebatlara sahiptir.

Muğla'da, Bodrum Kalesi Sualtı Arkeoloji Müzesi'nde sergilenen "Serçe Limanı Cam Batığı", Orta Doğu ile Avrupa arasındaki ticaret yolunu 11. yüzyıldan bugünlere taşıyor. Yakın zamanda meydana gelen patlamayla gündeme gelen Beyrut Limanı'ndan MS 11. yüzyılda yola çıktığı tahmin edilen ve Türkiye'nin güneybatısındaki Marmaris Serçe Limanı'nda 33 metre derinliğe gömülen gemi ile içerisindeki eserler, restorasyonu tamamlanan Bodrum Kalesi'ndeki müzenin yeni salonunda sergileniyor. Sergilenen eserler arasında gemi ile cam eserlerin yanı sıra altın İslamî ve bakır Bizans sikkeleri, Bizans ve İslamî düzende terazi ve ağırlıkları, kurşun mühürler, mızraklar, Bizans, Bulgar, Suriye ve Sicilya mutfak kap kacağı gibi yüzlerce farklı eser yer alıyor. Geminin tarihsel ve arkeolojik önemini de yansıtan eserler, yerli ve yabancı tatilciler tarafından ilgiyle inceleniyor. Batığın, İslam cam eserleri koleksiyonunu taşıyan önemli büyük bir batık olduğu söyleniyor. Batık, varacağı noktaya gelemeden 1026 yıllarında Serçe Limanı girişinde batmış. 1977-1979 yılları arasında arkeolojik kazısı yapıldı. O günden beri de batık ve batıktan çıkan eserler Bodrum Kalesi Sualtı Arkeoloji Müzesi'nde sergileniyor.

CAM BULUNTULAR

Serçelimanı Cam Batığı buluntuları, Ortaçağ'a ait en büyük ve kesin tarihlenmiş İslami cam grubunu oluşturmaktadır.

Gemide, iki tonu ham külçe cam, bir tonu da kırık-hurda cam olmak üzere toplam üç ton cam taşınmaktaydı. Hurda cam, tekrar eritilip ham cam ile karıştırılarak yeni cam eşya yapımında kullanılmaktaydı. Batıktan ele geçen bir milyona yakın cam parçasığı üzerinde 10 yıl süren onarım çalışmaları sonucunda, çeşitli bardak, çanak, şişe, tabak, kandil, sürahi, kavanoz, testi ve ibrikten oluşan 200'den fazla cam eşya çeşidi ortaya çıkmıştır. Birçoğunda kesme veya kalıp işi desenlerin de yer aldığı bu cam parçalarının 10.000 ile 20.000 adet cam kabı (çoğu tümlenememiştir) temsil ettiği düşünülmektedir.

Hurda camın yanı sıra, gemide bulunan sağlam durumdaki 80 adet cam kap ele geçmiştir. Bu kapların tümü, gemideki günlük yaşamın sürdürüldüğü bölümlerden ele geçmiştir ve muhtemelen tüccarların mallarıdır.

Cam buluntulara genellikle yeşil ve mor renginin çeşitli tonları hâkimdir ancak aralarında koyu mavi renkli parçalar da görülmektedir.

N. AYGÜN Arşivi-2021

İSLÂM TARİHİ'NİN TARİHÇİLERİ

Şeyma KOCABAŞ*

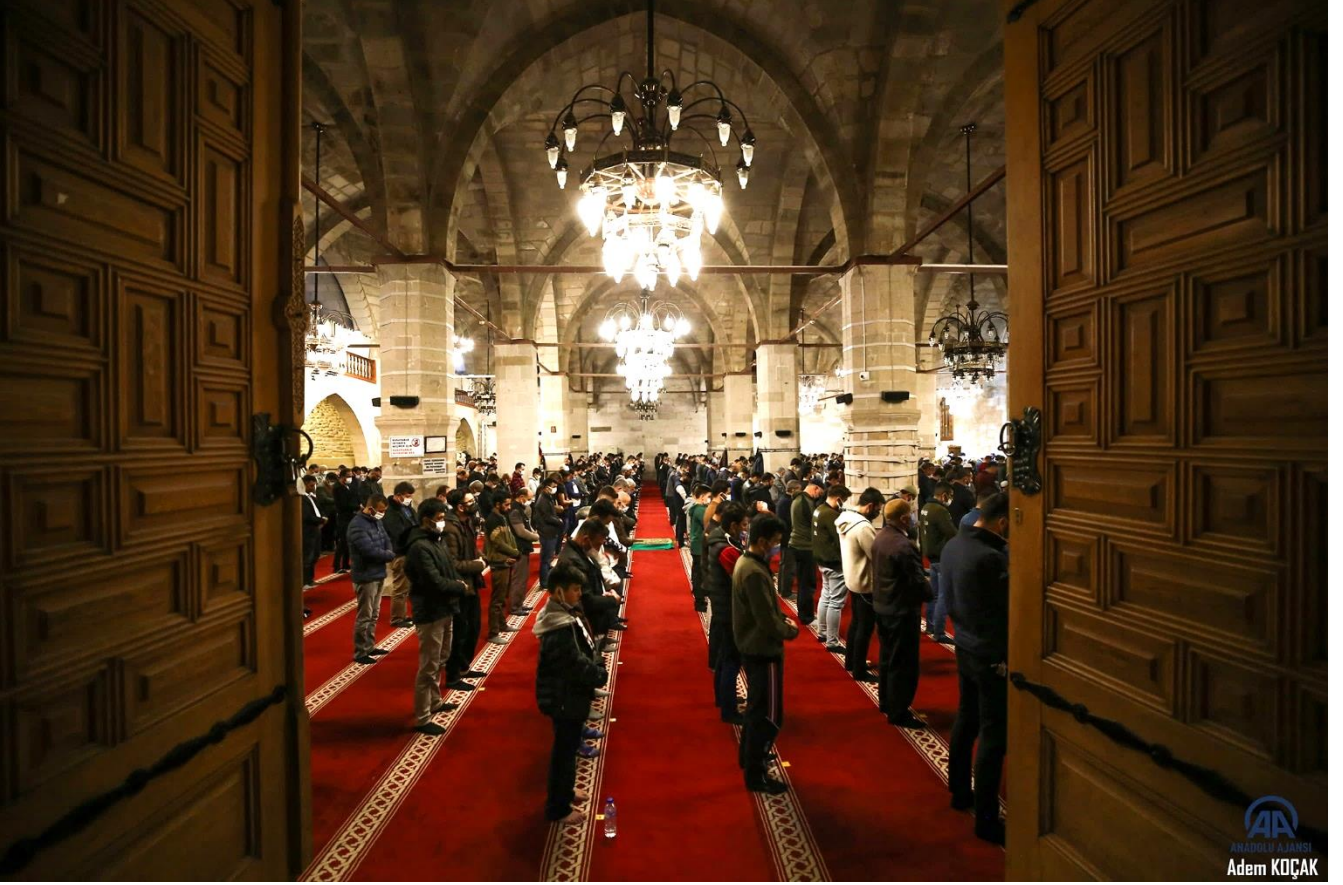
Necmettin Erbakan Üniversitesi

Tarih; Sâmî dillerinden Akkadca'da, Habeşçe'de ve İbrânîce'de "kamer, zaman, ayı görmek" anlamlarına gelen "yareah" kelimesinin Arapçaya "erreha/verreha" olarak geçmiş olan halinden türemiştir. "Aya göre vakit tayin etmek, bir şeyin oluş zamanını ve olaylar zincirini tespit etmek" gibi anlamlara gelmekle beraber bu kelime, Farsça ve Türkçeye de Arapçadan geçmiştir. Tarih, insanlığın olumlu veya olumsuz bütün eylemlerini, düşünce ve tutumlarını kayıt altına alan bir bellektir. Yani, "Tarih, fert ve toplum olarak insanlığın geçmişinden ve insanların meydana getirdikleri maddi ve manevi değerlerden bahseden bir ilimdir." Mirhond, tarih bilmenin tarihte yaşamış olan bütün insanlığın tamamına danışmak, fikir almak gibi olduğundan bahsetmiştir. İslâm; sözlükte "kurtuluşa ermek, boyun eğmek, teslim olmak" anlamlarına gelmekle beraber Allah'a ve Onun dinine inanmak, emirlerini uygulamak, insanları akl-ı selîm bireyler olmaya davet etmek gibi amacı olduğunu da söyleyebiliriz. İslâm, zamanla insan, toplum, devlet gibi beşerî konularda kendine has ilkeleri ve felsefesi olan tarihin, kültür ve uygarlığın öncüsü ve adı olmuştur. Bizim için esas olan bu iki unsurun kelime anlamlarına değindikten sonra ileride göreceğimiz yıllarla ilkeleri barındıran İslâm Tarihi'nin nasıl ortaya çıktığına bakalım. Araplar, İslâmiyet'le tanışmadan önce de aslında yaşadıkları coğrafya sebebiyle Fars, Bizans, Yahudi, Hıristiyanlarla iktisadî, siyasi ve kültürel ilişkiler içerisinde olmuşlardır. Bu da Arapların her şeyden bihaber yani sanıldığı gibi kapalı bir toplum olmadıklarını gösterir. Aynı zamanda bu milletler içerisinde ehl-i beyt inancına sahip olanların bulunması da İslâm dininin ilkelerine dair aşinalıkları olduklarını gösterir. Bunun dışında Arapların soy şecerelerine önem vermeleri ve bunları kayıt altına almaları da tarih ilmine ilgi duymaları konusunda yardımcı olan etkenler arasındadır. İslâm Tarihçiliğini inen vahiylerin kayda alınması ile başladı dememiz de bir sakınca görmüyoruz. Çünkü ileride göreceğimiz gibi âlimler yazdıkları eserlerinde sıklıkla Kur'an-ı Kerim'i kaynak göstermişlerdir. Bu husus doğrultusunda Mekke ve Medine'de inen ayetler belli bir olay örgüsü dâhilinde kategorize edilerek bir grup tarafından yazılmaya başlanmıştı. Hz. Ali ve İbn Mesud gibi bu heyet içinde bulunan sahabelerde kayda geçmiş olan sayfalarda belli kriterleri göz önünde bulundurmışlardır ve yapılan bu işlem bir tarih çalışması sayılmakta-

dır. İslâm Tarihinin ilk safhalarında daha öncede dile getirdiğimiz gibi Arapların neseplerini önemsemelerinden dolayı soy şecereleri tuttuklarını söylemiştik. Daha sonra ise Hz. Peygamber'in (s.a.v) doğumu, gençliği, peygamberlik yıllarında gerçekleşen seriyyeleri, gazveleri yazılmaya başlanılmıştır. Bunu Kur'an-ı Kerim'in tefsiri, Hz. Muhammed'in hadis ve sünnetleri, peygamberlik dönemine ait menkıbeleri, ibretlik olayları takip etmiştir. Hz. Muhammed'in vefat etmesi ile de bu araştırmalar mecburi kılınmıştır. Yani Onun sözlerinin, hareketlerinin öğrenilebilmesi için hayatını araştırmaya başlamışlardır. Çünkü daha sonra Müslüman olan insanların bu bilgilere ihtiyacı olacaktır. Sorup danışabilecek bir peygamberin olmaması da bu yazıcılığı başlatmada etkili olmuştur. Böylece İslâm dünyasında ilk kez Hz. Peygamberin hayatının anlatıldığı tarih yazıcılığı siyer ve meğâzî kitapları ile başlamıştır. Daha sonra idareye gelen Halifelerin hukukî, fikhî içtihatlarını, ibadî yaşamlarını da araştırmışlardır. İlk başlarda tarihle ilgilenen kişiler Hz. Peygamberin hayatı, gazveleri dışında Hicaz, Yemen ve Beni İsrail tarihi ile de ilgilenmişlerdir. Bu yüzden de genellikle Hicaz, Yemen bölgesinde yaşayan âlimleri görüyoruz. Yemen asıllı tarihçiler Yemen ve Beni İsrail tarihiyle alakadar olurken, Hicaz asıllı tarihçiler de Peygamberin hayatı ve hadis, fıkıh gibi konularla ilgilenmişlerdir. Bu âlimlerin öncülüğü ile İslâm Tarihçiliğinin ortaya çıkışında önemli sayılabilecek Medine Tarih Ekolü ortaya çıkmıştır. Hicri II. asırda ise Irak bölgesinde Kûfe ve Basra'da Arap kabileleri arasında çalışılan dil, şiir, nesep, hadis ve tarih gibi belgelerin bir araya getirilerek derlenilmesiyle de Irak Tarih Ekolü oluşturulmuştur. İlerleyen yıllarda sadece siyer ve meğâzî gibi kitaplarının yazılması dışında artık tabakat kitapları da yazılmaya başlandığını görüyoruz. Bunun sebebi olarak ravîlerin naklettikleri bir hadisin güvenilirliğini ve önemini bilmek için Onların insanlara doğru aktarıp aktarmadığını anlayabilmek amacıyla hayatlarını araştırmışlardır. Böylelikle ilk Tabakatü'l-Muhaddisîn yani ravîlerin hayatlarını araştıran eserler kaleme alınmıştır. Daha sonra fakihlerin hayatını anlatan Tabakatü'l-Fukaha, şairlerin hayatını anlatan Tabakatü's-Şuara ve mutasavvıfların hayatını anlatan Tabakatü's-Sufiyye kitapları yazılmıştır. Yazılan biyografi kitaplarında sadece âlimlerin hayatlarını değil aynı zamanda dönemin siyasi ve kültürel tarihi ile ilgili bilgileri bulmak da son

* Necmettin Erbakan Üniversitesi SBE, Orta Çağ Tarihi Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Öğrencisi, seymaakocabass@gmail.com. Bu bildiri, 21-22 Ekim 2021

tarihlerinde Aksaray Üniversitesi Tarih Bölümü tarafından çevrimiçi düzenlenen VIII. Genç Tarihçiler Öğrenci Sempozyumu'nda sunulmuştur.

Karamanoğlu Mehmed Bey Camii (Ulucami)-AKSARAY

derece önemlidir. İslâm Tarihi, iktidara gelen Emevî ve Abbasi halifelerinin de siyer alanında araştırmalar yapılmasını desteklemesiyle daha da gelişmiştir. Özellikle Abbasilerde devlet merkezinin Irak bölgesinde bulunması hem ilmi faaliyetleri çoğaltmış hem de Fars, Hind gibi kültürlerin buluşma noktası durumunda olması sebebiyle buradaki çalışmalar İslâm dünyasının başka bir bölgesinde daha görülmemiştir. Böylece daha sonraki yıllarda kaleme alınan eserlerde Irak Tarih Ekolü'nü daha fazla görüyoruz. Ayrıca yine Abbasi Devleti'nin iktidarı sırasında İbn Mukaffa, Muhammed b. Cehm el-Berkemî, Ömer b. el-Ferhân gibi mütercimlerin Farsçadan, İran tarihi ve destanlarını Arapçaya; Mâhzueh, Huneyn gibi ailelerinde katılımıyla diğer mütercimler de Süryanice ve Yunancadan tercüme yapılarak yeni bir dönemi başlatmışlardır. Bu tercüme faaliyetlerinin yapıldığı sıralarda özellikle Abbasi Halifesi Memun döneminde Batlamyus'un Coğrafya isimli eseri Arapçaya tercüme edilerek bir dünya haritası oluşturulmuştur. Yani coğrafya ile alakalı kitaplar da tercüme ile başlatılmıştır. İslâm Tarihinin başlarında âlimler buldukları malzemeleri düzensiz olarak deftere geçirmişler ardından öğrencilerine okutmuşlardır. Sonraki gelen nesil ise bu malzemeleri düzenli hale getirerek yazmışlardır. X. asra gelindiğinde tarih yine İslâm Tarihi olarak kalmıştır. Yani diğer dev-

letlerin tarihi ile ilgilenilmemiştir. Sadece coğrafya kitaplarında, seyahatnamelerde diğer devletlerin sosyal, siyasi, iktisadi hayatlarına dair kısmî bilgiler görmekteyiz. X. yüzyılın ortalarına gelindiği zaman ise Farsça eserler kaleme alındığını görürüz. Samanî Devleti'nin veziri Ebu Ali el-Belâmih 352/m. 963 yılında Taberî Tarihi'ni tercüme ettirmiş ve içine İran Şehnamesi'nden eklemelerde bulunmuştur. Yukarıda ulaşılabildiğimiz kaynaklar çerçevesinde İslâm Tarihinin nasıl ortaya çıktığını, bu süreçte neler yaşandığını kısaca anlatmış bulunmaktayız. Şimdi ise bir kaçını yukarıda isim olarak zikrettiğimiz âlimlerin hayat hikâyelerini, nasıl tarihçi olmaya evrildiklerini ve eserlerini ne amaçlarla yazdıklarını dile getirmeye çalışacağız.

İbn İshâk; Tam ismi Muhammed b. İshâk b. Yesâr b. Hıyâr'dır. H.80/M.699 yılında Medine'de doğan İbn İshâk'ın büyük dedesi Hıyâr, Halid b. Velid'in H.12/M.633 yılında Aynüttemr'i fethettiği sırada buradaki manastırda ders gören kırk gençten biridir ve bunlar esir alındıktan sonra Medine'ye gönderilmiştir. Dedesi Yesar, Kays b. Mahreme b. el-Muttalib'e esir verilmiş ve Müslüman olarak Kays'ın aşiretinin mevlası olmuştur. Annesi ise azad edilmiş bir cariye. İbn İshâk'ın babası, amcaları Musa ve Abdurrahman, kardeşleri Umer ve Ebu Bekir ilimle özellikle de hadis ilmiyle ilgilenen

kişilerdir. İbn İshâk'ta babası gibi hadis âlimi olmayı seçmiştir. Bu yüzden İbn İshâk, ilk eğitimini babası ve amcalarından almıştır. İbn İshâk, Medine'de otuz yıl kadar yaşadktan sonra ilim öğrenmek için Mısır'a gitmiş, orada belli dersler aldıktan sonra da aynı amaç doğrultusunda Irak'a gitmiştir. Daha sonra tekrar Medine'ye dönmüştür. Bu süreçte Asım b. Ömer b. Katâde, Kasım b. Muhammed b. Ebu Bekir, Yezid b. Ruman, Muhammed b. et-Teymî, Ebân b. Osman b. Affan gibi isimlerden dersler almıştır. Ez-Zührî'nin en önemli talebesi olan İbn İshâk, daha sonra ise H.115/M.733 veya H.119/M.737 yılında İskenderiye'ye gitmiş, burada Ubeydullah b. Ebû Cafer, Yezid b. Ebû Habib ve Sümâme b. Şûfa gibi isimlerden hadis dersleri almıştır. İbn İshâk'ın söylediğimiz tarihte İskenderiye'de olduğuna dair görüş birliğinde olan tarihçiler onun ne zaman İskenderiye'den ayrıldığı ve buradan sonra nereye gittiği konusunda ihtilafadrlar. Çünkü Muhammed Hamidullah onun için önce Rey'e ardından da el-Cezire ve Kûfe'ye geçtiğini söylerken, Süheyl Zekkâr ve Şaban Öz ise İskenderiye'den Medine'ye döndüğünü daha sonra tekrar Medine'den ayrıldığını söylemektedirler. İbn İshâk, Medine'de olduğu sıralarda bir takım üzücü olaylar yaşamış ve belli isimlerden eleştiriler almıştır. Onun horoz dövüştürdüğü, Mescid-i Nebevî'nin arkasında kadınlarla konuştuğu iddiasıyla Medine valisine şikâyetle bulunulduğu ve İbn İshâk'ı saçından kazıtarak kırbaç cezasına çarptırıldığı veya boynuna ip takılarak mescidde dolaştırıldığı, Şiilikle ve Kadircilikle suçlanıldığı gibi rivayetler vardır. Onu eleştirenler arasında ise meşhur hadis âlimleri olan Hişam b. Urve ve Malik b. Enes gibi isimler de vardır. Hişam b. Urve, Onu yalancılıkla suçlayarak Ondan hadis rivayet etmenin doğru olmadığını ileri sürmüştür. Ancak İbn İshâk, Hişam b. Urve'nin bu davranışına rağmen eserinde onun rivayetlerinden bahsetmiştir. Bunun dışında Malik b. Enes'de İbn İshâk'ın eserinde Hz. Peygamber'in Hayber, Kurayza ve Nadir gibi gazvelerini Yahudi asıllı Müslümanlardan rivayet etmesine dair eleştirilerde bulunmuştur. Malik b. Enes'de İbn İshâk'ta birbirlerini mevali olarak itham etmişlerdir. İbn İshâk'ı kişisel bir takım sorunlarından dolayı tenkit etmiş ve hadis ilmi açısından da güvenilir olmadığını iddia etmiştir. İbn İshâk'ı eleştiren bir diğer âlim de Ahmed b. Hanbel'dir. O da İbn İshâk'ı hadislerde tedlîs yapmakla ve rivayetleri birleştirmekle suçlamıştır. Ancak İbn İshâk tarihçi kimliği ile olaylara bakmış, bu sebeple olayları bağlayarak anlatmıştır. Bu yöntem hadiste geçerli olmadığı için eleştirilerden kaçamamıştır. İbn İshâk, Abbasi Devleti'nin iktidarı ele alması ve devletin merkezinin Şam'dan Irak'a taşınması, ayrıca Irak Tarih Ekolü'nün ortaya çıkması, Medine'nin eski öneminin kalmaması ve yaşadığı onca fiziki, psikolojik şiddetten dolayı olacak ki Medine'den ayrılma kararı almıştır. Bu sebeple H.142/M.759-760 yılında Halife Ebû Cafer el-Mansur'un kardeşi el-Cezire valisi olan Abbas b. Muhammed'in yanına gitmiştir. Yine burada da ilmi faaliyetlerde bulunmuş olan İbn İshâk, beş yıldan sonra

Kûfe'ye sonra da Hîre'ye geçmiştir. Ebû Cafer el-Mansur'un isteği doğrultusunda oğlu Muhammed'e hocalık yapmış ve başlangıçtan o güne kadar ki toplamış olan malzemedan bir kitap kaleme almasını istemiştir. İbn İshâk, eserinin bir kısmını Medine'yi terk etmeden önce yazmış ve tamamlayıp Halifeye takdim etmiştir. Halife ise eserinin çok uzun olmasından dolayı bazı değişiklikler yaparak özetlemesini istemiştir. Bunun üzerine İbn İshâk eserini kısaltarak yeniden Halifeye sunmuştur. İbn İshâk'ın ilk kaleme aldığı nüsha saray kütüphanesine konulmuş ve ravî Seleme b. Fazl'ın eline geçerek onun aracılığı ile nakledilmiştir. Ayrıca Halife Mansur, birinci ve ikinci nüshalarda Hz. Peygamber'e ve İslâm'a hizmetleri üzerine Abbas b. Abdülmuttalib'in rolünü ve ona dair bilgileri eserinde daha fazla yer vermesini istemiştir. Böylece eser Medine, Kûfe, Bağdat olmak üzere üç ayrı nüsha olarak tarihe geçmiştir. İbn İshâk, eserini tamamladığı sıralarda H.146/M.763 yılında Bağdat'ın kurulması ile oraya yerleşmiş ve vefat edinceye kadar burada ilim ile meşgul olmuştur. Mezarı daha sonraları Harun Reşid'in annesi Hayzürân'ın ismiyle anılan mezarlığa Ebû Hanife'nin yanına defnedilmiştir. İbn İshâk'ın eseri, "Siretü İbn İshâk", "İbn İshâk'ın Meğazîsi", Kitabu'l-Mübtada ve'l-Meb'as ve'l-Meğazî" diye de bilinmektedir. Yukarıda dediğimiz gibi Halife Mansur'un isteği üzerine İbn İshâk eserini birkaç kez düzeltmek, kısaltmak durumunda kalmıştır. Bu yüzden de birden fazla nüshası ortaya çıkmıştır. Ama İbn İshâk bir bütün olarak ele almış ve bu nüshalardan ilki; Hz. Âdem'den Hz. İsmail'e kadar olan dönem yani hilkatın tarihi olarak el-Mübtada başlangıç kısmı, ikinci nüsha; Hz. İsmail'den Hz. Peygambere kadar olan kısım el-Meb'as yani Peygamberin gönderiliş kısmı, üçüncü nüsha ise; Hz. Peygamberin bi'setinden önceki ve sonraki hayatı ve icratları el-Meğazî olarak isimlendirilmiştir. İbn İshâk, eseri el-Siret el-Nebeviyye'yi Halife Mansur'a takdim ettikten sonra ilaveli şeklini de oğlu Mehdî/Muhammed'e takdim etmiştir. İbn İshâk eserinde, gerek hadis rivayeti gerekse de tarih konusunda hocası ez-Zührî ve diğer âlimlerin metodunu kendine göre yorumlayarak sunmuştur. Yani hadisçilerin ve kısacılardan metodunu birleştirerek sadece Hz. Peygamber'in hayatını araştırmakla kalmamış aynı zamanda Peygamberlik tarihini de ekleyerek hadis, tarih ve irsaliyet haberlerini harmanlayarak ortaya farklı bir eser çıkartmıştır. İbn İshâk konuları detaylı bir şekilde anlatmadan önce özet şeklinde vermiş daha sonra ise diğer ravîlerden aldığı haberleri anlatmış, konuları hadislerle birleştirmiştir. İbn İshâk'ın hayatını ve kendisinden sonra gelen âlimlere bırakmış olduğu eserini ve bu eserde uygulamış olduğu yöntemi açıklamaya çalıştık. Eserinin içeriğinden de anlaşıldığı üzere İbn İshâk ardında diğer âlimler gibi Hz. Peygamber'in hayatını araştırdığı bir eser bırakmak istememiş, üzerine katarak bir Genel Türk Tarih Kitabı bırakmıştır. Bunda ailesinin de ilime iştirak etmesinin payı vardır. Hiç şüphesiz ki İbn İshâk, hadisçi bir babaya sahip olmasından dolayı kitabında Onun haberlerini

kullanmıştır. Bu aslında bize bir şeyi daha gösterir ki, o da İbn İshâk'ın tarihçi olmasında babasının büyük etkisi olmuştur. Babası dışında diğer aile fertleri amcaları, kardeşlerinin de etkisi muhakkaktır.

Halife b. Hayyât; Tam adı Ebû Amr Hakife b. Hayyât b. Halife b. Hayyât el-Ufurî El-Basrî olan bu âlimin doğum tarihi ile ilgili kesin bir bilgiye sahip olmamakla H.160/M. 777 veya H. 170/M.786 yılında Basra'da doğduğu söylenmektedir. Basra'da doğduğu için el-Basrî, ailesi kumaş boyası ticareti yapması dolayısıyla da el-Ufurî nisbesiyle anılmıştır. Aynı zaman da dedesi Ebû Hübeyre Halife b. Hayyât ve babası hadis ilmiyle uğraşan birer ravîdir. Halife b. Hayyât, ilim tahsili için hadis ve ensab öğrenmiştir. Bu da bize gösterir ki ailesinin ticaret dışında bir diğer mesleğinin de hadis ravîsi olması Halife b. Hayyât'ın bu sebeple ilimle meşgul olmuştur. Vefat tarihi ile ilgili de kesin bir tarih bilinmemektedir. Et-Tarih adlı eserinde H.232 yılına ait olaylara yer vermesi ve Tabakatü'r-Ruvât adlı eserinde de H.236 yılında vefat edenleri zikretmesi onun, H.230/M.845 yılında vefat etmesini imkânsız hale getirmektedir. Aynı şekilde kitaplarında H.240/M.854 yılından sonraki olaylara yer vermemiş olması onun kuvvetle muhtemel H.240/M.854-855 yılında Basra'da vefat ettiğini göstermektedir. Halife b. Hayyât eseri Tabakatü'r-Ruvât'ta Medine, Kûfe, Basra, Mekke, Taif, Yemen, Mısır, Mağrip, Şâmât, Avasım, el-Cezire, Musul, Horasan, Rey, Bağdat gibi şehirlerde yaşayan 3358 ravînin hayatlarını anlatmış ve kitabın sonunda da hadis ezberleyen kadın sahabelere değinmiştir. Hz. Ömer'in hazırlanmış olduğu nesep sıralamasına göre eserini yazmıştır. Bir diğer eseri olan et-Tarih'te ise Hz. Âdem'in cennetten çıkartılması ve Hz. Nuh'un kavmine duası gibi İslâm öncesi peygamberlerden bahsettikten sonra Hz. Peygamber'in doğumu ve Mekke-Medine yaşantısı ile hicretin ilk yılından başlayarak H.232/M.846 yılına kadarki olayları kronolojik olarak yazmıştır. Eserinde Kuzey Afrika'da yaşanan olayları ve Harra olayını anlatmıştır. Bunun dışında eserini nesep, tabakat ve şehirlere göre ayırarak yazmıştır. Kişileri neseplerine göre ayıran ilk tarihçi özelliğini taşır. Halife b. Hayyât, İslâm Tarihi için yeni bir metot olan kronolojik tarih metodunu getirmiştir. Ayrıca o, olayları diğer âlimler gibi sene merkezli olarak ayrıntılı bir şekilde kaleme almamış, ne zaman meydana geldiği ve olaya dair önemli bilgilere yer vererek aktarmıştır.

Hişam b. Muhammed b. İbnü'l Kelbî; Doğum tarihi kesin bilinmemekle beraber ulaşabildiğimiz kaynaklar neticesinde H.120/M.738 yılında Kûfe'de doğduğu söylenebilir. İlk eğitimini Kûfe'de hadisçi, nesep ve tefsir âlimi olan babası Muhammed b. Saib'ten aldıktan sonra Bağdat'ta da eğitim almıştır. Babası Muhammed, H.82/M.701 yılında Abdurrahman b. el-Eş'as ile Hacac'a karşı yapılan Deyr el-Cemacım Savaşı'na katılmıştır. İbn el-Eş'as'ın hazin sonu üzerine askerliği bırakarak Kur'an-ı Kerim tefsirine yönelmiş, Arapların soy tarih-

leriyle ilgilenmiştir. H.146/M.763 yılında Muhammed'in vefat etmesi üzerine oğlu İbnü'l-Kelbî, Onun topladığı malzemeleri değerlendirerek Arap soyları ve Cahiliye Arapları'nın putları hakkında bir eser kaleme almıştır. Kitabü'l-Eşnâm adlı eserinde, Cahiliye Arapları'nın putlarından bahsetmektedir. Cemheretü'n-Nesep adlı eseri ise Arapların soylarından bahseden en eski çalışma olma özelliği taşımaktadır. İbnü'l-Kelbî'nin eserlerinde özellikle nesep ve tarih ile alakalı olarak eski anlaşmalar, Cahiliye Dönemi'ne dair kişiler, Cahiliye Arapları'nın dini, kültürel, şiir gibi pek çok konu yer almaktadır. Toplamış olduğu malzemelerle 150 civarında monografik eser yazmıştır. Hafızası çok güçlü olan İbnü'l-Kelbî, H.304/M. 819 veya H.206/M.821 yılında Kûfe'de vefat etmiştir.

Vâkıdî; H.130/M.747 yılında son Emevî Halifesi II. Mervan döneminde mevali bir ailenin oğlu olarak Medine'de doğmuştur. İlk eğitimini Medine'de almış ve ortalama 49-50 yaşına kadar da burada yaşamıştır. Babası Ömer b. Vâkıd, ilim amacıyla Merv şehrinde göç ederek Medine'ye gelmiştir. Vâkıdî'de babası gibi ilimle meşgul olmuş hadis, fıkıh, siyer, meğâzî ve tefsir dersleri almıştır. Ma'mer b. Râşid ve Osman b. Dahhâk el-Medeni gibi âlimlerden meğâzî dersi almıştır. Aynı zamanda Vâkıdî, buğday ticareti ile uğraşmış, ama cömert biri olduğu için kazandığı paradan daha fazlasını dağıtmıştır. Bu yüzden de kısa zaman içerisinde iflas etmiş, maddi sıkıntılar yaşamıştır. Harun Reşid ve Vezir Yahya b. Halid el-Berkemî H.170/M.787 yılında hac için Hicaz topraklarına gelmişler ve Medine'nin kutsal yerlerini, savaş alanlarını, Cebraîl'in vahiy getirdiği yerleri, şehitlerin mezarları gibi önemli mevkileri gezmek istemişlerdir. Bunun için birini aramışlar ve Vezir Berkemî'ye Vâkıdî tavsiye edilince Ona teklif götürmeleri üzerine Vâkıdî kabul etmiştir. Vâkıdî'nin rehberliğinden son derece memnun kalan Harun Reşid, Ona on bin dirhem hediye vererek Bağdat'a davet etmiştir. Vâkıdî, Bağdat'a gitme fikrine ilk başlarda sıcak bakmamış, fakat ekonomik sıkıntı içerisinde olması, eşinin teşvik etmesi ve Vezir Yahya el-Berkemî ile kurmuş olduğu sıkı dostluk neticesi H.180/M.796 yılında Bağdat'a gitmiştir. Vâkıdî'nin Bağdat'a gitme kararı almasının bir diğer nedeni de Medine'nin ilim konusunda eski öneminin kalmamasıydı. Çünkü Abbasi Devleti'nin kurulmasıyla Hicaz, Şam gibi yerler önemini yitirmişken Bağdat ve Irak İslâm Tarihi'nin önemli gözdeleleri haline gelmiştir. Bu sebeple Bağdat'a yerleşen Vâkıdî, yaşamının otuz yılını burada geçirmiştir. Vâkıdî Bağdat'ta iken Ebû Ubeyde Kasım b. Sellâm, İbn Sâd, Mansur er-Ramadî gibi isimlere hocalık yapmış, İbn Sâd, Onun kütüphanesinde yazılarını yazan iki kâtipten birisi olmuştur. Vâkıdî, Bağdat'tan Şam, Rakka, Humus, Suriye gibi yerlere de gitmiştir. Vâkıdî, Abbasi Devleti'nin himayesi altına girmesiyle Halife Me'mun, Onu H.204/M.819 yılında Bağdat'ın doğu kısmında yer alan daha sonra Rusâfe diye de anılan Askerülmehdî'ye (Makerü'l-

Mehdî) kadı olarak ve Rusâfe Camii'nde Cuma namazı kıldırma görevlendirmiştir. Vâkıdî'nin göreve atanması ile ilgili olarak kaynaklar itilaftadırlar. Çünkü bazı kaynaklar H.187/M.803 yılında Halife Harun Reşid tarafından Irak ve bu bölgenin kadılığına getirildiğini hatta Halife Emin döneminde de bu görevde olduğunu söylemiştir. Yani Vâkıdî, Halife Me'mun döneminden önce de kadılık vazifesinde bulunmuştur. Vâkıdî bu görevinin dördüncü yılında H. 11 Zilhicce 207/M. 27 Nisan 823 yılında 78 yaşında vefat etmiş, cenaze namazını Bağdat'ın batısındaki Kadı Muhammed b. Semâe et-Temimî kıldırması ve Hayzürân Mezarlığı'na defnedilmiştir. Vâkıdî, eserlerinde olayları detaylı bir şekilde ele alırken bunu belli mantık çerçevesinde yapmıştır. Kur'an'ı Kerim-i referans göstermeye gayret etmiştir. Aktardığı haberlerde kendi görüşlerine de yer vererek İslâm Tarihi'nde eleştirel bakış açısının doğmasını sağlamıştır. Vâkıdî, elindeki belgeleri levhalara kaydetmesiyle meşhur olmuş ve "İbn Vâkıdî'nin Levhaları" diye anılmıştır. Kitabü't-Tabakat adlı eserinde Medine, Basralı, Kûfeli hadisçilerin ve diğer âlimlerin hayatlarından bahsetmiştir. Ayrıca bu eser ilk tabakat kitabı olma özelliğini de taşımaktadır. Et-Tarihu'l-Kebir, yıllara göre hazırlanmakta ve H.179/M.795 yılına kadar gerçekleşen olaylardan bahsetmektedir. Bir diğer eseri olan Kitabü'l-Meğâzi'de coğrafya, nesep, fıkıh ve şiire dair her türlü bilgi mevcuttur. Savaşlarda öldürülen, esir alınan, fidye ile kurtulan ve nasıl Müslüman olduğuna kadar fazla detay gerektiren bilgilere yer vererek diğer eserlerden ayrılmıştır. Eserine malzeme toplamak için Mekke, Medine, Hicaz bölgelerine, Suriye ve Irak gibi bölgelere giderek savaşların nerelerde gerçekleştiğine dair coğrafi bilgilerde bulunmuştur. O, ilk olarak kaynaklarına değindikten sonra savaşın ismine, tarihine, komutanına, Medine'de kimin vekil olarak bırakıldığına, savaşın cereyan ettiği coğrafyaya ve daha sonrasında savaşın detaylarına, savaş sonundaki gelişmeleri aktarmasıyla devam etmiştir.

Sonuç: Yukarıda âlimlerin hayat hikâyelerine dair detayları verirken gerek Abbasi Devleti'nin iktidarı ele alması ve bu doğrultuda devletin merkezini Irak'a taşıması ve gerekse de âlimlerin yaşadığı bölgelerde eleştirilerek, suçlanarak orada yaşamayacak hale gelmesi sebebiyle hepsinin bir şekilde yolu Bağdat'a, saraya çıkmıştır. Ayrıca genellikle çoğunluğu İslâm tarihçiliği dışında hadis ilmi ile ilgilenmişlerdir. İbn İshâk, Medine'de doğmuş ve doğduğu dönemde Medine bir ilim merkezi konumundadır. Dedesi Yesâr köle ve hadisçidir. İbn İshâk da bu yolda gitmiş ve âlim olmayı tercih etmiştir. Daha sonra bazı sebepler dolayısıyla saraya Halife Mansur'un yanına gitmiş ve topladığı malzemeyi onun isteği üzerine kısaltmıştır. Günümüze Genel Türk Tarihi tadında bir eser bırakmıştır. Halife b. Hayyât, ticaret ve hadis ilmi ile uğraşan bir ailenin çocuğu olarak Basra'da doğmuştur. Bir ilk olarak kronolojik yazdığı eserini ortaya çıkarmıştır. İbnü'l Kelbî, Kûfe'de doğmuş ve babasının bırakmış olduğu ensab belgele-

rini kullanarak bir eser yazmıştır. Vâkıdî, köle bir aileden gelmiş ve Medine'de doğmuştur. Babası hadisçidir. Kendisi ticaretle uğraşmıştır. Daha sonra ise Halife Harun Reşid'in davet etmesi üzerine Bağdat'a gitmiş ve kadı olarak görevlendirilmiştir. İslâm tarihine eleştirel bakış açısını getirmiştir.

Kaynakça

- Halife b. Hayyât, Halife b. Hayyât Tarihi, (çev. Abdulhalik Bakır), Bizim Büro Yay., Ankara 2001.
- İbnİshâk, Siyer Muhammed İbn İshâk, hazırlayan; Muhammed Hamidullah, (çev. Sezai Özel), Akabe Yay., Birinci Baskı, Ekim 1988.
- İbnü'l Kelbî, Kitabü'l-Ensâm Putlar Kitabı, (çev. Beyza Bilgin), Ankara Okulu Yay., 2017.
- Vâkıdî, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) Savaşları (Kitabü'l- Meğâzi) I. cilt, hazırlayan; Marsden Jones, (çev. Musa K. Yılmaz), İlk Harf Yay., ATAS, Hacı, "Siyer ve Hadis Kaynaklarında Kitabü'l-Meğâzi", (Doktora Tezi, Erciyes Üni., Kayseri Temmuz 2018).
- BOUAMRANE, Chikh, "İslâm Tarihçiliği ve Tarihlerine Bir Bakış", (çev. Nesimi Yazıcı).
- ESEK, Mithat, "Eseri Günümüze Ulaşan İlk Siyer Müellifi İbn İshâk'ın Güvenirliliği", İstem Dergisi, S. XIII, Yıl VI, 2009, S.s. 261-280.
- FAYDA, Mustafa, "HALİFE b. HAYYÂT", DİA, c. XV, İstanbul 1997.
- FAYDA, Mustafa, "İBN İSHÂK", DİA, c. XX, İstanbul 1999.
- FAYDA, Mustafa, "TARİH", DİA, c. XL, İstanbul 2011.
- FAYDA, Mustafa, "VÂKİDİ", DİA, c. XLII, İstanbul 2012.
- GÜNALTAY, M. Şemseddin, İslâm Tarihinin Kaynakları Tarih ve Müverrihler, (Hazırlayan; Yüksel Ka-nar), Endülüs Yay., Birinci Baskı, İstanbul Ekim 1991.
- KOLKIRAN, Gönül, "Tarih ve Hadis Disiplini Açısından Güvenirlik Sorunu; İbn İshâk ve Vakıdî Örneği", (Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üni., 2004).
- ÖZ, Şaban, "İlk Siyer Kaynakları ve Müellifleri", (Doktora Tezi, Ankara Üni., Ankara 2006).
- YILMAZ, Yasin, "Bir Siyer Müellifi Olan İbn İshâk'taki Bazı Hadiseler Örneğinde Siyer-Tefsir İlişkisi", S.s. 100-127.
- PİRİŞ, Şaban, "Vâkıdî'nin Kitabü'l-Meğâzi'si (I. Cilt) Çeviri ve Değerlendirme", (Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üni., Kayseri Mart 2016).
- SABUNCU, Ömer, "Halife b. Hayyât'ın Tarih Yazıcılığı Metodu", Cumhuriyet İlahiyat Dergisi, c. XXII, S. II, s. 1321-1345.
- SİNANOĞLU, Mustafa, "İSLÂM", DİA, c. XXIII, İstanbul 2001.
- SÖYLEMEZ, Mehmet Mahfuz, "Klasik Dönem İslâm Tarihçilerinin Tarih Anlayışı".
- ŞEŞEN, Ramazan, Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı, İsar Vakfı Yay., İstanbul 1998.
- TÜLÜCÜ, Süleyman, "KELBÎHİŞÂM b. MUHAMMED", DİA, c. XXV, Ankara 2002.
- Nesep Bilimi Usul, Muhteva ve İfade Şekilleri", İstem, S. XII, Yıl VI, 2008, S.s. 127-152.
- ÜNALAN, Abdullah, "İbn İshâk ve Hadis Rivayetindeki Yeri", Şarkiyat İlim Araştırmalar Dergisi, S. II, Kasım 2009, S.s. 97-113.
- YANAR, Nağihan, "Halife b. Hayyât ve Hadis İlmindeki Yeri", Çukurova Üni. İlahiyat Fakültesi Dergisi, 14 (1), S.s. 239-259.
- YARBA, Rıdvan, "Cerh ve Ta'dil Âlimlerine Göre Vâkıdî", Çukurova Üni. İlahiyat Fakültesi Dergisi, S. II, 2014, S.s. 143-168.
- YILMAZ, Yasin, "Bir Siyer Müellifi Olan İbn İshâk'taki Bazı Hadiseler Örneğinde Siyer-Tefsir İlişkisi", S.s. 100-127.
- ZEKKÂR, Süheyl, "İbn İshâk'ın Hayatı", (çev. Mustafa Sabri Küçükbaşçı), Öneri, c. I, s. IV, Ocak 1996, S.s.181-187.

&

"Kibir ve gurur bir bilim adamına musallat olacak en büyük beladır". İsmail ERÜNSAL

ALTINORDA TARİHİ ÇALIŞMALARINDA BİR KAYNAK OLARAK ORDALI PETRO HAGİOGRAFYASI

Alihan BÜYÜKÇOLAK*

St. Petersburg Devlet Üniversitesi

Hagiografyalar, kilise mensuplarının ve azizlerin yaşam hikâyelerinin anlatıldığı, kahramanın mucizelerinin ve inancı uğruna katlandığı zorlukların didaktik bir motif ile işlendiği dini-edebi eserlerdir. Bu metinlerin bir tarih kaynağı olarak kullanılabilmesi için, gerek bir Orta Çağ kilise eseri olmaları gerekse de birincil amacının gelecek nesillere tarih bilgisi aktarmak olmaması sebebiyle mutlaka dış kaynaklarla senkronize bir tahlili gerekmektedir. İslam yazı kültürünün menâkıpnameleri nasıl gaza ve cihat olguları temelinde sonradan yazıya geçirilmiş sözlü anlatılar ise, azizler kültürü ve onların hagiografyaları da Hristiyan teolojisine uygun olacak bir biçimde din uğruna çekilmiş bir eziyet, mağduriyet ve şehadetin söz konusu olduğu yine sözlü bir gelenekten yazıya sonradan aktarılmış metinlerdir.

Ordalı Petro'nun anlatısı, Moğol-Slav ilişkilerine dair bilgi içeren yegâne hagiografyayı temsil etmektedir. Zira Moğolların geleneksel dini hoşgörü siyasetinin bir sonucu olarak Ortodoks geleneğinde Moğol zulmünü konu edinen bir hagiografya geleneği oluşmamıştır. Bu aziz kültürünün ortaya çıktığı dönemin ise XIII. asrın ikinci yarısına, Altınorda'da İslam'ın yayılmaya başladığı bir döneme denk geldiğine dikkat çekmekte fayda vardır. Bazı örnekleriyle kroniklerdeki anlatıların ana veri kaynağını teşkil eden hagiografyalar, biyografiyi andıran karakteristik yapıları itibarıyla kroniklerdeki anlatılara kıyasla olayların, daha dar bir bakış açısından fakat daha detaylı tasvirlerini içerebilmektedirler. Metindeki anlatı, Berke'nin Altınorda iç siyasetinde etkinliğinin hızla arttığı 1250li yılların ikinci yarısı itibarıyla başlaması sebebiyle ayrı bir önemi haizdir. Altınorda'nın kurucusu Batu'nun 1255'te vefatından sonra yerini alan, ilkinin Hristiyan olduğu bilinen baba-oğul iki Han'ın peşi sıra suikastlara uğramalarının ardından, Altınorda tarihindeki ilk Müslüman Han'ın, kurbanların amcaları olan Berke'nin iktidarı, 1258'de başlamıştı.¹ Kaynaklarda, Orda-İçen'in 1251 yahut 1252'de ölümünden sonra, yer yer kısa bilgilerle takip edilebilecek Berke'nin hızipli eylemleri, Batu'nun eşi Borakçin'in ve soyundan gelenlerin katledilmeleri sonrasında uygun şart ve koşullar altında düzenlenen bir devlet darbesiyle iktidara gelmişti. Fakat Altınorda'nın, Berke'nin iktidara gelişine ilişkin siyasi tarihi, çeşitli Orta Çağ kaynaklarında olduğu gibi çağdaş tarihçilerin

eserlerinde de farklı varyasyonlarıyla işlenen bir dönemdir. Arap ve Fars Orta Çağ tarihçileri, Altınorda-İlhanlı mücadelesinde alenen saf tutarak, kendi hükümdarlarını yahut hükümdarlarının mütteliklerini haklı ve mağdur gösteren bir tarih yazımı ortaya koymuşlardır. İlhanlılar, Bağdat Halifeliğine ve İslam ülkelerine karşı takip ettikleri istilacı politikalarından ötürü Arap kaynaklarında olumsuz bir imaja sahipken, Altınorda'yı İlhanlılar ile çatışmaya sokan Berke'ye ise antagonist bir karakter rolü biçilmiş, onun iyi ve ideal hükümdar imajını zedeleyecek eylemleri hakkında sessiz kalmak tercih edilmiştir. Bu minvalde Orta Çağ Arap ve Fars yazarların tarafgirliklerinin bir sonucu olarak çağdaş tarih yazımında da gerek Sartak'ın cinayeti gerekse de Berke'nin iktidara bir darbe ile mi yoksa kurultayı andıran bir uzlaşma ile mi geldiğine dair farklı görüşler ve kabuller söz konusudur. Altınorda tarihi çalışmalarının bu güncel problemi, başka bir açıdan bakıldığında ise üçüncü bir tarafsız ve yetkin kaynağın, kaynaklar grubunun bu araştırma sahasında bulunmuyor olmasından ileri gelmektedir. Eğer Altınorda'nın, başkent Saray'da tecrübe ettiği toplumsal hareketler ve iç siyasi çatışmalar, Rus kronik yazarları tarafından kayıt altına alınmış olsaydı, Rus kroniklerinin Arap ve Fars kaynaklara görece daha tarafsız bir anlatı içerdikleri ifade olunabilirdi. Altınorda iç siyasetine dair verilerin Rus kroniklerinde yankı bulamamasının en büyük sebebi Saray ile Rus knezlikleri arasındaki uzaklıktır. Rus kroniklerindeki Saray ile alakalı anlatılar, Rus knezlerinin ve onların beraberinde bulunan ruhbanların yarlık almak amacıyla buraya yaptıkları ziyaretlerle alakalı iken sosyal yapıya yahut herhangi bir çatışma ortamına dair bir bilgi muhteva eder mahiyette değildirler. Lakin Ordalı Petro'nun hagiografyası, Rus kroniklerindeki kimi anlatıları takviye ederken, Rus kroniklerinden takip edilemeyen Berke-Borakçin kavgasına, kapalı bir anlatımla da olsa atıf yapan yegâne Orta Çağ Rus kaynağını teşkil etmektedir. Bu mahiyetle eser, aynı zamanda Rostov'da Altınorda'nın iç siyasetine dair bir sözlü tarih geleneğinin olduğuna işaret etmektedir. Bu sözlü tarih geleneği ise eserdeki anlatıda üçüncü kuşağa dek adları zikredilen Ordalı Petro'nun soyundan gelen kimselerce sürdürülmüş olmalıdır.

* Tarih Enstitüsü, Tarih Bölümü, Lisans 4. Sınıf Öğrencisi, alihan.buyukcolak@gmail.com. Bu bildiri, 21-22 Ekim 2021 tarihlerinde Aksaray Üniversitesi Tarih Bölümü tarafından çevrimiçi düzenlenen VIII. Genç Tarihçiler Öğrenci Sempozyumu'nda sunulmuştur.

¹ Özcan A. T. "Sartak Han" Tarihinin ve Tarihinin İzinden: Kazım Yaşar Kopraman Armağanı, TKAE yay., Ankara 2014, s. 184-185.

Cengiz Han, eşi Börte ile birlikte otururken. [Cengiz Han tarihini anlatan 15. yüzyılda yapılmış bir İran minyatürü.]
Bk. <https://turkau.com/cengiz-han-kimdir/>

Ordalı Petro'nun Rostov'a ilticasını, kendisinin ve soyundan gelen kimselerin hayatlarını ve Rostov Knezleri ile giriştikleri mücadeleyi konu edinen bu metin hakkında öncelikle cevaplanması gereken soru, bu eserin alelade bir tarih hikâyesi mi yoksa hagiografya mı olduğudur. Bu suretle eserin dinî bir metin mi yoksa tarihi bir metin mi olduğunu kararlaştırmak, yazarının hangi amaçla bu inisiyatifi üstlendiğinin anlaşılması ve ayrıca eserin ortaya çıktığı dönemin koşullarının daha yerinde yaklaşımlarla tetkik edilebilmesini mümkün kılacaktır. Orta Çağ Rus kaynaklarında da eserin türüne dair farklı yaklaşımların söz konusu olması, çağdaş tarih yazımında olası bir terminoloji karmaşasının önüne geçmek için bu tetkikin gerekliliğini ortaya koymaktadır. Metropolit Makariy döneminde (1542-1563) Rostovlu Dimitri tarafından hazırlanan çeşitli dini metinlerin ve hagiografyaların derlendiği

Çet'i-Minei (Четъи-минеи) adlı eserde, «житие» yani hagiografya olarak kabul edilirken, daha sonraki dönemlerde ise «повесть» yani tarihi hikâye adını almıştır.² Bu durum, Ordalı Petro kültürünün bugün dahi münhasır bölge ve etnik gruplar arasında sınırlı kalmasından ileri gelmektedir. XVI. asrın ikinci yarısında bu kült ve onun hagiografyası Moskova ruhbanlar tarafından bilinmekteydi zira Tatar hanlıkları ve Moskova Devleti'nin bünyesine giren bozkır halkları, XV-XVI. asır boyunca siyasi iktidarı en çok meşgul eden konulardı.³ Bu süreçte Rus Kilisesi, bozkır kökenli halklar arasında yapılacak olan misyonerlik faaliyetlerinin hazırlığıyla iştiğal etmekteydi. Zira Ordalı Petro'nun aziz ilan edildiği ve kültürünün de bu suretle ulusal bir mahiyet kazandığı 1553 yılı, Kazan'ın düşüşüyle sonuçlanan Korkunç İvan'ın son Kazan Seferi'nin bir yıl sonrasına tekabül eder. Hâlbuki yerel kültürlere,

² Eserin farklı edebi türlere mal edilmesine hususiyetle dikkat çeken Skripil', eserin içeriğindeki dünyevi meselelerin yoğunlukta olmasından dolayı zamanla Orta Çağ yazarlarında iki farklı yaklaşımın ortaya çıktığını ileri sürer. Bkz. Skripil' M. O. "Povest' o Petre, tsareviçe Ordinskom" İstoriya russkoy literaturı T. 10, Moskva: Akademiya Nauk SSSR, 1945, s. 351-352.

³ 1487'te Moskova Devleti tarafından rehin alınması sonrasında Ortodoksluğa irtidat eden, Kazan Hanı İbrahim'in oğlu Hudaykul'un üzerinde Ordalı Petro Kültü'nün mühim bir etki yarattığına dair bir görüş için bkz. Zaytsev İ. V. "Nadgrobiye Hudaykula (Petra) v Moskovskom Kremle" Arheologiya Yevraziyskih Stepy № 6 2017. 196-200.

ulusal bir mahiyet verilmesine 1547'de başlanmıştı; lakin Ordalı Petro Kültü, 1547 ve 1549 yıllarında toplu halde kanonize edilen 39 aziz kültü arasında yer almazken, 1553 yılında münferit olarak kanonize edildiği görülmektedir.⁴ Tatar Hanlıklarına karşı askeri ve siyasi üstünlüğün sağlanmasından sonra Ordalı Petro Kültü'nün bir dini propaganda olarak kullanılmasına son verilmiş bu da kültün tekrar münhasır bölgeler ve gruplar arasına dönmesiyle sonuçlanmıştır. Bugün Kalmıkya, Moğolistan ve İtil Boyu'ndaki Ortodoks inancına mensup bozkır kökenli topluluklar arasında ve ortaya çıktığı Rostov'da (2005'ten sonra) canlılığını koruyan bu aziz kültün hagiografyası, kültün tüm Rus kiliselerine yayılamamışlığı, sınırlı kalmışlığı sebebiyle, XVI. asır sonrası çoğunluğunu Moskovalı din adamlarının oluşturduğu yazarların kültün varlığından habersizliklerinin bir sonucu olarak "povest" yani tarihi hikâye olarak kopya edilmiştir. Aynı durum, hagiografyayı çağdaş Rusça'da tarihi hikâye olarak tahlil eden Sovyet Rusya tarihçileri için de geçerlidir. Eserin kaleme alınışı, olayların gerçekleşmesinden oldukça geç bir döneme tesadüf etmektedir. Bu durumun, anlatılan olaylardaki şahıs isimlerinin yanlış isnat olunmasına yol açtığı anlaşılmaktadır. Bunun en bariz örneği Berke'nin (1208-1266) bir oğlunun olduğundan bahsedilmesidir. Hâlbuki Berke'nin, ardında bir varis bırakmadan öldüğü bilinmektedir. Ayrıca Berke, 1253'te Saray'da değil, ağabeyi Batu tarafından Kafkasya'daki topraklarına el konulmasının karşılığında aldığı, İtil'in doğusundaki yeni topraklarında, Sıgnak'ta bulunuyor olmalıdır. Öte yandan 1240lı yıllar hakkındaki kronik kayıtları, Hristiyan inancına mensup olduğu bilinen Sartak'ın, Batu'dan sonra tahta geçeceğine dair gayet tatmin edici veriler içermektedir. Bilhassa 40'lı yılların sonlarına doğru Sartak, Hristiyan dünyası ile ilişkilerin yürütücüsü konumuna gelmiştir.⁵ Böyle bir durumda iken Ordalı Petro'nun inancından ötürü kaçmasını gerektirecek bir güvenlik meselesinin söz konusu olması mümkün değildir. Aynı şekilde, metinde anlatıldığı gibi Moğol asilzadesinin Hristiyan inancı ile ilk kez Rostov'da karşılaşması da ikna edici görülmemektedir. Dolayısıyla Sartak'a dair kaynak verileri de hagiografyadaki 1253 yılının isabetsizliğini göstermektedir. Hanlığın Berke'ye isnadının yanlış olduğunun bariz bir diğer kanıtı ise Berke'nin (vefatı: 1266), anlatıya göre Piskopos Kirill'den (vefatı: 1262) daha evvel vefat etmesidir.

Hagiografya, Altınorda'da vuku bulan olayların en azından Rostov'da yankı bulduğunu fakat sözlü gelenekte aktarıla geldiğinden ötürü eserin kaleme alındığı tarihe dek olaylar hakkındaki bilgilerin belirsizleştiğini ve yahut farklı bir form kazandığını göstermektedir. Sartak ile Ulakçı'nın cinayetleri metne, "yegâne varisi rahatsızlandığı için en yakındaki dini otoriteden medet uman bir Han" olarak farklı fakat nihayetinde baba-oğul ilişkisinin korunduğu bir formda aktarılmıştır.⁶ Hanların cinayeti, metne olduğu gibi yansımamışsa da Ulakçı'nın cinayetini müteakip Borakçin-Berke kavgasına "Az bir zaman geçmiş ki Han vefat etmiş. Orda'da öyle bir kavga başlamış ki kimse bu genç oğlanı arayıp sormamış" ifadeleriyle kronolojiye uygun bir şekilde atf yapılmıştır. Buradan, Ordalı Petro'nun Rostov'a 1258'den kısa bir süre önce geldiği, dolayısıyla başlıkta geliş yılı olarak 1253'ün de yanlış düşüldüğü kendiliğinden anlaşılmaktadır. Metindeki, "zaman sonra Han'ın oğlu bir hastalığa tutulmuş ve Han'ın da tek bir oğlu varmış. Tabiplerden hiçbir fayda olmadığını gören Han şuna karar kılmış: Rostov'a Hazret'in peşine haber salmış ve eğer oğlunu bu illetten kurtarırsa ona pek çok hediyeler ihvan edeceğinin sözünü vermiş. Hazret de, Rostov'daki tüm kiliselerde zikirler ve dualar edilmesini emrettikten sonra, (yanına) aldığı kutsanmış su ile Orda'ya varmış ve Han'ın oğlunu da işte o kutsanmış su ile illetten kurtarmış. Han'ın hanesindeki kimseler dertli dertli düşünmekten kurtulmuş ve (bu haber) tüm Orda'yı sevindirmiş ve Han da bu Rostovlu Hazret'e Meryem Ana Kilisesi için bir yıllık haraç bağlanmasını emir buyurmuş." ifadelerinden piskoposun "çağrıldığı için" Han'ın otağına gittiği anlaşılmaktadır. Bu ifade, kilise ve knezlik idarecilerinin Han'ın otağına gitmelerini zaruri kılacak bir durumun vaki olduğu yönünde yorumlanmaya müsaittir. Söz konusu olay ise, Sartak'ın ölümü sonrasında yerine geçen yeni Han'dan, yani Ulakçı'dan yarlık alınması olmalıdır. Kaynaklarda, bu minvaldeki ilk ziyaret 1256 yılına ve hemen ardından ikinci bir ziyaret 1257'ye tarihlenirken⁷, Rostov Knezi bu yolculuğu sırasında yanında knezliğindeki bir takım kilise mensuplarından mürekkep bir heyet bulundurmuş olmalıdır. Berke'nin, rakibi olabilecek Cuci oğullarını tasfiye etmesine ve aristokrasinin de amcasının arkasında toplanmasına şahit olan Ordalı Petro bu ortamdan uzaklaşmak kararı almış olmalıdır. Ancak böyle bir tarih kurgusu, Batu'nun ve Berke'nin yeğeni olan bir Moğol asilzadesinin, bir manada, "Altınorda'dan kaçışına" mantıklı bir izah

⁴ Horoşev A. S. Politiceskaya istoriya russkoy kanonizatsii (XI-XVI vv). Moskva: İzd. Moskovskogo Universiteta, 1986, s. 170-171, 177.

⁵ Sartak, daha babası Batu'nun sağlığında iken Papa İnnokent ile mektuplaşmıştı. Papa'dan aldığı mektupta "Tatarların kralı" sanyıla anılması Sartak'ın kazandığı nüfuzu gözler önüne sermektedir. Bkz. Mayarov A. V. "Pis'mo pımskogo papı İnnokentiya IV zolotoordınskumu hanu Sartaku (tekst, perevod, kommentariy)" Mongolica-X, Peterburgskoye Vostokovedeniye, Sankt-Peterburg, 2013 s.75.

⁶ Bu edebi form, Sartak'ın Papa'ya gönderdiği elçileri dinleyen, Papa'nın biyografi Nikolode Calvi'nin eserinde de aynı şekilde karşımıza çıkmaktadır. Sartak'ın Hristiyanlığı nasıl kabul ettiği anlatılırken, "Oğlunun amansız bir hastalığa tutulduğu, bunun üzerine bütün ruhbanların çağrıldığı, kim oğlunu

iyileştirirse Sartak'ın o ruhbanın dinine geçeceğinin sözünü verdiği" edebi bir form ile aktarılır. Bkz. Mayarov A. V. s. 77.

⁷ Lavrentiyev Kroniği'nde, Ulakçı'yı 1256'da Boris'in tek başına, 1257'de ise tüm knezlerin ziyaret ettiği ifadesi yer almaktadır. Yine 1257'de Rostov knezi Boris Vasilkoviç'in biraderi Gleb Vasilkoviç'in Karakorum'da bir Moğol kadını ile izdivacından bahis olunur fakat Ordalı Petro'nun, vaftizinden sonra Feodora adını alan bu Moğol kadını ile nasıl bir bağı olduğu kroniklerden takip edilememektedir. Letopis' po Lavrentievskomü spisku, arheograficeskaya komissiya, Sankt-Peterburg, 1872, s. 451.

getirebilmesini mümkün kılmaktadır. Bu sebeple söz konusu eser, Altınordalı ilk Müslüman Han olan Berke'nin, Hristiyan dinine mensup hanlara ve hanzadelere karşı tehlikeli bir siyaset izlediğinin bir kaynağı olarak kabul edilebilir. Bu hususa ilk kez dikkat çeken A. S. Horoşev de Ordalı Petro'nun Berke nazarında hoş karşılanmadığı için Rostov'a geldiğini ileri sürmekte fakat hagiografyanın, iddiasını temellendirecek tafsilatlı bir tahlilini sunmamaktadır.⁸ Eser, "Ahmıl, Rus yurduna gelmiş ve Yaroslav'ı yakıp beraberindeki tüm kuvvetleriyle Rostov'un üzerine yürümüş, bütün memleket dehşet içerisindeymiş, Rostov knezleri ve dahi Hazret Prohor bile kaçmışlar." ifadeleriyle Elçi Ahmıl'ın⁹ Yaroslav'ı hedef aldığı bilinen seferde Rostov'un da hedef şehirler arasında olduğunu göstermesi hususiyetiyle Rus kroniklerinin sunduğu verileri takviye ederken, Ordalı Petro'nun evliliğinden bahis olunurken de mühim bir detayı gözler önüne sermektedir. Metinde, bu Moğol asilzadesinin Rostov'da, geçici olarak bulunan bir Ordalı soylu ailenin kızıyla evlendirildiği ifade edilmektedir. Bu evlilik sürecinin Piskopos İgnatij'nin görev süresine denk gelmesinden hareketle en erken 1261'de gerçekleştiği söylenebilir. Bu evlilik akdi, Ordalı Petro ile Saray'dan başkaca ailelerin de iltica etmiş olabileceğine işaret etmektedir. Eserdeki anlatıya göre Moğol asilzadesinin Rostov'a gelişinden birkaç yıl sonra Rostov Knezi, dönürlük yapmak için, "Ordalı soylular" olarak tercüme etmeyi uygun gördüğümüz "ordynskiye vel'moji (ордынские вельможи)" ile görüşmüştür. Bu Moğolların akıbetinin, ne olduğu hakkında ise bir kronikte 1288 yılı için yapılan şu anlatı yardımcı olmaktadır: "6796(1288) yılı. Rostov Piskoposu İgnatij Hakk'a yürüdü. O zaman Rostov'da çok sayıda Tatar vardı. Hepsini kovup, (mallarını) yağma ettiler. Knez Konstantin Rostovskiy ise Orda'ya gitti."¹⁰ Metinde Petro ile dönemin Rostov knezi Boris Vasilkoviç'in kilisede İgnatij tarafından kardeş ilan edildiklerine dair "Petro'nun pek sakın ve uysal bir tabiatı var imiş ve hemen her şeye iyilikle yaklaşmak gibi bir terbiyeye sahipmiş. Ve Knez, Petro'yu öyle severmiş ki onusuz ziyafet sofrasına dahi oturamaz imiş ve (sonra) Hazret, Petro ile Knez'i kilisede kardeş ilan etmiş. Ve artık Petro, Knez'in kardeşi diye anılır olmuş." şeklinde bir atfın yapılması ve Rostov'daki Hristiyan Moğolların halk tarafından hemen Piskopos İgnatij'nin ölümü sonrasında saldırıya uğramaları, birlikte değerlendirildiğinde, Piskopos İgnatij'nin sağlığında olası çatışmaların önüne geçmek için Hristiyan Moğollar ile Rostovlu Ruslar arasında ensar-muhacir ilişkisini andıran bir ilişki kurmaya çalıştığı ve bunda başarılı da olduğu anlaşılmaktadır. Rus kroniklerine bakıldığında, Rus toprakları içerisinde bir şehirde kalabalık bir Moğol topluluğunun hem de yerleşik olarak yerli Ruslarla birlikte yaşadığına dair bir başka vesika söz konusu değilken, bu hususiyetlere sahip

yegâne Moğol topluluğunun bir Moğol asilzadesinin yerleştiğini bildiğimiz bir şehirde, Rostov'da karşımıza çıkması, pek tabii bu asilzade ile Moğol topluluğu arasında doğrudan bir bağ olduğuna işaret etmektedir. Bu bağın ise Ordalı Petro'nun Saray'dan Rostov'a yerleşmesi sırasında, bu iltica hareketine Hristiyan inancına mensup başkaca Moğolların da katılmış olmasından kaynaklandığı kanaatindeyiz.

İlk Müslüman Altınorda Hanı Berke'nin iktidara gelişi, Orta Çağ kaynaklarında olduğu gibi çağdaş tarihçiler arasında da farklı şekillerde yorumlanan bir mahiyete sahiptir. Bu farklılık, kaynakların az sayıda ve verilerinin yetersizliğinden ileri gelmektedir. Biz, Ordalı Petro'nun Hagiografyası'nı Türk tarihçilerinin dikkatlerine sunmakta, Türk tarih yazıcılığında mezkûr problem ile alakalı kullanılan kaynakları çeşitlendirmek, Sartak'ın cinayeti sonrasında Saray'daki Hristiyan nüfusun akıbetini aydınlatmak istedik. Hagiografyayı bir tarih araştırmasında kullanılabilir hale getirmek için yaptığımız tahlil ise, metnin efsanevi ve edebi anlatısının altında, Saray'ın sosyopolitik yapısının Hristiyan inancı aleyhine bir değişime girdiği hakkında veriler barındırdığını ortaya çıkarmış ve böylelikle Aziz Ordalı Petro Kültü'nün de nasıl ve hangi şartlar altında ortaya çıktığını anlaşılır kılmıştır.

&

"İnancım odur ki, kişi meselesince büyüktür. İlgilendiği meseleler ne kadar büyükse zihin dünyası da, kelime dağarcığı da, konumu da o denli büyük olur. Hem gördükleri hem duydukları hem mücadelesi ile beraber gerçekleşen yolculuğu onu bir kar topunun büyümesi gibi anbean büyütür. Milletler de kişilere benzer. Onlar da hedeflerini büyük tutarak kudretlerini ve kuvvetlerini arttırır, tarih sahnesinin önemli rollerine göz dikerler. Tarih de bu sahnenin en önemli aracıdır. Kişinin büyüklüğü yetmez, milletin büyüklüğü de yetmez bazı zamanlar, o zaman tarihin konuşturulması gereği doğar. Tarih konuşturulacaksa eğer mutlaka bir tarihinin bu işi yapması beklenir. Böylece dünyanın yolcuları yarımın yolcularına birtakım deneyimlerini aktarabilir."

Yasin USTA, Millî Mecmûa, Sayı 19 (Mart-Nisan 2021)

⁸ Horoşev A. S. s.125.

⁹ Özbek Han döneminde Rusya'ya gönderilen bir elçi. 1322 yılında, Moskova Knezi İvan Daniloviç Kalita'ya Altınorda ziyareti sonrası dönüşünde askeri birliklerle eşlik etmiştir. Yaroslavlı, bu harekât esnasında yağmalanarak tedip

edilmiştir. Bkz. Polnoye Sobraniye Russkih Letopisey Tom XXXVII (Üstyug ve Vologda Kronikleri) Leningrad, Nauka, 1982. s. 71-72.

¹⁰ Ibid. s. 71.

BİR GÖRSEL TARİH MATERYALİ OLARAK KARİKATÜRE YANSIYAN AMERİKA BİRLEŞİK DEVLETLERİ İMAJI

Ahmet Feyzi GÜL*

Hacettepe Üniversitesi

Araştırma konusuna kaynak olan eser, Amerika Birleşik Devletleri Ulusal Arşivi (National Archives And Records Administration) yayını olan "A Visual History 1940 - 1963: Political Cartoons By Clifford Berryman And Jim Berryman" adlı eserdir. Bu kitap dönemin iki ünlü karikatür sanatçısının, Clifford Berryman - Jim Berryman, çizdiği 70 karikatür ile ABD perspektifinden dönemin Amerikan self-imajını konu almaktadır. Amerikan imajını görsel tarih materyali aracılığıyla incelemek istediğimizde; çok sayıda karikatürün yer aldığı bu eser, araştırmamız için ideal bir kaynak olmaktadır. Anılan bu eser, iki Amerikalı artistin kaleminden, dünya tarihine damgasını vuran bir dizi radikal değişimin yaşandığı dönemin panoramasını yansıtmaktadır. Bu açıdan, Amerika'nın dünyaya sunduğu self-imajı incelemek isteyen araştırmacıların çalışmalarında değerlendirebileceği iyi bir veri koleksiyonunu bize sunmaktadır. Yüzyıllar geçtikçe, insandaki görsel algının sürekli geliştiği ve değişime uğradığı gözlemlenmektedir. Başlangıçta mağara duvarlarına çizilen resimler gibi, görsel olan tarihi verilerin yazının icadıyla geri planda kaldığı, matbaanın icadıyla neredeyse gözden düştüğü görülmektedir. Görselliğin öneminin giderek artmasıyla birlikte, tarihe veri olan malzemelerin de zaman içerisinde giderek arttığı ve görselliğin kendine yeni alanlar açarak, kaynak ve metotlar bulmaya yöneldiği görülmektedir. Her olayın görsel bir nüshasının da kaydedildiği günümüzde, giderek daha geniş bir tarihi veri yelpazesi oluşmakta, tarih araştırmacıları da bu kaynaktan en ileri düzeyde istifade etmenin yollarını aramaktadır. Günümüze doğru geldikçe, giderek daha fazla miktarda üretilen ve böylece yazılı kaynakların yerini almaya başlayan görsel veriler içinde, imgelerin kendilerine ayrıcalıklı bir yer edindiği görülmektedir. Genellikle imajların arka planında, resme bakıldığında ilk izlenimden çok daha fazlası gizlenmiştir. Görsel tarih araştırmalarında imajların doğru tanımlanması ve kontekste doğru yerleştirilmesi için bilimsel bir yöntem kullanılır. Bu araştırmada, Amerikan self-imajını karikatür materyalindeki bağlam ve sembollerden hareketle birtakım nicel ve nitel parametreler yardımıyla ortaya koymaya çalışılmıştır.

1. Tarih Araştırmalarında Görsel Kaynaklar, İmaj ve Karikatürden İmaj Çıkarma: Günümüzde görsel algı giderek gelişmekte ve yeni alanlar ve ürünler ortaya çıkmaktadır. Gözle görülebilen, gözlemlenebilen her şey görselliğe aittir.² 19. yüzyılda fotoğraf makinesinin icadından sonra özellikle 20. yüzyıl başlarından itibaren görsellik hayatımızın başköşesinde kendine yer bulmaya başladı. 1839 tarihinde Louis Lacques Mande Daugerre (1787-1851) tarafından fotoğraf makinesinin icadı ve kullanımının pratik ve ucuz olmasıyla, her şeyin fotoğrafı çekilmeye başlandı. Bu tarihten itibaren görsellik, giderek artan oranda, hayatın her alanına girdi. Fotoğraf, sinema ve televizyon kültürü, görselliği geçmişte hiç olmadığı kadar hayatımızın bir parçası haline getirdi. Öyle ki görsel kültür, teknolojik gelişmelerle daha da ileri giderek günümüzde cebimize girecek kadar küçük bir hale büründü ve bizi sonsuz bir malzeme ile baş başa bıraktı. Görselliğin öneminin farkına varılması ve araştırmalarda veri olarak kullanılması, yine 20. yüzyılın başlarına rastlar.³ Görsel malzemeler ilk olarak antropoloji ile bilimsel araştırmalarda bir kaynak olarak incelenmeye başlandıktan sonra, diğer sosyal bilimlerin de ilgi alanına girmiş ve görsel kaynak kullanımı giderek önem kazanmaya başlamıştır.⁴ Kullanılan görsel veriler iki ayrı türdedir. Birincisi fotoğraf, resim, film, karikatür, minyatür, harita gibi iki boyutlu türden kaynaklardır. Diğer bir görsel veri türü ise, üç boyutlu olma özelliğine sahip olan tarihi mekânlar, yapılar, heykeller ve eşyalar gibi nesne ve ortamlardır. Tarih çalışmalarında daha ziyade iki boyutlu görsel kaynaklar kullanılır. Burada kullanılan görsel malzeme, iki boyutlu bir veri türü olan karikatürlerdir. Karikatür, ele aldığı konuları komik veya iğneleyici olması için abartan ve çarpıtan resim türüdür. Gerçek yaşamdaki insanların, olayların veya yapıların tarifi için kullanılır. Yani kurgudan değil, gerçekten hareketle çizilir. Dönemin politik, sosyal ve ekonomik iklimini yansıtmaya sebebiyle çok iyi bir görsel tarih materyalidir. Karikatür analizi yaparken birinci aşama karikatür ile tanışma faslıdır. Akabinde resmin parçalarına bakılır. Diyalog, etiket herhangi bir açıklama var mı buna bakılır. İnsan ve nesnelere listelenir, hareketleri gözlemlenir. Üçüncü aşamada ise resimden bir anlam bulmaya çalışılır. Yazılardaki

* Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Doktora Öğrencisi, ahmtgulo6@gmail.com. Bu bildiri, 21-22 Ekim 2021 tarihlerinde Aksaray Üniversitesi Tarih Bölümü tarafından çevrimiçi düzenlenen VIII. Genç Tarihçiler Öğrenci Sempozyumu'nda sunulmuştur.

¹ Peter Burke, Afişten Heykelle Minyatürden Fotoğrafa Tarihin Görgü Tanıkları, Çeviren: Zeynep Yelçe, Kitap Yayınevi, İst., 2016, s. 8.

² Bkz. Fatma Acun, "Görselden Tarih Yazmak", Türkiye'de Tarih yazımı, ed. Vahdeddin Engin-Ahmet Şimşek, İstanbul, 2011, s. 2; David M. Moore-Francis M. Dwyer (Ed.), Visual Literacy, A Spectrum of Visual Learning, New Jersey, 1994, s.194.

³ F. Acun, "Görselden Tarih Yazmak" s.1

⁴ F. Acun, "Görsellik ve Yakın Dönem Tarih Araştırmalarında Kullanımı", s. 1.

dikkat çekici ifadeler ve görseldeki sembollere odaklanılır. Böylelikle karikatür materyali tarihsel bir kanıt olarak değerlendirilmeye tabi tutulur. Bu çalışmada karikatür analizi yapılırken bu metottan yararlanılmıştır. Resim, suret, görüntü anlamına gelen ve aslen Fransızca “image” sözcüğünden Türkçeleşmiş olan imaj ülkeleri, kişileri, kurumları, objeleri olumlu ya da olumsuz olarak anlatan anlamlar bütünüdür. Farklı imaj türlerinden bahsedilebilir. Milletlerin, devlet ve kurumların, yerlerin, bir insanın veya nesnenin imajı olabilir. Bir ülke imajının oluşmasında rol oynayan faktörlerin yanında kültürel ve geleneksel yapı, ekonomik ve siyasi yapı, tarihsel olaylar ve ilişkiler, teknolojik beceri ve sanayileşme derecesi gibi faktörler gelmektedir. İmaj türlerinden biri de self-imagindir. Basitçe “öz – kendine dair” anlamına gelen bu imaj tipi bir insanın veya halkın kendi ile alakalı algısını yani kendine olan bakışını ifade etmektedir. Bu çalışmaya konu olan görsel malzeme Amerika tarihine dair bizzat yerli bir karikatür kaynağının aktardıklarını ele almaktadır. İmaj çalışmaları, bu algılama şeklini inceler ve veriyi analiz ederek bir anlamda o bireyin ya da toplumun bilinçaltını yansıtır.

2. Bir Görsel Tarih (A Visual History): Çalışmamıza verilerimizi derlediğimiz karikatür kitabı, Amerika Birleşik Devletleri tarihini⁵ siyasi perspektiften ve “babadan oğula” (kitabın giriş kısmında geçen tanıtım ifadesi - by father and son cartoon) temasıyla karikatür imajlarıyla anlatan bir görsel tarih eseridir. Bu eserde, dönemselsel olarak 1940 ile 1963 yılları arasında yaşanan olaylar karikatürize edilmiştir. Toplam 7 bölümden ve 70 karikatürden oluşmaktadır. Clifford ve Jim Berryman, bugün itibariyle Amerika'nın en büyük siyasi karikatüristlerinden ikisi olarak hatırlanmaktadır.⁶ Yaptıkları çizimlere ait koleksiyon, bugün Amerikan kamu malıdır. Koleksiyona ulaşmak isteyen araştırmacılar, milli arşivin e-kitaplığına bakabilir.⁷ Her bir çizim, olaylar gelişirken yayınlandığı için, görsel tarih araştırmacılarını tarihçilerin yaptığı türden dedektiflik çalışmalarını deneyimlemeye davet eden birincil kaynaktır.

İnsan Bulunan Karikatür = 16	İnsan Olmayan = 4	Toplam Karikatür = 20

3. Karikatürlerde ABD İmajı: Bu çalışmada, A Visual History kitabında yer alan toplam 70 karikatür içinden seçilen 20 karikatür incelenmekte ve Amerikan imajının çizimlere nasıl

yansıdığına dair ipuçları elde edilmesi hedeflenmektedir. Genelden özele/bütünden parçaya yöntemi benimsenmiştir. Analize girilmeden önce, araştırmaya konu olan materyali tanımak gerekir. Belirlenen 20 karikatürde ABD'yi temsilen figürler tespit edilmiş ve iki ana grupta toplanmıştır.

3.1. Figürler Açısından Veriler

a) İnsanlar: Karikatürlerde Amerika imajı cansız varlıklardan ziyade insan figürü olarak karşımıza çıkar.

Uncle Sam (Sam Amca)	10
Devlet Adamı (F. Roosevelt-2, Truman -2, Abraham Lincoln -1, Kongre Delegeesi -1)	6
Halk (Amerikan askeri -1, Boksör -1, Zengin Kadın -1, Sarışın Bebek -1)	4
John Public (Halkı temsil eden kişi)	3
Toplam	23

Toplam 20 karikatürün 16 tanesi, içinde Amerikan imajını temsil eden karakterleri bulundurmaktadır. Çizimlerde bariz bir şekilde öne çıkan tip ise “Uncle Sam” figürüdür.

b) İnsan Olmayan Varlıklar

Okyanus	1
Kayık	1
Savaş Gemisi	1
Uzay Gözlemevi	1
Toplam	4

Bazı karikatürlerde Amerika imgesi cansız bir nesne veya yer olarak çizilmiştir. Bunlardan ilkinde, II. Dünya Savaşı'nda pasifik adalarını işgal eden Japon askeri figürünü yutmaya hazırlanan bir okyanus şeklinde resmedilmiştir. Bu resimde ABD imajını güçlü ve kudretli bir okyanus temsil etmektedir. Başka bir resimde ABD'yi temsilen çizilmiş olan kayık figürü ise, Normandiya'da kazanılan zafere rağmen ne büyük kayıpların verildiğini gösteren bir hüznün tablosunu yansıtır. ABD kazanmıştır ama çok insanını kaybetmiştir. Savaş gemisi Amerikan donanmasını sembolize eder. Guantanamo limanına demir atmış ve Küba lideri Fidel Castro'yu sert bir dille kovmaktadır. Bu açıdan yine kudretli bir ABD imajını yansıtır. Gözlem evi, SSCB ve ABD arasında geçen bilim ve teknoloji yarışına dair bir figürdür. Panik halinde uzay taraması yapıyor olması, içinde bulunan çaresizliği yansıttığı için zayıf bir imaj çizmektedir.

⁵ Bu konuda göze çarpan birkaç esere örnek vermek gerekirse; Andaluca Barcala, American Representations of Post Communism; Dan Sharp, Cold War; Barbara Christophe, Peter Gautschi, Robert Thorp, The Cold War in the Classroom; Michael L. Dockrill and Michael F. Hopkins, The Cold War 1945 - 1991; Giles Scott Smith and Hans Krabbendam, The Cultural Cold War in Western Europe 1945 - 1960; James Schwoch, Global New Media and The Cold War 1946 - 1969; John Jenks, British Propaganda And News Media In The Cold War; Robert McMahon, Cold War A Very Short Introduction; Tony Shaw, Hollywood's Cold War; Greg McLaughlin, Russia and the Media The Makings of a New Cold War; Henrik G. Bastiansen, Martin Klimke, Rolf Werenskjöld, Media and the Cold War in the 1980s Between Star Wars and Glasnost.

⁶ Adı geçen sanatçıların biyografisine dair bilgiler kitabın giriş kısmından redükte edilerek alınmıştır. Clifford ve Jim Berryman hakkında daha geniş

bilgi için bkz. National Archives, “Clifford K. Berryman Political Cartoon Collection” https://www.archives.gov/legislative/research/specialcollections/berryman?_ga=2.154860607.623147196.1618313642-1869121395.1618313642.

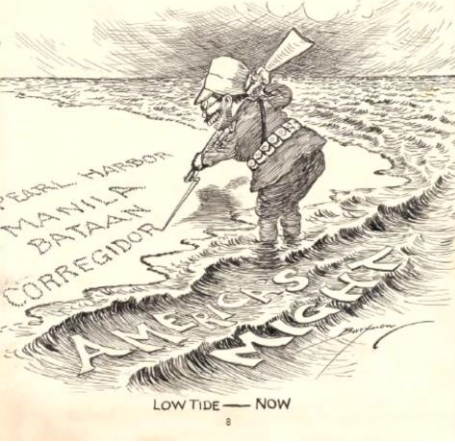
⁷ ABD Senato Koleksiyonu'ndan Clifford Berryman'ın 2.400 orijinal kalem ve mürekkep çiziminden oluşan bir koleksiyon, Legislative Archives Center'da sergilenmektedir. Berryman, 20. yüzyılın ilk yarısında Washington'un politika üzerine en çok tanınan ve en çok beğenilen karikatür sanatçısı olarak kabul edilmektedir. Onun politik/siyasi bir karikatürist olarak kariyeri 1890'ların sonunda Washington Post ile başlamış ve 1907'de Evening Star ile devam etmiştir. Berryman'ın Evening Star'daki kariyeri, 1949'daki ölümüne kadar kırk yıldan fazla sürmüştür. Koleksiyon ayrıca, Clifford'un oğlu Jim Berryman'ın yaklaşık 230 karikatürünü de içermektedir. <https://www.archives.gov/legislative/resources/ebooks>

World War II, 1940-45

Cartoon 6 Low Tide Now

May 7, 1942. After Pearl Harbor and several more Japanese victories, the U.S. military was eager for a win, and racist representations of the enemy became common.

Clifford K. Berryman
National Archives Identifier: 6012265

kıyafet - devlet adamı şeklinde tasvir edilen figürlerin sayısı da az değildir. Bir tanesi ise Yunan mitolojisinden esinlenerek çizilmiş, yarı tanrı - insan figürüdür. Amerika'nın kendi geleceğine bağlı, milli faydayı gözetken ve güçlü bir başkan imajını veren Sam Amca⁸, Amerikan halkı ve devletinin kendisini yansıtır. Bu bakımdan gerek nicelik gerek nitelik itibarıyla karikatürlerde ABD'yi en çok temsil eden karakter olarak onu görmekteyiz.

(Genel) Kimlik	Sayı
Halktan Biri	12
Devlet Başkanı	10
Yunan Tanrısı	1

Sam Amca	Sayı
Devlet Başkanı	6
Halktan Biri	3
Yunan Tanrısı	1

3.2. Parametrelere Göre Veriler

a) Kimlik: Karikatürlerde yer alan figürler ve özellikleri tablolar halinde genel ve özel olmak üzere iki şekilde verilmiştir. Her bir figürün sahip olduğu bir kimliği vardır. Resme ilk bakışta karakterin nasıl bir tipte ve kimlikte olduğuna dair fikir edinilir. Toplamda 23 adet insan figürünü biz 3 ana gruba indirgediğimizde, halktan biri/sıradan insan figürü, politikaçlar (Congress Man) figüründen fazla görünmektedir. Politi-

kacı - devlet adamı şeklinde tasvir edilen figürlerin sayısı da az değildir. Bir tanesi ise Yunan mitolojisinden esinlenerek çizilmiş, yarı tanrı - insan figürüdür. Amerika'nın kendi geleceğine bağlı, milli faydayı gözetken ve güçlü bir başkan imajını veren Sam Amca⁸, Amerikan halkı ve devletinin kendisini yansıtır. Bu bakımdan gerek nicelik gerek nitelik itibarıyla karikatürlerde ABD'yi en çok temsil eden karakter olarak onu görmekteyiz.

Kıyafet	Baş	Gövde	Ayaklar	Boy	Sayı
Devlet Başkanı Kostümü	Beyaz saç ve sakal, yıldızlı fötr şapka (Amerika'yı temsil ediyor)	Beyaz gömlek, yelek, papyon veya fular, cübbe ve redingot	Çizgili beyaz pantolon ve bot tarzı koyu renk ayakkabılar	Uzun, dik, fit bir gövreye sahip - 2'si ayakta duruyor 4'ünde oturuyor	6
Yunan Tanrısı	Beyaz saç ve sakal, yıldızlı fötr şapka	Çıplak bir şekilde (kıyafetsiz), elinde özel bir asa ile (Yunan tanrısı Hermes gibi)	Kanath ayaklar	Uzun, ince - Ayakta	1
Benzin Görevlisi Kostümü	Beyaz saç ve sakal, yıldızlı normal şapka,	Yıldızlı gömlek, kollar sıvalı, üzerinde çizgili benzinci kıyafeti ve elinde pompa	Bot tarzı koyu renk ayakkabılar	Uzun boylu, hafif eğilmiş (J.P. ye doğru) - Ayakta	1
Hasta adam kıyafeti	Beyaz saç ve sakal, başı sargılı ve üzerinde sıcak su torbası ile	Üzerinde yıldızlı figürlerin olduğu pijamalı ev kıyafeti, vücudunun bazı yerlerinde yarabandı, sargılı ve alçılı vaziyette	Bir ayağı yerde diğer ayağı alçılı şekilde sandalyede	Uzunca - Oturuyor	1
Demirci Kostümü	Beyaz saç ve sakal, şapkasız	Beyaz gömlek, yıldızlı yelek, demircilere has önlük, kollar sıvalı, elinde çekiç	Bilinmiyor	Dik - Ayakta	1

John Public kısa boylu, esmer tenli, saç sakalı ve gözlüğü siyah olan ve vergisini ödeyen mülayim bir Amerikan vatandaşı izlenimi vermektedir.

Kimlik	Baş	Gövde	Ayaklar	Boy	Sayı
Hasta Vatandaş	Orta yaşta, siyah saç, bıyık ve sakal, esmer ten, saç başı dağınık, siyah çerçeveli gözlük	Kareli mozaik pijama giymiş halde	Kapalı vaziyette, üzeri örtülü	Kısa boylu, solgun ve halsiz, Yatmakta	1
Takım Elbiseli Adam	Başında beyaz renk fötr şapkası, siyah saç ve sakalı düz gün traş, gözlüklü	Kareli mozaik biçimli siyah takım elbise ile	Bilinmiyor	Kısa boylu, küçükçe - Ayakta	1

b) Fiziki Özellik: İnsan formunda çizilen figürlerin kimliklerini, belirlediğimiz üç tipte değerlendirmiştik. Bunlar arasında halk adamı tiplesinin, devlet adamı figüründen daha fazla çizildiği görülmüştü. Bu iki profile dikkatlice bakıldığında Sam Amca ile birlikte bir figürün daha ön plana çıktığı görülmüştür: John Public. Adından da anlaşılacağı üzere John, tam bir Amerikan vatandaşını simgeler. O da tıpkı Sam Amca gibi ABD'yi temsil eden bir semboldür. Buradan hareketle Amerika imajını tam anlamıyla ve her yönüyle temsil eden bu iki karakterin fiziki

⁸ "Sam Amca" ABD Federal Hükümetinin veya genel olarak ülkenin ortak bir ulusal kişiliğidir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Robert Haven Schaffler, Flag day; its history, Moffat, Yard and Co., New York, 1912, s. 145.

World War II, 1941-44

Cartoon 15 Scorch the Comforts, Uncle

March 12, 1942. The public's sacrifices during World War II included military service, paying taxes, and going without consumer goods.

Clifford K. Berryman
National Archives Identifier: 6012259

Boksör	Saçları düzgün taranmış, bıyıklı, gözlüklü	Üst tarafı çıplak, altında şort ile eli ağzında	İnce baldır ve küçük ayaklarıyla boks ayakkabısı giymiş halde	Oldukça küçük ve çelimsiz şekilde tabure üzerinde oturuyor	1

c) Konum – Yer: Karakterlerin resimde buldukları ortamlar, imaj çalışması yaparken bizlere önemli fikirler verir. Tüm ABD figürlerine ayrı ayrı bakıldığında buldukları ortamlar üç farklı alanda değerlendirilebilir.

Kamusal Sosyal Alan	10
Resmî Alan	8
Özel Alan	6

d) Duygu ve Durum: Karikatür incelemesinde incelenen figürün içinde bulunduğu durum ve duygu hali de verilmek istenen mesajın anlaşılmasında önemli rol oynar. Amerikan imajını çizen karakterlerin ruh hallerine bakıldığında ilginçtir ki negatif nitelikteki duygu durumunun pozitif ruh hallerine nazaran bariz şekilde daha önde olduğu görülmüştür. Bu durum, karikatürü çizen artistin olayları yansıtmaya ve algılamaya şekliyle açıklanabilir. Jim ve Clifford Berryman, Sam Amca ve John Public aracılığıyla ABD'nin iç ve dış politikada yaşadığı mücadele ve zorlukları, hüznün ve zaferleri içe dönük eleştirel bir tavırla göstermiştir. Tabii görsellerde yalnızca içe dönük eleştiriler olmayıp, bazılarında güçlü bir ABD imajı çizilerek hem kamuoyuna hem de dışarıya mesaj verilmeye çalışıldığı da dikkatten kaçmaz.

Toplam Karikatür	20
Negatif Ruh Hali	13
Pozitif Ruh Hali	7

(Sam) Negatif Ruh Hali	Sayı
Şaşkın, Agresif, Mutsuz, Bitkin ve isteksiz, Düşünceli ve endişeli, Kafası karışık, Tedirgin	7
(Sam) Pozitif Ruh Hali	Sayı
Gururlu, Mutlu ve heyecanlı, Rahatlanmış ve mutlu	3

e) Diyalog ve Yazılar: Karikatürde ilk bakışta keşfedilmeyen noktalar, yazı ve diyaloglar sayesinde anlam kazanır. 20 adet karikatürün 11 tanesinde hem diyalog hem yazı bulunurken, 8'inde diyalogsuz sade yazı ile karşılaşılmıştır. Yalnızca bir karikatürde ne sade yazı ne de diyaloga rastlanmıştır. Bazı diyalogların⁹ tansiyonu yüksektir. Emir kipi kullanılmıştır. Hücum halindedir. Bazılarında ise geleceğe dönük endişeli soru işaretleri vardır. ABD güçlü ve iyi yönlerin yanı sıra ülkenin

ve insanların içinde bulunduğu meydan okumalara karşı duyduğu endişe, merak ve zayıflıkların olduğu da dikkatten kaçmamıştır.

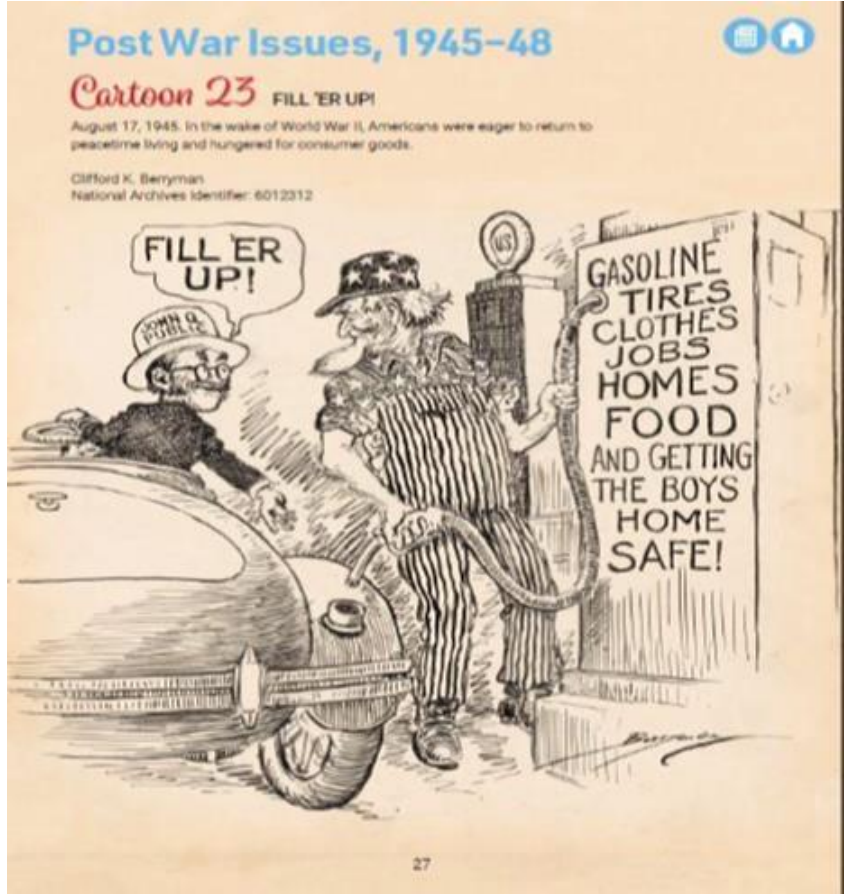
Diyalog	Sade Yazı
John Bull - “Sam, gelecek yıl için biraz krediye ihtiyacım var”	Dünyanın en büyük kredi olanakları
Yok	Pearl Harbor, Manila, Bataan, Corregidor
Yok	Kayıtsız şartsız teslim al
ABD askeri - “Lafayette, işte yine buradayız!”	Fransa
Yok	Rudyard Kipling'in ünlü dini şiiri, “Recessional”
Bebek - “Vay be! Onu da mı alsam acaba?”	Avrupa
F. Roosevelt - “Bu seni fakir yapmaz, tabii zengin de yapmayacak”	Dr. Roosevelt'in yeni vergileri. Vergi Ödeyici J.P.
Sam - “Galiba birşey beni geri çekiyor”	Grevler, Kongre
Sam - “İndir onları, sadece piyonlardı. Yeni bir oylama zamanı”	Bir numaralı halk düşmanları
Teddy Bear - “Konforu bırak, düşman yolda amca!”	Çöp, Faydasızlık, Savurganlık
J. Public - “Fulle! Ağzına kadar doldur!”	Gaz, tekerlek, elbise, iş, evler, yemekler ve çocukları eve sağ salım götürmek
Truman - “Sağlık sigortasına ne dersin?”	Sağlık sigortası, Grevler Pearl Harbor, Dış ilişkiler, Üretim dışı, Dönüşümsüzlük, Atom bombası
Sam - “Fiziki bir muayene yaptırmam gerekir mi?”	J. Public - “Yani onları tek seferde alamayacağımı mı söylüyorsun?”
Yok	Evdaki enflasyon Avrupa'daki komünizm
Yok	Rusya uluslararası silahlanmanın durması çağrısında bulundu. “Özgür dünyanın savunması için” (Bilevlenen kılıç)
ABD Donanması - “Çek ellerini, uzak dur!”	Guantanamo, Fidel Castro
Yok	Lincoln: “Hazır olma ihtiyacı arıyor, dikkatli ol!” “Seni paramparça ederiz!” Nikita Kruşçev imzalı
Yok	ABD bilimi “Rahatsız etmeyin! Uzun gözlemliyor”
Yok	Yok
Yok	“ABD uzaya ilk uzay roketi gönderen ülke” “İlk kez Rusya uzaya uydu gönderdi” “İngiltere dünyada ilk kez ticari havayolu ağını kurdu”
Yok	“Başkan John Kennedy'nin Kurduğu kadınların statüsünü inceleyen komisyonun raporu: “Hala en kötüsüne sahipler”

⁹ Tabloda Sam amca karakterinin bulunduğu yazı ve diyaloglar altı çizili ve italik gösterilmiştir.

Sonuç: Görsel tarih materyali konusunda söz konusu karikatür çizimlerine yansıyan Amerikan imajının iki yönü bulunmaktadır: Devlet ve halk imajı. Yani ABD hem devlet adamı hem de vatandaş portresiyle çizilmiştir. Bu karikatür eseri, güçlü ama aynı zamanda zayıf tarafları da olan bir insan imajına sahiptir. Daha çok iç kamuoyuna yönelik eleştiri ağırlıklı çizimlerle, çeşitli noksanlıkları olan bir ABD izlenimi vermektedir. Amerika dışından bakan bir araştırmacı olarak bizim dikkatimizi çeken en önemli nokta bu oldu. Normalde yerli bir kaynağın milli bilinçle hareket ederek dış dünyaya zayıf görünmemek adına kendini noksansız, hatasız yansıtmaya beklenir. Burada birçok resimde ABD'nin yaşadığı zorluk ve endişeler hem gülünç hem düşündürücü birtakım çizimler ile yansıtılmıştır. Resimlere yansıyan duygu durumlarında negatif ruh hallerinin ön planda olduğu görülür. Bu durum figürlere çeşitli zayıflıklar şeklinde yerleştirilmiştir. Yani dış kamuoyuna mutlak suretle güçlü ve heybetli bir Amerika imajı çizilmiş olduğunu söylemek doğru olmaz. Bunun sebebi karikatüristlerin, bir gazetede günlük olarak dönemin olaylarını tüm sıcaklığıyla daha çok iç politikaya bakan yönleriyle değerlendirmesidir. Bu olay karikatürünün doğasında vardır. ABD'nin özellikle II. Dünya Savaşı dönemi çizimlerinde daha dik, kararlı ve güçlü gösterilmesinin sebebi, savaş döneminde halk ve devletin kenetlenmesine bağlanabilir. Diğer çizimlere bakıldığında, dünya savaşından sonra içeride ve dışarıda vuku bulan olaylar konusunda kendi devletine daha eleştirel yaklaştığı çizimlerde sabittir. ABD ve dünya tarihi konusunda çalışma yapmak isteyen araştırmacılar bu tür görsel ağırlıklı eserlerden ziyadesiyle faydalanabilir. Dönemin iç ve dış konjonktürünü inceleyenler bu gibi birincil kaynak hükmünde olan görsel materyalden faydalanarak çalışmasını zenginleştirebilir veya doğrudan bu çizimlere odaklanıp bir araştırma yapabilirler. Görsel kaynaklar, araştırmacılar için sınırsız bir çalışma malzemesi sunmaktadır.

Kaynakça

A Visual History, 1940-1963: Political Cartoons by Clifford Berryman and Jim Berryman, eBooks, National Archives and Record Administration. <https://www.archives.gov/files/legislative/resources/ebooks/a-visual-history-1940-1963.pdf>

- Acun, F. (2003). "The Image of Turks in Western Literature: Letters Written by a Turkish Spy", *Bulgarian Historical Review*, 3-4, pp. 39-53. (Arts and Humanities Citation Index).
- Acun, F. (2004). "Görsellik ve Yakın Dönem Tarih Araştırmalarında Kullanımı", *Kebikeç*, 18.
- Acun, F. (2011). "Görselden Tarih Yazmak", *Türkiye'de Tarihyazımı*, Ed. Vahdeddin Engin-Ahmet Şimşek, İst.
- Acun, F. (2019). "Görsel Malzemeler", *Tarih İçin Metodoloji*, Edi. Ahmet Şimşek, Pegem Akademi Yay., Ank.
- Burke, Peter, (2016). *Afişten Heykele Tarihin Görgü Tanıkları*, Çev. Zeynep Yelçe, Kitap Yay., İst.
- Gelibolu, Levent, (2015). "ABD'nin Türkiye'deki İmajı: Kimlik Bileşenleri Perspektifinden Bir İnceleme", *Çağ Ü. Sos. Bil. Der.*, 12(1), Haz.
- Hatay, Mete (2016). "Türkiye'de Amerika İmajı" [America's Image in Turkey], *Poli Dergisi*, 14 August.
- Mehmet Ö. Alkan, (2003). "Türkiye'de Amerikan İmajının Değişimi", *İ.Ü. SBF Toplumsal Tarih Der.*, 112-Ekim.
- Moore, David Mike - Dwyer, Francis M. (Ed.), (1994). *Visual Literacy, A Spectrum of Visual Learning*, New Jersey, National Archives, "Clifford K. Berryman Political Cartoon Collection". https://www.archives.gov/legislative/research/special-collections/berryman?_ga=2.154860607.623147196.1618313642-1869121395.1618313642
- Şimşek, Ahmet (Ed.), (2019). *Tarih Ders Kitaplarında İmajlar*, Sunuş, Pegem Akademi Yayınları, Ankara.

Bilge Deli

Miguel de Cervantes romanında “söyler misiniz acaba, kim daha delidir?” Diye sorar. “Elinden başka türlü gelmediği için deli olan mı yoksa bile isteye deli olan mı?” Tembelliğin çalışkanlıktan, aylaklığın gayretten, kötülüğün iyilikten, kibrin cesareten üstün tutulduğu bir yaşamda elbette Don Quijote’un elinden başka türlü gelmez. Ancak onunki umutsuz tutku çılgınlığı değil “bilge delilik”tir. Don Quijote’un silahtarı Sancho Panza’ya verdiği şu öğütler bütün zamanlara seslenen bir bilgenin cümleleridir: “Devleri öldürerek gururu öldürmeliyiz, cömertlik ve yüce gönüllülük ile haseti, serinkanlılık ve ruh huzuruyla öfkeyi, az yiyip çok uyanık kalarak oburluk ve uykuyu, irademizi tabî kıldığımız sevgiliye olan sadakatimizle sefahat ve şehveti, dünyanın dört bir yanını dolaşıp bizi iyi bir şövalye yapacak imkânları arayarak tembelliği öldürmeliyiz”. Don Quijote, idealindeki “mümkün başka bir dünya” uğruna başlattığı serüveninde bu öğütlerin hepsine harfiyen uyar. Çoğu zaman imkânsız dener ama asla ümitsizliğe kapılmaz. Bir kapının kapandığı yerde bir başkasının açılacağına inanır. Kendisi hakkında söylenenleri de umursamaz. Tek korkusu, Tanrı korkusudur ki hayattaki altın kuralı “Tanrı’dan kork ve kendini bil”dir. Cervantes’in romanda rahipler teokrasisini atlayarak doğrudan tanrıya Tanrı’ya vurgu yapması oldukça manidardır. 1600’lü yıllarda yayınlanan Don Quijote, Katolik din adamlarının başı çektiği “reconquista” akımına denk gelir. Asırlar boyunca çok kültürlü yaşayan İspanya, bu akımla birlikte katı bir tavır değişikliğine yönelir. Kadim dini hoşgörü siyaseti terk edilir ve “Hristiyanlaştırma” kararı alınır. Kraliyet fermanlarıyla Müslümanların ve Yahudilerin evlerindeki kitaplar zorla toplatılır, içlerinde bilim, sanat değeri de olan 5000 cilt kitap, şehir meydanlarında

yakılır. İspanya’da yaşayacak kişilerin ya Hristiyanlığı tercih etmesi ya da o toprakları terk etmesi gerekmektedir. Eski Hristiyan, yeni Hristiyan, Moriska, Marrano derken bu süreçte iş o kadar karmaşık hale gelir ki herkesten “safkan” belgesi istenmeye başlanır. Sonrasında da isyanlar, toplu katliamlar... Ve böylece o eski üç kültürlü İspanya, alevler arasında engizisyon mahkemelerinde erir gider. (Bk. Selam Maşlak, “Bilge Deli: Don Quijote”, Geçerken, Aralık 2021, s. 10-11).

III. Genç Tarihçiler Öğrenci Çalıştayı, açılış oturumu, Mayıs 2016

I. Genç Tarihçiler Öğrenci Çalıştayı-2014-ASÜ/AKSARAY

حزب سوسیالیست

صافی-۲

ییل-۱

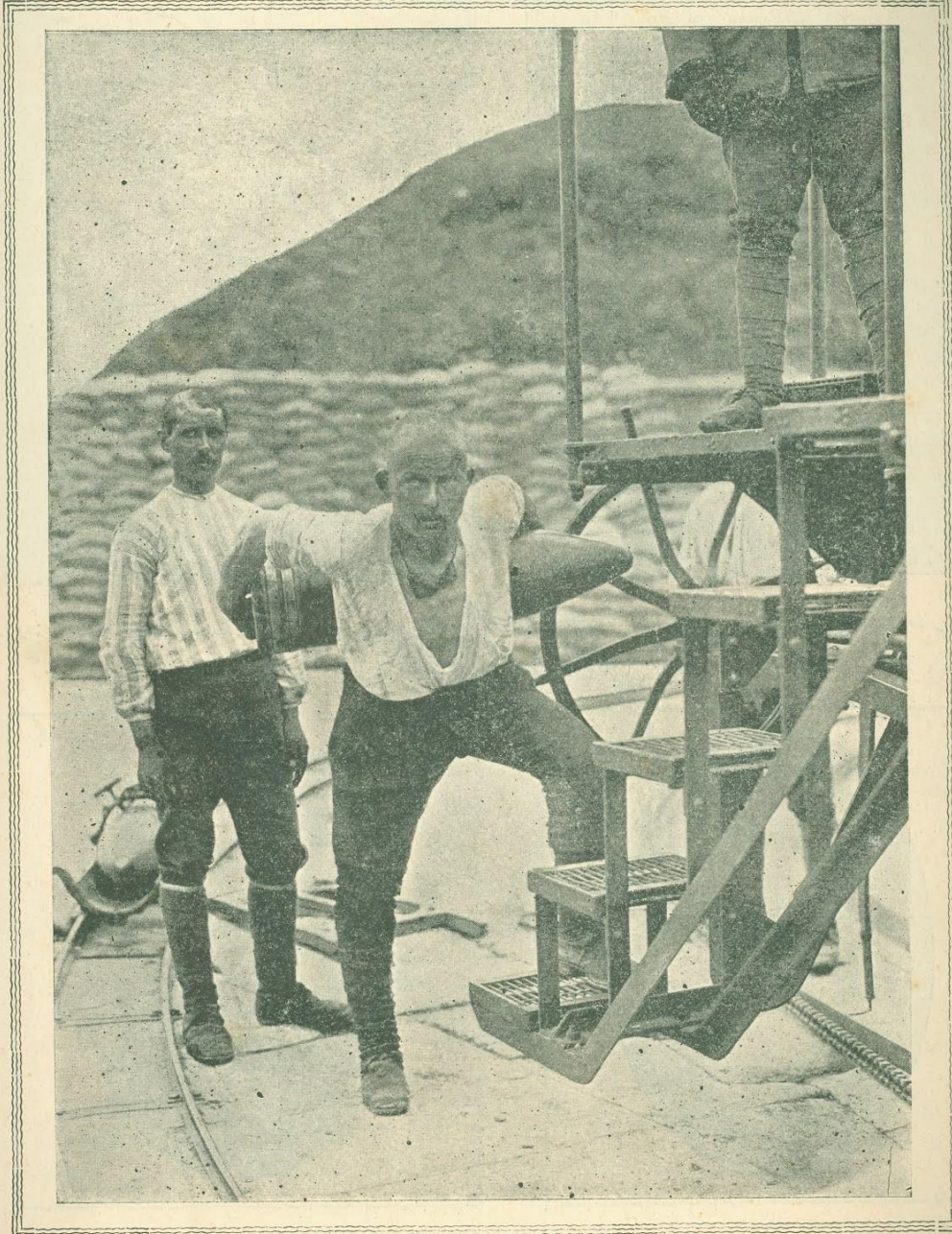
نومبر اول ۱۳۳۱

فیئالی: ۲۰ یاره

صفر ۱۳۳۴

اون ایش کونده بر چیقار عسکر و محار به دن بحث ایدر رسالهء صوره ادارهء خانه: استانبول جهال اوغلی قالی قرون سوقاخی: ۶۰

بریللق اشتراک بدلی ۱۵ غاروش

جنازه قلعه استقامتده «۲۱۵» قهر آغزلفنده کی مریمی صر شنده طاشبانه کوهی بر قهرمانه نفر: محمد اوغلی سید اردومزده حرب عشقندن بر تورتک:

BUGÜNÜN CEVABI GEÇMİŞTE SAKLIDIR